

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN HAYATI VE DEVLET ADAMLIĞI
(1863-1918)**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Muharrem DÖRDÜNCÜ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ**

Ankara 2013

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN HAYATI VE DEVLET ADAMLIĞI
(1863-1918)**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Muharrem DÖRDÜNCÜ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ**

Ankara 2013

ONAY

Muharrem Dördüncü tarafından hazırlanan “**İbrahim Hakkı Paşa’nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)**” başlıklı bu çalışma, **02.10.2013** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oybirliği** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yakınçağ Tarihi** Bilim dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

[İ m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Prof. Dr. Mehmet Şahingöz

[İ m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Prof. Dr. Hale Şıvgın

[İ m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Prof. Dr. Mustafa Turan

[İ m z a]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz

ÖZET

DÖRDÜNCÜ, Muharrem. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN HAYATI VE DEVLET ADAMLIĞI (1863–1918), Doktora Tezi, Ankara, 2013.

Bu çalışmamız, Osmanlı Devleti’nin son döneminin önemli devlet adamlarından olan İbrahim Hakkı Paşa’nın (1863-1918) biyografisinden oluşmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa 1882’de Mekteb-i Mülkiyye’den birincilikle mezun olduktan sonra devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır. İlk olarak, Hariciye Nezâreti Tahrirât Kalemî’nde stajyer memur, sonra sırasıyla Mabeyin-i Hümayûn Tercümanlığı ve Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği görevlerinde bulunmuştur. İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti’nin askeri, siyasi ve ekonomik alanda büyük sorunlar yaşadığı bir dönemde bürokratik görevlerinin yanı sıra Mekteb-i Hukûk ve Mekteb-i Mülkiyye’de Hukûk-ı İdâre ve Devletler Hukûku gibi dersler vermiştir. İbrahim Hakkı Paşa’nın devletler hukûku alanında yapmış olduğu çalışmalar ve birden fazla yabancı dil bilmesi, Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği sırasında yurtiçi ve yurtdışında siyasî, hukûkî ve malî konularda birçok komisyonlarda görev almasını sağlamıştır. İbrahim Hakkı Paşa, bürokratik görevlerinden sonra 1910’da İttihat ve Terakki’nin desteği ile sadrazamlığa getirilmiştir. Sadrazamlığı sırasında İtalya’nın Trablusgarp’ı işgal etmesi, İbrahim Hakkı Paşa’nın hatalı idaresine bağlanmış ve ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Bu sebeple sadrazamlıktan istifa etmiş ve 1915’te Berlin Büyükelçiliği’ne atanmış ve Berlin’de 1918’de vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul’a getirilerek Yahya Efendi Türbesi’nde defnedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

1. II. Meşrûtiyet
2. Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği
3. Mekteb-i Hukûk
4. İttihat Ve Terakki
5. Adl ü ihsan

ABSTRACT

DÖRDÜNCÜ, Muharrem. THE BIOGRAPHY OF İBRAHİM HAKKİ PASHA AND HIS POLITICAL STATESMAN (1863–1918), Doctoral Thesis, Ankara, 2013.

This work consists of the biography of Ibrahim Hakkı Pasha (1863-1918) who was one of the important scientific and political statesman in the last period of The Ottoman Empire. Ankara, 2013.

After his graduation from The Faculty of Political at the first ranking in 1882, he participated in most of the state duties in different levels. First, he was intern officer in Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemî. After wards, he consecutively became an interpreter in Mabeyn-i Hümayun and Babıali Legal Council. When The Ottoman Empire had a lot of military, political and economical severe problems, besides his bureaucratic duties he gave lectures on administrative law and International law at The Faculty of Law and The Faculty of Political. His knowledge on more than one foreign languages and his international law studies resulted in taking part in many commission about law, financial and political topics in the country and abroad, besides his job as a Babıali Legal Council.

After his his bureaucratic duties he was appointed as grandvizier with the support of İttihat ve Terakki Fırkası 1910. During his grandvizier, intervene of Tripoli by Italy was conjuncted to his wrong authority and appointed to heavy criticism. He resigned his job because of this reason, and he was appointed to Berlin's Ambassador ship in 1915. He died in 1918 in Berlin. His funeral was brought to Istanbul and was buried in Yahya Efendi tomb.

Key Words

1. II. Constitutionalism
2. Babıali Legal Council
3. The Faculty of Law
4. Committee of Union and Progress
5. Justice and Beneficence

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde gelişen olaylar üzerinde birçok askerî, siyasî ve ilmî şahsiyetin etkisi olmuştur. Bu kişiler üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış ve onların olaylar üzerindeki etkilerinden yola çıkarak tarihe ışık tutmak istenilmiştir.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında doğan İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde birçok tarihi olay içerisinde yer almış ilim ve devlet adamıdır. Buna rağmen İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili olarak şimdiye kadar hayatını anlatan müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Onunla ilgili bilgiler ya olaylar içerisinde verilmiş ya da ansiklopedilerde yer almıştır. İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili bu çalışma hazırlanırken onun ilmî, siyasî ve insanî kişiliği üzerinden içinde bulunduğu olaylar incelenmeye çalışıldı.

“İbrahim Hakkı Paşa İlmî, Siyasî ve Devlet Adamlığı (1863-1918)” adlı çalışma hazırlanırken arşiv belgelerinden yararlanmaya özen gösterildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tasnifi yapılmış ve kullanıma açık olan İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili belgelerin yanı sıra, dönemin belli başlı gazetelerinden de yararlanıldı. Ayrıca bunlara ilave olarak İbrahim Hakkı Paşa döneminde yaşamış kişilerin hatıraları da önemli kaynak teşkil etmektedir.

Bu çalışma; giriş, dört bölümden oluşan ana metin, sonuç, kaynakça ve eklerden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde İbrahim Hakkı Paşa'nın doğup büyüdüğü ve göreve başladığı Osmanlı Dönemi hakkında genel bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde İbrahim Hakkı Paşa'nın doğumu, ailesi, eğitim hayatı, şahsiyeti ve vefatı hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde İbrahim Hakkı Paşa'nın devlet bürokrasisinde ilk görevi olan Hariciye Nezâreti Tahrirât Kalemliği, Mabeyin-i Hümâyûn Tercümanlığı, Bâbîâlî Hukûk Müşâvirliği, Meclis-i Belediye Umûmî Üyeliği, Meşrûtiyet'in ilanından sonra kurulan Sait Paşa ve Kâmil Paşa hükûmetlerindeki nazırlıkları, daha sonra atandığı Roma ve Berlin Büyükelçilikleri yer almaktadır.

Üçüncü bölümde İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlık dönemi ele alınmıştır. Paşa'nın sadarete getirilişi, hazırladığı hükûmet programı, sadrazamlığı döneminde meydana gelen ülke içi ve dışındaki siyasi olaylar ve İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin yaptığı düzenlemeler üzerinde duruldu.

Dördüncü bölümde ise İbrahim Hakkı Paşa'nın kaleme aldığı layiha, makale ve kitapları tanıtılmaya çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise İbrahim Hakkı Paşa; ilmî, siyasî ve insanî kişiliği ele alınarak değerlendirilmiştir. Kaynakça bölümünde ise çalışmamızda yararlandığımız arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve diğer eserler bulunmaktadır.

Çalışmamızı hazırlarken, görüşme isteğimizi kabul edip, verdiği bazı bilgi ve belgelerden dolayı İbrahim Hakkı Paşa'nın torunu Sayın Halet Çambel Hanımefendi'ye gönülden teşekkür ederim.

Çalışmamızı hazırlarken takip ederek destek veren, öğrenciliğimden beri sevgisini eksik etmeyen kıymetli Hocam Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ONAY	i
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	ix
KAYNAKLAR VE KULLANILAN TETKİK ESERLER.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN AİLESİ, EĞİTİM VE MEMURİYET HAYATI

1.1. DOĞUMU VE AİLESİ	8
1.2. EĞİTİM HAYATI.....	9
1.3. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN SAHİP OLDUĞU NİŞANLAR.....	11
1.4. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN ŞAHSİYETİ	12
1.5. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN VEFATI	18

İKİNCİ BÖLÜM

BÜROKRATİK VE SİYASİ HAYATI

2.1. BÜROKRATİK GÖREVLERİ	22
2.1.1.Meclis-i Sıhhiyye Üyeliği	22
2.1.2.Bâbıâli Hukûk Müşâvirliği.....	23
2.1.3. 1893 Chicago Sergisine Osmanlı Devleti Adına Serkomiser Olarak Katılması.....	25
2.1.4. İbrahim Hakkı Bey’in Roma’da Düzenlenen Anarşistleri Def’i ve Zararları Konferansına Katılması	27
2.1.4.1. Konferans Gündeminde Olan Konular	28
2.1.4.2. Anarşist Kavramının Tarifi	29

2.2.İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN ÜNİVERSİTE HOCALIĞI VE VERDİĞİ DERSLER.....	30
2.3. NÂZIRLIKLARI	31
2.3.1. İbrahim Hakkı Bey’in Mehmet Said Paşa Kabinesine Atanması	31
2.3.2. İbrahim Hakkı Bey’in Mehmet Kamil Paşa Kabinesine Atanması ..	33
2.3.2.1. İbrahim Hakkı Bey’in Maârif Nâzırı Olarak Kapatılan Matbaa-i Âmire’yi Tekrar Açması	36
2.3.2.2. Mizancı Murat Bey’in Tutuklanması ve Dâhiliye Nâzırı İbrahim Hakkı Bey	37
2.3.2.3. İbrahim Hakkı Bey’in Maârif ve Dâhiliye Nezâreti’nde Yaptığı Memur Tensikâtı.....	38
2.4. BÜYÜKELÇİLİK GÖREVLERİ.....	40
2.4.1. İbrahim Hakkı Bey’in Roma Büyükelçiliğine Atanması.....	40
2.4.2. İbrahim Hakkı Bey’in Berlin Büyükelçiliğine Atanması	40
2.4.2.1. İbrahim Hakkı Paşa’nın Brest – Litovsk Antlaşmasına Katılması	41
2.4.2.2. İbrahim Hakkı Paşa’nın Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum)’nin İlhâkını Sağlaması	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN SADRAZAMLIK DÖNEMİ

3.1. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN SADRAZAMLIĞINDAN ÖNCEKİ II. MEŞRUTİYET HÜKÜMETLERİ.....	56
3.2. İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN İBRAHİM HAKKI BEY’E SADRAZAMLIĞI TEKLİF ETMESİ	61
3.3. İBARAHİM HAKKI BEY’İN KURACAĞI HÜKÜMETE KARŞI SİYASİ PARTİLERİN TUTUMLARI.....	65
3.4. İBRAHİM HAKKI BEY’İN SADRAZAMLIĞI KABUL ETMESİ VE İBRAHİM HAKKI BEY’İN İSTANBUL’A GELİŞİ.....	66
3.5. İBRAHİM HAKKI BEY’İN KABİNEYİ KURMA ÇALIŞMALARI.....	70
3.6. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÜMETİ	75

3.6.1. İbrahim Hakkı Paşa'nın Hükûmet Programı.....	77
3.6.2. Hükûmet Programının Meclis-i Meb'ûsân'da Görüşülmesi	83
3.6.3. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmet Programının Osmanlı Kamuoyunda Değerlendirilmesi	94
3.6.4. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmet Programı'nın Dış Basındaki Yankıları	106
3.6.5. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ve Muhalefet.....	109
3.7. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÛMETİ DÖNEMİNDEKİ ÖNEMLİ OLAY VE DÜZENLEMELER	113
3.7.1. Çeteler Kanunu.....	113
3.7.2. Kiliseler Kanunu.....	122
3.7.3. Cemiyet-i Hafiye Olayı	139
3.7.4. Arnavutluk İsyanı	143
3.8. SADRAZAM İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN AVRUPA SEYAHATİ.....	153
3.9. 1910 BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ VE DIŞ BORÇ KONUSU.....	159
3.10. HİZB-İ CEDÎD MESELESİ.....	167
3.11. SADRAZAM İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SULTAN MEHMET REŞAD İLE BİRLİKTE RUMELİ SEYAHATİ.....	175
3.12. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÛMETİ'NİN İSYAN EDEN MALİSÖRLERE KARŞI UYGULADIĞI SİYASET.....	180
3.13. TRABLUSGARP MESELESİ.....	184
3.13.1. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Politikası.....	185
3.13.2. II. Meşrûtiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Politikası	187
3.13.3. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin Trablusgarp Politikası	188
3.13.3.1. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin Trablusgarp'ta Yaptığı Hatalar.....	190
3.13.3.2. İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne Nota Vermesi ve Savaşın Başlaması.....	195
3.14. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SADRAZAMLIKTAN İSTİFASINI VERMESİ.....	202
3.15. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN DİVÂN-I HARBE VERİLMESİ	207

3.16. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN SADRAZAMLIKTAN SONRA OSMANLI DEVLETİ ADINA İNGİLTERE İLE GÖRÜŞMELERDE BULUNMASI.....	216
--	------------

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

4.1. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN İLMÎ KİŞİLİĞİ	221
4.2. İBRAHİM HAKKI PAŞA TARAFINDAN KALEME ALINMIŞ ESERLER	228
4.2.1. Medhal-i Hukûk-ı Beyneddüvel	228
4.2.2. Tarih-i Hukûk-ı Düvel	235
4.2.3. Tarih-i Umûmî	241
4.2.4. Hukûk-ı İdâre	245
4.2.5. Küçük Osmanlı Tarihi	248
4.2.6. Mukaddime-i İlm-i Hukûk	251
4.2.7. Muhtasar İslâm Tarihi	255
4.2.8. İbrahim Hakkı Paşa’nın 1877 Dersâadet Belediye Kanûnuna Dâir Lâyihası	256
4.2.9. Kapitülasyonlar yahut Uhûd-ı Kadîme	259
SONUÇ.....	270
KAYNAKÇA	274
EKLER.....	283

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
AÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
AMTZ	: Bâb-ı Âli Evrâk Odası Mümtâze Kalemi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
BEO	: Bâb-ı Âli Evrâk Odası
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DH. HMŞ	: Dâhiliye Nezâreti Hukûk Müşâvirliği Evrâkı
DH. İUM	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmîyye Evrâkı Tasnifi
DH. KMS	: Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdîriyyeti
DH. SAİD	: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmîyyesi
DH. SYS	: Dâhiliye Nezâreti Siyâsî Evrâk
DÜİT	: Dosya Usûlü İrâdeleri
edit	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HR. H	: Hariciye Nezâreti Hukûk Kısmı Evrâkı
HR. SYS	: Hariciye Nezâreti Siyâsî Kısım Evrâkı
HR. HMŞ. İŞO	: Hariciye Nezâreti Hukûk Müşâvirliği İstişâre Odası Evrâkı

İ. A	: İrâde Sadâret
İ.DH	: Dâhiliye İrâdeleri
İ.TAL	: Taltifât İrâdeleri
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İÜEFD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Mad.	: Maddesi
MMZC	: Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi
Nr.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
Sa.	: Sayı
TOAİD	: Türkiye Ortadoğu Amme İdâresi Dergisi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TİTE	: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.EE	: Yıldız Esâs Evrâkı Analitik Envanteri
YA. HUS	: Yıldız Tasnifi Sadâret Husûsî Ma'rûzât Evrâkı
Yay.	: Yayınları
YK	: Yapı Kredi
YYOA	: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi

KAYNAKLAR VE KULLANILAN TETKİK ESERLER

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İbrahim Hakkı Paşa'nın biyografisini hazırladığımız çalışmamızda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanılmaya çalışmıştır. Özellikle İbrahim Hakkı Paşa'nın ilk memuriyeti olan Hariciye Nezâreti Tahrirât Kalemi'nden başlamak üzere, Mabeyn-i Hümayûn Tercümanlığı, Meclis-i Sıhhiyye Üyeliği, Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği ve Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği sırasında bulunduğu çeşitli komisyonlardaki görevlerini ve hocalık yaptığı okullarla ilgili olarak Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmîyyesi, DH. SAİD. Dosya no: 0183, Gömlek no: 0100'den yararlanıldı. İbrahim Hakkı Paşa'nın Mabeyn-i Hümayûn Mütercimi ve Mekteb-i Hukûk'ta hocalığı sırasında Maârif Nezâreti'ne verdiği hal tercümesi olan BOA. MF. MKT. Dosya no: 1036. Gömlek no: 69. 2 belgeden faydalandı.

İbrahim Hakkı Paşa'nın direk veya dolaylı yoldan katıldığı konularla ilgili olarak yararlandığımız Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeler şunlardır:

Sadâret Eyalet-i Mümtâze Bulgaristan Evrâkı (A.MTZ (04)

Dosya no: 41. Gömlek no 48.

Dosya: 42, Gömlek no: 48.

Dosya no: 153, Gömlek no: 6.

Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO)

Dosya no: 610. Gömlek no 45682.

Dosya no: 810, Gömlek no: 60679.

Dosya: 454, Gömlek no: 33977.

Dosya: 172, Gömlek no: 12849.

Dosya no: 1229 Gömlek no: 92126.

Dosya: 1191, Gömlek no: 89307.

Dosya: 1445, Gömlek no: 108371.

Dosya: 2714, Gömlek no: 203482.

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmîyyesi (DH. SAİD)

Dosya no: 0183, Gömlek no: 0100

Hariciye Nezâreti Hukûk M   virliği İsti  re Odası Evr k  (HR. HM . İ O) Dosya no: 181. Gömlek no 70

       Dosya Us l  ( .DU T)

Dosya: 7, Gömlek no: 51.

     Hariciye ( .HR)

Dosya no:345.

     Taltif   ( .TAL)

Dosya no: 465.

Dosya no: 476.

Dosya no: 241

Dosya no: 339

Ma   f Nezâreti (MF. MKT.)

Dosya no: 1036. Gömlek no: 69.

Yıldız Tasnifi Sad  ret Hus    Ma       Evr k  (YA. HUS)

Dosya: 369, Gömlek no: 21,

Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

Dosya no: 275, Gömlek no: 3.

Yıldız Es   Evr k  (Y.E.E)

Dosya no:O7. Gömlek no: 15.

2. Meclis-i Meb     n Zab t Cerideleri (MMZC)

 brahim Hakkı Pa  a'nın naz rlık ve sadrazamlık dönemleriyle ilgili olarak Meclis-i Meb     n'daki yaptığı konu  malar ve uygulamalarına dair yapılan ele  tirilere verdiği beyan  t, Meclis-i Meb     n Zab t Cerideleri taranarak incelenmeye  alı  ıldı.

3. Hatıralar

 brahim Hakkı Pa  a gibi bir ki  inin hatıralarını kaleme almaması bizim i  in b    k bir eksiklik oldu. Pa  a'nın kendi hayat hik  yesini yazmamasına kar  ılık onu yakından tanıyan ki  ilerin hat ralarından istifade etmeye  alı  tık.

Özellikle Lütü Simavi, “Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim”¹ ve Halit Ziya Uşaklıgil’in “Saray ve Ötesi Son Hatıralar”² adlı eserlerinde, İbrahim Hakkı Paşa’nın gerek kişiliği gerekse siyasi hayatı ile ilgili önemli tespitler bulunmaktadır. Hüseyin Cahit Yalçın’ın, “Siyasal Anılar”³ ve yine Hüseyin Cahit Yalçın’ın “Meşrûtiyet Dönemi Hatıraları”⁴, İbrahim Hakkı Paşa’nın sadrazamlık dönemini hakkında bilgiler mevcuttur. Mîzâncı Murad Bey, “II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları”⁵ ise İbrahim Hakkı Paşa’nın Mekteb-i Mülkiyye’de öğrenciliği ve Dâhiliye Nâzırlığı dönemiyle ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Aynı şekilde İbrahim Hakkı Paşa’nın Mekteb-i Hukûk’ta hocalık yaptığı dönemle ilgili olarak öğrencilerinden Ahmet Muhtar Nasuhoğlu’nun kaleme aldığı, “Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi, Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Hukukçunun Hatıraları”⁶ İbrahim Hakkı Paşa’nın özel hayatı ve kişiliği ilgili bilgiler bulunmaktadır. Hüseyin Kâzım Kadri, “İmparatorluğun Tasfiyesi”⁷, Mehmet Selâhattin, “Bildiklerim Muhalif Hatıralar Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd”⁸, Rıza Nur, “Cemiyet-i Hafiye”⁹, Ressam Naciye Neyyal, “Mutlakiyet Meşrûtiyet ve Cumhuriyet Hatıraları”¹⁰, Ahmet Reşit Rey, “Gördüklerim Yaptıklarım (1890–1922)”¹¹, Galip Kemali Söylemezoğlu, “Hariciye Hizmetinde Otuz Sene”¹², Ali Fuad Türkgeldi, “Görüp İşittiklerim”¹³, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, “Siyasi Hatıralar (1908-1913)”¹⁴, Halil

¹Simavi, Lütü; **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004.

²Uşaklıgil, Halit Ziya; **Saray ve Ötesi Son Hatıralar**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, 1965.

³Yalçın, Hüseyin Cahit; **Siyasal Anılar**, Haz. Rauf Mutluay, İstanbul, I. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

⁴Yalçın, Hüseyin Cahit; “Meşrûtiyet Hatıraları 1908–1918”, **Fikir Hareketleri**, Sayı: 138, 13 Haziran 1936, s. 117. 1935–1938.

⁵Mîzâncı Murad Bey, **II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları, Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd**, Haz. Celile Eren (Ökten) Arıt, İstanbul, Marifet Yay. 1977.

⁶Nasuhoğlu, Ahmet Muhtar; **Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi, Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Hukukçunun Hatıraları**, Haz. Ömer Hakan Özalp v.d, İstanbul, Dergâh Yay. 2007.

⁷Kadri, Hüseyin Kâzım; **İmparatorluğun Tasfiyesi**, İstanbul, 3. Baskı, Pınar Yay. 2011.

⁸Mehmet Selâhattin, **Bildiklerim Muhalif Hatıralar**, İstanbul, Vadi Yayınları, 2006.

⁹Rıza Nur, **Cemiyet-i Hafiye**, Haz: Ahmet Neziha Galitekin, İstanbul 1995.

¹⁰Naciye Neyyal, **Mutlakiyet Meşrûtiyet ve Cumhuriyet Hatıraları**, Haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul, 2. Baskı, Pınar Yay. 2004.

¹¹Rey, Ahmet Reşit; **Gördüklerim Yaptıklarım (1890–1922)**, İstanbul, 1945.

¹²Söylemezoğlu, Galip Kemali; **Hariciye Hizmetinde Otuz Sene**, İstanbul, 1950.

¹³Türkgeldi, Ali Fuad; **Görüp İşittiklerim**, Ankara, TTK, 4. baskı, 1987.

¹⁴Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hatıralar (1908-1913)**, sad. Ziyaeddin Engin, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.

Menteşe, “Osmanlı Meb’ûsân Meclisi Reisi Halil Mentşe’nin Anıları”¹⁵, Ahmet İhsan Tokgöz, “Matbuat Hatıralarım (1888-1914)”¹⁶, İbrahim Hakkı Paşa’nın sadrazamlığı sırasında gelişen olaylar ve Paşa’nın bu olaylarla ilgili olarak yaptığı uygulamalar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

4. Gazeteler

İbrahim Hakkı Paşa’nın nâzırlık ve sadrazamlık yaptığı yıllarda yayınlanan belli başlı gazeteler taranarak Paşa ile ilgili yazılardan yararlanmaya çalışıldı. Bu çalışmada yararlandığımız gazete ve dergiler şunlardır: Cem, Chicago Sergisi, İkdâm, İlm-i Hukûk ve Mukayeseli Kavânin Mecmuası, Kalem, Sabah, Servet-i Fünûn, Takvim-i Vekâyî, Tanîn, Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Yeni Gazete, Yeni Mecmua.

İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili Cem ve Kalem gibi mizah dergilerinde çeşitli karikatürler yayınlanmıştır. İlm-i Hukûk ve Mukayeseli Kavânin Mecmuası’nda İbrahim Hakkı Paşa’nın kapitülasyonlar hakkında yazdığı makaleler mevcuttur. Diğer gazete ve dergilerde ise İbrahim Hakkı Paşa’yla ilgili olaylar hakkında haberler ve Paşa’nın vefatı üzerinde onu tanıyan yazar ve gazetecilerin yazıları bulunmaktadır. Özellikle İbrahim Hakkı Paşa’nın vefatı üzerine çocukluk ve Mekteb-i Mülkiyye’den arkadaşı olan Mahmut Sadık’ın Servet-i Fünûn’da yazdığı “Teessür ve Hâtırât”¹⁷ ve Abdurrahman Şeref’in “Hakkı Paşa”¹⁸ başlıklı makaleler önemlidir. Bunların yanı sıra Ahmet Reşit Bey’in yine İbrahim Hakkı Paşa’nın vefatı üzerine Yeni Mecmua’da kaleme aldığı “Hakkı Paşa, Bazı Hâtıralar ve Mülâhazalar”¹⁹ ve Emin Ali Türk geldi’nin, “Brest Litovsk Konferansı Hâtıraları”²⁰ makalesi Paşa’nın kişiliği ve siyasi hayatı ile ilgili bilgi verilmektedir.

¹⁵Menteşe, Halil; **Osmanlı Meb’ûsân Meclisi Reisi Halil Mentşe’nin Anıları**, Haz. Orhan Birgit v.d., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay. 1986.

¹⁶Tokgöz, Ahmet İhsan; **Matbuat Hatıralarım (1888-1914)**, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

¹⁷Mahmud Sadık; “Teessür ve Hatırat”, **Servet-i Fünûn**, Sayı: 1404, 1334, s. 408-411.

¹⁸Abdurrahman Şeref; “Hakkı Paşa”, **Servet-i Fünûn**, Sayı: 1405, 1334, s. 2-3.

¹⁹Ahmet Reşid; “Hakkı Paşa, Bazı Hatıralar ve Mülâhazalar”, **Yeni Mecmua**, Sayı: 58, 22 Ağustos 1918, s. 103-106.

²⁰Türk geldi, Emin Ali; “Brest Litovsk Konferansı Hatıraları” **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 13, Mart 1986.

5. Tetkikler

İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili müstakil bir eser bulunmamaktadır. Babası Ahmet Remzi Efendi hakkında ise Yılmaz Öztuna'nın, "Devlet ve Hânedanlar Türkiye(1074-1990)" adlı eserinde, kısa bir biyografisi yer almaktadır. İbrahim Hakkı Paşa hakkında İbnülemin Mahmut Kemal İnal, "Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar"²¹ adlı eserinde genişçe bilgi vermektedir. İnal, İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı sırasındaki uygulamalarını ve özel yaşantısını ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Adnan Adıvar'ın Meb İslam Ansiklopedisi'ndeki "İbrahim Hakkı Paşa"²² ve Zekeriya Kurşun'un TDV İslam Ansiklopedisi'ndeki "İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)"²³, maddelerinde genel biyografileri bulunmaktadır. Tarık Zafer Tunaya'nın "Türkiye'de Siyasi Partiler"²⁴, Sina Akşin'in "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki"²⁵, FerozAhmad'in, "İttihat ve Terakki 1908–1914"²⁶, İsmail Hami Danişmend'in, "İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi"²⁷, Mehmet Emin Elmacı'nın, "İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar"²⁸, Baran Hocaoglu'nun, "II. Meşrûtiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri (1908-1913)"²⁹, Aykut Kansu'nun, "1908 Devrimi"³⁰, Enver Ziya Karal'ın, "Osmanlı Tarihi"³¹, Selami Kılıç'ın, "Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu"³², Selami Kılıç'ın Toplumsal Tarih Dergisi'nde "Brest Litovsk Barış Müzakerelerinde İbrahim Hakkı Paşa'nın Yaptığı Tarihi Konuşma"³³, adlı makalesinde, İbrahim Hakkı Paşa'nın Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nda Kars-Ardahan ve Batum'un tekrar Osmanlı topraklarına katılmasını sağlayan uzun bir konuşması vardır.

²¹ İnal, İbnülemin Mahmut Kemal; **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul, 1940.

²² Adıvar, Adnan; "İbrahim Hakkı Paşa" **İslam Ansiklopedisi**, VI. Cilt, İstanbul, 1987.

²³ Kurşun, Zekeriya; "İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)", **TDVİA**, XXI. cilt

²⁴ Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasi Partiler**, I. cilt, İstanbul, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayın, 1984.

²⁵ Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Evrim Matbaacılık, 1987.

²⁶ Ahmad, Feroz; **İttihat ve Terakki 1908–1914**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 7. Baskı, 2007.

²⁷ Danişmend, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, IV. cilt, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.

²⁸ Elmacı, Mehmet Emin; **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, İstanbul, Homer Kitabevi, 2005.

²⁹ Hocaoglu, Baran; **II. Meşrûtiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri (1908-1913)**, İstanbul, Kitap Yayınevi Yay, 2010.

³⁰ Kansu, Aykut; **1908 Devrimi**, İstanbul, 5. Baskı, İletişim Yayınları, 2009.

³¹ Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, IX. cilt, Ankara, TTK, 1996.

³² Kılıç, Selami; **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998.

³³ Kılıç, Selami; "Brest Litovsk Barış Müzakerelerinde İbrahim Hakkı Paşa'nın Yaptığı Tarihi Konuşma", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı: 67, Temmuz 1999.

Cemal Kutay'ın, "Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi"³⁴, Ahmet Mehmetefendioğlu'nun, "II. Meşrûtiyet Dönemi Osmanlı Hükûmetleri ve İttihat ve Terakki"³⁵, Mehmed Süreyya'nın, "Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye"³⁶, Hale Şıvgın'ın, "Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri"³⁷ ve İsrail Kurtcephe'nin, "Türk-İtalyan İlişkileri (1911–1916)"³⁸, adlı eserlerinde İbrahim Hakkı Paşa'nın Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edilmesindeki hataları anlatılmaktadır. Tetkik eserlerde İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlık dönemindeki siyasi olaylar ve bu siyasi olaylarla ilgili aldığı karar ve uygulamaları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Carter V. Findley, "Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi"³⁹, adlı eserde, 1987'de İbrahim Hakkı Paşa'nın torunlarından Leyla Çambel ile yaptığı görüşmeden elde ettiği aile bilgileri ve torununun ağzından Paşa ile ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıca yazar, İbrahim Hakkı Paşa'nın Osmanlı bürokrasisindeki yeri ve eserleri hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

³⁴Kutay, Cemal; **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, 2. baskı, c. XVI, Alioğlu yayınevi, İstanbul,(t.y)

³⁵Mehmetefendioğlu, Ahmet; **II. Meşrûtiyet Dönemi Osmanlı Hükûmetleri ve İttihat ve Terakki**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1996.

³⁶Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye**, Haz. Mustafa Keskin v.d, c. II, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1996.

³⁷Şıvgın, Hale; **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.

³⁸Kurtcephe, İsrail; **Türk-İtalyan İlişkileri (1911–1916)**, Ankara, TTK, 1995.

³⁹Findley, Carter V.; **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay. 1996.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıl boyunca Avrupalı büyük devletler tarafından siyasi, askeri ve ekonomi açıdan büyük bir baskı altına alındı. Osmanlı Devleti'nin bu baskıları daha XVIII. Yüzyıldan itibaren devlet kurumlarında çeşitli ıslahât çalışmalarına girişerek kırmaya çalıştı.

Osmanlı Devleti özellikle Sultan III. Selim döneminde ortaya konulan Nizâm-ı Cedit ıslahâtı her ne kadar yarım kalmışsa da sonra ki yıllarda yapılacak olan ıslahâtlara bir temel oluşturmuştu.

XIX. Yüzyıl başlarında Sultan II. Mahmut'un askerî, idarî ve hukûkî alanda gerçekleştirdiği ıslahâtın amacı Osmanlı Devleti'nin hem Avrupalı büyük devletlerin baskılarını kırmak hem de devletin askerî, idarî, hukukî ve diğer alanlarda yaşadığı sorunları çözmek için çıkarılmıştı.

II. Mahmut, önceki dönemlerde yapılan ıslahâta karşı çıkan Yeniçeri Ocağını 1826'da kaldırıp, yerine modern anlamda bir ordu kurdu. II. Mahmut bununla beraber devlet düzeni ve idarede ıslahâta girişerek, Avrupa devletlerinde olduğu gibi bakanlıklar kurarak hükûmet modeline geçti. Eğitim alanında da eski okulları yeniden düzenlediği gibi bunlara Harp Okulu, Bando Okulu, Tıp Okulu gibi yeni eğitim kurumları eklendi.⁴⁰

II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında yaşadığı Mısır meselesi devleti büyük bir buhranın eşiğine getirdi. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesi sonucunda 1839 Nizip Savaşında kazandığı başarı ile Osmanlı Devleti'ni tehdit eder haline gelmişti.⁴¹ Bu soruna Avrupalı devletlerin karışmasıyla Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkmış uluslararası bir sorun haline gelmişti. Osmanlı Devleti'nin ülke barışını ve bütünlüğü sağlamak, Avrupalı devletlerinin güveni kazanmak, zayıflayan devleti gerilemekten kurtarmak için, Mustafa Reşit Paşa'nın çabalarıyla Tanzimât adı verilen yeni bir ıslahât hareketine girişildi. Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan ve II. Mahmut'un vefatı üzerine yerine geçen

⁴⁰ Uçarol, Rıfat; **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, s. 181.

⁴¹ Tükin, Cemal; **Boğazlar Meselesi**, İstanbul, Pan Yayıncılık, 1999, s. 260.

Abdülmecit'in 3 Kasım 1839 tarihinde onaylaması ile Gülhane Parkında Tanzimât Fermanı ilân edildi.⁴²

Tanzimât Ferma'nın ilan edilmesiyle ülke içinde büyük bir değişim başlamış, Tanzimât Ferma'nın getirdiği değişimi, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarının daha ılımlı olmasını yani kısaca Avrupalı devletleri memnun etmek üzere görülmelidir. Tanzimât Fermanı'nın ilanı Avrupa kamuoyu tarafından iyi karşılanmasına rağmen ülke içinde Müslüman halk ve gayrimüslim halk ile cemaat ve ruhanî liderler arasında hoşnutsuzluk yarattı.⁴³

Osmanlı Devleti, 1854-1856 yılları arasında Rusya ile yaptığı Kırım Savaşı'nda Avrupalı devletlerinin desteğini almış olmasına rağmen 1856'da Paris Antlaşması öncesi Islahât Fermanını ilan ederek, Avrupalı devletlerin gayrimüslimlerin durumlarını bahane ederek Osmanlı ülkesinin içişlerine karışılmasını önlemek istemiştir. 1856'da Paris Antlaşması ile Islahât Fermanı koruma altına alınmış ve Avrupa, Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimlerin koruyucusu haline gelmiştir.⁴⁴

III. Selim ve Sultan II. Mahmut'un yenileşme ve Batılılaşma gayretleri Tanzimât Fermanı'nın ilânıyla büyük bir hız kazanmıştır. III. Selim ve II. Mahmut, subay, yönetici, mühendis ve doktor yetiştirecek modern ve laik eğitim veren okulların ihtiyacını görmüşlerdi. Bu amaçla, Tanzimât Döneminde Mekteb-i Harbiyye, Mekteb-i Mülkiyye, Erkan-ı Harbiyye Mektebi, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne gibi üniversite düzeyinde olmasa da yüksek teknik okullar açıldı.⁴⁵

Tanzimât döneminin ortaya çıkardığı hava içinde yetişen ve Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan aydınların gayretleri sonunda 1876 yılında ilk anayasal düzene geçilmişti.⁴⁶

⁴²Uçaral, **a.g.e.**, s. 182.

⁴³Gencer, Ali İhsan; "Tanzimât Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", **DGBİT**, XI. cilt, İstanbul, Çağ Yayınları, 1993, s. 442.

⁴⁴Sander, Oral; **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003, s. 306-307.

⁴⁵Shaw, Stanford J; Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II. cilt, İstanbul, E Yayınları, 1983, s. 143-145.

⁴⁶Hocaoğlu, **a.g.e.**, s. 12.

1865 yılında “Genç Osmanlılar Cemiyeti” adı altında gizli bir örgüt kuran Tanzimât Dönemi aydınları, ülkede Mutlakiyet İdaresi yerine Meşrûtiyet İdaresinin oluşması için çalışmalara başladılar. Genç Osmanlılar 1870 yılına kadar Avrupa’da padişah ve hükûmet aleyhinde çalışmalarda bulundular.

1875 yılından itibaren ülke içinde ve dışında sorunların artması üzerine Padişah Abdülaziz ve hükûmete karşı muhalefet iyice güçlenmeye başladı. Padişah Abdülaziz tahttan indirilerek yerine V. Murat getirildi.⁴⁷

V. Murat’ın padişah olduğu sırada ülke içinde sorunlar hızla artmaktaydı. Başta Mithat Paşa olmak üzere anayasa taraftarları, yeni padişahın meşrûtiyeti ilân edeceğini umuyorlardı. Fakat V. Murat tutum ve davranışlarıyla meşrûtiyete pek taraftar değildi, üstelik hastalığı artmıştı. V. Murat’ın meşrûtiyeti ilân etmeye soğuk davranması ve hastalığı sebebiyle tahttan indirilmesine, meşrûtiyet idaresini ilân etmeyi kabul etmesi halinde Veliaht Abdülhamit’in tahta getirilmesine karar verildi. Bu gelişmeler üzerine meşrûtiyetin bir an önce ilân edilmesini isteyen Mithat Paşa, hükûmetin aldığı bu kararı Veliaht Abdülhamit’e bildirdi. Abdülhamit de bir anayasanın hazırlanması ve meşrûtiyet idaresinin ilân edilmesini kabul ederek, 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta geçirildi.⁴⁸

Osmanlı Devleti’nin Balkanlar’da yaşadığı buhran gittikçe artmakta, Avusturya-Macaristan, Rusya, Almanya ve İngiltere Osmanlı Devleti’nin Balkanlar’da Türk olmayan halk üzerinde ıslahât yapmasını istemekte idiler. Fakat aralarında rekabet vardı. Avusturya Balkanlar’a doğru genişleyerek Adalar Denizi’ne ulaşmayı, Rusya ise Osmanlı Devleti’ni Balkanlar’dan atarak Panslavizm’i yaymak istiyordu. İngiltere ise şimdilik Osmanlı Devleti’nin yanında yer alıyormuş gözükerek, Avusturya ve Rusya’nın politikalarını engellemek istiyordu. Balkanlar’daki kriz devletlerarası bir buhran haline gelmişti. Özellikle Rusya’nın Balkan buhranını tek başına çözmek istediğini açıkça söylemesi, İngiltere’yi telaşlandırdı. Balkan buhranının çözülmesi için

⁴⁷ Uçarol, a.g.e., s. 333.

⁴⁸ Uçarol, a.g.e., s. 334.

yapılması gerek ıslahâtı görüşmek üzere 23 Aralık 1876'da İstanbul'da bir konferans toplandı.⁴⁹

Osmanlı Devleti, Avrupalı büyük devletlerin planını engellemek ve toplantıyı geçersiz kılmak üzere 23 Aralık 1876 günü Bâbîâli avlusunda toplanan devlet adamları ve halk önünde törenle Kanûn-ı Esâsî'yi yürürlüğe koyduğunu ilân etti. Osmanlı Tarihinin ilk anayasası olarak kabul edilen 1876 Kanûn-ı Esâsî ile Meşrûti idareye geçilmiş oldu.⁵⁰

Böylece Osmanlı Devleti içinde bulunan her toplum açılan meclise kendi temsilcilerini göndererek, haklarını rahatça savunabileceklerdi. Meşrûti idarenin ilân edilmesinden dolayı Avrupa büyük devletlerin konferansına gerek kalmayacaktı.

Osmanlı Devleti, Balkanlar'da yaşanan buhranı bahane ederek, ıslahât yapılmasını ve bu ıslahâtı görüşmek üzere konferans toplayan ve iç işlerine karışma fırsatı bulan Avrupa devletlerini, Kanûn-ı Esâsî'yi ilân etmesine rağmen yine de memnun edemedi. Çünkü Avrupa devletlerinin amacı Balkan halkının istekleri olmayıp, kendi çıkarları olduğu için Bâbîâli'nin ilân ettiği Kanûn-ı Esâsî'yi dikkate almadılar. Konferansa devam ederek Karadağ ve Sırbistan'ın topraklarının genişletilmesi ve Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a muhtariyet verilmesini Bâbîâli'ye bildirdiler. Bâbîâli yaptığı toplantı sonunda bu teklifleri kabul etmeyerek, savaş tehlikesini iyice artırmış oldu.⁵¹

İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı'ndan bir netice alınamaması üzerine büyük devletler Balkan krizini tekrar görüşmek üzere 31 Mart 1877'de Londra'da yeniden toplandılar. Toplantı sonunda "Londra Protokolü" adı verilen kararlara imza atarak, Bâbîâli'den Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te ıslahât yapmasını, Sırbistan'ı tanımasını ve Karadağ topraklarını genişletmesini istediler. Bâbîâli'nin yapacağı ıslahât Avrupa devletlerinin İstanbul büyükelçileri tarafından kontrol edilecekti. Ayrıca Avrupa devletleri, Rusya'ya karşı Osmanlı topraklarını garanti altına alacaktı. Avrupa

⁴⁹ Kodaman, Bayram; "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", **DGBİT**, XII. cilt, İstanbul, Çağ Yayınları, 1990, s. 138.

⁵⁰ Uçarol, **a.g.e.**, s. 335.

⁵¹ Kodaman, **a.g.m.**, s. 138.

devletlerinin “Londra Protokolü” olarak Osmanlı Devleti’ne ilettiği kararlar, Bâbîâli tarafından 10 Nisan 1877’de kabul edilmedi. Osmanlı Devleti’nin Londra Protokolü’nü kabul etmemesi üzerine Rusya, Balkanlar’daki Slavların haklarını korumak bahanesiyle ve bağımsızlık vaat ettiği Romanya’nın topraklarını 24 Nisan 1877’de geçerek Osmanlı Devleti’ne savaş açtı.⁵²

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan ve 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Savaşı 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması ile sona erdi.⁵³ Osmanlı Devleti’nin imzaladığı şartları en ağır antlaşmalardan biri olan Ayastefanos Antlaşması ile Sırbistan, Romanya ve Karadağ’ın bağımsızlıkları Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. Ayrıca Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu’da Ermeniler üzerinde Rusya’ya söz hakkı vermesiyle, Ermeni sorunu resmen başlamış oldu.⁵⁴ Ayastefanos Antlaşmasına göre Osmanlı Devleti Rusya’ya 1 Milyar 410 milyon ruble savaş tazminatı ödeyecekti. Fakat Osmanlı Devleti bu miktarı ödemesi mümkün olmadığı için Balkan cephesinde Kuzey Dobruca ile Tuna deltasındaki adaların ve Anadolu cephesinde ise Kars, Ardahan, Batum ve Bayezit sancaklarını Rusya’ya terk etmek zorunda kaldı.⁵⁵

Rusya’nın Ayastefanos Antlaşmasıyla elde ettiği konum Avrupa devletlerini rahatsız etti. Bu durumu giderebilmek üzere Avrupa devletleri

⁵² Kodaman, **a.g.m.**, s. 139; Osmanlı Devleti’ne “Londra Protokolü” olarak bildirilen şartlarından ayrı olarak Rusya da bir beyanname vermiştir. Bu beyannameye göre Balkanlarda bulunan Türk ordusu terhis edilecek, Rusya’da Türk ordusunun terhis edilmesinden sonra Osmanlı sınırındaki ordusunu çekeceğini bildiriyordu. Danişmend, Osmanlı Meclis-i Umûmisinde harpçilik devlet zihniyeti haline geldiğini bu sebeple 10 Nisan 1877’de Londra Protokolü ret edilmiş ayrıca Türk ve Rus ordularının aynı zamanda terhisini ve Petersburg’a bir Osmanlı elçisi gönderilirken İstanbul’a da bir Rus delegesi gönderilmesi istenmesi üzerine barışın sağlanması ümitlerinin kesildiği belirtir. Danişmend, Rusya’nın savaşın sonuncudan ziyade İngiltere’den çekindiği için geri adım atarak, yalnız Petersburg’a elçi gönderilmesiyle yetineceğini bildirmiştir. Ayrıca Karadağlılar da istedikleri iki kaza arazisinden vaz geçerek tek bir kaza arazisini istemelerine rağmen Bâbîâli tarafından kabul edilmediğini bildirir. Danişmend, Midhat Paşa’nın Karadağlıların istedikleri iki kaza arazisinin savaş sebebi olarak görenlerin başında gelmesine rağmen kabul ettiğini fakat onun yerine gelen Edhem Paşa’nın tek bir kaza arazisinin verilmesini ret etmesini “93 seferi” denilen fâcianın müthiş sonuncunda Midhat ve Damat-Mahmut Paşalar kadar Edhem Paşa’nın da sorumlu olduğunu yazmaktadır. Bkz: İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, IV. cilt, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972, s. 299.

⁵³ Mukaddimât-ı Sulhiyye, olarak adlandırılır. Böyle denilmesi, kesin bir barış antlaşması olarak sayılmaması, Avrupa devletlerinin karışması ve antlaşma üzerinde düzeltme yaptıracakları Rusya’nın emin olmasındandır. Bkz: Danişmend, **a.g.e.**, IV. cilt, s. 311.

⁵⁴ Uçarol, **a.g.e.**, s. 343.

⁵⁵ Danişmend, **a.g.e.**, IV. cilt, s. 312.

Rusya'ya baskı uygulayarak antlaşma şartlarının tekrar gözden geçirilmesi için 13 Haziran 1878'de Berlin'de bir kongre toplanmasını sağladılar. Yapılan görüşmelerden sonra 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanarak, Ayastefanos Antlaşmasının maddeleri tadil edildi. Buna göre Bosna Hersek Osmanlı hâkimiyetinde kalmak şartıyla Avusturya'nın denetimine bırakılmış, Bulgaristan toprakları küçültülmüş, Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını elde ettiler.⁵⁶

Kanûn-ı Esâsî ile Meşrûtiyet idaresine geçilmesi padişahın yetkilerinde köklü bir değişiklik sağlamamış, yürütme yetkisinin hala padişahta kalmasını sağladığı gibi yasama yetkisi de onun denetimindeydi. Kanûn-i Esâsî, gerekli gördüğü takdirde padişaha meclisi feshetme yetkisi vermektedir. Buna rağmen I. Meşrûtiyet, Mutlakiyet idaresine indirilmek istenen ilk darbenin başlangıcı ve ileride anayasal gelişmelere zemin hazırlamasıyla önemli bir gelişmeydi.⁵⁷

Kanûn-ı Esâsî doğrultusunda kurulan Meclis-i Meb'ûsân, II. Abdülhamit'in 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbini bahane etmesi ile 14 Şubat 1878 tarihinde kapatılarak I. Meşrûtiyet dönemi kısa sürmüş ve tekrar Mutlakiyet idaresine dönmüştü.⁵⁸

II. Abdülhamit tarafından meclisin tatil edilmesi ve Kanûn-ı Esâsî'nin yürürlükten kaldırmasıyla 24 Temmuz 1908 tarihine kadar ülke Mutlakiyet ile yönetilmesi aydınlar tarafından tepkilere neden olmuştu. Aydınlar mutlakiyetin kaldırılması ve yeniden Kanûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe koymak için yeni fikir hareketleri ortaya koymaya başlamışlar ve çeşitli muhalif düşünceler zamanla muhalif bir örgütte birleşmişlerdi. Mutlakiyet idaresine karşı oluşturulan bu muhalif örgüt 1889 yılında kurulmuştu. Bu örgütün adı önce

⁵⁶ Gencer, Ali İhsan; "Berlin Antlaşması", **TDVİA**, V. cilt, İstanbul, 1992, s. 516; Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmıştı. Bu üç Osmanlı sancağı daha sonra 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Sovyet Rusya'dan geri alınmıştır. Brest-Litovsk Antlaşması'nın Osmanlı Devleti Murahhası olarak katılan Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, yoğun çaba göstererek bu üç Osmanlı sancağını Sovyet Rusya'ya verilen ultimatom maddeleri arasında yer almasını sağlamış, Rusların itirazlarına rağmen İbrahim Hakkı Paşa'nın yaptığı savunma ile Ruslar üç sancağın Osmanlı Devleti'ne verilmesini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

⁵⁷ Sander, **a.g.e.**, s. 318.

⁵⁸ Babacan, Hasan; **Mehmed Talât Paşa (1874-1921)**, Ankara, TTK.Yay., 2005, s. 1.

Terakki ve İttihat Cemiyeti daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştu.⁵⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti Kanûn-ı Esâsî'yi yeniden ilân etmek için çalışmalara başlamıştı. Cemiyetin çalışmalarına ordu da destek vermişti.

Abdülhamit'in idareyi tamamen kendi üzerine aldığı bu dönem içinde birçok önemli olaylar meydana gelmiş ve çok sayıda Osmanlı toprağı kaybedilmiştir. 1881'de Tunus Fransa tarafından işgal edildikten sonra 1882'de bu sefer Mısır İngiltere tarafından işgal edilerek kaybedilmiştir. Balkanlar'da ise 1885'te Doğu Rumeli Bulgaristan'la birleşmiş, 1897'de ise Girit'e muhtariyet verilmiştir.⁶⁰ 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etmiş ve 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilân etmiştir.⁶¹

1908 Temmuz öncesi Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü iç ve dış sorunlardan dolayı idareye karşı duyulan hoşnutsuzluk giderek artmıştı. Özellikle yaşanan iktisadi kriz ve 1908'te İngiltere ile Rusya'nın Reval'de yaptıkları görüşme, Osmanlı muhalif aydınların ve ordu içindeki bazı genç subayların, idareye karşı artık müdahale etme zamanının geldiğini düşünmeye başlamalarına yolaçmıştı. Bu subaylardan Enver Bey ile Niyazi Bey Makedonya'da hükûmete karşı isyan ettiler. İsyanın genişlemesi karşısında Abdülhamit 24 Temmuz 1908'de Kanûn-ı Esâsî'yi yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır.⁶²

1908'de Meşrûtiyetin ilanı beklenmedik bir başarı olarak görülebilir. Çünkü Abdülhamit'in direnmeden Meşrûtiyeti ilân etmesi, Osmanlı bürokratlarını büyük bir kargaşaya düşürmüştü. Ülke idaresinde söz sahibi olanlar genelde Abdülhamit döneminin sürgün edilmiş politikacıları idi. Kargaşa ortamının bir an önce giderilmemesi durumunda ülkenin anarşiye sürüklenmesi zor değildi. Böyle bir ortamda yeterli otoriteye sahip yegâne unsur İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Buna rağmen İttihat ve Terakki elemanlarının çoğu öğrenimlerini tamamlayamamış, iyi öğrenim görmüş olanlarının ise devlet idaresi konusunda yeterli deneyimleri yoktu.⁶³

⁵⁹ Babacan, **a.g.e.**, s. 2.

⁶⁰ Danişmend, **a.g.e.**, IV. cilt, s. 318-341.

⁶¹ Danişmend, **a.g.e.**, IV. cilt, s. 366.

⁶² Kodaman, **a.g.m.**, XII. cilt, s. 68-69.

⁶³ Ahmad, **a.g.e.**, s. 31-34.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN AİLESİ, EĞİTİM VE MEMURİYET HAYATI

1.1. DOĞUMU VE AİLESİ

18 Nisan 1863’te İstanbul’da doğan İbrahim Hakkı Paşa, Kafkasya’dan göç etmiş, Gürcü kökenli bir aileye mensup idi.⁶⁴ Babası şehremaneti meclis reisi Sakızlı Ahmet Remzi Efendi, annesi Mirat Hanımdır.⁶⁵ Ahmet Remzi Efendi Sakız’da 1825’de doğmuş 1887’de İstanbul’da vefat etmiştir.⁶⁶

İbrahim Hakkı Paşa’nın babası değişik devlet görevlerinde bulunmuş, mutedil, lisan-ı âşina, tecrübeli ve bilgili bir zat idi.⁶⁷ Remzi Efendi, sırasıyla Tercüme odasında I. Mütercim, Ticaret Muâvini (Nisan 1856), Meclis-i Hazâin üyeliği (1859) yaptı. Eylül 1861’de Ebniye-i Seniyye Müdürlüğü’nde bulundu. Bu görevlerinden başka, Hariciye Kâtipliği (Şubat 1864), Zabtiye Müsteşarlığı (Aralık 1864), Tekirdağ Mutasarrıflığı (Ağustos 1867), Sakız Mutasarrıflığı (Ekim 1867), İdâre-i Mahsûsa Nâzirliği (Ağustos 1871), Amasya Ağır Ceza Reisliği (Mayıs 1872), Ahkâm-ı İstinaf Mahkemesi üyeliği (Haziran 1872), Şehremini Muâvinliği (Ekim 1875) ve Şehremâneti Meclis Reisliği (1879) gibi

⁶⁴ İbrahim Hakkı Paşa’nın torunu Prof. Dr. Halet Çambel ile 16.08.2011 tarihinde Arnavutköy’deki evinde yaptığımız görüşmeden nakledilmiştir; İbrahim Hakkı Paşa’nın babası, savaşta eser düştükten sonra Osmanlı Devleti’nin hizmetine giren bir Gürcü’nün oğlu idi. Ailesi Ahmet Remzi Efendi’yi satın aldıkları bir Çerkez cariye olan Mir’at ile evlendirdiler. Ahmet Remzi Efendi, memuriyetinin ilk yıllarında Avrupa’da bazı görevlerde bulunmuş, liberal düşünceli ve masondu. Bkz. Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay. 1996, s. 209.

⁶⁵ Findley, **a.g.e.**, s. 209.

⁶⁶ İbrahim Hakkı Paşa’nın Sicil-i Ahval Defterinde babasının ismi Ahmet Remzi olarak kayıt edilmiştir. **DH. SAİD.0183,0100**; Fakat İbrahim Hakkı Paşa’nın biyografilerinde babasının adı “Mehmet Remzi” olarak geçmektedir. Bkz: “Hakkı Beyefendi Hazretleri”, **Chicago Sergisi**, 1 Haziran 1893; s.14; Mehmet Zeki Pakalın, **Sicil-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, haz: Emine Güldüoğlu, c. VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2008, s. 136; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, Cüz, 10–14, s. 1763; Adnan Adıvar, “Hakkı Paşa” **İslam Ansiklopedisi**; İbrahim Alaettin Gövsa, **Meşhur Adamlar Hayatları ve Eserleri**, İstanbul, 1933–1935, s. 648.

⁶⁷ Ergin, Osman Nuri; **İstanbul Şehreminleri**, haz: Ahmed Nezih Galitekin, İBB, Yay., s. 163; Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye**, haz. Mustafa Keskin v.d, c. II, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s. 460.

memuriyetlerde bulundu. Şubat 1887'de vefatı ile Salkımsöğüt'te Aydınoğlu Tekkesindeki mezarlığa defnedildi.⁶⁸

İbrahim Hakkı Paşa'nın daha sağlığında eşi Suat Hanım⁶⁹ ve kızlarından biri verem yüzünden vefat etmiştir.⁷⁰ Geriye kalan tek kızı Ayşe Remziye Hanımla⁷¹ birlikte baba-kız Nişantaşı'ndan İhlamur'a doğru gidilen güzergâhtaki evinde Halit Ziya'nın ifadesiyle; "*Tamir olunamayacak bir matem harabesi halinde*" oturmuştur.⁷² Kızı Ayşe Remziye Hanım, Hasan Cemil Bey'le⁷³ evlenmiş ve bu evlilikten, Fatma Perihan, Halet, Leyla ve Bülent Çambel adlarında dört çocukları olmuştur.

1.2. EĞİTİM HAYATI

İbrahim Hakkı Paşa, Sıbyan Mektebi'nden sonra kayıt olduğu Beşiktaş Rüştîye Mektebi'ni 16 Teşrin-i evvel 1292.⁷⁴ Bir süre Mahrec-i Aklâm'da okuduktan sonra yeni açılan Mekteb-i Mülkiyye'ye 20 okul numarası⁷⁵ ile ilk öğrencilerinden biri olarak kayıt oldu.⁷⁶ Abdurrahman Şeref, İbrahim Hakkı Paşa'yı Mülkiyye'ye kendisinin kayıt ettiğini belirterek, şöyle anlatmaktadır: "*1293 senesinde küşâd edilen Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'ye*

⁶⁸ Öztuna, Yılmaz; **Devlet ve Hânedanlar Türkiye** (1074-1990) 2. cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1969, s.701; Ergin, **a.g.e.**, s.168-169

⁶⁹ İbrahim Hakkı Paşa'nın torunu Prof. Dr. Halet Çambel ile yapılan konuşmadan nakledilmiştir. 16.08.2011, Arnavutköy, İstanbul.

⁷⁰ Findley, **a.g.e.**, s. 211.

⁷¹ Öztuna, **a.g.e.**, s. 701; Süreyya, **a.g.e.**, s. 460.

⁷² Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 170.

⁷³ Hasan Cemil (Çambel) Bey, 1879'da İstanbul'da doğdu. 1896'da Harp Okulunu, 1900'de Harp Akademisini bitirdi. Kurmay Yüzbaşı olarak Almanya'ya gönderilerek Prusya Harp Akademisinde öğrenimini tamamladı (1902). Bir süre Karlsruhe'de General Hindenburg'un Karargâhında çalıştı. Yurda dönüşünde Selanik'te Rumeli Genel Müfettişliği ve Jandarma Islahât Müfettişliğinde görevlendirildi. Balkan Savaşında Genel Karargâh harekât şubesi müdürlüğü yaptı. 1913'de Berlin Büyükelçiliği Askeri Ataşesi oldu. 1915'de Irak cephesinde 51. tümen komutanlığına atanmasıyla tümeni ile Felâhiye Savaşı'na katıldı. 1917'de yeniden Berlin Askeri Ataşeliğine gönderildi. Mütarekeden sonra Kurmay Albay rütbesinden emekliye ayrıldı. Bir aralık Haliç Vapurları İşletmesi Müdürlüğünü yaptı. 1928'de Bolu'dan milletvekili seçilerek T.B.M.M. üyesi oldu. VIII. dönem sonuna (1950) kadar milletvekilliğini sürdürdü. Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyelerinden olup 1935'de Yusuf Akçura'nın ölümü üzerine Atatürk tarafından Kurum Başkanlığına getirildi. Bu arada Berlin'deki Alman Arkeoloji Enstitüsünün onur üyeliğine seçildi (1939). 88 yaşında İstanbul'da öldü. (<http://www.ttk.org.tr>)

⁷⁴ **B0A, DH. SAİD**.0183,0100

⁷⁵ Çankaya, Ali; **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, II. cilt, Ankara 1954, s. 54.

⁷⁶ Pakalın, **a.g.e.**, 136; İnal, **a.g.e.**, s. 1763.

ilk kaydolunan talebelerdendir. İsmi, mektebin künye defterine kendi kalemimle kaydettim. Pederine müşâbehet-i tâmmesi vardı. Kaydının icrâsı için müdürîyyet odasına geldiğinde, bu müşâbehet nazar-i dikkatimi celbeyledi. On beş on altı yaşlarında ablak ve tombul, kısa boylu bir çocuk idi.”⁷⁷

İbrahim Hakkı Paşa, Mekteb-i Mülkiyye’de öğrenciliği sırasında parlak zekâsı, çalışkanlığı, güzel hal ve hareketlerinden dolayı okul arkadaşları tarafından örnek alınan bir öğrenci idi. Mekteb-i Mülkiyye’de beş sene başarılı bir öğrenim sonucunda sunûf-i idâdiye ve âliyesinden 15 Ağustos 1298/27 Ağustos 1882 tarihinde birincilikle mezun oldu.⁷⁸

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, İbrahim Hakkı Paşa’nın öğrenmeye karşı olan merakı ile elde ettiği ilmi sayesinde yükseldiğini belirtir; “*Hal ve mahallin müsâit olduğu derecede mükemmel tahsil gören ve mütemadi tevekkül ve tettebbu’ ile tahsilini ikmâl etmiştir. Bazı ilim sahipleri gibi ilminin cezasına uğrayanlardan değil, mükâfatına nail olanlardandır*”.⁷⁹ İnal, İbrahim Hakkı Paşa’nın Mekteb-i Mülkiyye’yi birincilikle bitirdiği gibi ayrıca dönem arkadaşlarına göre hükûmette önemli görevlere geldiğini ve “*hükûmet hizmetinde de –emsâline nispeten- sür’atle terakki ve –emsâlinin fevkinde- temeyyüz eylediğini*” ifade etmektedir.⁸⁰

İbrahim Hakkı Paşa, öğrenciliğinden itibaren okumaya, araştırmaya ve yabancı dil öğrenmeye büyük önem vermiştir. Süleyman El Bestani, “*kendilerinde tahsil-i ilm ve maârifete olan heves ve inhimâk diploma almakla son bulmadı*” diyerek, ilmi çalışmalarına devam ettiğini belirtir.⁸¹ İlme karşı merakı Mülkiyye’den mezun olmakla son bulmamış, mezuniyetinden sonra büyük bir heves ve gayretle çalışmalarına devam ederek Fransızca’yı ilerletmiş, İngilizce öğrenmiş ve hukûk bilgisini artırmıştır.⁸² İbrahim Hakkı Paşa, sadrazamlığa atandığı zaman Sabah gazetesinde yayınlanan hal

⁷⁷ Abdurrahman Şeref, “Hakkı Paşa”, **Servet-i Fünûn**, Sayı: 1405, 1334, s. 2-3.

⁷⁸ **DH.SAİD**.0183.0100; Maârif Salnamesi, İstanbul, 1312, s.517; Abdurrahman Şeref, **a.g.m.**, s. 2-3; Pakalın, **a.g.e.**, s. 136; İnal, **a.g.e.**, s. 1763; Çankaya, **a.g.e.**, s. 54.

⁷⁹ İnal, **a.g.e.**, s. 1783.

⁸⁰ İnal, **a.g.e.**, s. 1784.

⁸¹ “Hakkı Beyefendi Hazretleri”, **Chicago Sergisi**, Chicago, 1 Haziran 1893, s.14.

⁸² Gövsa, İbrahim Alaettin; **Meşhur Adamlar Hayatları ve Eserleri**, İstanbul, 1933–1935, s. 648.

tercümesinde; *“Arapça, Farsça, Fransızca lisanlarını mükemmelen bildiği gibi İngilizceyi okuyup yazıyor, İtalyanca söyleyebiliyor ve Almancaya da vâkıf”* olduğu belirtiliyordu.⁸³ Halit Ziya, İbrahim Hakkı Paşa için; *“Onun bütün ömrü okumakla, çalışmakla, durmadan, dinlenmeden kafasının servetini artırmakla geçirdi”*⁸⁴ diyerek çalışma azmini, ilme karşı susuzluğunu ifade etmiştir.

İbrahim Hakkı Paşa'nın bu çalışma azmi özellikle yabancı dilde kendisini yetiştirmesi, ileride alacağı görevlerde gösterdiği başarılarıyla dikkat çekecektir. Mehmet Zeki Pakalın, Abdurrahman Şeref Bey'den naklettiği gibi *“siyâset-i dâhiliyye ve hariciyye sahasında at oynatacak bir ricâl-i devlet olmak üzere yetişiyor ve rütbe ve nişânlarla da taltîf olunuyordu.”*⁸⁵ Yabancı dil bilgisi, dikkatleri üzerine çekmiş ve Mabeyin Mütercimliğine getirilmiştir. Ayrıca kitap okumaya büyük bir merakı olduğu bilinen Padişah II. Abdülhamit'e bizzat kendi el yazısı ile Fransızcadan romanlar çevirmiştir.

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1889'da İstanbul'a ilk gelişinde İmparator'un maiyetinde bulunması için yabancı dil bilen bir kişi aranmış ve bu görev İbrahim Hakkı Bey'e verilmiştir. İbrahim Hakkı Beyengin bilgisi ve kültürü ile İmparator'un dikkatini çekmiştir. İmparator; *“Bu genç her şeyi bilir!”* diyerek İbrahim Hakkı Bey'den II. Abdülhamid'e övgüyle bahsetmiştir.⁸⁶

1.3. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SAHİP OLDUĞU NİŞANLAR

Murassa-i Osmanî,⁸⁷ Murassa-i Mecidî, Altun ve gümüş imtiyaz, Altun liyakat, Hamiyet-i Vataniyye ve Yunan muharebesi madalyalarına sahipti. Ayrıca çeşitli ülkelerin nişan ve madalyalarına da sahipti. Almanya'nın birinci Egl Ruj, Fransa'nın dördüncü Lejyon donör, Sisam'ın üçüncü Beyaz Fil, Cohurun ikinci Cohur Taç, Sırbistan Hükûmetinin birinci rütbeden Egl Blan ve Kara Jorj nişanlarına sahipti. Bulgaristan'ın birinci Merit Şövalye ve Sen Aleksandır nişanının Gran kordonunun bulunmaktadır. İran'ın birinci Şir-i

⁸³ Sabah, 21 Kanûn-ı Evvel 1325.

⁸⁴ Pakalın, a.g.e, s.140.

⁸⁵ Pakalın, a.g.e, s.142.

⁸⁶ “Teessür ve Hatırat”, Servet-i Fünûn, Sayı: 1404, 1334, s. 408-411.

⁸⁷ İ.TAL., Dosya no: 241, 20 L 1318; DH. SAİD.0183,0100.

Hurşid, İtalya'nın birinci rütbeden Korun ve Sen Moris ve Lazar,⁸⁸ Papa'nın birinci rütbeden dokuzuncu Pi nöf,⁸⁹ Romanya'nın birinci Kron ve Etuval,⁹⁰ İspanya'nın birinci Şarl, Rusya'nın birinci Sen İstansilas, Belçika'nın ikinci Leopold, Felemenk birinci Sen Uranj Basav nişanları verilmiştir.⁹¹

1.4. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN ŞAHSİYETİ

İbrahim Hakkı Paşa, fizik olarak orta boylu, şişman, kır sakallı, gözlüklü, sevimli biriydi.⁹²

Halit Ziya, İbrahim Hakkı Paşa'nın fiziki yapısını ve kişiliğini hayranlıkla anlatmaktadır. Hakkı Paşa'nın konuşmalarında dinleyene tebessüm ettirecek kadar bir haz verdiği, bununla beraber şahsında bir çekicilik olduğunu belirtmektedir. Kısa denilmeyecek boyu ile şişmanlığı bir uyum göstermekteydi. Sade, gösteriştan uzak, bulunduğu makama dayanarak kibir ve gurur göstermeyen, sanki bu özelliği ile ben de sizin gibi bir adamım derdi. Müstesna bir zekâsı ve engin bilgisi ile her konuda muhatabına malumat verebilirdi. Halit Ziya, İbrahim Hakkı Paşa'nın gurur ve kibirden uzak olduğunu; "Sadrazamlığın iftiharıyla üfürülmüş, şişirilmiş bir şahsiyet değil" diyerek mütevazı bir şahsiyet olduğunu belirtmektedir.

Ahmet Reşit Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın vefatı üzerine Yeni Mecmua'da yayınlanan makalesinde Paşa'nın en büyük özelliğinin "Hilm ve şefkât" olduğunu belirtir. (Hatta sadrazamlığa geldiğinde hükûmet programını "adl ü ihsân" olarak açıklamıştı.) Paşa, kendisine karşı yapılan bir kötülüğü asla unutmadığını fakat kendisine yapılan kötülüğe "hilm ve şefkât" özelliğinden dolayı hiçbir zaman kötülükle karşılık vermemiş her zaman şefkâti ağır basmış, muhatabını sadece azarlamakla yetinmiştir.⁹³

⁸⁸ İnal, **a.g.e.**, s. 1782.

⁸⁹ **İ.TAL.**, Dosya no: 465, 29 R 1328; **DH. SAİD**.0183,0100.

⁹⁰ **İ.TAL.**, Dosya no: 467, 11 L 1328; **DH. SAİD**.0183,0100.

⁹¹ **İ.TAL.**, Dosya no: 339, 27 Ca 1322; **DH. SAİD**.0183,0100.

⁹² Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 171.

⁹³ Ahmet Reşid, "Hakkı Paşa, Bazı Hatırlar ve Mülâhazalar", **Yeni Mecmua**, Sayı: 58, 22 Ağustos 1918, s. 103-106.

İbrahim Hakkı Paşa'nın "hilm ve şefkât" bir karaktere sahip olmasından dolayı, basında kendisi ile ilgili ağır tenkitlere hoşgörülü yaklaşırdı. Adnan Adıvar, söz ve yazı hürriyetinin daha bizim ülkemizde pek yeni olduğu ve devlet adamlarının tenkitlere karşı tahammül edemedikleri bir dönemde İbrahim Hakkı Paşa'nın ise kendisine yapılan tenkitlere büyük bir hoşgörü ile yaklaştığını belirtir. İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı sırasında dönemin etkili mizah dergisi Cem'de çıkan karikatürlerden dolayı rahatsız olan kabine arkadaşları, derginin kapatılmasını isterler. İbrahim Hakkı Paşa ise gayet serinkanlı olarak karikatürlerden duyduğu memnuniyetini; *"Evet, nüfuz ve haysiyeti (yeni tabirle otorite) kırar zannını verebilecek çok zorlu karikatürlerimiz yapılıyor; fakat bunlar zannedildiği kadar kırıncı, dökücü değildir. Sonra da çok güzeldir. Bu güzel şeylere nasıl kızarız, yazık değil mi?"* demiştir.⁹⁴

"Saray ve Ötesi" yazarı Halit Ziya Uşaklıgil, İbrahim Hakkı Paşa'nın çalışma azminin yüksek olduğunu, sadâreti esnasında odasında ve Meclis-i Meb'ûsân'da çoğu kere çalışırken gördüğünü ifade etmektedir. Paşa'nın çalışırken sahip olduğu özelliğini şöyle anlatmaktadır: *"Kalabalık evrâk arasında bir dolaşışı, içinde sermaye alınacak olanları öyle bir ayırış, kısa bir göz gezdirmekle derhal yazıların lübbünü öyle bir emişi vardı ki bu ancak pek çabuk işleyen bir intikal hassasıyla ve muhakkak Babîâli hukuk Müşâvirliğinde edinilmiş alışkanlık ile mümkün olabilirdi."*⁹⁵ Lütfi Simavi de İbrahim Hakkı Paşa'nın bu özelliğini şöyle anlatmaktadır: *"Çok büyük bir kavrayış gücüne sahip olduğu muhakkaktı. Yazı yazmak ve bunları en kısa zamanda çıkarmak mevzuunda da üstündü. Başkalarının birkaç saatte üstesinden gelemeyeceği bir işi onun en çok bir saatte yapabileceğini bilirdik."*⁹⁶

İbrahim Hakkı Paşa'nın konuşurken zihnini kaplayan düşünceleri dinleyenlerle paylaşması ona bir huzur verir gibiydi. O yüzden İbrahim Hakkı Paşa'nın en önemli üç özelliği vardı: Konuşmak, okumak ve hepsinden

⁹⁴ Pakalın, Mehmet Zeki; *Sicill-i Osmanî Zeyli*, VII. cilt, haz: Emine Güldüoğlu, Ankara, TTK Yay., 2008, s. 145.

⁹⁵ Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 170.

⁹⁶ Simavi, *a.g.e.*, s. 114.

önemlisi musiki idi. Gerçi kendisi musiki ile direk bir ilgisi bir uğraşı olmasa da ne zaman bir musiki ortamı oluşsa derhal koşar ve dinlemekten büyük bir haz duyardı.⁹⁷ Hakkı Paşa'nın güzel sohbetlerini Halit Ziya, Ramazanda sarayda verilen iftar sofralarının güzelliği ile anlatır... *"Hünkâr davetlilerin arasında bulunmazdı. Sadrazam riyaset mevkiini alır ve pek nefis yemeklerden yenirken pek latif bir konuşma arasında sofrada uzunca bir zaman geçirilirdi. Bu konuşmada da riyaseti, tatlı söylemekte, kendisini lezzetle dinlemekte, hiç özenmeksizin iyi bir hassaya malik olan Hakkı Paşa ifa ederdi."*⁹⁸

İbrahim Hakkı Paşa Mekteb-i Mülkiyye'de okumuş, mezun olduktan sonra da şahsi gayretleri ile bir hayli bilgisini artırmış, ilmi yönünün yüksek olmasına rağmen seciyesindeki bayağılık, yasak olan şeylere karşı aşırı ilgisi, devlet ve memlekete karşı bigâneliği, milletin işleri hakkındaki kayıtsızlığı ile dikkat çekerdi.⁹⁹

İbrahim Hakkı Paşa, devlet yönetimine en olumsuz zamanda gelmişti. Fakat kendisini yakından tanıyanların da söyledikleri gibi, engin bilgisine rağmen böyle ağır bir görevde yoğun bir çalışma temposu göstermesi gerekirdi. Ancak böyle bir çalışma temposu Hakkı Paşa'nın karakterine uygun değildi. Nitekim başarılı olamadı. Evvelki memuriyetlerinde gösterdiği başarılarını, sadaretinde gösteremedi.¹⁰⁰

Abdülhamid döneminde kendisini hakkında da jurnaller verildiyse de bulunduğu memuriyetinin küçüklüğü ve Abdülhamid tarafından zararsız bulunmasıyla herhangi bir cezaya maruz kalmadı. Kendisi o dönemde takip ettiği yöntemi ve durumunu şöyle anlatır:

⁹⁷ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 171

⁹⁸ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 172

⁹⁹ Rey, **a.g.e.**, s. 123.

¹⁰⁰ Pakalın, **a.g.e.**, 139; İbrahim Hakkı Paşa'nın öğrencilerinden olan Suphi İleri, Paşa hakkında şöyle değerlendirmede bulunur; "Hakkı Bey, derslerini bize birçok "mesela" larla anlatmak metodunu şöyle takip ederdi:

- Mesela efendiler, iyi bir kaymakam iyi bir mutasarrıf olamaz, iyi bir mutasarrıf iyi bir vali olamaz, iyi bir vali iyi bir dâhiliye nâzırı olamaz ve iyi bir dâhiliye nâzırı da iyi bir sadrazam olamaz.

Zavallı hocamız da bu kuralla, kendisi iyi bir müderris olduğu hâlde iyi bir nâzır, iyi bir elçi ve iyi bir sadrazam olamamıştı. Fakat merhum, pek iyi hoca idi ve benim neslimi Kemalizm inkılâbına pekiyi hazırlamıştı. Onun ihtirazane derslerini, "yani" lerini, "mesela" larını hiçbir vakit unutamadık." Bkz: Pakalın, **a.g.e.**, s. 145.

“Kısmen pek dehşetli olan devr-i hamidî kısmen dahi pek gevşek idi. O devrin mahsûsâtına çok hizmet etmek ister görünenlerin bile kalben kanâatleri yoktu. Pek çoğu pek çok işleri sevmez, iyi olmasını iltizam ider fakat bunu söyleyecek kadar cesaret-i medeniyeti kendisinde görmezdi ve küçük bir hukûk Müşâviri o sözü söylerse hoşuna giderdi. Hükümdarla hukûk müşâviri arasında nazır bir paravan oluyordu. İhtimal ki hukûk Müşâvirinin sözünü nazır söylese hakkında muzırre olurdu. Fakat diğer bir ağızdan mes’uliyet ve cüret az görünür ve o diğer ağızda küçük bir adamın ağzı olduğundan failinin mahiyetini takdir doğrudan doğruya hükümdara taalluk etmezdi... Devr-i hamidiyede jurnalcilik edemezdik. Nitekim ihtilalcilikte istemezdik. Fakat Hukûk Müşâvirliğiyle Hey’et-i Vükelâyı mümkün olduğu kadar salim reylerle sevk etmek ve Mekteb-i Hukûk’ta muallimlikle gençlere iyi fikirler neşr etmek hoşuma giderdi. Bu da bir nevi isyan idi. Fakat: “ ne zorba ol asıl, ne yavaş ol basıl” darb-ı meselimizin tecvîz ettiği dereceyi geçmezdi. İşte niyet bu idi. Fiilen ne yapılabildi? Orasını bilmem.”¹⁰¹

Halil Menteşe hatıratında İbrahim Hakkı Paşa’nın, Abdülhamit döneminde bir ayrıcalığı olduğunu, onun eleştiri ve tespitleri padişahın hilafına olsa dahi sanki padişah tarafından bir ayrıcalık gösterilip, her hangi bir tatbikata uğramadığı belirterek İbrahim Hakkı Paşa’yı şöyle anlatmaktadır;

“Sultan Hamid idaresinin garip tecellileri vardı. Bazı mümtaz şahsiyetlere karşı müsamahalı davranırdı. Mabeny kâtiplerinden Hakkı Beyi Düyûn-u Umûmîye’de komiser Murad Bey bu suretle mümtaz idiler... Hakkı Bey Mekteb-i Hukûk’ta hukûk-u idâre ve hukûk-u düvel, Murad Bey de Mekteb-i Mülkiyye’de tarih muallimi olarak oldukça serbest tedrisatta bulunurlardı. Bunun için her ikisi de gençliğin hürmet ve sevgisini toplamıştılar. Selâset-i beyanı, şiddet-i zekâsı, bütün manasile namuskârlığı ve geniş malûmat ile Türk tarihinin medar-ı mefhareti olan ricaldendir. O

¹⁰¹ Ahmet Reşid, “Hakkı Paşa, Bazı Hatırlar ve Mülâhazalar”, **Yeni Mecmua**, Sayı: 58, 22 Ağustos 1918, s. 103-106; **Yakın Tarihimiz**, “İkinci Meşrûtiyetin Bahtsız Sadrazamı, İbrahim Hakkı Paşa’nın Bir Mektubu”, II. cilt, 21 Haziran 1962, Sayı: 17, s. 115-116.

Sultan Hamid idaresinden meşrûtiyete çok temiz çıktı. Meşrûtiyet Devrinde de çok temiz ve saf kaldı."¹⁰²

İbrahim Hakkı Paşa'nın sahip olduğu bütün olumlu özelliklerine rağmen Lütfi Simavi Bey'in dediği gibi *"hiç iyi bir hükûmet reisi olamazdı. Ancak, çok çalışkan ve tecrübe sahibi bir sadrazamın kabinesinde herhangi bir nazırlığı üzerine alabilir ve yükleneceği böyle bir vazifede hakikaten faydalı olabilirdi."*¹⁰³

İbrahim Hakkı Paşa'nın en büyük özelliği olarak "hilm ve şefkât" sahibi olması, sadrazamlığı sırasında verdiği emirlerin sonuna kadar uygulanmamasına yol açmıştır. Buna en güzel örnek olarak da İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Trablusgarp meselesini gösterir; *"Meşrûtiyet hükûmetinin riyasetinde bulunan bir sadrazamın emirlerinin ve isteklerinin aksine hareket eden, onu tanımayan ve hükûmet içinde hükûmet kurar gibi davranan bir nazırın icraatına engel olamayan, hatta küçük bir azarlamaya cüret edilememesi..."*¹⁰⁴ Mahmut Kemal İnal, İbrahim Hakkı Paşa'nın büyük bir güvenle sadarete getirildiğini fakat Paşa'nın hükûmet idare edecek azim ve güçlü bir yapıya sahip olmadığını belirtir; *"Hükûmeti hakkıyla idare edebilmesi için tehdidini ika'a kadir ve hükmünün her suretle müessir olması elzemdir. Olmazsa bostan korkuluğu mesabesinde kalır, emir ü nehyine en kudretli bir harbiye nazırı değil, en aciz bir nefer de kulak vermez."*¹⁰⁵

İbnülemin Mahmut Kemal, İbrahim Hakkı Paşa'nın Bâbîâli terbiyesi ile yetiştiğini o yüzden o terbiyeden geçmeyenler gibi olaylar karşısında esip gürelemez, bilmediği işlerde biliyormuş gibi davranmaz, kendisine sunulan görüşlere bilgiçlik taslamadan itirazını ve kabulünü hüsn-i muamele ile karşılık verdiğini belirtir.¹⁰⁶

İbrahim Hakkı Paşa'nın mütevazı, nazik, muhatabını incitmeden, gönül okşayan dille karşılık vermesi ve engin bilgisi ona karşı hayranlık uyandıracak hasletlerdendi. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu olumlu özelliklerine

¹⁰²Menteşe, a.g.e., s. 141-142

¹⁰³Simavi, a.g.e., s.114.

¹⁰⁴ İnal, a.g.e., s. 1778.

¹⁰⁵ İnal, a.g.e., s. 1789.

¹⁰⁶ İnal, a.g.e., s. 1799.

rağmen onun olumsuz yönü, iyi bir siyaset adamı olamadığı yönündedir. İbnülemin Mahmut Kemal, *“herkes bilir ki her bilen, bildiğini mevki-i fiile koyamaz. Nazariyyat başka, ameliyyat başkadır. Nitekim her âlim, talim hassasına malik olamaz”* diyerek, İbrahim Hakkı Paşa’nın devlet idaresindeki durumunu özetleyerek onun teorik bilgilerin geçerli olduğu görevlerde daha fazla çalışmasından dolayı uygulamada başarılı olamadığını belirtir: *“Ba husus hayat-ı resmîyesinin büyük kısmını, saray mütercimliği ve Bâbîâlî Hukuk Müşâvirliği gibi nazarî hizmetlerle geçmeyip de dâhilî ve haricî me’muriyetlerde bulunarak nazariyyatı ameliyyat ile ikmâl ve bu yolda rûsuh ve tecrübe istihsal etseydi –zekâsı ve malûmatı- kendini, eslâfının en güzîdeleri mertebesine is’ad ederdi.”*¹⁰⁷

Hakkı Paşa, zevkine düşkün, neşeli geniş yürekli bir kimse olup, sadrazam olduğu zamanlarda dahi akşamları Beyoğlu’nun “münasebetsiz” eğlence yerlerine giden, oralarda yaya dolaşan, briç oynayan, yaşadığı dönemde benzeri görülmemiş bir Osmanlı devlet adamıydı.¹⁰⁸ Sadrazam Hakkı Paşa’ya yöneltilen en büyük eleştiri kendisinin Beyoğlu’nda “piyasa etmesi” ve örneğin Beyoğlu’nda meşhur Lebon Pastanesi’nde ya da başka bir yerde sokaktaki vatandaş gibi oturup içmesidir. Paris’te müzikhollerde gezdiği de söylenmiştir. Buna, olaylar karşısındaki soğukkanlılığı vurdumduymazlık ve umursamazlık olarak yorumlanıp eklenirse Hakkı Paşa’nın içinde bulunduğu zor durum daha iyi anlaşılır. Bütün bu rahat hareketlerine ve özel hayatındaki sıra dışı yaşantısına karşısında, yapılan uyarılara kulak vermemesi ve “alışsınlar” demesi de Osmanlı kamuoyunu büsbütün kızdırmıştır.¹⁰⁹

İbrahim Hakkı Paşa’nın 1861’de Ermeniler tarafından kurulan, Fransız Büyük Locası’na bağlı Ser (sevgi) Locası’na üyedir.¹¹⁰

¹⁰⁷ İnal, **a.g.e.**, s. 1801.

¹⁰⁸ Akşın, **a.g.e.**, s. 175.

¹⁰⁹ İnal, **a.g.e.**, s. 1788; Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, **Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yay. 2007, s. 227-228.

¹¹⁰ Tarık zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, İstanbul, III. Cilt, İletişim Yay, 2000, s.97; İlhami Soysal, Dünyada ve Türkiye’de Masonluk ve Masonlar, İstanbul, Der Yay. 4. baskı, 1988, s.6; Süleyman Kocabaş, Türkiye’de Gizli Tarih I Masonluk ve Masonlar, İstanbul, Vatan Yay. 3. Baskı, 2006, s.82.

Hakkı Paşa, o dönem Türkiye'sinin toplum havasına uzak bir hayat süren devlet adamı görüntüsü çizmekte, artık medenî memleketlerde hoş görülme, bazı garip tavırları göze çarpardı:

“Devletin, yerine göre, en önemli bir meselesini evinde halletmeye çalışır; bunu makamında ilgililerle, sorumlularla görüşerek ele almayı düşünmezdi. Bu davranışı devlet işleri karşısında laubalilikle adlandırılır, mesai çıkışında Beyoğlu'nda yaya gezmekten, bunu bir çeşit gösteriş olarak kullanmaktan çekinmezdi. Zaman zaman adi tiyatrolara giderdi. Bütün bunlar ve benzeri haller o dönem Osmanlı kamuoyu tarafından kabul edilmeyen hareketlerdi.”¹¹¹

İbrahim Hakkı Paşa ilmî, siyasî ve şahsiyeti ile “nev-i şahsına münhasır” bir zat idi.¹¹² O, sadrazamlığı sırasında bir idareci olarak yetersizliğine rağmen, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli ilim adamlarından biridir.

1.5. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN VEFATI

İbrahim Hakkı Paşa Berlin'de yakalandığı Dizanteriden 8 gün hastanede yatmış, burada Doktor Kravs ve diğer doktorların tedavilerine rağmen 29 Temmuz 1918 Pazartesi günü saat 19.00'da vefat etmiştir.¹¹³

Lütfi Simavi, İbrahim Hakkı Paşa'nın rahatsızlığı sırasında Berlin'de bulunduğu ve birkaç kez ziyaretine gittiğini, İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra Sadrazam Talât Paşa'nın İbrahim Hakkı Paşa'nın vefatı haberi verdiği zaman çok üzüldüğü belirtir. Talât Paşa'dan Hakkı Paşa'nın vefat haberini alır almaz padişahın huzuruna çıkarak haber verir.

Lütfi Simavi daha sonra Berlin'de İbrahim Hakkı Paşa'ya yaptığı ziyareti anlatır:

“Daha iki üç hafta önce Kissingen'den Berlin'e gittiğim zaman Hakkı Paşa'yı sıhhat ve afiyet içinde bulmuş, onunla konuşmuş, dertleşmiştim. İki

¹¹¹Simavi, a.g.e., s.114–115.

¹¹²Tanîn, 7 Ağustos 1334.

¹¹³İnal, a.g.e., s. 1782.

defa baş başa yemek yemiştik. Daha sonra yanına uğrayamamıştım. Ancak bir kriz geçirdiğini öğrenince hemen yanına koşmuştum. Yanında bulunanlar sıhhi vaziyetinde mühim bir hal olmadığını, hızla iyiye doğru gittiğini söylemişler, o anda uykuda bulunduğunu tebliğ etmişlerdi. Berlin'den İstanbul'a hareketimden bir gün evveldi. Vedalaşmak için sefarete gitmiştim. Damadı ve ataşemiliter Cemil ve o sırada bir seyahat için Berlin'de bulunan eski Gümölcine Meb'ûsu Arif beylerle beraber sefarette öğle yemeği yedik. Yemekten sonra Hakkı Paşa'yı yattığı odada görüp ayrılacaktım. Fakat tam o sırada kendisi, giyinmiş olarak, oturduğumuz salona geldi. Rengi sapsarıydı. Hakikati söylemek lâzım gelirse onun bu halini hiç de beğenmemiştim. Bizim konuşmalarımıza zaman zaman katılıyor veya onları takip ediyordu fakat gözleri sık sık kayıyordu ve nefes almakta da müşkülât çekiyordu. Bu hali bende büyük bir yeis uyandırdı.”¹¹⁴

Lütfi Simavi Bey Berlin'de İbrahim Hakkı Paşa'yı bu şekilde bıraktıktan sonra İstanbul'a döndüğünü ve birkaç gün sonra durumunu öğrenmek için telgraf çektiğini belirtir. Berlin'den gelen cevapta Hakkı Paşa'nın hızla iyileşmekte olduğunu müjdeleniyordu. “Meğerse son günleri imiş” diyerek İbrahim Hakkı Paşa'nın memleketine ve milletine daha çok hizmetler görebileceği zamanda öldüğü, kendisinin bu yüzden çok üzüntü duyduğu söyler.¹¹⁵

İbrahim Hakkı Paşa'nın 29 Temmuz 1918 tarihinde vefat etmesi Osmanlı basınında 31 Temmuz tarihinde yer almıştır. İkdâm Gazetesi'nde İbrahim Hakkı Paşa'nın bir resmini yayınladıktan sonra “Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın Vefâtı”¹¹⁶ başlığı altında İbrahim Hakkı Paşa'nın seçkin bir siyasetçi ve ilmi kişiliğine atıf yapılmaktadır; “Gelen kısa bir haber, bize memleketimizin en mümtâz erbâb-ı siyaset ve arifânından bir üstâdın irtihâli” hakkında gelen telgrafla İbrahim Hakkı Paşa'nın Berlin'de hastalandığını ve sekiz gün yattıktan sonra vefat ettiğini belirtir; “Hükûmet-i Seniyyenin Berlin Sefiri Hakkı

¹¹⁴ Simavî, a.g.e., s. 266-267.

¹¹⁵ Simavî, a.g.e., s.267.

¹¹⁶ “Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın Vefâtı”, İkdâm, 31 Temmuz 1334; “Hakkı Paşa İrtihâl Etti”, Sabah, 31 Temmuz 1334.

Paşa Hazretleri sekiz gün şâyân-ı hayret bir metanetle tahammül ettiği vahim ızdırabatdan sonra irtihal-ı dar-ı bekâ eylemişlerdir.”¹¹⁷

Tanin Gazetesi ise İbrahim Hakkı Paşa'nın vefatına sebep olan hastalığı hakkında daha geniş yer vermektedir. İbrahim Hakkı Paşa'nın dizanteriden rahatsızlandığını, vefat ettiği hafta bağırsağındaki iltihab artarak ağrıları şiddetlenmesi üzerine meşhur Alman Doktor Kravs, İbrahim Hakkı Paşa'ya konsültasyon yapmasına rağmen olumlu bir netice alınamamıştır.¹¹⁸

İkdâm, İbrahim Hakkı Paşa'nın vefâtı üzerine onun siyasî ve ilmî kişiliği hakkında bilgi verir;

“Bugün ziyasıyla mâtemdâr olduğumuz Hakkı Paşa, Avrupa’da biz Türkleri kemâl-i muvaffakiyetle temsil eden bir vezir-i âlişân idi. Brest-Litovsk müzâkerâtı esnasında birçok diplomatlar içinde en ziyâde tehyiz idenlerden biri de el-hak, Berlin Sefir-i kebirimiz bulunuyordu. Hakkı Paşa’yı memleketimizde bilmeyen yoktur. Bilhassa Mekteb-i Hukûk ve Mülkiyye-i Şâhanenin eski talebesi merhûmu bir veli-i arifân olmak üzere tanınırlardı. Hakkı Paşa’nın kendisine mahsûs bir muallim hitâbeti vardı ki bunu Meclis-i Meb’ûsân kürsüsü üzerinde de muhâfaza ediyordu. Nutku lâubalîyane idi ve talebesi kendisini, dersini dört gözle beklerdi. Hakkı Paşa, meşrûtiyetin ilânı üzerine dahiliyye, maârif nezaretlerine, bilâhare geçti. İddia olunamaz ki Hakkı Paşa merhum bu me’muriyetlerde muvafık olmuştur. Fakat bununla beraber zamanın nezaketini de inkâr etmek na-kabildir. İşler biraz yatıştıktan sonra sonra İbrahim Hakkı Paşa, nezaret ve sadâret makamlarında ibrâz edemediği hizmet-i vatanperverâneyi Hakkı Paşa’nın nekaheti vefatıyla saltanat bir vezirinden, Darülfünûnumuz ve âlem-i arifânımız bir üstâd-ı bülend pâyesinden ve memleketimiz de nezih ve necib bir ferdden mahrum kalıyor. Hakkı Paşa, bu memlekette birçok ricâlin yetişmesine sebep olmuştur. Müşarünileyhin evlâd-ı arifânı bugün bir ye’s-i amik içindedirler.”¹¹⁹

İbrahim Hakkı Paşa 29 Temmuz 1918 günü vefat etmesiyle cenazesi tahnit edilerek 5 Ağustos 1918 Pazartesi günü Balkan Treni ile İstanbul’a

¹¹⁷“Berlin Sefiri Hakkı Paşa’nın Vefâtı”, **İkdâm**, 31 Temmuz 1334.

¹¹⁸“Mühim ve Mü’essif bir Zıyâ’, Hakkı Paşa’nın İrtihâlî”, **Tanîn**, 31 Temmuz 1334.

¹¹⁹“Berlin Sefiri Hakkı Paşa’nın Vefâtı”, **İkdâm**, 31 Temmuz 1334.

getirildi. İbrahim Hakkı Paşa'nın cenazesi Sirkeci İstasyonu'ndan alınarak bir istimbotla Beşiktaş İskelesi'ne getirilmiş ve buradan Sinan Paşa Camii'nde bulunan Neccarzâde Dergâhı'ndaki türbeye konuldu.¹²⁰İbrahim Hakkı Paşa'nın cenazesi 6 Ağustos 1918 Salı günü kılınan cenaze namazını müteakip devlet töreni ile Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi türbesine götürülerek burada defnedildi.¹²¹

¹²⁰“Hakkı Paşa'nın Cenazesi”,**Sabah**, 6 Ağustos 1334; “Hakkı Paşa'nın İrtihâli, Cenazenin Şehrimize Vusûlü”, **Tanîn**, 6 Ağustos 1334.

¹²¹“Hakkı Paşa'nın Cenaze Merâsimi”,**Sabah**, 7 Ağustos 1334.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜROKRATİK VE SİYASİ HAYATI

2.1. BÜROKRATİK GÖREVLERİ

İbrahim Hakkı, ilk memuriyetine 15 Ağustos 1298 (27 Ağustos 1882)'de Hariciye Nezâreti Tahrirât Kalemî'nde maaşsız stajyer memur olarak başlamıştır. On bir ay kadar bu görevinde kalmış ve Salise rütbesi verilmiştir.¹²² İbrahim Hakkı Bey'in genç yaşta Hariciye Nezâreti'nde göreve getirilmesi, büyük bir şaşkınlık yarattığı gibi aynı zamanda büyük bir önemi vardı. Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar bu gibi görevlere yabancılardan getirilmişti. İbrahim Hakkı Bey'in bu göreve getirilmesiyle Osmanlı Devleti'nin kendi uzmanlarını yetiştirebileceğinin heyecan verici bir göstergesi olarak görülmekteydi.¹²³

21 Ağustos 1299 (2 Eylül 1883) tarihinde Hariciye Nezâreti Tahrirât Kalemî Memurluğu'ndan 800 kuruş maaşla Mabeyin-i Hümâyûn Tercümanlığı'na nakil olmuştur.¹²⁴ Mabeyin Hümâyûn Tercümanlığı'nda asıl görevi, Sultan II. Abdülhamit'in okuması için seçilen cinayet romanlarını çevirmektir.¹²⁵

2.1.1.Meclis-i Sıhhiyye Üyeliği

1894 tarihinde Meclis-i Sıhhiyye Üyeliğine atanmış ve bu görevine 12 Ağustos 1894 kadar devam etmiş ve bu tarihte istifa etmiştir.¹²⁶ İbrahim Hakkı Bey bu görevine ilaveten Bâbıâli Hukûk Müşâvirliği'ne tayin edildi.¹²⁷

¹²²DH. SAİD.0183,0100; Pakalın, **a.g.e.**, s.136; İnal, **a.g.e.**, s. 1763.

¹²³ Findley, **a.g.e.**, s. 210.

¹²⁴DH. SAİD.0183,0100; Pakalın, **a.g.e.**, s.136; İnal, **a.g.e.**, s. 1763; Çankaya, **a.g.e.**, s. 54; Kurşun, **a.g.m.**, s. 311.

¹²⁵ Findley, **a.g.e.**, s. 209.

¹²⁶BEO, Dosya: 454, Gömlek no: 33977.

¹²⁷DH. SAİD.0183,0100; İ.HR. Dosya no:345; "İbrahim Hakkı Paşa", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, I. cilt, İstanbul, YK.Yay., 1999, s. 627.

2.1.2.Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği

Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği sırasında yurtiçi ve yurtdışında siyasî, hukûkî ve malî konularda birçok komisyonlarda görev aldı. İbrahim Hakkı Bey, kısaca tartışmalı ne kadar hukukî ve siyasî konularla ilgili komisyon kurulmuşsa hemen hemen hepsinde Osmanlı Devleti'ni temsilen yer almıştır.¹²⁸

29 Nisan 1895 tarihinde Rumeli Şimendifer tahvilatı hakkında inceleme yapmak maksadıyla oluşturulan komisyona ve Beyrut Rıhtımı ile ilgili olarak imzalanan sözleşmede Bâbîâli Hukûk Müşâviri olarak görevlendirildi.¹²⁹

06 Mart 1896 tarihinde Cebel-i Dürüz'un ıslâh-ı ahvâli için oluşturulan heyette görev aldı.¹³⁰

İbrahim Hakkı Bey, 3 Mart 1897 senesinde hususi görevle Bulgaristan'a gönderildi. 2 Nisan 1897 tarihinde Bulgaristan Prens'i ile bir görüşme bulunmuştur.¹³¹Rusya tebaasına verilecek tazminat faizinin ve tebaa müddeayatının tetkiki, ayrıca Kosova valisi hakkında şikâyetleri incelemek üzere oluşturulan heyette görev almıştır.

İbrahim Hakkı Paşa bu sefer 16 Mart 1897 tarihinde Hariciye Nezâreti bünyesinde “*Ecnebi İşlerini Tedkik ve Takibi*” için oluşturulan komisyon başkanlığına getirilir.¹³²

İbrahim Hakkı Bey, 1898 Ocak ayında suçluların iadesi, tabiiyet ve konsolosluk müzakereleri için Yunanistan'a gönderilen heyette yer almıştır.¹³³

08 Eylül 1898 tarihinde ise Osmanlı Devleti ile yabancı devletlerarasında yapılan ticaret ve vergilerin incelenmesin için dâimi bir komisyon teşkil edilmiş ve bu komisyonun başkanlığına İbrahim Hakkı Bey atanmıştır.¹³⁴

¹²⁸ Güneş, İhsan; **Türk Parlamento Tarihi**, c. II, TBMM Basımevi, Ankara, 1997, s. 691.

¹²⁹ **HR. H.MŞ. İŞO**, Dosya no: 181.Gömlek no 70; **BEO**, Dosya no: 610.Gömlek no 45682.

¹³⁰ **BEO**, Dosya no: 810,Gömlek no:60679.

¹³¹ **A.MTZ (04)**, Dosya no: 41.Gömlek no 48; **A.MTZ**, Dosya: 42, Gömlek no: 48.

¹³² **Y.A.HUS**, Dosya: 369, Gömlek no: 21.

¹³³ **DH. SAİD**.0183,0100.

¹³⁴ **BEO**, Dosya: 1191, Gömlek no: 89307.

İbrahim Hakkı Bey, 23 Şubat 1900 tarihinde bazı tahkikat için Üsküp'e Bâbîâlî Hukûk Müşâviri olarak gönderilmiştir.¹³⁵

16 Temmuz 1900 tarihinde İzmir-Alaşehir hattının hâsılatı hakkındaki ihtilafı incelemek üzere görevlendirilmiştir. Aynı yıl 25 Ağustos'ta Sırbistan ve 6 Eylül'de Romanya ticaret antlaşmalarının müzakerelerine katılmıştır.

1902'de Şark Demiryolları Kumpanyasıyla ihtilafı maddelerin tetkikine memur edilmiştir. Yunanistan Konsolosluğuna ait bir meselenin görüşülmesi için İzmir'e gitmiştir. Temmuz 1904'te Tecdid-i Mu'ahadat-ı Tüccariye Komisyonu azalığında bulunmuştur.¹³⁶

1904 senesinde Bulgaristan'la yapılan antlaşma maddelerinin tatbikini takibe ve Bulgaristan'daki müftülerle hukûkî vakfiyenin temini ve suçluların iadesi komisyonunda bulunmuştur.¹³⁷ İbrahim Hakkı Bey 04 Şubat 1908 tarihinde tekrar gönderilecektir. Bulgaristan'la devletlerarası anlaşmazlıkların çözümü, patent resminin müzakerelerine katılmıştır.

05 Aralık 1905 tarihinde Pul Nizâmnamesinin değiştirilmesi için oluşturulan komisyonun başkanı Hicaz'a gittiği için komisyonun en kıdemli üyesi olarak İbrahim Hakkı Bey komisyon başkanlığına getirilir.¹³⁸

1907'de Şark Demiryolları Kumpanyası ile ilgili ihtilafı maddeleri görüşmek üzere Paris'e gönderilmiştir. 11 Nisan 1908'de Beyrut Rıhtım Şirketi ile ihtilafı tetkik için görevlendirilmiştir.¹³⁹

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ilk ziyaretinde maiyetine verildi. İmparator'a eşlik ederken engin bilgisi sayesinde İmparator II. Wilhelm'in dikkatini çekmiş, İmparator, seyahati esnasında kendisine eşlik eden İbrahim Hakkı Bey'in engin kültür ve bilgisine hayran kalmış ve Padişah II. Abdülhamit'e "*Her şeyi bilen bir genç*" diyerek, İbrahim Hakkı Bey için takdirlerini ifade etmiştir.¹⁴⁰

¹³⁵ BEO, Dosya: 1445, Gömlek no: 108371.

¹³⁶ DH. SAİD.0183,0100; İnal, a.g.e, s. 1764.

¹³⁷ A}MTZ (04), Dosya no: 153, Gömlek no: 6.

¹³⁸ BEO, Dosya: 2714, Gömlek no: 203482.

¹³⁹ DH. SAİD.0183,0100.

¹⁴⁰ Pakalın, a.g.e., 136.

2.1.3. 1893 Chicago Sergisine Osmanlı Devleti Adına Serkomiser Olarak Katılması

Meşhur kâşif Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinin 400'üncü senesinde kâşifin ismini tebci için 1893 yılında Chicago şehrinde uluslararası bir sergi düzenlenmiştir.¹⁴¹ Bu sergiye Osmanlı Devleti adına Serkomiser olarak İbrahim Hakkı Bey görevlendirildi.¹⁴² Sultan Abdülhamit Devlet-i Aliye'nin bu sergide iyi bir şekilde temsil edilmesini istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın "Hasta Adamı" olarak nitelendirildiği bu yüzyılda, Sultan II. Abdülhamit, bu anlayışı silmek amacıyla bu fuara katılmak istiyordu. Bu amaçla bir komisyon kuruldu ve tam yetkili olarak İbrahim Hakkı Bey ve yardımcılığına Fahri Bey görevlendirildi.¹⁴³ Batının gözünde sadece folklorik özelliği olan bir ülke olarak görülmesini istemeyen Sultan Abdülhamit, sergiye katılarak Osmanlı Devleti'ni; ilerleyen, kalkınan, bilim ve teknolojiye açık bir ülke olarak hala var olduğunu göstermek istemiştir.¹⁴⁴

Chicago Sergisi 1 Mayıs 1893 Pazartesi günü Amerika Cumhurbaşkanı Grover Cleveland'ın yaptığı konuşma ile açılmıştır.¹⁴⁵ İbrahim Hakkı Bey fuarının açılışı ile ilgili bir rapor hazırlamış ve bu raporunu 24 Nisan 1309 tarihinde İstanbul'a göndermiştir. Hakkı Bey raporunda, Chicago Fuarı'nın Amerikan başkanı tarafından bir konuşma ve ardından top

¹⁴¹ Alkan, Ahmet Turan; **Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hâtıraları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2. baskı, 1997, s.206.

¹⁴² **DH. SAİD**.0183,0100; **BEO**. Dosya no: 172; Chicago Sergisi, 1 Haziran 1893.

¹⁴³ Sevinç, Gülsen; "Turkish Participation To 1893 Chicago Exposition", **The Turkish Yearbook of International Relations**, Ankara University, Vol: XXXI, 2000, s. 21-30.

¹⁴⁴ Armağan, Mustafa; **Abdülhamit'in Kurtlarla Dansı**, İstanbul, Ufuk Kitap, 2006, s.207.

¹⁴⁵ Chicago Sergisine katılan Ubeydullah Efendi Başkan Cleveland'ın açılış konuşmasında kısa bir bölüm vermektedir: *"Ben burada vatandaşlarımı tebrik için hazır bulunuyorum. Biz Amerikalılar şu genç yaşımızda bu sergiyi dolduran mâmulat ve mahsûlatımızla dünyanın en eski milletlerinin huzuruna çıkıyoruz. Enzâr-ı ibratleri önünde koyduğumuz bedâyi-ı âsârı ulüvv-ü himmet sahibi olduğumuz delili suretinde gösterecek kadar şecaat-i medeniyemiz vardır. Bütün dünya bilmelidir ki masnûâ'tımızdaki ittikan ve nefâset-i masulâtımızdaki fart-ü bereket, memleketimizdeki umran ve refâhiyet hep kadri celilini bilmekle müstemirren mütenaim olduğumuz sulh ve selâmetin semerât-ı meşkûresidir!"* Ubeydullah Efendi Cleveland'ın büyük ve cüretli bir hatip olduğunu, serginin açılış konuşmasında Avrupa'ya iyi bir ders vermek istediğini belirtir. Fakat Cleveland'ın Avrupa'ya karşı bu tutumunun kendisinden çok sonraları gelen başkanın bir çılgınlık yaparak Lloyd George'nin peşine takılarak Amerika'yı bir maceraya sürüklediğini tahmin etmiş midir? Diye sormadan da edemez. Bkz, Alkan, **a.g.e**, s.212.

atışlarıyla açılışının yapıldığı belirtiyordu.¹⁴⁶ Fuarı katılan devletlerin açılış esnasında eksiklikleri olduğunu ve eksiklik ve aksaklıkların olduğunu bunların, hava şartlarının olumsuzluğundan ve ulaşımdan kaynakladığını belirtiyordu.

İbrahim Hakkı Bey fuarda birçok ülke sergilerinin zamanında açılmadığını fakat Devlet-i Âliye çarşısının bazı eksiklikler olmasına rağmen açıldığını söylüyordu.¹⁴⁷

İbrahim Hakkı Bey, Chicago Fuarı'na katılan devletlerin durumunu bahsettikten sonra Devlet-i Âliye'nin fuardaki pavyonda hilal şeklinden vitrin yapıldığını ve bu vitrinin ortasına yıldız resmi konularak Osmanlı bayrağının oluşturulduğunu raporunda tasvir etmektedir. *“Derûnine vaz'ı icâb iden câmekânlar Komiser muâvini izzetlû Fahrî Bey tarafından sipâriş edilup Dersaâdet'den gönderilen mebâlî'in pek geç kalması Komiserliğe âid bulunması hasebiyle mûceb olmuş ise de yine cümlesi yetiştirilmiş ve bu sûretle pavyonun deruni ikmâl idilerek serginin resmi küşâdi günü açılabilmiştir. Dâirenin dört köşe olmasına mebnî mîr-i mûmâ ileyh dört cihetine sâfi mişeden olmak üzere hilâl şeklinde dört büyük câmekân yaptırmış ve ortaya yıldız resminde câmekânlar inşâsıyla derûn-i dâire livâ-yi Osmânî'yi teşkîl eylemiştir. Kubbenin etrafından burada buldurulan bir ressâm vâsıtasıyla Dersaâdet panoraması ve ârma-i Osmânî resm ittirilmiştir.”*¹⁴⁸ İbrahim Hakkı Bey, bu resim ve vitrinlerin çok güzel olduğunu hatta vitrinlerin aydınlatılması için yüz adet elektrik lambası alındığını belirtir.

İbrahim Hakkı Bey raporunda Mısır Hıdivliği'nin resmen katılmadığını yalnız Hıdiv Plazasında Osmanlı Çarşısı karşısında bir Kahire Caddesi ismiyle Mısır pazarı inşa ettiklerini fakat açılışa yetişmediğini belirtir. Hıdiv Plazası ile birlikte Cezayir, Tunus pazarlarının yanı sıra Fas, İran çarşıları, Alman, İrlanda ve Japon cadde ve köyleri olduğunu belirtir. Ancak Osmanlı

¹⁴⁶YA. HUS. Dosya no: 275, Gömlek no: 3.

¹⁴⁷YA. HUS. Dosya no: 275, Gömlek no: 3.

¹⁴⁸YA. HUS. Dosya no: 275, Gömlek no: 3.

çarşısını açıldığı halde bunların açılışa yetişemediklerine dikkat çekmektedir.¹⁴⁹

İbrahim Hakkı Bey, Sergi süresi içerisinde çeşitli çalışmalar yapmış, Chicago'nun bir haritasını hazırlamıştır. Ayrıca Chicago Sergisi'nde kurulan uluslararası hakem kurulu tarafından İbrahim Hakkı Bey'e uluslararası hukuk ve diğer alanlarda yaptığı çalışma ve katkılarından dolayı bir madalya ile taltif edilmiştir.¹⁵⁰ İbrahim Hakkı Bey yine Chicago'da bulunduğu sırada *“Amerika Kıtası'nda Sakin Akvâmın Ahlâk ve âdât-ı sâireleri”* hakkında düzenlenecek olan kongreye padişah adına katılması için görevlendirildi.¹⁵¹

2.1.4. İbrahim Hakkı Bey'in Roma'da Düzenlenen Anarşistleri Def'i ve Zararları Konferansına Katılması

16 Aralık 1898 tarihinde İtalyan Hükûmeti tarafından gönderilen davet yazısında *“Anarşistlere Karşı Cemi'yyet-i Beşeriyeyi Müdafaa İçün Beyne'd-düvel Konferansı”* adı altında Roma'da bir konferans düzenleneceği bildirilmiştir.¹⁵² Uluslararası bu konferansa Osmanlı Devleti'nin yanı sıra, Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Macaristan, Belçika, İsviçre, İsveç, Danimarka, Norveç, Portekiz, Felemenk, Romanya, Sırbistan ve Yunanistan hükûmetleri katılmıştır. Osmanlı Devletini Bâbîâli Hukûk Müşâvirleri'nden Nuri Bey ile birlikte İbrahim Hakkı Bey temsil etmişlerdir.¹⁵³

Konferans bitiminde Nuri ve İbrahim Hakkı Beyler konferansa katılan devletlerin tutumları ve alınan kararları bir raporla İstanbul'a bildiriyorlardı. Raporda devletlerin bu konferansa katılmaları ile anarşistlerin saldırılarına karşı toplumların huzur ve intizamının sağlanmasında hemfikir olduklarını buna rağmen alınacak tedbirler konusunda tamamen bir ittifak içinde olmadıklarını belirtmişlerdir.¹⁵⁴

¹⁴⁹YA. HUS. Dosya no: 275, Gömlek no: 3.

¹⁵⁰ Chicago Sergisi düzenleme heyeti tarafından verilen diploma ve Chicago için hazırlanmış olduğu harita için bkz. Ek.

¹⁵¹BEÖ, Dosya: 172, Gömlek no: 12849.

¹⁵²YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

¹⁵³BEÖ, Dosya no: 1229 Gömlek no: 92126.

¹⁵⁴YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

Belçika, Fransa, İngiltere ve İsviçre hükûmetleri İtalya'nın daveti üzerine gönderdikleri cevapta, konferansta alınacak kararların kendi dâhili kanun ve idarelerine aykırı çıkması halinde ileride kendilerinin bu karar veya kararlara karşı tedbir almaya sahip olduklarını bildiriyorlardı.¹⁵⁵ Bu devletlerle birlikte Danimarka, Romanya, Portekiz, Felemenk ve Yunan hükûmetleri de anarşistlerin yakalanması ve onlara karşı alınacak tedbirlerin şekli ve ölçüsü konusunda tereddütleri olduklarını beyan ediyorlardı.

Diğer taraftan Rusya, Almanya, Avusturya ve Macaristan, İspanya, İtalya ve Sırbistan'dan delegelerinden oluşan grup ise anarşistlere karşı alınacak tedbirlerin şiddetli olmasını istiyorlardı.¹⁵⁶ Osmanlı Devleti ise anarşistlere karşı alınacak tedbirlerin daha etkili ve şiddetli olmasını, bu açıdan Almanya, Avusturya ve Macaristan ve Rusya hükûmetlerinin görüşlerine destek verdiklerini ifade ediyordu.¹⁵⁷ 2 Ocak 1899 tarihinde yapılan son toplantıda konferansa katılan devletlerin ittifak veya ekseriyet ile aldıkları kararları imzalıyorlardı.

İtalya Hükûmeti tarafından Osmanlı Devletine ve diğer devletlere verilen konferans programı beş başlık altında toplanmış ve bunlar anarşistlerin tardı, teb'idi ve teslimini ihtiva ediyordu. İtiraz ve yapılan teklifler neticesinde konferans programı şu maddelerden oluşturuldu:

2.1.4.1. Konferans Gündeminde Olan Konular

1. *Anarşistlikle müte'allik bir harekâtın gerek fail ve gerek fiil itibarıyla mahiyetini tavsif iden ahval-i fi'iliyenin ta'yini*
2. *Her hükûmetin muhtariyet-i kânuniyesine ri'ayetle beraber mevâd-ı kanûniye ve inzibâtiyece anarşistlikle müte'allik efâl ve neşriyatı men ve zecre en salih-i vesâilin teklifi,*
3. *Anarşistlikle müte'allik olub bir cürm-i kanûni mâhiyetini hâiz olan her bir fi'il ve hareketin şekli ve maksadı ne olur ise olsun i'ade-i*

¹⁵⁵YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

¹⁵⁶YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

¹⁵⁷YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

mücrimin müâhedenamelerinin ahkâm-ı nâfiâsına tâbi tutulmak icâb idüp itmeyeceğinin tedkik ve taharrisi

4. Anarşistleri zâbitanın nezâreti tahtında bulundurmak ve inde'l icâ tard ve teb'id veya iâde ve teslim itmek için lâzım gelen vesâitin tedkiki

*5. Her hükûmetin esâs-ı kavânine mahsûs nazar-ı i'tibara alınmak üzere anarşistlik efkârını neşr ve telkine hâdım olarak matbûanın tedavülüne meydan bırakılmağa ve bunu men itmeğe salih-i vesâilin tedkiki,*¹⁵⁸

Program son protokol ile konferansta ele alınan konu ve müzakereler dört kısımdan oluşmaktaydı. Bunlar;¹⁵⁹

Birincisi kısım, anarşistlik kavramının tarif edilmesi. (Bu programın bir numaralı fıkrası ve protokolün birinci ve ikinci maddelerin)

İkinci kısım, anarşistliğe karşı gerek idarece ve gerekse emniyetçe alınacak tedbirler. (Programın 2 ve 4 numaralı fıkrası ile protokolün üçüncü maddesi)

Üçüncü kısım, anarşistlerin teslim ve iadesi. (Programın 3 ve 4 numaralı fıkrası ile protokolün dördüncü maddesi)

Dördüncü kısım, anarşistliğe karşı kabul edilen tedbirler. (programın 2 ve 5 numaralı fıkrası ile protokolün beşinci maddesi)

Konferansta müzakereleri hazırlamak üzere uzmanlardan oluşan iki komisyon teşkil edildi. Bu komisyonlar idare ve kanunların tetkiki konusunda görevli olacaklardı. Anarşistlerin teslim ve iadesi konusunda hem idari açıdan hem de yasal düzenlemeler açısından iki komisyon kuruldu. İdari konuları ele alacak komisyona Osmanlı Devleti'nden Nuri Bey seçilirken, İbrahim Hakkı Bey de kanunlarla ilgili komisyona seçildi.¹⁶⁰

2.1.4.2. Anarşist Kavramının Tarifi

Anarşist kavramını belirlemeden önce konferansın anarşistlik politikası ile hiçbir münasebeti olmadığı ve hiçbir surette siyasi ad edilmeyeceği belirtilerek Rusya sefirinin teklifi üzerine oy birliği ile kabul edilmiştir.

¹⁵⁸YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

¹⁵⁹YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

¹⁶⁰YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

*“Her türlü teşkilat-ı içtimâ’iyyenin tahribi mevsûle ifâ olunan kâfe-i harekât-ı şedide ile bi’l-cümle teşebbüsât-ı fiile ve doğrudan doğruya tedârik-i cerime ve telkinât ve iğvaat ile harekât-ı mezkûreyi ve bu bâbda isti’mâl olunan vesâiti mehdi yollu vukû’ bulan nişâyât-ı anarşistlik ad olunacaktır. Kendileri ne nâm takınurlerse takınsunlar anarşistlik efâlini ifâ’idenler anarşist ad olunacaktır.”*¹⁶¹

Yukarıda bahsedildiği gibi -özellikle Bâbîâli Hukûk Müşâvirliğine atandıktan sonra- tartışmalı ne kadar devletlerarası siyasi ve hukukî konular varsa, bu konularla ilgili kurulan diplomatik komisyonların çoğunda İbrahim Hakkı Paşa’yı ya başkan ya da üye olarak görmek mümkündür.

2.2.İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN ÜNİVERSİTE HOCALIĞI VE VERDİĞİ DERSLER

21 Aralık 1886 tarihinde 800 kuruş maaşla Mekteb-i Hukûk’ta Tarih muallimliğine tayin oldu. Temmuz 1887 tarihinde Tarih derslerine ilâveten Hukûk-ı Siyasi derslerine girmeye başladı. 1893 tarihinden itibaren Mekteb-i Hukûk’ta Hukûk-ı İdâre ve Hukûk-ı Düvel derslerini verdi.¹⁶²

3 Nisan 1888’de Hamidiye Ticaret Mektebi’nde Hukûk-ı Ticaret ve İlm-i Servet derslerine de girerek maaşına 400 kuruş zam yapılarak 1200 kuruşa çıkarıldı. Eylül 1889 tarihinde maaşından 200 kuruş tenzil edildi ve Ekim 1891 tarihinde yalnız Hukûk-ı İdâre derslerine girmeye başlamış ve maaşı 600 kuruşu indirilmiştir.¹⁶³

1 Eylül 1892 tarihinde 300 kuruş zam yapılarak maaşı 900 kuruşu çıkarılmıştır. 9 Ocak 1894 tarihinde İrade-i seniye ile Hukûk-ı Düvel dersi de

¹⁶¹YA. HUS, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

¹⁶² Maârif Salnamesi, İstanbul, 1312, s. 579.

¹⁶³DH. SAİD.0183,0100; MF. MKT. 1036.69; İbrahim Hakkı Paşa’nın Hukuk-ı İdare ders notları kitap haline getirilmiştir (Hukuk-ı İdare, Karabet Matbaası, İstanbul, 1308). Bu ders kitabı ülkemizde bilinen ilk İdare Hukuku kitabı olarak kabul edilmektedir. Bkz T. Akıllıoğlu, “Hukuku İdare Üzerine”, TOAİD, Cilt 16, Sayı 2, Haziran 1983, s. 56–69.

ilave edilmiş ve 500 kuruş zaman yapılarak maaşı 1400 kuruşa çıkarılmıştır.¹⁶⁴

2.3. NÂZIRLIKLARI

2.3.1. İbrahim Hakkı Bey'in Mehmet Said Paşa Kabinesine Atanması

Said Paşa altıncı sadâreti sırasında Hariciye Müsteşarlığı'na İbrahim Hakkı Beyi teklif etmiş ise de Sultan II. Abdülhamit bunu kabul etmemiştir.¹⁶⁵

Said Paşa, Hakkı Bey'in müsteşarlığının padişah tarafından kabul edilmemesiyle ilgili olarak; *"Babîâli Hukûk Müşâviri Hakkı Bey'in Hariciye Müsteşarlığına tayinini arz ettim. Tezkire-i maruza –re'yi şahaneye muvafık olmayan maruzatda olduğu gibi- cevab-ı resmi ile değil, mabeyin başkâtibi tarafından tezkire-i hususiyle ret olundu. Fakat tezkirede yine iradeye istinad ediliyordu. İki gün sonra huzura girdiğimde Hakkı Bey'in hariciye müsteşarlığı ehliyet-i müsellemesine ve müsteşarlığın ehemmiyetine mebni olduğundan is'af-ı lüzumunu tekrar arz eyledim. Zat-ı şahane "Hakkı Bey için ileride başka me'muriyet bulunur" cevabıyla redd-i evveli te'kid etdi..."* diyerek teklif edilen görevin padişah tarafından nasıl kabul edilmediğini açıklıyordu.¹⁶⁶

İbrahim Hakkı Bey, 1324 (1908) Temmuz İnkılâbından bir gün önce kurulan Said Paşa hükûmetinde Maârif Nâzırı olan Haşim Paşa'nın istifa etmesi üzerine Maarif Nâzırlığına getirildi.¹⁶⁷ İbrahim Hakkı Bey'in bu ilk nazırlığı 22 Temmuz 1908'den 22 Eylül 1908'e kadar Maârif Nâzırlığı ile birlikte Dâhiliye Nâzırlığını asil-vekil, vekil-asil olarak sürdürmüştür.¹⁶⁸

Meşrûtiyet'in ilânına rağmen Said Paşa'nın kurduğu hükûmette mutlakîyetçi bakanların çoğunlukta olması tepkilere neden olmaktaydı. Said Paşa Kabinesindeki birçok nâzır, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ve halkın

¹⁶⁴ DH. SAİD.0183,0100; MF. MKT. 1036.69.

¹⁶⁵ Pakalın, a.g.e, 137.

¹⁶⁶ İnal, a.g.e, s. 1765.

¹⁶⁷ İ.DUİT, Dosya: 7, Gömlek no: 51; Pakalın, a.g.e, 137; Kurşun, a.g.m., 311; İnal, a.g.e, s. 1765.

¹⁶⁸ İ.DUİT, Dosya: 7, Gömlek no: 103; Ergün, Mustafa; İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908–1914), Ankara, Ocak Yayınları, 1996, s.173.

tepkisini çekmekteydi. Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa, Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa, Ticaret ve Nafia Nâzırı Zihni Paşa ve Şeyhü'l İslam Cemaleddin Efendi tepkiler karşında daha fazla duramadılar. Halkın protestosuyla birlikte, Tanin'in tek tek nâzırlar üzerine yaptığı baskı istenilen sonuca ulaştı ve tepkilere daha fazla dayanamayan Mehmet Sait Paşa Kabinesi 1 Ağustos günü toplu olarak istifa etti.

23 Temmuz 1908'de gerçekleştirilen Meşrûtiyetin ilan edilmesi, İttihat ve Terakki için büyük bir başarıydı. Sultan II. Abdülhamit'in direnmekten vazgeçip Meşrûtiyetin ilânını kabul etmesi, ülkede ve bürokrat kadroda bir kargaşalığa düşürmüştü. Beklenmedik bu gelişmeler hükûmetin moralini bozmuş, bürokratik mekanizma hemen hemen çalışamaz hale gelmişti.¹⁶⁹ Ülkenin bu kargaşa ortamından derhal kurtulması gerekti. Bu kargaşa ortamında yeterli otorite ve saygınlığa sahip tek güç, İttihat ve Terakki idi. Cemiyet isterse hemen iktidara gelebileceğini göstermekteydi. Ama Cemiyet, bunu yapmadı. İktidarı işbaşında bulunan kabineye bırakarak, elindeki gücü yalnızca gerektiğinde kullanan, Anayasayı koruma ve denetleyici komite olarak kenara çekildi.¹⁷⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrûtiyetin ilanıyla birlikte kendisini birden iktidara getirmek istemedi. İktidara gelmemesinin nedeni olarak; merkezi, düzenli, ülke çapında bir örgüte sahip olmamasıydı. Dağınık, örgütlenmemiş ve birbirini tanımayan kuruluşlar, Meşrûtiyet ilân edilince hepsi açığa çıktılar.¹⁷¹ Bu örgütler ayrı siyaset güdüyorlar ve ortak bir liderleri yoktu. Bu nedenlerden ötürü Cemiyetin alenen iktidar olması doğru olmazdı. İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele almamasını Cavit Bey, İngiliz Büyükelçisinin Birinci Sekreterine, "devlet idaresi konusunda deneyimsiz gençler olduklarını ve yaşa gösterilen saygının burada, başka ülkelerden fazla önem taşıdığını" söylüyordu.¹⁷² Onlar da, iktidarı görünüşte Mehmet Sait Paşa hükûmetine bırakmayı doğru gördüler. II. Abdülhamit, Mehmet Sait Paşa'yı, hükûmeti

¹⁶⁹ Ahmad, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁷⁰ Ahmad, **a.g.e.**, s.32.

¹⁷¹ Ahmad, **a.g.e.**, s.36.

¹⁷² Ahmad, **a.g.e.**, s.35.

kurmakla tekrar görevlendirildi.¹⁷³ Sait Paşa yeni kuracağı hükûmet programında Kanun-ı Esasiyi yürürlüğe koyacağını, toplum ırk ve din ayrımı yapmaksızın eşit olacağını, yargı kararı olmadan hiçbir kimsenin tutuklanmayacağını belirtiyordu.¹⁷⁴ İbrahim Hakkı Bey, Mehmet Sait Paşa'nın kurduğu yeni kabinede Maarif Nazırı olarak yine yerini koruyordu.¹⁷⁵

Fakat Mehmet Sait Paşa'nın kurduğu yeni kabine de tepkilere neden oldu. Mutlakıyetçi düşüncelere sahip nazırların çoğunlukta olması tepkilere yol açmıştı. Hüseyin Cahit Yalçın özellikle Harbiye ve Bahriye nazırlarının padişah tarafından atanmasını eleştiriyordu; *“Harbiye ve Bahriye nazırlarının tayini hakkını sadarete terk etmemekle Makam-ı Saltanat bir mes’ûliyet deruhte etmiş olur. Bu ise Kanûn-ı Esasînin ahkâmına, meşrûtiyetin ruhuna muvafık olmadığı gibi siyâseten de münasib değildir.”*¹⁷⁶ Bu nâzırların padişah tarafından atanması ile yapacakları icraatlardan heyet-i vükela reisinin mes’ûl olmayacağı, bu nâzırların yapacakları hatalar karşısında sadrazamın “bunları ben tayin etmedim ki mes’ûl olayım” diye cevap vermeye hakkı olduğu ifade ediliyordu.¹⁷⁷ Hükûmet üyelerini ağır dille eleştiren gazete, *“artık bir işe yaramaz, lakırdı edilemez hale gelmiş, kanları kurumuş kimseler”* olarak bahsetmektedir. Tanin'deki başyazıda kendisinden övgüyle söz edilen tek nâzır, Maarif Nâzırı İbrahim Hakkı Bey idi. İbrahim Hakkı Bey için, kabinede “milletin itimat edebileceği yegâne zat” olduğunu söylüyordu.¹⁷⁸

2.3.2. İbrahim Hakkı Bey'in Mehmet Kamil Paşa Kabinesine Atanması

Mehmet Sait Paşa artan tepkilere daha fazla dayanamayıp 4 Ağustos'ta istifasını verdi ve 6 Ağustos'ta II. Abdülhamit, hükûmeti kurmak üzere sadrazam olarak Kâmil Paşa'yı görevlendirdi. Padişahın yalnız sadrazam ve şeyhülislamı seçip, kabine üyelerinin seçimini sadrazama

¹⁷³ Kansu, a.g.e., s. 161.

¹⁷⁴ Kansu, a.g.e., s.161.

¹⁷⁵ Tanîn, 21 Temmuz 1324.

¹⁷⁶ Tanîn, 21 Temmuz 1324.

¹⁷⁷ Tanîn, 21 Temmuz 1324.

¹⁷⁸ Tanîn, 21 Temmuz 1324.

bırakması takdirle karşılanıyordu.¹⁷⁹ Yeni hükûmetin Kanun-ı Esasi'ye ve Meşrutî idareye bağlı kalacağı İttihatçı basın tarafında vurgulanıyordu.¹⁸⁰

Kâmil Paşa'nın kuracağı hükûmeti, İttihat Ve Terakki Cemiyeti bütün gücüyle destekleyeceğini açıklıyor ve halktan kanun ve nizama uyulmasını ve hükûmete bağlı kalınmasını istiyordu; *"Bugün teşkil iden Heyet bütün efradın mazhar-ı itimadı olmağa bihakkın layık olduğundan milletin Heyet-i Vükela'ya tamamen rabıt-ı kalb etmesini tavsiye ederiz. Bugünden itibaren Heyet-i Vükela'nın malik oldukları salahiyet kemale dairesinde çalışabilmeleri, vatanın terakki ve tealisini temin edecek mesail-i -ıslahiyenin müzakeresi ile meşgul olmaları yalnız bir şeye muhtaçdır ki o da ahalinin idare-i umur-ı hükûmete ne suretle olursa olsun müdahale etmemesidir."*¹⁸¹ İttihat ve Terakki ile Babî'ali arasındaki bu dayanışma, Saray'ın hükûmeti tekeline alma çabalarına mani oluyordu.¹⁸² Kamil Paşa Kabinesi Kanunu-ı Esasi'nin ruhuna uygun olarak kurulmuş ilk hükûmet olma özelliğini taşıyor ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istekleri doğrultusunda teşkil edilmişti.¹⁸³

Kâmil Paşa'nın kabinesinde mutlakîyetçi olarak bilenin Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Noradungyan gibi *"taktik hata olarak değerlendirilen"* nazırların yanı sıra liberal görüşlü Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa gibi nazırlarda vardı.¹⁸⁴

Kamil Paşa'nın oluşturduğu kabinede İbrahim Hakkı Bey, önceki kabinede olduğu gibi Maârif Nâzırı olarak yer aldı.¹⁸⁵ İbrahim Hakkı Bey, Dâhiliye Nâzırı olarak atanan Sivas Valisi Reşit Âkif Paşa'nın İstanbul'a gelinceye kadar onun yerine Dâhiliye Nazırlığını da vekâleten üstlendi.¹⁸⁶ Reşit Akif Paşa'nın sağlık sorunlarını ileri sürerek, istifasını sunması üzerine 24 Ağustos 1908'de İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nâzırlığı ile birlikte Dâhiliye Nâzırlığına getirildi.¹⁸⁷

¹⁷⁹ **Tanîn**, 25 Temmuz 1324.

¹⁸⁰ **Tanîn**, 25 Temmuz 1324.

¹⁸¹ **Tanîn**, 27 Temmuz 1324.

¹⁸² Ahmad, **a.g.e.**, s.39.

¹⁸³ Kansu, **a.g.e.**, s. 177.

¹⁸⁴ Kansu, **a.g.e.**, s. 172–173.

¹⁸⁵ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 216; **Tanîn**, 25 Temmuz 1324.

¹⁸⁶ Türkgeldi, **a.g.e.**, s.5.

¹⁸⁷ **BOA, İ.DUİT.**, Dosya no: 7, Gömlek no: 103; Abdurrahman Şeref, **a.g.m.**, s. 2-3.

Sadrazam Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyetini karşı karşıya getirmiştir. Zaten aralarındaki siyasi sürtüşme daha da alevlenecektir. İbrahim Hakkı Bey'in Dâhiliye Nazırlığına getirilmesi üzerine, Cemiyetin Selanik'teki merkezinden Sadarete bir telgraf gönderildi: *"Şu sıralarda umûr-ı dâhiliye-i hükûmetin fevkalâde ehemmiyeti aşikâr ve bunu bir yedi'i kaviye tevdii bediikâr olmakla sadr-ı esbak Ferid Paşa'nın dâhiliye nezaretine tayinin elzem ve eshep görülmüş ve Hakkı beyin nezâret-i maarifte bakası muvafık mûlahaza kılınmıştır."* denilerek İbrahim Hakkı Bey'in Dâhiliye Nâzırı olmasına karşı çıkmıştır.¹⁸⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti İbrahim Hakkı Bey'i yaklaşık bir buçuk yıl sonra sadrazamlığa getirecekleri düşünülürse neden şimdi nazırlığına karşı çıkmışlardı? Aslında Cemiyet İbrahim Hakkı Bey'in kendisine karşı gelmeleri söz konusu değildi. Sadece Cemiyet içindeki siyasi hesapların yapılması ve Rumeli üzerinde hareketin yapısının korunması için Dâhiliye Nezâreti'nden yararlanmayı düşünüyorlardı. Bunun için de Ferit Paşa'nın Arnavut olması bu nezârette bulunmasını gerektiriyordu. Çünkü Rumeli'de, Arnavutluk'ta seçimin İttihat ve Terakki açısından kazanılması için Ferit Paşa'nın gücünden yararlanılacaktı.¹⁸⁹ Tanin, Maârif Nezâreti'nin vekâlet ile idare edilmemesi gerektiğini, Maârif Nezâreti'ne Ahmet Rıza Bey'in getirilmesi düşünüldüğünü fakat Ahmet Rıza Bey'in bu görevi kabul edip etmeyeceği bilmediğini yazıyordu. İttihatçıların Ahmet Rıza Bey'e teklif ettiğini fakat bu teklifi kabul etmediğini, Sadrazamın da Ahmet Rıza Bey'e karşı olduğunu yazıyordu. İttihat ve Terakki bunun üzerine başka bir isim ileri sürmedi. Kamil Paşa da Recaizade Ekrem Bey'i atadı.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Çavdar, Tevfik; **Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara, I. Baskı, Kültür Bakanlığı, 1995, s. 115.

¹⁸⁹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁹⁰ **Tanin**, 26 Ağustos 1324.

2.3.2.1. İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nâzırı Olarak Kapatılan Matbaa-i Âmire'yi Tekrar Açması

İbrahim Hakkı Bey Maârif Nazırı olduktan sonra 1902 tarihinde II. Abdülhamid tarafından kapatılan Matbaa-i Âmire'yi, 4 Ağustos 1908 tarihinde tekrar açması Osmanlı basını tarafından takdirle karşılanmıştır. Matbaa-i Âmire'nin açılışını gerçekleştirdiği için o dönemin gazetecilerinden Ahmet İhsan Tokgöz hatıralarında İbrahim Hakkı Bey'den övgüyle bahsetmektedir. 23 Temmuz 1324 tarihinde Maârif Nâzırı İbrahim Hakkı Bey, yanında Maârif'e mensup kişiler ile Matbaa-i Âmire'nin kapısının önüne gelmişler, fakat matbaa kapısının anahtarı bulamadıklarından kapıyı kırarak içeri girdiklerinde içeride fareler tarafından kemirilen yığınla kitap bulmuşlardır. Matbaa-i Âmire'nin bu şekilde açıldıktan sonra İbrahim Hakkı Bey bir konuşma yapmıştır:

“Devlet matbaası bir ticaret müessesesi değildir. Devlete ait bütün yazılı şeyleri basar ve diğer matbaalara düzen ve mükemmellikte örnek olur. Yayıncıların basımını üstlenemeyecekleri nefis ve büyük eserleri basarak memleket kültürüne hizmet etmekle yükümlüdür. Ümit ederim ki yakın zamanda Matbaa-i Âmire, yedi sene kapalı kalmayı unutturacak biçimde kıymetli eserler ortaya koyacaktır.”¹⁹¹

İbrahim Hakkı Bey, 1902 tarihinde kapatılan Matbaa-i Âmire'de bulunan ve civardaki karakollara sandıklar içinde gönderilen kitapları bulup tekrar geri getirtti. Matbaa-i Âmire'nin tekrar açılmasını Ahmet İhsan Tokgöz bir mezarın açılmasına benzetiyor. Ona göre; İbrahim Hakkı Bey, *“bir mezar açmıştı; bu mezar “teşhis-i meyyit” (ölünün teşhisi, otopsi) için açılmadı, bilimi canlandırmak, irfanı yükseltmek ve devlet matbaasının ticaret vadisinde değil, millete irfan yolunda rehberlik etmesi için”* Matbaa-i Âmire'yi açmıştı.¹⁹²

¹⁹¹ Tokgöz, a.g.e., s. 234.

¹⁹² Tokgöz, a.g.e., s. 235.

Ahmet İhsan Tokgöz göre Matbaa-i Âmire'nin Meşrûtiyet'in ilk Maârif Nâzırı tarafından yeniden açılması, aynı şekilde daha önce kapanan özel matbaaların da tekrar açılmasına yol açmıştır.¹⁹³

2.3.2.2. Mizancı Murat Bey'in Tutuklanması ve Dâhiliye Nâzırı İbrahim Hakkı Bey

Mizancı Murat Bey, II. Meşrûtiyet sonra İttihat ve Terakki'ye karşı yaptığı şiddetli eleştiri ve muhalefetinden dolayı Sadrazam Mehmet Kâmil Paşa imzasıyla tutuklama emrini bir telgrafla Mizancı Murat Bey'e bildirilir. 26 Eylül 1324 tarihli bu telgrafta Mizancı Murat Bey'i korumak amacıyla tutuklandığı bildiriliyordu.¹⁹⁴

Mizancı Murat Bey, Zaptiye Nezâreti'ne götürüldükten sonra telgrafla tutuklamanın ne kadar kanuni olduğunu sorsa da gece boyu nezarete tutulur. Bu arada Zaptiye Nâzırı ile dönemin Dâhiliye Nâzırı İbrahim Hakkı Bey toplantı halinde olduğunu öğrenince ümitlenir. Çünkü İbrahim Hakkı Bey, Mizancı Murat Bey'in Mekteb-i Mülkiyye'den öğrencisidir.¹⁹⁵

Mizancı Murat Bey, tutuklama kararı üzerine İbrahim Hakkı Bey'e haber göndererek, kanunsuz ve manasız olan bu tutuklama karardan vazgeçilmesi mümkün değilse hiç olmazsa kendi evinde göz hapsinde tutulmasını talep etse de kabul görmez. İbrahim Hakkı Bey, Mizancı Murat Bey'e hayatının tehlikede olduğu için koruma altına aldığını hatta Zaptiye Nezâreti'nde bile onu korumanın zor olduğu, ancak Harbiye Nezâreti'nde korumanın mümkün olacağı bu sebeple bir süre yazılarına ara vermesi gerektiğine dair haber gönderiyordu.¹⁹⁶

Mizancı Murat Bey Dâhiliye Nâzırı İbrahim Hakkı Bey'e bir açık mektup kaleme alır. Mektubunda İbrahim Hakkı Bey'in öğrenciliği sırasında

¹⁹³ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 236.

¹⁹⁴ Arabacı, Caner; "İttihat ve Terakki Basını", **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, Ed. Hakan Aydın, Konya, Palet Yay. 2010, s. 73-173; Abdullah Uçman, "Mizancı Murat (1854-1917)", İstanbul, **TDVİA**, C. 30, 2005, s. 214-216.

¹⁹⁵ Mizancı Murat, **II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları, Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd**, Haz. Celile Eren Ökten Arıt, İstanbul, Marifet Yay. 1977, s. 24.

¹⁹⁶ Mizancı Murat, **a.g.e.**, s. 25.

ona karşı yaptığı fedakârlığı anlatır. Mizancı Murat Bey'in İbrahim Hakkı Bey'e yazdığı bu mektup ona göre Mizan'ın kapatılmasına sebep olmuştur.¹⁹⁷

2.3.2.3. İbrahim Hakkı Bey'in Maârif ve Dâhiliye Nezâreti'nde Yaptığı Memur Tensikâtı

İbrahim Hakkı Bey Maarif Nâzirliği ile birlikte Dâhiliye Nâzirliği sırasında memur tensikâtı uygulamasında bulunmuştu. Maârif Nezâreti teşkilât yapısında bazı düzenlemeler yapıldı. Hükûmetin kuruluşundan itibaren Maârif Nezâretinde herhangi bir çalışma yapılmadığına dâir yapılan eleştirilere karşılık Tanîn'de Maârif Nezâretinde bazı düzenlemelerin yapıldığını bu düzenlemelerin Hey'et-i Vükelâ tarafından kabul edildiği ve Padişah'ın onayından geçer geçmez uygulamaya konulacağı bildiriliyordu.

¹⁹⁷ “Dâhiliye Nâzırı Hakkı Beyefendi Hazretlerine. Beyefendi! Hâtırat-ı tarihiyyenizi biraz geriye atfediniz. Kendinizi Mekteb-i Mülkiye'nin ikinci sınıfında görünüz. O sene mektepçe bir tebeddül vâki olmuştu. Müşîr Ali Nizâmî Paşa mektep nezâretinden gitmiş, yerine belâ-yı iltimas ile meçhul bir müdür gelmiş idi. Talebede saygısızlık müşâhade etmiş, bunu izâle için “Tâpir-zâde” tertibi ile kuvvetini göstermek, ihâfe etmek istemiş idi. Yani mektepten bir bahane ile bir kaç talebe kovmaya karar vermiş idi. Kur'a dört nev-resîdeye kazâen isabet etti. Dördü de “usûlü vechile” mektepten tard olundular. Şu dört nev-resîdenin biri –Şimdiki Londra Sefiri Refet Paşa, diğeri Meclis-i Maarif Reisi Emrullah Efendi, üçüncüsü Kudüs Mutasarrıfı Subhi Bey, dördüncüsünün ismini belki aşağıda yer bulursak hatırlatırız. İşbu matrûdlar her nasılsa tekrar mektebe girebildiler, nimet-i maariften, lûtf-ı devlet ü milletten mahrum kalmadılar, ricâlden oldular. Halbuki hiç bir şey olmayıp kaybolmak ihtimaline maruz idiler. Acaba unuttunuz mu? Bunlar bir sebepten dolayı tekrar mektebe girdiler, ikmâl-i tahsil ettiler, kemâle erdiler, ricâl sırasına geçtiler. Buna sebep ise bir alay muteber ve rütbeli muallimlerin içinden tek başına ayrılmış olan biri... Bir muhâcir parçası idi. O muallim aile ve gaile sahibi idi. 1750 kuruş maaşı vardı. Maîseti ona münhasır idi. Başka bir geliri, ümidi de yoktu. Evlâd ü iyâliyle aç kalacağını düşünmedi. Şu haksız yere talebe tardının kendisine fazla ta'allûku yoktu. O haksızlığa uzaktan şahid olmayı kabul etmemişti. Muallimleri yalnız aylık almaya memur değil, icabında âdâb dersini vermekle de mükellef addetmiş idi. Muallimlikten istifa etti. Yerine başka muallim bulamadılar. Tekrar kendisine müracaatla istifasının geri alınmasını iltimas eylediler. İşte o vakit o muallim “matrûd dört efendi geri alınıp ikmâl-i tahsillerine müsaade olunduğu halde istifasını geri alacağını” iddia ve ısrar etti ve muvaffak oldu idi. Geçen akşam beni tevkiye karar verdiğiniz vakit gerek Zaptiye Nâzırı, gerek Zat-ı âlileri Nezâret Dairesi'ne gelediniz, Nâzır'ın konağına iltica ettiniz. Nezârette yüz yüze gelebilir idik. Onu istemediniz. Sıkıldınız. Tebrik edebilirim. Çünkü sıkılmanız işin içindeki yegâne mazeretiniz idi. İşte Zaptiye Nâzırı'nın konağında neticeye intizâr ettiğiniz sırada işin mânâsızlığından, çirkinliğinden, Kanûna mübâyetinden bahsettim. Nâzır Paşa'nın konağıyla Nezâret arasında, gözönünde şahsıma nihayet derecede merbût olan bir iki masumun mevcut olduğunu ihtar ettim. İşte onların hatırı için lâzımsa hânemde tevkif edilmekliğimi rica ve tekrar etmiş idim. Şu rica ve istirhama cevab-ı red verdiğiniz sırada olsun, acaba bâlâda ismi ketm olunan dördüncü matrûd talebe ile onu kurtarmak için kendisini tehlikeye koyan vazifeşinâs muallimin isimleri hatır-ı âlilerine gelmedi mi? Halbuki işbu vak'a pek taze olmamak ile beraber o kadar çabuk unutulacak nev'idene değildi. Çünkü o dördüncü matrûdun adı Hakkı Efendi, yani Zât-ı âlî-yi Nezâret-penâhîleri idiniz. Muallimin ismine gelince onu benim tarafımdan hatırlınıza getirmek muhalif-i edeb, getirmemek dahi muktezâ-yı müritvvet ü insaniyet olur zannederim.” Bkz. Mizancı Murat Bey, a.g.e., s. 35-36.

İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nezâreti teşkilâtını, Maârif-i Dâire-i İlmiyye ve Maârif-i Dâire-i İdâre olarak iki ayrılmış ve nezâretteki idâre müdürlükleri lağvedilmişti.¹⁹⁸

İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nezâreti'nde tensikata giderek yeni bir yapılanma düşünmüştü. Bu amaçla nezaret teşkilatın yaptığı tensikat ile bazı birimlerde çalışan sayısını azaltmış, bazı birimleri de kaldırmıştı.¹⁹⁹

Dâhiliye Nezâreti'nde ise özellikle Mektubi Kalemî'nde tensikat çalışmalarında bulunmuştu. Yapılacak tensikat hakkında basında çeşitli haberler çıkmıştı. Tensikat Kanunu ile memurlar arasında büyük bir korku, telaş baş göstermeye başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup bulunanlar ise uygulanmaya başlanan tensikat ile açılacak olan makamlara kendilerinin ve yakınlarının tayin edileceklerini düşünerek sevinç içindeydiler. Tensikat uygulamasıyla ülke içinde memurlar iki kısma ayrılmış birinin felaketi diğerinin sevinci haline gelmişti.²⁰⁰ Mektubi Kalemî'nde yapılan tensikat hakkında burada görevli olan Kalem Mektupçusu Ali Fuat ve Müdür Tevfik Bey yapılan çalışmaların “adalet” ve “liyakat” özellikleri dikkate alındığını belirten yazılar ile kamuoyundaki söylentileri yalanmaya çalışmışlardır.²⁰¹

İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nezâreti ile birlikte Dâhiliye Nezâreti'nde yaptığı tensikat büyük tepkilere yol açtı. Yapılan tensikattan en sert etkilenen nezaret birimi vilayetlerdi. Çok kısa süre içinde sancak mutasarrıfları da dâhil olmak üzere hemen hemen tüm mülki amirler görevlerinden alınmıştı.²⁰² İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nezâreti ile birlikte Dâhiliye Nezâreti'nde uyguladığı Me'mur Tensikat'ından dolayı açıkta kalan Mülkiye me'murları, liyakatsizliklerinden dolayı memurluktan çıkarılanlar, valilik ve mutasarrıflık

¹⁹⁸ **Tanîn**, “Maârif Tensikâtı”, 08 Ağustos 1324.

¹⁹⁹ **Tanîn**, “Maârif Tensikâtı”, 10 Ağustos 1324.

²⁰⁰ Neyyal, **a.g.e.**, s. 246.

²⁰¹ Tural, Erkan; **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi**, Ankara, TODAİE Yay. 2009, s. 233.

²⁰² Tural, **a.g.e.**, s. 234; İbrahim Hakkı Bey'in Dahiliye nazırlığı sırasında bazı kişilerin görevlerine gelmedikleri halde gerekli dirayeti gösterip haklarında herhangi bir işlem yapmaktan çekinmiştir. Buna örnek olarak Naciye Neyyal hatıralarında Süleyman Nazif'in Bursa'da vilayet mektupçusu olarak görevli olduğu halde sık sık İstanbul'a gidip geldiğini görevini tam olarak yapmadığı için onun yerine bir başkasının tayin edilmesi istendiği halde Süleyman Nazif'in kaleminden korktuğu için bu istekleri yerine getirmediğini belirtir. Bkz. Neyyal, **a.g.e.**, s. 219.

beklentisiyle her gün nezarete gelip-gidenler ve basında kendisi hakkında çıkan ağır eleştirilere daha fazla dayanamayan İbrahim Hakkı Bey, Meclis açıldığında hükûmette istifa ederek, Roma'ya elçi olarak gönderilecektir.²⁰³

2.4. BÜYÜKELÇİLİK GÖREVLERİ

2.4.1. İbrahim Hakkı Bey'in Roma Büyükelçiliğine Atanması

İbrahim Hakkı Bey, Maârif Nezâreti'nde uyguladı memur tensikatından dolayı gösterilen tepkiler yüzünden Mehmet Kâmil Paşa Hükûmeti'nden istifa ederek 15 Aralık 1908'de Roma Büyükelçiliğine atandı.²⁰⁴

İbrahim Hakkı Bey, Roma'da 1 yıl Büyükelçilik yapmış olmasına rağmen 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etme hazırlıklarını önceden anlamamış ve gerekli takibi yapmamakla suçlanmıştır. Üstelik İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal ettiği sırada sadrazam olması Trablusgarp'ın kaybedilmesinde İbrahim Hakkı Bey daime suçlanmıştır.

İbrahim Hakkı Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın 28 Aralık 1909 tarihinde sadrazamlıktan istifası üzerine İstanbul'a çağırılmış ve 12 Ocak 1910 tarihinde sadrazamlığa getirildi.

2.4.2. İbrahim Hakkı Bey'in Berlin Büyükelçiliğine Atanması

İbrahim Hakkı Paşa 29 Temmuz 1911 tarihinde sadrazamlıktan istifa ettikten bir süre sonra Mekteb-i Mülkiyye'de ders vermeye başlamış daha sonra 1913 başında yukarıda bahsettiğimiz antlaşmaları görüşmek üzere İngiltere'ye müzakereci olarak gönderilmişti. Yapılan antlaşmalar I. Dünya Savaşının başlaması üzerine uygulanamamış ve İbrahim Hakkı Paşa geri çağırıldı.

²⁰³ “Maârif Nezareti”, *Tanîn*, 4 Kanûn-ı evvel 1324; Şeref, *a.g.m.*, s. 2-3; Akşin, *a.g.e.*, s. 175.

²⁰⁴ İnal, *a.g.e.*, s. 1765.

İstanbul'a geri dönen İbrahim Hakkı Paşa 21 Temmuz 1915 tarihinde bu sefer Berlin'e büyükelçi olarak görevlendirildi²⁰⁵ ve vefatına kadar burada kaldı.

İbrahim Hakkı Paşa, Berlin Büyükelçisi olarak görev yaparken bu görevine ilâveten 10 Şubat 1917 tarihinde Meclis-i Âyân üyeliğine atandı.²⁰⁶

İbrahim Hakkı Paşa yine Berlin'de bulunurken Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in 14 Ekim 1917 tarihinde üçüncü defa İstanbul'a ziyaretinde İmparatora refakat etmek üzere yurda geldi.²⁰⁷

İbrahim Hakkı Paşa Berlin Büyükelçiliği sırasında 1918 senesinde İttifak Devletleriyle Sovyet Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasında Osmanlı Devleti heyeti içinde yer aldı.

2.4.2.1. İbrahim Hakkı Paşa'nın Brest – Litovsk Antlaşmasına Katılması

Rusya'da 1917'de yapılan ihtilal ile Bolşevikler iktidarı ele geçirmişlerdi. Bolşevik ihtilalı ile birlikte Rus ordusunun Doğu Anadolu'da saldırıları azalmaya başlamıştı.

Ruslar, Doğu Anadolu Cephesinde daha önce işgal ettikleri Trabzon, Erzincan, Bitlis ve Van'ın doğusunda bulunan yerleri işgal etmişlerdi. Temmuz 1916'da Türk Ordusunun taarruzu ile Van ve Muş geri alınmıştı. Eylül ayından itibaren bu cephede Rus saldırıları yavaşlamış bir süre sonra da bu bölgedeki çarpışmaların yoğunlu ağır kış şartları nedeniyle etkisini iyice azalmıştı. Diğer taraftan Batı cephesinde Rus ordusu Almanlar karşında çözülmeye başlamıştı. Yeni Rus yönetimi bu gelişmeler karşısında savaştan çekilmeye karar verdiler. Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler en kısa zamanda barış yapılmasını istiyorlardı. Çünkü barış sloganı ile iktidara ele geçiren Bolşevikler, Rus halkına verdikleri bu sözü yerine getirmek zorundaydılar. Ayrıca Bolşeviklerin iktidarı ellerinde tutabilmeleri için de

²⁰⁵ **İ.H.R.**, Dosya: 435, İrade no: 3, 09 N 1333; 30 Ekim 2012 tarihinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın açılışını yaptı Türkiye'nin Berlin Büyükelçilik yeni binasının oldu yer, İbrahim Hakkı Paşa tarafından 24 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı mülkiyetine geçirilen Berlin'deki ilk Osmanlı sefaretinin bulunduğu yerdir.

²⁰⁶ İnal, **a.g.e.**, s. 1782.

²⁰⁷ Kurşun, **a.g.m.**, s. 313.

savaştan çekilmeleri gerekiyordu. Sovyet Hükûmeti, ihtilalin ertesi günü yayınladıkları “barış dekreti” ile savaşan devletlere “ilhaksız, tazminatsız” barış çağrısı yaptı.²⁰⁸

Rusya’nın bu “Barış dekreti”, Osmanlı Devleti’nin Berlin, Viyana ve Stockholm elçilikleri tarafından bu şehirlerde yayımlanan gazetelerden öğrenilmiş, derhal İstanbul’a, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey’e bildirilmişti. İstanbul’da Rusya’nın savaştan ilân ettikleri “barış dekreti” ile çekilmek istemeleri memnuniyetle karşılandı. İstanbul’da bu konudaki ilk görüşmeler Avusturya hükûmeti ile oldu. Osmanlı Devleti gibi Avusturya’da harbin bir an önce sona ermesini istiyordu. Fakat yapılacak olan bir barışta Türk menfaatlerinin lâyiki ile dikkate alınması şarttı.²⁰⁹

Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa’ya bir yazı göndererek: İstanbul’daki Alman elçisi ile görüştüğünü ve Rusya’yı müttefiklerinden ayırmak için ortaya çıkan bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini ve Alman hükûmetinin bir an evvel Ruslarla müzakereye girişmesi yolunda İbrahim Hakkı Paşa’ya çalışmalara başlamasını istenmiştir.²¹⁰

İbrahim Hakkı Paşa, Hariciye Nâzırı Ahmet Nesimi Bey’in yazısını daha almadan, Alman Hariciyesi ile irtibata geçmiş ve son gelişmeler hakkında Alman Hariciyesi’nden detaylı bilgiler almıştı. İbrahim Hakkı Paşa’nın dış politikada bilgi ve tecrübesini kullanarak Alman hükûmeti nezdinde bütün maharetini kullanacağı aşikârdı. Nitekim İbrahim Hakkı Paşa, Ahmet Nesimi Bey’in 13 Kasım 1917 tarih ve 907 numaralı “gayet mahremdir” işaretli yazısına karşılık, 15 Kasım 1917 tarih ve 962 numaralı “gayet mahremdir” işaretli bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta; Sovyetlerin “Barış dekreti”, Avusturya Dışişleri Nâzırı Czernin’in Babıâli’ce de makbul sayılan

²⁰⁸ Kılıç, **a.g.m.**, s.43, Rusya’da ihtilâlden hemen sonra Sovyet hükûmeti “Barış dekreti”nde “ilhaksız, tazminatsız, âdil ve demokratik bir barış” akdi talep ediyorlardı. Sovyetlerin bu yoldaki müracaatları Türk umumî efkârınca sempati ile karşılandı. Ancak bu devirdeki sansür icabı bu yoldaki haberler Türk matbuatına çok geç ulaşmıştı. Hariciye mahfillerince Berlin, Viyana ve bilhassa Stockholm elçiliklerince bu “Barış dekreti”, oralarda çıkan gazeteler vasıtasıyla hemen öğrenilmiş, İstanbul’a, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey’e bildirilmişti. Bkz. Kurat, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990, s.328.

²⁰⁹ Kurat, **a.g.e.**, s.353.

²¹⁰ Kurat, **a.g.e.**, s.354.

tavsiyelerine temas edilmiş ve ayrıca Sovyetlerle ayrı bir barış yapılacak olursa, Türkiye tarafından öne sürülmesi gereken şartlar da zikredilmişti.²¹¹

Yeni Sovyet yönetimi müttefiklerini de barışa sokmak istiyordu. Çünkü müttefiklerinden ayrı tek başına barış yapıp onları yüzüstü bıraktı töhmetinden kurtulmak istemişti. Bu maksatla Sovyet Rusya lideri Lenin savaşa katılan bütün devletleri barışı imzalamaya davet etti. Fakat İtilaf Devletlerinin hiçbiri bu daveti ciddiye almadılar.²¹² Sovyet idarecileri, Çarlık yönetimi ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan gizli anlaşmaları açıklamaları, İngiltere ve Fransa tarafından düşmanca kabul edilmiş ve Sovyet Rusya'ya karşı güvensizlikleri iyice artmıştı. Bunun üzerine Sovyet hükûmeti barış için İttifak Devletlerine yönelerek, Almanya'ya ateşkes teklifinde bulundu.²¹³

Sovyet hükûmetinin mütareke isteğinin kabul edilmesinden sonra müzakerelere başlandı. Yapılan müzakereler sonunda önce kısmi bir mütareke –Doğu Cephesinde- daha sonra müzakerelerin devam edilmesi ile mütarekenin kapsamı genişletildi. 15 Aralık 1917 tarihinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Brest-Litovsk şehrinde bir ateşkes antlaşması imzalandı.²¹⁴ On bir madde olan bu ateşkes antlaşmasını, Almanya'yı temsilen General Hoffmann, Osmanlı Devleti adına Berlin'de askeri ateşe olarak bulunan Zeki Paşa, Avusturya-Macaristan adına Yarbay Fokorny, Bulgaristan adına Albay Gantcheff ve Sovyetler adına Alfred Joffe imzaladı.²¹⁵ İmzalanan ateşkes gereğince Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında devam eden savaş haline son vermek ve Kafkas Cephesinde ateşkesi belirlemek üzere 18 Aralık'ta Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında on dört maddeden meydana gelen Erzincan Mütarekesi imzalandı.²¹⁶

²¹¹ Kurat, **a.g.e.**, s.355.

²¹² Kurat, **a.g.e.**, s.342.

²¹³ Uçarol, **a.g.e.**, s. 474.

²¹⁴ “Mütareke Muahedenamesi İmzâ Edildi”, **İkdâm**, 17 Kanûn-ı Evvel 1333.

²¹⁵ Türkgeldi, Emin Ali; **a.g.m.**, s. 46.

²¹⁶ Erzincan Mütarekesi, Merkezi Sovyet yönetimi ile yapılmamıştır. Sovyet yönetimin tanımadığı “Mavera-i Kafkas Komiserliği” ile imzalanmıştır. Fakat bu sıralarda Sovyet yönetimi kendisi için barış siyasetinin uygun olduğunu kabul ettiğinden bu mütarekenin imzalanmasına karşı çıkmamıştır. Erzincan Mütarekesi maddeleri için bkz. Kurat, **a.g.e.**, s.332.

Brest-Litovsk Ateşkes Antlaşması imzalanmasından sonra taraflar bir an önce barışın sağlanmasını istiyorlardı. Çünkü Sovyet Rusya, ihtilal ile birlikte kurduğu yeni rejimi sağlamlaştırmak ve iç sorunlarını rahatça çözebilmek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu çoğalan iç sorunlarını gidermek, Osmanlı Devleti de özellikle Güney Cephesi'nde düştüğü kritik durumdan kurtulmak için barışın bir an önce imzalanmasını istiyorlardı.²¹⁷

Ateşkes imzalanmasıyla birlikte Osmanlı Hükûmeti'nde, Zeki Paşa'nın gönderdiği telgraf üzerine barış görüşmelerine katılmak üzere hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı.²¹⁸ Barış görüşmelerine yine Brest-Litovsk şehrinde 22 Aralık 1917 tarihinde Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya'nın katılmasıyla başlanmıştır.²¹⁹

Brest-Litovsk'taki görüşmelerde Almanya'yı Dışişleri Bakanı Kühlmann, Avusturya-Macaristan'ı Dışişleri Bakanı Çernin, Bulgaristan'ı Adalet Bakanı Popof temsil ediyordu.²²⁰ Osmanlı Devletini ise Sadrazam Talat Paşa başkanlığında, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey, askeri Müşâvir olarak da Ahmet İzzet Paşa'nın gitmesi kararlaştırılmıştı. Fakat zamanın kısa olması ve delegelerin vaktinde ulaşamayacakları düşünülerek, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey gelinceye kadar Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa ve mütareke müzakerelerinde başarılı olan Zeki Paşa Osmanlı Devleti adına idare edeceklerdi.²²¹

Brest-Litovsk'ta barış görüşmelerinin ilk genel toplantısı 22 Aralık 1917'de Alman Doğu Orduları Başkomutanı Bavyera Prensi Leopold'un

²¹⁷ Uçarol, **a.g.e.**, s. 476.

²¹⁸ Zeki Paşa gönderdiği telgrafta; "*Mütareke mukavelesi imza edilmiş olduğundan umumî karargâha geri dönüyorum. Sulh müzakereleri yakında başlayacağından Sovyet delegeleri burada kaldılar. Almanya, Avusturya-Macaristan delegelerinden sulh müzakerelerine yetkili olanlar da burada kalıyorlar. Tarafımızdan da birisi bulunmak için müsteşar Edhem Bey'i Alman delegelerinin de uygun görmesi üzerine burada bıraktığım ma'rûzdur. Sovyet delegelerine daha katılacak olanlar vardır.*" Kılıç, **a.g.e.**, s.130

²¹⁹ "Sulh Müzâkerâtına Mübâşeret Edildi", **Tasvir-i Efkâr**, 24 Kanûn-ı evvel 1333.

²²⁰ Türkgeldi, **a.g.m.**, s. 46.

²²¹ Duran, Tülay; "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları", **BTDD**, sayı, XII/67-68 Nisan-Mayıs 1973, s.44; Birinci Murahhas: Sadrazam Tal'at Paşa Hazretleri, Murahhas: Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Beyefendi, Murahhas: Berlin Sefir-i kebirî Hakkı Paşa, Murahhas: Birinci Ferik Zeki Paşa. Bkz.: "Murahhaslar Ta'yin Edildi", **Tasvir-i Efkâr**, 23 Kânûn-ı evvel 1333.

konuşması ile başladı. Prens Leopold konuşmasından sonra en yaşlı delege olması nedeniyle sözü Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa'ya bırakmıştır. İbrahim Hakkı Paşa, Almanca yaptığı konuşmasından sonra görüşmelerin Almanya baş delegesi Kühlmann'a verilmesini teklif etmiştir. Bu teklifin kabul edilmesi üzerine başkanlık makamına Kühlmann geçmiştir.²²²

Kühlmann, yaptığı konuşmada öncelikle görüşmelerin yapısını belirlemek üzere şu üçmaddelik teklifte bulundu:

- 1- Murahhasların Fransızca alfabe sırasına göre yerlerinin belirlenmesi
- 2- Toplantılara baş murahhaslar tarafından nöbetleşe olarak başkanlık yapılması
- 3- Toplantılarda beş heyet lisaniyla Fransızcanın kullanılması²²³

Kühlmann, konuşmasını tamamladıktan sonra Sovyet Heyeti başkanı Alfred Joffe'den heyeti adına görüşlerini bildirmesini talep etti. Joffe, Sovyet heyeti adına yaptığı konuşmada öncelikle barış görüşmelerinin açık yapılmasını ve konuşmaların derhal tutanaklara kayıt edilmesini ve günü gününe yayınlanmasını istedi. İbrahim Hakkı Paşa, Joffe'nin bu teklifine karşı çıkarak, bu yöntemin zor ve sakıncalı olduğunu belirterek bu teklifin incelenmesini hatta Sovyet heyetine kendi tekliflerinin neticesinin bir kere daha gözden geçirilmesini istedi. Rus heyeti tutanakların düzenlenmesi için uzun zamana ihtiyaç bulunduğunu, yayınlanmalarının da vakit alacağını belirterek, tutanakların ileride yayınlanmasının sakıncalı olmayacağını açıkladılar. Bunun üzerine teklif bu şekliyle kabul edilmişti.²²⁴

Brest-Litovsk barış müzakereleri üç dönem halinde devam etmiştir. Birinci döneminde, barış şartları ortaya konularak taraflar görüşlerini açıkladılar. 9 Ocak 1918'de başlayan müzakerelerin ikinci devresinde, anlaşmazlık konuları artmış ve görüşmeler çıkmaza girmişti. 30 Ocak'ta başlayan üçüncü dönemde Sovyet temsilcileri uzlaşmaz tutumlarını

²²²Kılıç, a.g.e., s.141.

²²³ "İlk Resmi İctimâ", *Tasvir-i Efkâr*, 24 Kanûn-ı evvel 1333.

²²⁴ Kılıç, a.g.e., s.142.

sürdürdüklerinden görüşmeler ile barışın imzalanamayacağı anlaşıldı.²²⁵ Hatta Sovyetlerin bu uzlaşmaz tutumu, 10 Şubat'ta Sovyet heyeti başkanı Troçki'nin, ihtilâlcı nutuklar çekmeğe başladı. Troçki, *"İlhaksız, tazminatsız, demokratik ve âdil sulh"* tezini tekrarlıyordu. Sovyetlerin uzlaşmaz tutumuna karşı çok geçmeden Alman Generali Hoffmann meseleyi kısa kesmeğe karar vererek, 18 Ocak 1918 tarihinde Rus heyetine bir ültimatoma halinde Alman teklifinin, yani haritada tespit edilen sınır hattının kabulünü istedi. Almanların ültimatoma şeklinde sundukları bu teklifi görüşmek için Troçki hemen Petrograd'a hareket etti.²²⁶

Brest-Litovsk'ta görüşmelerin kesilmesi üzerine Sadrazam Talat Paşa, Dışişleri Bakanı Nesimi Bey ve Ahmet İzzet Paşa'nın burada kalmalarına gerek kalmadığı düşünerek İstanbul'a dönmeye karar vermişlerdi. Artık meselelerin bundan böyle müzakere yolu ile değil, askerî kuvvete başvurularak çözüme kavuşturulmasına karar verilmişti. Buna rağmen sonradan Ruslarla yeniden görüşme yolu açılacak olursa, Berlin büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa ile Zeki Paşa bu işi yürüteceklerdi.²²⁷

Sadrazam Talat Paşa'nın İstanbul'a dönmesi üzerine Brest-Litovsk'ta Osmanlı Heyeti başkanlığına geçen Berlin büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, 26 Şubat 1918'de, yani görüşmelerinden başlamasından bir gün önce Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği bir yazısında, Doğu Anadolu Vilâyetleri'nin geri alınması için başlatılan askerî harekâtın hangi aşamada olduğuna dâir kendisine günü güne bilgi verilmesini rica ediyordu. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu isteği üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa da 27 Şubat 1918'de Hakkı Paşa'ya şu cevabı vermiştir:

"III. Ordumuz Şark cephesinde şimdiye kadar Mamahatun, Bayburt, Trabzon kasaba ve şehirlerini işgal etmiş, ileri kıtaatımız 25 Şubat 1918'de (Erzurum'un elli kilometre garbindeki) Aşkale ve (Trabzon'un elli kilometre şarkındaki) Of kasabalarına girmiştir. Mamahatun'la Van Gölü arasındaki kıtaatımız ileri müfrezeleriyle mevzi-i aslîyelerinden takriben 15 ile 20

²²⁵ Kılıç, a.g.e, s.140.

²²⁶ Kurat, a.g.e, s.345.

²²⁷ Kılıç, a.g.e, s.324.

kilometre kadar ilerlemişler ve Van Gölü garbinde belli başlı Karmuç ve Ahlât mevki'lerini işgal eylemişlerdir. Ermeni kıtaat ve çetelerinin Erzurum ve Van havalisinde toplandıkları haber alınmaktadır. Belki bu haberlerin mevsûkiyeti kat'ıyyetle tes'ir etmediğinden Ermenilerle sür'atle temas hâsıl edilmiş ve ahval müsaade ederse bu mevâki'nin de hemen işgal olunması zımnında III. Ordu'ya tebligat-ı lâzıme ifa kılınmıştır. III. Ordumuzun terakkiyât-ı âtiyesi zât-ı devletlerine de bil'âhire bildirilecektir.”²²⁸

Yukarıdaki yazıdan da anlaşılacağı üzere Türk ordusunun ileri harekâtı başarı ile devam ettirilmiş ve Türk birlikleri bazı önemli yerleri ele geçirerek, Erzurum önlerine kadar gelmişti. Müttefiklerin ültimatomu karşısında Sovyetler için durum gayet nazikti ve derhal acele bir karar almak mecburiyeti vardı: Ya hemen barış akdedilecek veya tekrar harbe girişilecekti. Lenin'in teklifi üzerine Almanlarla derhal barış yapılması teklifi kabul edildi. Bu hususta Alman kumandanlığına bir telgraf çekildi. 23 Şubat tarihinde Almanlardan alınan cevapta Almanlar yeni isteklerde bulunuyorlardı. Bu defa Livonya ve Estonya'nın da Ruslar tarafından terk edilmesi isteniyordu. Rusların bunu da kabul etmekten başka yapacağı bir şey yoktu.²²⁹

Brest-Litovsk Barış Konferansı uzun bir aradan sonra tekrar başladı. 28 Şubat 1918 tarihinde Müttefik devletlerin heyetleri ile Sovyet Rusya Heyeti Başkanı Sokolnikoff arasında yapılan görüşmede 1 Mart 1918 günü görüşmelerin tekrar başlanması kabul edildi.²³⁰ İttifâk Devletleri ile Sovyet Rusya arasında 1 Mart 1918 günü tekrar başlayan görüşmelerde Sovyet Rusya heyetine başkanlık eden Sokolnikoff, antlaşmayı silah zoruyla imzalamaya mecbur kaldıklarını göstermek için antlaşma maddelerinin görüşülmeden okunup imzalanmasını istedi.²³¹ Sokolnikoff'un bu çıkışından dolayı ileride Troçki de, Brest-Litovsk'ta Rus delegeler antlaşma maddelerini okumadan imzaladıklarını, söyleyecektir.²³²

²²⁸ Kılıç, **a.g.e.**, s.325.

²²⁹ Kurat, **a.g.e.**, s.348.

²³⁰ “Brest-Litovsk'da Müzâkerât Başladı”, **Tasvir-i Efkâr**, 3 Mart 1334

²³¹ Türkgeldi, **a.g.m.**, s.51

²³² Kılıç, **a.g.e.**, s.361.

Brest-Litovsk'taki son görüşmelere Osmanlı Heyeti'ne başkanlık eden Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa Sadrazam Talat Paşa'ya çektiği 2 Mart 1918 tarihli telgrafta görüşmelerdeki geline durum hakkında bilgi veriyordu;

“ Brest-Litovsk'taki bu ikinci toplantının amacı, Rusların kabul ettiği ültimatomen hükûmleri içerisinde barış antlaşmasının imzalanması idi. Esasta tartışma olmadığı gibi olmayacağı da bilgileriniz içindedir. Bizce işin başından ve sonunda arzu edilen Uhûd-ı Atıkanın (Kapitülasyonların) kaldırılması ve Doğu Vilâyetlerimizin tahliyesi maddeleri gibi özel hükümler idi. Bu durumda Elviye-i Selâse (Kars-Ardahan-Batum) meselesinin kurcalanmasına imkân kalmamıştı. Ancak, Yüce Allah'ın yardımı ile bu konuyu ültimatomen tefsiri düzeyinde yürütmek ve müttefiklerimizin de suretle kabul ve teklifi savunmalarını mümkün olabildi. Bu durum yüksek başarılarınıza bir ilâve olacaktır. Kaldı ki, bundan fazla ültimatomen hudutlarını daha ziyade genişletmeye ve zorlamaya da imkân yoktur. Bu arada, Kafkasya ve vesaireye ilişkin hükümlerin antlaşmaya katılması yolundaki birçok emir ve talimatlara, bu ilâveleri yürütmek konusundaki imkânsızlığı belirterek, cevaplar arz ettim. Barış Antlaşması yarın imza edilecektir. Her şey imza edilmiştir. Bunu ne değiştirmeye ve ne de ertelemeye imkân olmadığından yarın diğer Müttefik Heyet Delegeleriyle birlikte imza edeceğimizi arz ederim.” diyordu.²³³

Barış maddeleri arasında Elviye-i Selâse'nin yer almasına Ruslar şiddetli tepki göstermişlerdi. Ruslar bu durumu Petersburg'a bildirmişlerdi. Barışın imzalanmasının tehlikeye girdiği için tedirgin olan Almanya'nın Brest-Litovsk'taki temsilcisi Rosenberg bu durumu İstanbul'daki Alman elçisi Graf Bernstorff'a çektiği telgrafta bildiriyordu. Rosenberg telgrafta Türklerin daha fazla isteklerde bulunmamasını ümit ediyordu. Ruslar tarafından üç sancağın tahliyesi kabul edilirse çok memnun olacağını da ifade ediyordu.²³⁴

²³³ Türkgeldi, **a.g.m.**, s.51

²³⁴ Kılıç, **a.g.e.**, s.368.

2.4.2.2. İbrahim Hakkı Paşa'nın Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum)'nin İlhâkını Sağlaması

İbrahim Hakkı Paşa Sovyet Rusya'ya verilen ulti­matom içinde yer almayan Elviye-i Selâse'nin son anda dahil edilmesinde çok büyük bir payı vardır. Elviye-i Selâse'nin ulti­matoma dâhil edilmesi Rusların şiddetli tepkisine sebep olmuştu. Ruslar Elviye-i Selâse için asılsız iddialar ortaya atarak tahliye etmek istememişlerdi. Rusların karşı çıkışı karşısında İbrahim Hakkı Paşa gayet yerinde bir konuşma yaparak bu üç sancağın(Kars, Ardahan ve Batum) tekrar Osmanlı topraklarına ilhâk edilmesini sağlamıştır:

“Sovyet Delegasyonu Başkanı tarafından açıklanan ilk husus ulti­matom metninin bir kısmını kapsamaktadır. Bu konuda etraflıca bir açıklama yapmak istemiyorum. Çünkü Alman Heyeti'ne başkanlık eden von Rosenberg, müzakerelerin ilk oturumunda, ulti­matomda yer alan bütün maddeleri tek tek okudu, yapılan küçük değişiklikler hakkında açıklamalarda bulunarak, sebeplerini geniş bir şekilde açıkladı. Ülti­matom sadece son savaş esnasında işgal olunan Türk topraklarının değil, aksine Rus işgali altında bulunan diğer Doğu Anadolu vilâyetlerinin de Rus kuvvetlerince boşaltılmasını öngörmekteydi. Bu husus İttifâk Devletlerinin tüm delegasyonları tarafından uygun görüldü ve ayrıca Alman Heyeti tarafından da yeterince savunuldu.

İkinci husus Kars ile ilgili olup, mesele askerî açıdan değerlendirilerek, Kars'ın stratejik öneminden bahsedildi. Sovyet Delegasyonu Başkanı, eğer Kars terk edilecek olursa, savunmasız kalan Tiflis'in tehdit edilebileceğini kesinlikle doğru değildir. Kars, Ardahan ve Batum bir Türk yurdu olup, dört asır boyunca Türklerin egemenliğinde kalmış ve bu sancakları uzun süre herhangi bir Rus işgali görmemişlerdir. Osmanlı Devleti, Elviye-i Selâse'yi fethettiğinde, kuzey istikâmetinde aşağı yukarı iki bin kilometrelik uzaklıkta bir tek Rus dahi bulunmuyordu. Öte yandan Kars Platosu hiçbir zaman Rusya'ya ait olmamıştır. Ancak Rusya, Kars Platosu'na ulaşınca kadar beş veya altı Müslüman ülkesini silah gücüyle ilhâk etmiş ve böylece topraklarını büyük ölçüde genişletmiştir. Kezâlik Kars Platosu'nu da 1878 yılında zorla, ülke

topraklarına katmıştır. Osmanlı Devleti bu topraklarda asırlarca İran, Gürcistan ve diğer devletlerin, yarım yüzyıldan fazla bir süre de Rusya'nın komşusu olduğu halde, Kars Platosu kesinlikle Rusya'ya ve diğer devletlere karşı saldırı amacıyla kullanılmamış, aksine Rusya'nın hücumlarına karşı burada bir savunma hattı oluşturulmuştur.

Batum'a gelince, Sovyet Delegasyonu Başkanı, Batum kaybedildiği takdirde Tiflis'in tehdit altına düşebileceğini, buranın Tiflis'e karşı yapılacak saldırıların başlangıç noktası olabileceğini söyledi. Yine o, Türklerin Rion ve Kura nehirlerine sokulacaklarını ve böylece tüm Kafkasları ele geçirme imkânına kavuşacaklarını sözlerine ekledi. Bu haksız suçlamalar karşısında şu cevabı vermek isterim. Osmanlı Devleti dört asır boyunca Batum'a sahip olmuştur. Fakat Osmanlı Devleti hiçbir zaman burayı Kafkaslara karşı bir saldırının hareket noktası olarak kullanmamıştır. Yine Osmanlı Devleti oldukça uzun bir süre Batum'u elinde bulundurmasına rağmen, bir kere dahi yakınındaki küçük Gürcistan Krallığı'na saldırmamıştır. Ayrıca Poti Limanı'na sahip bulunan, bu suretle Tiflis ile olan ticaretini ve deniz ulaşımını hiçbir güçlükle karşılaşmadan yürüten Rusya, senelerce Batum'suz yaşayabilmiştir.

Ayrıntılı açıklamalarda bulunarak, biraz konu dışına çıktığım için özür diliyorum, ancak Sovyet Delegasyonu Başkanı'nın mesele hakkındaki düşüncelerini suskunlukla karşılayamazdım. Nitekim bir üçüncü hususu daha vurgulamak zorundayım. Sovyet Heyeti Başkanı, Türklerin son savaş esnasında söz konusu sancakları silah gücüyle işgal etmemiş olduklarını söyledi. Sokolnikoff bu ifadesiyle büyük bir çelişkiye düşmüştür. Çünkü herhangi bir ülke toprağının askerî kuvvete başvurulmak suretiyle ilhâk edilmesi, bugün sözüm ona Sovyet Rusya'da geçerli olduğu söylenen prensiplerle uyuşmamaktadır. Bu vesile ile Batum hakkında bir şey daha söylemek istiyorum. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Batum bir Türk kolordusunun merkezi ve aynı zamanda Türk donanmasının da hareket üssü idi. Birçok defa Rus saldırılarına uğrayan, ancak silah kuvvetiyle ele geçirilmemiş olan Batum, Rusya ile mütareke yapıldığında Türklerin elindeydi ve ilk defa San-Stefano (Ayastefanos), daha sonra Berlin Antlaşmaları sonuncunda, ödenemeyen bir kısım savaş tazminatına karşılık olarak

Rusya'ya terk edilmek zorunda kalınmıştı. Dolayısıyla bu durum Sovyet Rusya tarafından savunulan ve İttifâk Devletlerince de benimsenerek, barış müzakerelerinde esas olarak alınan ilhâksız-tazminatsız barış formülü ile taban tabana zıttır.

Öte yandan Sovyet Delegasyonu Başkanı Sokolnikoff yaptığı açıklamada İttifâk Devletleri tarafından teklif edilen barış şartlarının ilhâkçı bir zihniyetin ürünü olduğunu ve bunda Osmanlı Devleti'nin önemli rol oynadığını ima etmiştir. Bu görüş kesinlikle doğru değildir. Çünkü barış antlaşması gerektiği şekilde incelenirse, Osmanlı Devleti'nin kesinlikle ilhâk peşinde koşmadığı, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını topraklarına katmak niyetinde olmadığı, "üç sancak" halkının kendi geleceğini kendisinin belirleyeceği ve onların bağımsız olmak veya Osmanlı Devleti ile birleşmek hususunda tamamen serbest bırakıldığı anlaşılır. Ancak bölge halkının kim tarafından himaye edileceği meselesine gelince, dört yüzyıl boyunca bu topraklara sahip olan, bu süre içinde hiçbir zorlukla karşılaşmadan hükûm süren ve bölge halkının çoğunluğu ile dinî ve millî bağları bulunan Osmanlı Devleti'nin mi? Yoksa savaş tazminatı karşılığında ele geçirdiği toprakları, sadece 59 yıl kuvvet yoluyla elinde bulunduran ve bölge halkıyla hiçbir yakınlığı olmayan Rusya'nın mı bu hususta hak sahibi olduğunu sormak isterim. Eğer bölge halkı herhangi bir devletin koruyuculuğunu arzu ederse, bu yolda yönelebileceği tek ülke Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir sempati duyulduğu da herkes tarafından bilinmektedir. Bana göre, barış antlaşmasının Osmanlı Devleti ile ilgili hükmü yukarıda açıkladıklarımın dışında bir anlam ifade etmemektedir.

Tüm bu ifadelerimle asla Sovyet Rusya'yı tahkir etmek niyetinde olmadığımı bilinmesini Sovyet Delegasyonu üyelerinden istirham ediyorum. Çarlık Rusya'sının Osmanlı Devleti'ne reva gördüğü haksızlığın düzeltilmesini ve tekrar böyle bir haksızlığın yapılmamasını rica ediyoruz. Burada tarih yapıyoruz ve her şeyin hak ve adalete uygun olmasını istiyoruz. Şu anda ne galip olan ve ne de mağlup edilen mevcut olup, hepimiz galip konumundayız. Yenilgiye uğrayan ve artık yıkılmış bulunan sadece Rus Çarlığıdır. Kendi halkına ve diğer milletlere birçok haksızlığı reva gören bu

rejimi hep birlikte mağlup etmiş bulunuyoruz. Dolayısıyla imza edilecek barışın uzun süreli bir barış olacağını ümit ediyor ve onun artık geçmişte kalan kin ve nefret duygularını ortadan kaldıracağını inanıyorum.”²³⁵

Brest-Litovsk'ta İbrahim Hakkı Paşa Elviye-i Selâse ile ilgili yaptığı bu konuşma, Kars, Ardahan ve Batum'un barış şartları arasında yer almasını sağlamıştır. Bu sebeple İbrahim Hakkı Paşa daha fazla isteklerde bulunulmasının barışın imzalanmasını güçleştireceğini belirten bir telgrafı 2 Mart'ta Osmanlı Hariciye Nâzır vekili olan Halil Bey'e gönderdi;

“Kafkasya hakkındaki yüksek telgrafnamemiz alınır alınmaz bu konuda da tekrar bir şey yapmak imkânı kalıp kalmadığı hususu Alman delegeleriyle görüşüldü. İşin başından son gününe kadar olayların ortaya koyduğu durum şudur: Rusya'ya sonradan bir ültimatom verilecek değildir. 22 Şubat'ta bir ültimatom verilmiş, Rusya da bunu verilen zaman içinde kabul etmiştir. Devletler hukuku esaslarına göre adı geçen ültimatomda ne yazılmış ise onun ağırlaştırılmasına hiçbir imkân yoktur. Adı geçen ültimatom verilmeden önce kapsamı İstanbul'daki Alman Elçisi tarafından Hükûmetimize bildirilmiş ve Yüce Osmanlı Devletince özel isteklerin “Savaş sırasında işgal olunan yerlerin iadesi ile Ukudu Kadime meseleleri olduğu” cevabı alınmıştır. Ve ültimatom buna göre yazılmıştır. Bir süre sonra Nesimi Beyefendinin, Genelkurmay Başkanlığınca başvuruları ültimatomun verilmesinden sonra ortaya çıktığından Almanya Devleti ültimatomun değiştirilmesine imkân olmadığını İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Osmanlı Hükûmetine bildirmiştir. Bu zamana kadar geçen işlemlerden ve olaylardan yalnız Brest-Litovsk'ta bilgi sahibi olabildiğimi evvelce arz etmiştim. O tarihe kadar Yüksek Bakanlıktan bir tek emir almadım. Brest-Litovsk'a geldiğimde durum bu idi. Rusya'nın güçsüzlüğe düştüğü ve Petersburg tehdit altında bulunduğu zaman içinde Yüce Hükûmetimizin küçük de olsa haklarını yeniden elde edebilmesi ve Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla meydana gelen büyük zararın düzeltilmesi vicdanıma sığmadığı gibi Osmanlı Devletine gerçekten olağanüstü yakınlığı ve dostluğu bulunan Rosenberg dahi üzüntülerime

²³⁵Kılıç, a.g.m., s.43-45.

katıldığından ultiatomdaki “Doğu Anadolu Vilâyetleri” deyiminden son savaşıta “işgal olunan” kısıtlayıcı kaydı bulunmamasından yararlanarak üç sancağı bu fıkranın içinde kabul ederek, bilinen barış maddesini yazdık ve bunu Ruslar “ilhak” (kendi topraklarına katma) anlamında yorumlayıp feryad edip, meseleye herkesin dikkatini çekmemeleri için açıkladığım şekilde teklif etmeyi düşündük. Maddeyi Avusturyalılara da kabul ettirmek için gerek tarafımdan, gerek Rosenberg tarafından büyük çaba sarf ettik. Adı geçen bunu Bulgarlara da kabul ettirdi. Fakat bütün müttefiklerimiz ultiatomdaki anlamı değıştirdiğimizi içtenlikle bilmekle beraber Yüce Hükümetimize bir iyilik yapmak için ve hayırlı sonuç olarak kabul eylediler. Allaha şükür bu şekilde düzenlenen maddenin Ruslarca da kabul edildiğini size arz etmiştim. Ancak antlaşma henüz imzalanmamıştır. Ve imzalanması anına kadar, gerek Rosenberg ve gerekse ben rahat ve huzurumuz yoktur. Çünkü gerek Şansölye Kühlmann’dan Alman delegesine ve gerek Kont Çernin’den Avusturya-Macaristan Temsilciler Heyetine antlaşmanın verilen süre içinde imzalanmasını geciktirecek ve buna engel olacak bir şey yapmamaları şiddetle defalarca yazılmış olduğundan ve Kühlmann’ın üç Sancak hakkında isteğimize verdiği cevapta bilindiğinden bu sebeple barışın gecikmesi delegeleri ağır sorumluluk altında bırakacağından her an tedirginlik devam etmektedir. Ruslar bunu kabul etmeyerek, dünkü toplantıdan sonra Petersburg’a yazdıkları telgrafta “Müttefiklerin ultiatom şartlarını daha ağır ve zor bir duruma koyduklarını ve esas olarak Elviye-i Selâse hakkında ağır tekliflerde bulunduklarını, fakat barışı geciktirmemek için antlaşmayı imzalayacakları” beyan etmişlerdir. Ancak, aksi bir emir ihtimalini de açık bırakmışlardır. İnşallah böyle bir durum söz konusu olmaz. Ve anlaşma kararlaştırıldığı şekilde kabul edilir. Ben de ömrümün şu son günlerinde kutsal vatanıma bir hizmet yapabilmiş olurum. Açıkladığım durumlara göre Kafkasya hakkında yeniden tekliflerde bulunmanın imkânsızlığı belirlenmiştir. Bunu diğer delegelere kabul ettirmek hayal olduğu gibi Ruslara teklifte yeni bir ultiatom demektir. Ve artık buna da imkân yoktur.”²³⁶

²³⁶ Türkgeldi, a.g.m., s.52.

İbrahim Hakkı Paşa'nın Halil Bey'e telgrafta belirttiği gibi Brest-Litovsk'ta hem Alman Rosenberg hem de kendisi Rusların imzalamaktan vazgeçeceklerine dâir büyük bir korku içindeydiler. Bu yüzden her iki diplomat hükûmetlerinden -özellikle de Osmanlı Devleti'nden- daha fazla talep gelmemesinden yana idiler. İbrahim Hakkı Paşa ile Rosenberg'in korkuları İstanbul'dan Adliye Nâzırı ve Hariciye Nâzırı Vekili Halil Bey'in İbrahim Hakkı Paşa'ya gönderdiği telgrafla giderildi. Halil Bey telgrafta barış antlaşmasını kabul edilen şartlar ile imzalanmasını, Kafkasya'nın istiklâli isteğinden vazgeçildiğini bildiriliyordu; *"Enver Paşa tarafından Zeki Paşa'ya da bildirdiği üzere Kafkasya'nın istiklâli hakkındaki önerimizden vazgeçtiğimizden barış antlaşmasını kararlaştırılan son şekilde imza buyurmanız uygundur efendim."*²³⁷

27 Şubat'ta başlayan görüşmeler tamamlanınca barış metni hazırlandı. Sovyet delegelerin protestoda bulunduktan sonra barış antlaşması 3 Mart 1918'de imzalandı.²³⁸

Brest-Litovsk Barış Antlaşması Türk ve dünya siyasi tarihi açısından son derece önemli antlaşmalardan biridir. Her ne kadar bu barış antlaşması imzalayanlar tarafından tam anlamıyla uygulanamadığı için *"unutulmuş barış"*²³⁹ adı ile tarihe geçmiştir. Her ne kadar tam anlamıyla uygulanmadı ise de Brest-Litovsk Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti açısından son derece büyük bir başarı olarak kabul edilmelidir

İmzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren 4. Maddesi şöyledir:

"Rusya, Doğu Anadolu illerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne düzenli şekilde geri verilmesinin sağlanması için elinden gelen her şeyi en kısa zamanda yapacaktır. Kars, Ardahan ve Batum Sancakları da hemen Rus askeri tarafından boşaltılacaktır. Rusya, bu sancakların genel hukuk ve

²³⁷ Türkgeldi, **a.g.m.**, s.53.

²³⁸ "Rusya ile Muâhede-i Sulhiye İmzalanmıştır", **Tasvir-i Efkâr**, 4 Mart 1334.

²³⁹ Osmanlı Devleti'nin son iki yüz yıldan beri Rusya karşı masa başında kazandığı, 1856 Paris Antlaşmasını saymazsak ilk diplomatik zaferidir. Brest-Litovsk ile Osmanlı Devleti sadece Birinci Dünya Savaşında Rusya'ya kaptırdığı topraklarını değil aynı zamanda daha 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rusya'ya kaptırdığı "Elviye-i Selâse"yi yani Kars, Ardahan ve Batum'u da geri almıştır. Kılıç, "a.g.m." s.45.

devletlerarası hukukuna göre kazanacakları yeni duruma karışmayacak ve ayrıca bunların halkını, komşu devletlerle ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşmak suretiyle, yeni idare şeklinin belirlenmesi konusunda serbest bırakacaktır.”²⁴⁰

Brest-Litovsk Barış Antlaşması’nın Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında ayrıca kabul edilen Karadeniz üzerinde her iki devlet arasında deniz ticareti ve ulaşımıyla ilgili bir protokol imzalandı. Buna göre;

“Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya, savaşan devletlerarasında genel barışın yapılmasından hemen sonra, yeni bir ticaret ve deniz ulaşımı anlaşması yapmak amacıyla görüşmelere girişmeyi kabul etmekteydiler. Bu zaman içerisinde ve en geç 31 Aralık 1919 tarihine kadar, taraflardan her biri diğer taraf uyruğuna ticaret ve deniz ulaşımı konularında “en çok müsaadeye sahip devlet” uyruğuna yapılan işlemi uygulayacaktı.”²⁴¹

²⁴⁰ Uçarol, **a.g.e.**, s. 477.

²⁴¹ Uçarol, **a.g.e.**, s. 478.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SADRAZAMLIK DÖNEMİ

3.1. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞINDAN ÖNCEKİ II. MEŞRUTİYET HÜKÜMETLERİ

II. Meşrûtiyet Döneminde (1908–1922) 24 hükûmet kurulmuş, bu süre içinde kabul edilen esas, Meşrûtiyet Döneminde -1918 yılına kadar- 14 kabine kurulmuştur. İkinci Meşrûtiyetin 1908–1913 yılları içinde çok partili, kalan sürede ise tek partili bir idare görülmüştür.²⁴²

23 Temmuz 1908'de Meşrûtiyet idaresi tekrar yürürlüğe girmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti istedikleri düzene kavuşmuşlardı. Fakat İttihat ve Terakki kadrosu tecrübesiz oldukları için iktidâra bizzat geçmek yerine, II. Abdülhamit'in paşalarından “liberal” ve “İngilizci” tanınanlara hükûmeti kurmalarına destek verdi. Böylece İttihat ve Terakki perde arkasında bu hükûmetleri baskı ile kontrol etmeye başlayacaktır.²⁴³

1908 Temmuz İhtilâli, İstanbul'da ve ülke çapında her kesimde siyâsî, ekonomik ve hukûkî açıdan büyük beklentiler ortaya çıkarttı. Meselâ köylülerde Meşrûtiyet'i vergi vermeme, diye algılanırken, memurlar maaşlarının artması olarak görmekteydiler. Halkta böyle algılanmasının sebebi, Jön Türklerin Meşrûtiyet'i “her derde deva” sihirli bir tılsım gibi göstererek, halkın ümitlerini artırmışlar; böylece onları cemiyete bağlamayı düşünmüşlerdir. Diğer taraftan ayrılıkçı örgütler ise Kanûn-ı Esasî'yi Osmanlı'dan ayrılmanın bir vasıtası olarak kullanacaklarını alenen söylemekten çekinmiyorlardı.²⁴⁴

²⁴²Tunaya, **a.g.e.**, I.cilt, s. 6–7.

²⁴³Öke, Mim Kemal; “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu”, **DGBİT**, XII. cilt, Ed. Kenen Seyithanoğlu v.d, İstanbul, Çağ Yayınları, 1990, s. 251.

²⁴⁴ Öke, **a.g.e.**, s.251.

II. Meşrûtiyetin ilânından İbrahim Hakkı Paşa'nın sadarete getirildiği 12 Ocak 1910 tarihine kadar Mehmet Sait Paşa²⁴⁵, Mehmet Kâmil Paşa, Ahmet Tevfik Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa²⁴⁶ hükûmetleri kurulmuştur. Sait Paşa'nın 6 Ağustos 1908'de sadareten ayrılmasından sonra Mehmet Kâmil Paşa sadrazam olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin hükûmetler üzerindeki etkisi alenen görülmeye başladığı bu dönemde II. Abdülhamit sadrazamlığa Cemiyetin karşı çıkmayacağı bir isim öne sürdü; Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa²⁴⁷. Mehmet Kâmil Paşa'yı İkinci Meşrûtiyet döneminin ilk sadrazamı diyebiliriz.²⁴⁸

Kâmil Paşa'nın kurduğu hükûmet ile Osmanlı siyâsî hayatında parlamentarizminin ilk örneği görülmektedir. Padişahın iradesine rağmen, Kâmil Paşa hükûmeti için güvenoyu istenmiş ve hükûmetin iktidârda kalabilmesi için meclisten güvenoyu alması gerektiği vurgulanmıştır. Güvenoyu şartı ilk defa Kıbrıslı Kâmil Paşa Hükûmetine karşı uygulanmış bir parlamenter pratiktir. Bu uygulama daha sonra Anayasa ilkesi haline getirilecektir.²⁴⁹

Kâmil Paşa sadarete geldiğinde İttihat ve Terakki ile iyi geçinmeye çalışmıştır. Fakat devletin dış siyasetteki zorluklar karşısında fazla aşırı düşünce ve emeller yüzünden cemiyet ile arası açılmaya başlamıştır. Londra'dan gelen Balkan Komitesi Heyetinin kendisinden izinsiz olarak

²⁴⁵ Mehmet Sait Paşa (1838–1914). Erzurum'da doğmuştur. 1879'da ilk defa Sadrazam olmuştur. 22 Temmuz 1908'de yedinci defa Sadrazam olmuştur. Önceleri, İttihatçılara karşı düşmanca davranmışsa da, kısa zamanda onlarla anlaşmıştır. (Ahmad, **a.g.e.**, s. 220); II. Meşrûtiyetin ilânında Yedinci sadaretidir. 22 Temmuz 1326/1908–4 Ağustos 1326/1908, tarihleri arasında olmuştur. (İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, 5. cilt, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971, s. 97.)

²⁴⁶ Hüseyin Hilmi Paşa (1855–1923). Sadrazam, diplomattır. Osmanlı Devletinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Liberal bir idareci olarak bilinir. Özellikle Rumeli Genel Müfettişi olarak ün yapmıştır (1903–1908). Jön Türkler tarafından sevilirdi. 1908'den sonra Dâhiliye (1908–1909), Adliye (1912) ve Sadrazamlık (1909–1910) yapmıştır. 1914–1918 tarihleri arasında Viyana Büyükelçisidir. İttihatçılarla olan ilişkisinden dolayı Mütarekeden sonra ülkeye dönmesi yasaklanmış ve Viyana'da vefat etmiştir. Ahmad, **a.g.e.**, s. 210.

²⁴⁷ Mehmet Kâmil Paşa (1832–1913). Kıbrıs'ta doğmuştur. Mısır'da Harp Akademisi'nde öğrenim görmüştür. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde; Halep (1869), Kosova (1877) valiliği, Evkâf Nâzırlığı (1880), Sadrazamlık (1885) yapmıştır. İngilizlere karşı beslediği aşırı dostlukla Tanınmıştır. 1908 Devriminden sonra izlediği İngiliz siyaseti ve Büyük Avrupa Devletlerine tanıdığı imtiyazlar ve bu arada İtilafçılarla olan ilişkisi, onu İttihat ve Terakkiyle çatışmaya sokmuştur. (Ahmad, **a.g.e.**, s. 211).

²⁴⁸ Akın, Rıdvan; “İkinci Meşrûtiyette Parlamento ve Hükûmet” **100. Yılında II. Meşrûtiyet Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, haz. Zekeriya Kurşun v.d, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 22–24 Ekim 2008, s.27–48.

²⁴⁹ Akın, **a.g.m.**, s.30.

cemiyet tarafından konağına çağrılmasını ret etmesi iplerin kopmasına sebep olmuştur. Bunun arkasından Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının düşürülmesi Kâmil Paşa'nın düşürülmesine fırsat vermiş ve İttihat ve Terakki meclisteki çoğunluğuna dayanarak Kâmil Paşa hakkında gensoru vermiştir.²⁵⁰ Sadrazam Kâmil Paşa'nın, Meclis-i Meb'ûsân'da 262 Meb'ûsun katıldığı güven oylamasında 198 güvensizlik oyu ile düşürülmesinden sonra, hükûmet kurma görevi Hüseyin Hilmi Paşa'ya verildi.²⁵¹ Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesinden sonra Ahmet Tevfik Paşa 14 Nisan 1327(1909) tarihinde sadrazam oldu.²⁵² Ahmet Tevfik Paşa'nın sadrazamlığı yayınlanan sadaret hatt-ı hümayunu, II. Abdülhamit'in hal'inden önce yayınladığı son hatt-ı hümayûn olacaktır.²⁵³ Abdülhamit'in Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa getiriş sebebi olarak Halit Ziya Uşaklıgil şöyle açıklıyor; *"Hüseyin Hilmi Paşa çekilince Abdülhamit, sadarete Ahmet Tevfik Paşa'yı getirmişti. Tevfik Paşa, iffetiyle, namusuyla herkesin indinde pek muhterem sayılırdı. O, ne Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihat ve Terakki Cemiyetiyle irtibat sahibi, ne de Kâmil Paşa gibi Cemiyetin sarîh bir muhalifi idi. O zaman için en münasip bir sadrazam ancak o olabilirdi."*²⁵⁴

Ahmet Tevfik Paşa'nın kurduğu hükûmeti İttihat ve Terakki Cemiyeti şiddetle karşı çıktı ve tanımadığını açıkladı. Meclis-i Meb'ûsân'da yapılan oturumlarda İttihatçılar, hükûmetin yasalara aykırı olarak kurulduğunu söylenmişler ve hükûmetin derhal istifa etmesini istemişlerdi.²⁵⁵

13 Nisan 1909'da İstanbul'da isyan çıkınca Selânik ve Edirne'de askeri birlikler arasında tepkiler görülmeye başlandı. Rumeli Müfettişi Vekili ve III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa başkanlığında yapılan toplantı

²⁵⁰ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Siyasi Hatıralar (1908-1913), sad., Ziyaeddin Engin, İstanbul, Tercüman 1001 Temel eser, 1978, s.45.

²⁵¹ Akın, "a.g.m." s.32.

²⁵² Danişmend, **a.g.e.**, s. 98; Ahmet Tevfik Paşa (1845–1936). Diplomattır. Asker olarak eğitim görmüştür. Roma, Viyana, Atina'da görev almış, 1885'te Berlin'e büyükelçi olarak atanmıştır. 1895'te Sait Paşa hükûmetinde Hariciye Nazırı ve yine 1908 Sait Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı olmuştur. Saraya bağlı ve İttihatçı karşıtıdır. 14 Nisan 1909'da Sadrazamlığa atanmıştır. 1909–1914 tarihleri arasında Londra Büyükelçisidir. 1919'da iki kabine kurmuştur. Osmanlı Devleti'nin son sadrazamıdır.(Ahmad, **a.g.e.**, s. 222).

²⁵³ Kutay, **a.g.e.**, s. 9611.

²⁵⁴ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.

²⁵⁵ **MMZC**, İ.S.:1, İ:59, s .98.

sonuncunda ordunun isyâna müdahale etmesi kararı alındı. Bu arada Ahmet Tevfik Paşa isyanı bastırmak ve kontrol altına almaya çalıştığı sırada hükûmet programını hazırlıyordu.²⁵⁶ Hükûmet programının mecliste okunduğu sıralarda Hareket Ordusu İstanbul'a gelmiş ve isyana karıştıkları belirlenen kişileri tutuklamaya başlamıştı. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesi ve 25 Nisan'da İdâre-i Örfiye'nin ilân edilmesi ile hükûmet ile orduyu karşı karşıya getirdi. Bu durum İstanbul'da iki hükûmet varmış gibi bir görüntü ortaya çıkıyordu. Bir yanda resmi Ahmet Tevfik Paşa hükûmeti diğer tarafta ordu gücünü kullanarak keyfi hareket eden Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu bulunuyordu. Bu kriz ortamında Ahmet Tevfik Paşa istifâ etmek zorunda kaldı.²⁵⁷ İttihatçıların baştan beri karşı çıktıkları Ahmet Tevfik Paşa hükûmeti 1 Mayıs 1909'da istifa etmiş, aynı gün tekrar hükûmeti kurmakla görevlendirilmişti. Ahmet Tevfik Paşa ikinci defa kurduğu hükûmette yaptığı değişikliklerle İttihatçılarla yakın ilişkiler kurmak istediğini gösteriyordu. Fakat kabinede yer alan Cavit ve Hayri Beyler kendilerine sorulmadan yapılan bu atamaları kabul etmediler ve istifâlarını verdiler. İttihatlar ikinci defa hükûmeti kuran Ahmet Tevfik Paşa'ya güvenoyu vermeyecekleri belirterek, hükûmet programını birlikte hazırlama teklifini reddettiler. Bu gelişmeler üzerine İttihatçıların baskılarına daha fazla dayanamayan Ahmet Tevfik Paşa 5 Mayıs 1909'da tekrar istifâ etti.

Ahmet Tevfik Paşa'nın istifâsından sonra yeni sadrazamın belirlenmesinde tereddütler yaşandı. İttihatçılar, sadrazamlık için başlangıçta Hüseyin Hilmi Paşa'ya soğuk bakıyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa yanı sıra sadaret için Roma Büyükelçisi İbrahim Hakkı Bey'in de adı geçmekteydi. İttihatçılar İbrahim Hakkı Bey'i de iş bilmez biri olarak gördükleri için ona da karşı çıkmışlardı.²⁵⁸ İttihatçılar, yeni sadrazamın belirlenmesi için çeşitli toplantılar yaparak sadrazamlık için padişaha bir liste sundular. Padişah bu isimler arasından Hüseyin Hilmi Paşa'yı hükûmeti kurmakla görevlendirdi. Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti kurmayı pek istemiyordu ama görevden kaçtı

²⁵⁶ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.56.

²⁵⁷ Türkmen, Zekeriya; **Osmanlı Meşrûtiyetin'de Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul, 1993, s.92.

²⁵⁸ "Meşrûtiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", **Tanîn**, 7 Eylül 1943.

demesinler ve memlekete hizmet etmek düşüncesiyle hükûmeti kurma görevini kabul etti. Kamuoyu Hüseyin Hilmi Paşa'nın tekrar hükûmeti kurmakla görevlendirilmesini, 31 Mart isyânının izlerini silmek olarak değerlendirdi. 6 Mayıs 1909 tarihinde ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti kuruldu.

Her hükûmet değişiminde ortaya çıkan memur ayaklanması, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti sırasında da patlak verdi. Memur aylıklarının saptanması ile ilgili düzenlenmelerdeki ölçsüzlük bu sorunu artırdı. Meselâ Maliye Nezâreti Müsteşarına 10.000 kuruş aylık bağlanırken, Hariciye Nezâreti ve Adalet Nezâreti Müsteşarına 6.000 kuruş maaş bağlanmıştı. Bu farklı maaş bağlanma, her nâzır kendi memurunun maaşını savunması etkili olmuştu. Bütün bu gelişmeler neticesinde Hüseyin Hilmi Paşa, adaletsiz ölçüden ve özellikle İttihatçıların kendi işine karışmalarından rahatsız duymaya başlamıştı.²⁵⁹ Ayrıca Dicle ve Fırat nehirlerinde vapurları işleyen İngiliz Lynch kumpanyasının imtiyaz zamanı bitmek üzereydi.²⁶⁰ Bu imtiyaz sözleşmesinin tekrar uzatılması ve sözleşmenin genişletilmesi konusunda tartışmalar yaşanmaya başladı. Yapılan görüşmelerde Hüseyin Hilmi Paşa ile İttihatçılar arasındaki ilişkiyi kopma noktasına getirmiş ve Hüseyin Hilmi Paşa'ya İttihat ve Terakki'nin desteğinin sona ermesini sağlamıştı.²⁶¹ Sözleşmeye olan tepkilerin yanında ayrıca Adana bölgesinde Ermeni isyan emarelerinin ortaya çıkmaya başlaması ciddi sıkıntılar vermeye başladı. Bu

²⁵⁹ Karal, *a.g.e.*, s. 120.

²⁶⁰ Lynchİmtiyazımeselesi, II. Mahmut zamanında Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde vapur işletme hakkının İngiliz Lynch şirketine verilmesiyle başlar. Daha sonra ortaya çıkan Ermeni meselesinden dolayı İngiltere'ye karşı tavrı alan II. Abdülhamid, bu imtiyazı Hazine-i Hassa'ya devretti. Meşrûtiyet'le birlikte Hazine-i Hassa Maliye Nezâreti'ne devredildiğinden imtiyaz da hükûmet idaresine geçmişti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükûmeti zamanında Maliye, Naifa ve Maarif nazırlarından oluşan kurul, imtiyaz konusunu tekrar ele alarak imtiyaz şartlarını düzenleyerek yeniledi. Buna göre vapur işletmesi için Hamidiye ismi altında bir Osmanlı şirketi kurulacak ve şirketin yarı hissesi Osmanlı'nın diğeri yarısı ise Lynch şirketinin olacaktı. Yeni şartlarla imtiyaz 75 sene süreyle Lynch şirketinin olacaktı. Fakat Osmanlı Devleti isterse 37 sene sonra şirketin bütün hisselerini alabilecekti. Hüseyin Hilmi Paşa bu şartları içeren muvakaileyi imzalayınca İttihat ve Terakki ile arası açıldı. İttihatçıların bu mesele yüzünden Hüseyin Hilmi Paşa'ya baskı yaparak hükûmetten çekilmesini sağladılar. Gazel, Ahmet Ali; "İkinci Meşrûtiyet Dönemi'nde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası", *AÜTAED*, Sayı: 18, Erzurum 2001, s. 259–266.

²⁶¹ Malhut, Mustafa; *Meclis-i Meb'ûsân'da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları 1908-1914*, Antalya, İlkim Ozan Yayınları, 2011, s. 32.

sebepler neticesinde tepkilere daha fazla dayanamayan Hüseyin Hilmi Paşa 28 Aralık 1909 tarihinde sadrazamlıktan istifa etmeye mecbur kaldı.²⁶²

3.2. İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN İBRAHİM HAKKI BEY’E SADRAZAMLIĞI TEKLİF ETMESİ

Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci defa sadrazamlıktan istifasından sonra yeni hükûmetin kimin tarafından kurulacağı tartışmaları başlamıştı. Tanin’de istifa ile ilgili olarak; istifanın sebebi ne olursa olsun gerçekleşmiştir. Şimdi neden olduğu yerine ne olacak sorusunu sormak gerektiğini belirterek istikrarlı bir kabineye ihtiyaç olduğu yazılmaktaydı.²⁶³ Gerçekleşen bu istifadan sonra önceki hükûmet değişikliklerinde olduğu gibi bu sefer de yeni hükûmet için Kâmil, Said ve Ferid Paşaların isimleri geçiyordu.²⁶⁴ Said Paşa’nın daha önce İttihatçıların baskıları sonucunda istifâ ettiğinden sadâreti kabul etmeyeceği anlaşıyordu. Said Paşa’nın sahip olduğu “*akıl ve kiyaseti*” bu zamanda sadrazamlığının “*dağdağasını*” kabul etmeyeceğini ifade ediliyordu.²⁶⁵ Sabah Gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kâmil Paşa’ya sadrazamlık teklifi yapıldığı, Kâmil Paşa’nın bu teklifi ret ettiğine dair bir haberin çıkması üzerine, bu haber İttihatçı basın tarafından “*çocukların bile inanmayacağı şeylerdendir*” diyerek yalanlanıyordu.²⁶⁶ Hatta adları geçenlerin hükûmeti kurmaları söz konusu olduğu takdirde ne Dâhiliye Nâzırı Talat Bey’in ne de Maliye Nâzırı Cavit Bey’in onlarla birlikte çalışmayacakları vurgulanıyordu.²⁶⁷

²⁶² Lütfi Simavi, Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 73; Kâmil Paşa, güvensizlik oyu ile düşürülmesinden sonra, hükûmet kurma görevi Hüseyin Hilmi Paşa verilmesinin en önemli etken Paşa’nın Meşrûtiyetin ikinci defa ilân edilmesi sırasında Rumeli Umumi Müfettişi olmasıdır. Rumeli Umumi Müfettişi olarak Rumeli İhtilalcileri ile Yıldız arasında Kanûn-ı Esasi’nin yürürlük kararını alacak sürecin yumuşatılmasına sağladığı katkı etkili olmuştur. Diğer taraftan Paşa’nın sadareten istifa etmesiyle, “güvensizlikle düşürülmeksizin” sadareten ayrılân ilk sadrazam olma özelliği taşımaktadır. Akın, **a.g.m.**, s.33.

²⁶³ Babanzade İsmail Hakkı Bey, “Buhran-ı Vükelamız”, **YeniTanîn** 17 Kanûn-ı evvel 1325, s. 1.

²⁶⁴ Gazel, Ahmet Ali; **Lütfi Fikri’nin Tanzimât’ı**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007, s.83.

²⁶⁵ **YeniTanîn**, 17 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁶⁶ **YeniTanîn**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁶⁷ Babanzade İsmail Hakkı Bey, **a.g.m.**, s. 1..

İttihatçılar sadârete kendilerinin kontrolünde olacak bir sadrazam getirmeyi istiyorlardı. Yeni sadrazamı belirlemek için sık sık toplantı yaparak isim belirlemeye çalışıyorlardı. İbrahim Hakkı Paşa'nın ismi ilk olarak İttihatçıların padişahla yaptıkları görüşmede ortaya çıktı.²⁶⁸ İkdâm Gazetesi, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Maliye Nâzırı Cavit Bey ve Adliye Nâzırı Necmettin Bey'in 17 Kanun-ı evvel 1325 günü Padişah'a giderek, sadâret için İbrahim Hakkı Bey'i teklif ettiklerini, Sultan Mehmet Reşat'ın da bu ismi kabul ettiğini bildiriyordu.²⁶⁹ İttihat ve Terakki Fırkası Reisi Halil Bey de, sadâret için Padişah'a Said Paşa ile İbrahim Hakkı Bey'in isimlerini verdiklerini, Padişah'ın İbrahim Hakkı Bey'i tercih ettiğini söylüyordu.²⁷⁰ Bu gelişmelerden sonra Yeni kabineyi kurması için Roma Sefiri İbrahim Hakkı Bey'e bir telgrafla davet gönderildi.²⁷¹

İsmail Hakkı Bey Yeni Tanin'deki makalesinde, İbrahim Hakkı Bey'in, teklifi kabul edip etmeyeceği konusunda şüphe ve korku oluşmasına rağmen, hükûmet kurma görevini yüzde doksan kanaatle kabul edeceğini bildiklerini yine de emin olmak istediklerini söylüyordu.²⁷² İbrahim Hakkı Bey, sadâret için Padişaha takdim ettiği telgrafta, her şeyden evvel ekseriyet fırkasının temayülünü ve kendisini ne dereceye kadar muhafaza edeceğini anlamak ve ona göre hareket edeceğini belirtiyordu. Paşa'nın bu istekleri, fırkadan Maliye Nâzırı Cavit Bey ile Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'in hazır bulundukları görüşmede kabul edildi. Babanzade İsmail Hakkı Bey; *"Buhran-ı vükelâımız ancak otuz altı saat imtidat ederek hüsn-i neticeye iktiran etti"* diyerek, İbrahim Hakkı Bey'in sadareti kabul ettiğini bildiriyordu.²⁷³

İbrahim Hakkı Bey, Mülkiye Okulunu bitirmiş, Sarayda Baş Tercüman olarak göreve başlamış, Hariciye Nezâretinde İlk Türk Hukuk Müşâviri olarak çalışmış²⁷⁴, siyasal bilgiler ve hukuk alanlarında liberal eğitim almış, müderrislik yapmış donanımlı bir isimdi. Ayrıca Roma Büyükelçiliği'nde

²⁶⁸ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.94.

²⁶⁹ **İkdâm**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁷⁰ "Yeni Kabine ve Fırkalar", **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁷¹ "Buhran-ı Vükelâ", **Yeni Tanîn**, 17 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁷² "Buhran-ı Vükelâ'nın hitamı", **Yeni Tanîn**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁷³ "Buhran-ı Vükelâ'nın hitamı", **Yeni Tanîn**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁷⁴ Karal, **a.g.e.**, s.121.

bulunması ve partizan olmaması onun sadrazamlığa getirilişinde etkili oldu. Özellikle partizan olmaması, taraf tutmaksızın bütün kesimlerle görüşmesini kolaylaştırıcaktı. İbrahim Hakkı Bey'in bu özellikleri kendisinden önceki sadrazamlara kıyasla, düzenli bir eğitim görmüş, açık fikirli, demokrat ruhlu, yeniliğe ve Avrupalılaşmaya çok daha açıktı.²⁷⁵

İbrahim Hakkı Bey, kendisine yapılan sadrazamlık teklifine ihtiyatlı yaklaştı.²⁷⁶ Bu ihtiyatlı duruşunun sebebi önceki hükûmetlerin İttihatçılar karşısında kaldıkları zor durumdu. Bu yüzden kendisi de aynı duruma düşmemek için bazı güvenceler istedi. Aynı şekilde basın da yeni kurulacak hükûmetin İttihat ve Terakki hükûmeti olacağını bu yüzden İbrahim Hakkı Bey'i önceki hükûmetlerin düştükleri sıkıntılar konusunda uyarıyordu.²⁷⁷ İbrahim Hakkı Bey'in tereddütlerini çözmek ise İttihat ve Terakki Fırkası'nın Reisi ve Menteşe Meb'ûsu Halil Bey'e düştü. Halil Bey, yeni hükûmetin kuruluşunda ve nazırların seçiminde İbrahim Hakkı Bey'e İttihat ve Terakki olarak herhangi bir müdahale olmayacağını, meşrûtiyet ilkelerine sahip bir hükûmetin kurulmasını istediklerini açıklıyordu.²⁷⁸ Halil Bey'in bir gazeteye verdiği mülakatta, İbrahim Hakkı Bey'e destekleyeceklerini, kabine üyelerinin seçiminde fırka olarak bir müdahaleleri olmayacağını beyan diyordu. Halil Bey verdiği mülakatta sadrazam seçiminin meşrûtiyet teamüllerine uygun olarak yapıldığını belirterek şöyle diyordu;

“Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine hangi zatların fırkaca şayan-ı muzâheret görülebileceği maddesinin müzakeresi tabii idi. Reis-i Vükelânın intihabı Hükümdara aiddir. Ma'hezâ fırkaların meclis-i millideki teşkilat ve temayülatına göre hangi zatın mevki'-i iktidara getirilmesi muvafık olacağı hakkında taraf-ı hükümdariden istimzaç vukûu meşrûtiyetle idare olunan memâlikde bir teâmül-ı mü'teberdir. İşte bu hikmete binâen İttihat ve Terakki Fırkası mesele-i mezkûre hakkında müzakerede bulundu ve iki namzed ta'yin edildi ki biri Hakkı Bey, diğeri de Said Paşa idi. Taraf-ı şahaneden sadaret

²⁷⁵ Ahmad, **a.g.e**, s.92; İnal, **a.g.e**, s.1783.

²⁷⁶ Sabah, 19 Kanûn-ı evvel 1325

²⁷⁷ Mehmetefendioğlu, **a.g.t**, s.95.

²⁷⁸ YeniTanîn, 20 Kanûn-ı evvel 1325.

Hakkı Beyefendi'ye tevcih buyruldu. Fırkamızın namzedi bulunmuş olan bu zata ez ser nû ibraz-ı müzaheret edilmesi tabiidir."²⁷⁹

İbrahim Hakkı Bey'e kabineyi teşkil ederken serbest kalacağı, bir müdahale olmayacağı temin edilmiş olsa da Yeni Tanin okurlarına kabinenin hangi özelliklere sahip kişilerden olacağını şöyle açıklıyordu; "*Yeni hey'et-i vükelâ efkâr-ı münevvere sahibi afif ve hamiyetli zevâtta mürekkeb olacaktır. Çünkü böyle olmazsa İttihat ve Terakki Fırkasının müzaheretine nâil olmasının ihtimali yoktur.*"²⁸⁰

İbrahim Hakkı Bey bu açıklamalara rağmen hükûmeti kurması için bazı şartlarının olduğunu bu şartlarının kabul edilmesi halinde görevi kabul edeceğini bildirdi. Roma'dan gönderdiği telgrafta İttihat ve Terakki'den kabul edilmesini istediği şartlar şunlardı; İlk önce kendisini destekleyecek kuvvetli bir fırkanın meclis'te olmasını istiyordu. Yeni kabinenin teşkilinde kendisine müdahale edilmemesini, Dış politikanın kendi uhdesinde olmasını, Meclis-i Meb'ûsân'da kendisine haber verilmeden soru ve gensoru verilmemesini, özgürlüklerin olması gereken sınırlara çıkarılması ve gereksiz kanunlarla sınırlandırılmaması ve hükûmet görevini yerine getirirken kendisine herhangi bir şart koşulmaksızın serbest bırakılmasıdır.²⁸¹

İbrahim Hakkı Bey'in sadareti kabulü için ileri sürdüğü şartlar basında olumlu karşılanmıştı; "*Her kim olursa olsun riyâset-i vükelâyâ da'vet edildiğinde bazı kuyûd-ı ihtiyâtiye der-meyân itmesi pek tabiidir. Memleketin ahvâl-i müzebzebesi sebât ile ta'kîb-i mesleğe ihtiyaç gösterdiği halde Hilmi Paşa kabinesinin sekiz ayda değişmesi her hükûmet adamını kuyûd-ı ihtiyâtiye serdine mecbûr ider.*"²⁸² İbrahim Hakkı Paşa'nın ileri sürdüğü şartlar hem kendisinin hem de kabinenin muvaffakiyeti için güzel bir başlangıç

²⁷⁹ "Yeni kabine ve Fırkalar", **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁸⁰ **Yeni Tanin**, 19 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁸¹ **İkdâm**, 19 Kanûn-ı evvel 1325.

"1. Mevkiini tahkim edebilecek Meclis-i Meb'ûsân'da kuvvetli bir fırkanın mevcut olması,
2. Yeni kabinenin emr-i teşkilinde kendisinin serbest bırakılması,
3. Siyaseti hariciyenin kendisine ihalesi ve umûr-ı hariciyede kendisinin serbest ve mes'ûl bulunması,
4. Kendisinin ma'lumâtı olmaksızın Meclis-i Meb'ûsân'da istizah vakii olmaması,
5. Hadd-ı lâyıktan fazla hürriyet-i umûminin bir takım Kanûnlarla tahdid edilmemesi,
6. İfâ-yı vazifede kendisinin bilâ-kayd müstakil bırakılmasıdır."

²⁸² "Hakkı Bey'in Kuyûd-ı İhtiyâtiyesi", **İkdâm**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

olarak görülüyordu. İbrahim Hakkı Bey'in hükûmeti kurma görevini kabul etmesinin sorumluluk sahibi olduğunu gösteriyordu. Ayrıca hükûmeti kurmak için ileri sürdüğü şartlar onun daha baştan siyasi zekâsını ortaya koyduğunu vurguluyorlardı; *"Hakkı Bey zekâsını daha işe başlamadan gösterdi. Vatanın dâvetine can-ı gönülden icâbet etmek nasıl fariza ise o hizmetin hüsn-i ifâsını kâfil olacak tedâbiri evvel emirde düşünmekde kezâlik bir vacibdir."*²⁸³

Sabah Gazetesi İttihat ve Terakki Fırkası Reisi Halil Bey'le yaptığı mülakatta bu şartlar sorulmuş, Halil Bey de; Hakkı Bey'in Hâriciye Nezâreti vasıtasıyla gönderdiği telgrafta, Meclis-i Meb'ûsân'da ekseriyet fırkasının kendisinin teşkil edeceği kabineye destek olup olmayacağını anlamak istediğini, telgraftaki şartlar hakkında fırkanın anladığının bundan ibaret olduğunu belirtmiştir. İbrahim Hakkı Bey'in İttihat ve Terakki tarafından itimat edilmiş bir zat olduğundan bu konuda kendisine olumlu cevap verildiğini ifade ediyordu. Başka bir şartın mevzu bahis olmadığını, fırka toplantısında başka herhangi bir madde hakkında müzakere olmadığını vurguluyordu. Halil Bey'in bu açıklamalarına paralel olarak Sabah Gazetesi de çıkan şartların yorumlardan ibaret olduğunu belirtiyordu.²⁸⁴

3.3. İBRAHİM HAKKI BEY'İN KURACAĞI HÜKÛMETE KARŞI SİYASİ PARTİLERİN TUTUMLARI

Yine Sabah Gazetesine göre İbrahim Hakkı Paşa'nın kuracağı hükûmeti İttihat ve Terakki fırkasından başka diğer fırkalarda sükûnetle karşıladıklarını yalnız seçeceği kabine üyelerini kimlerden teşkil olacağını beklediklerini belirtiyordu. İkdâm Gazetesi, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın, kurulacak olan Hakkı Bey hükûmeti hakkında 18 Kanun-ı Evvel 1325 (31 Aralık 1909) tarihinde yaptığı toplantıda alınan kararları yayınlıyordu. Yaklaşık üç saat süren toplantı sonunda yeni hükûmet için

²⁸³ "Hakkı Bey'in Kuyûd-ı İhtiyâtiyesi", **İkdâm**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁸⁴ **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325.

mecliste “beyan-ı i’timad” kararı alınıyordu.²⁸⁵ Mutedil Hürriyetperver Fırkası önde gelenlerinden Halep Meb’ûsu Nafi Paşa, Sabah Gazetesine verdiği mülakatta; sırf muhalif olmak için muhalefet yapmayacaklarını, yeni sadrazama destek vereceklerini, özellikle kabinenin teşkiline dikkat edeceklerini, millet arzusuna uygun bir kabine teşkil olursa desteklemekten kaçınmayacaklarını söylüyordu.²⁸⁶ Demokrat Fırka adına Dr. İbrahim Temo ise yeni kabineyi kurma görevini İbrahim Hakkı Bey’e verdiği için Padişah’a bir teşekkür yazısı yayınlıyordu.²⁸⁷ Rum azınlığından mebus Kozmide Efendi, meşrûtiyet idaresine sadık kalındığı sürece ve azınlıkların haklarının korunması karşılığında yeni kurulacak hükûmeti destekleyeceğini vurguluyordu.²⁸⁸ Fakat bu olumlu hava ileride kabine teşkil edilince bozulacaktır. Muhalefet, İbrahim Hakkı Bey’e karşı duyduğu güveni, kabineye Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Maliye Nâzırı Cavit Bey ve Hallaçyan gibi İttihatçıların yanı sıra Mahmut Şevket Paşa’nın alınmasından dolayı geri çekecektir. Yeni kabineyi olumlu gelişen siyasal ortamı bozmakla suçlayacaklar ve hükûmete karşı şiddetli muhalefete geçeceklerdir.²⁸⁹

3.4. İBRAHİM HAKKI BEY’İN SADRAZAMLIĞI KABUL ETMESİ VE İBRAHİM HAKKI BEY’İN İSTANBUL’A GELİŞİ

İbrahim Hakkı Bey 18 Kanun-ı Evvel 1325 (31 Aralık 1909) tarihinde Mabeyn-i Hümayûn’a bir telgraf göndererek sadareti kabul ettiğini bildiriyordu. Hakkı Paşa telgrafta; “*Lütfen uhdesine tevcih buyrulan mesned-i celil-i sadareti arzu-yu şahane vech üzere kabul*” ettiğini ve Padişah’a kendisine tevdi ettiği bu görevden dolayı teşekkürlerini bildiriyordu.²⁹⁰ İbrahim Hakkı Bey aynı gün Hariciye Nezâreti’ne de bir telgraf göndererek,

²⁸⁵ **İkdâm**, 20 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁸⁶ **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁸⁷ **İkdâm**, 20 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁸⁸ Mehmetefendioğlu, a.g.t, s.96.

²⁸⁹ Hocaoglu, **a.g.e.**, s. 157.

²⁹⁰ **Sabah**, 19 Kanûn-ı evvel 1325.

Meclis-i Meb'ûsân'da kendisine destek vereceklerini bildiren mebuslara da teşekkürlerini bildiriyordu.

Osmanlı kamuoyu yeni kurulacak kabine üyelerini tartışmaya başlamıştı. Daha İbrahim Hakkı Bey İstanbul'a gelmeden gazetelerde hükûmette görev alacak isimler yazılıyor, özellikle İttihat ve Terakki'ye mensup olanların adları ön planda zikrediliyordu. İttihat ve Terakki Reisi Halil Bey'in gazetelere verdiği demeçte; *"Kabine a'zâsının intihabı Hakkı Beyefendiye râci' bir maddedir. Fırka tarafından kendisine hiçbir namzed gösterilmeyecektir. Hakkı Beyefendi refiklerini kemal-i serbesti ile intihab eyleceğini"*²⁹¹ belirterek, kabine üyeliği için hiçbir isim vermeyeceklerini ve hükûmet üyelerinin seçimine karışmayacaklarını bildirdiği halde, Osmanlı kamuoyunda yeni hükûmetin bir İttihat ve Terakki hükûmeti olacağı görüşü hâkimdi.²⁹² İkdâm, İbrahim Hakkı Bey'in İstanbul'a daha gelmediğini buna rağmen kabine için bazı mahfillerde isimler söylenmeye başladığını belirtiyordu. Gazete, bu isimlerin söylentiden ibaret olduğunu belirtmesine rağmen yine de kabinede görev alacak isimler ve nezaretleri yazıyordu; Şeyhülislam Yahya Efendi, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa, Dâhiliye ve Maliye nezâretlerinde Talat ve Cavit Beyler, Adliye Nezâretine Necmeddin Molla Bey, Harbiye Nezâretine, Dördüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa.²⁹³ Sabah Gazetesine göre A'yândan Sami Paşa'nın Harbiye Nezâreti'ne, Dâhiliye, Maliye, Adliye ve Maârif nâzırlarının yeni kabinede de yer alacaklarını, Evkaf nâzırının da iştiraki kuvvetle muhtemel olduğunu, Aristidi Paşa'nın da yeni kabinedegörev alacağı yazılıyordu.²⁹⁴ Tanin Gazetesi ise İbrahim Hakkı Bey'in İstanbul'a gelmeden kabineyi teşkil etme teşebbüsüne girmeyeceğini belirterek, gazetelerde nazırlıklar için geçen isimlerin yalan yanlış olduğunu yazıyordu. Tanin, okurlarından sadece şunu bilmelerini istiyordu; *"Yeni Heyet-i Vükelâ efkâr-ı münevvere sahibi afif ve hamiyetli zevattan mürekkeb olacaktır. Çünkü böyle olmazsa İttihat ve Terakki Fırkasının müzaheretine*

²⁹¹ "Yeni Kabine ve Fırkalar", **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁹² **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁹³ "Yeni Kabine", **İkdâm**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁹⁴ **Sabah**, 20 Kanûn-ı evvel 1325.

nail olmasının ihtimali yoktur."²⁹⁵ Diyerek bir yerde yeni sadrazamın kabineyi oluştururken, İttihat ve Terakki'nin önemine dikkatini çekmekten de geri kalmıyordu.

Gazetelerde bir taraftan kabinenin teşkilinde yeni sadrazamın serbest kalacağı, İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabine üyelerinin seçimine müdahale edilmeyeceği vurgulansa da meşrûtiyet idaresi gereği kabinede, mecliste çoğunluğu bulunduran fırka mensuplarının olması da normal görülüyordu. Kısaca çoğunluğun onayı olmadan ne kabine kurulabilir ne de hükûmet programı uygulanabilirdi. *"Evvelâ şurasını zikr idelim ki Meclis-i Meb'usan'da ekseriyete hâiz olan fırka, İttihat ve Terakki Fırkası olduğundan bu fırkanın namzed ve mu'temedleri haricinde zevâtta bir kabine teşkil edilmek, Meşrûtiyetle kâbil-i tevfiq olmayacağı gibi ekseriyetin programı haricinde bir meslek ihtiyarı da mümkün olamazdı."*²⁹⁶

Darülfünûn ve Hukûk Mektebi öğrencileri eski hocaları olan yeni sadrazamı karşılamak için bir komite kurmuşlar ve bir karşılama programı hazırlamışlardı.²⁹⁷ Karşılama programında; İbrahim Hakkı Bey, Sirkeci Garı'nda karşıladıktan sonra burada bir konuşma yapılması planlanıyordu. Ayastefanos'ta karşılanacak ve buraya kadar gidilmek üzere husûsî bir tren temin edilecekti. Yapılacak konuşmadan sonra bir buket verilecek ayrıca İbrahim Hakkı Bey'e Hukûk Mektebi öğrencileri adına altın bir kalem verilecekti.²⁹⁸ Öğrenciler, İbrahim Hakkı Bey'i Roma sefaretine tayini çıktığı sırada altından bir hokka hediye etmişlerdi. Şimdi altın kalem ile hokka tamamlanmış olacaktı. İbrahim Hakkı Bey o zaman yaptığı konuşmada şöyle diyordu; *"İkbal ve idbarımda bu hokka benim için en muazzez bir şey olacak ve daima gözümün önünde duracaktır."*²⁹⁹

İbrahim Hakkı Bey, 9 Ocak 1910 tarihinde İstanbul'a geldi.³⁰⁰ Sirkeci İstasyonu'nda Heyet-i Vükelâ, bazı A'yan mebusları, Mahmut Şevket Paşa, yabancı ülke temsilcileri, Darülfünun öğrencileri ve kalabalık bir topluluk

²⁹⁵ "Yanlış Havadisler" **Yeni Tanîn**, 19 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁹⁶ "Yeni Kabine", **İkdâm**, 29 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁹⁷ **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁹⁸ **Sabah**, 20 Kanûn-ı evvel 1325.

²⁹⁹ **Sabah**, 20 Kanûn-ı evvel 1325.

³⁰⁰ **Yeni Tanîn**, 28 Kanûn-ı evvel 1325.

tarafından karşılandı. Havanın şiddetli kar yağışlı ve çok soğuk olmasına rağmen istasyonda sekiz on bin kişi toplanmıştı. İbrahim Hakkı Bey trenden alkışlar ve tezahüratlar ile iner inmez, “Mekteb-i arifan ve vatanın fazl-ı muhterem muallimi” diyerek Hakkı Bey’i öven uzunca bir nutuk okundu. İbrahim Hakkı Bey de kendisini karşılamaya gelenlere karşı şu konuşma ile karşılık verdi:

“Efendiler!

Bundan tamam bir sene bir hafta evvel yine şu istasyonda Hukûk Mektebi talebesi tarafından teşyi’ idilmiş idim. Buradan infikâkımda me’yûsen gidiyordum zan idiyordum. Halbûki bu zan doğru değildi.

Me’mûriyet-i hazıramı kabul itmek, bu müşkil vazifeyi der-uhde eylemek için inayet-i bariye istinaden buraya geldim. Zat-ı Hazret-i Padişahiyenin emniyeti, umûmun arzusu dâ’iresinde çalışmak emelindeyim. Yalnız şu kadar diyebilirim ki arkadaşlarımla henüz görüşmedim. Bundan dolayı me’muriyet-i hazıram hakkında bir söz söyleyemeyeceğim. Sizlere mektebde iken de söylediğim veçhile bir insanın âdil olması lâzımdır. Cenab-ı Hak bize adl ü ihsan ile emri diyor. Bu sözün âmili ben olduğum için inşallah âdil ve iyi bir me’mûr olmağa çalışacak, bu suretle hakkımda gösterdiğiniz teveccühün binde birine nâil olmağa gayret ideceğim. İşte fikrim bu merkezdedir. Müsâade idiniz arkadaşlarımla görüşeyim, o vakit ta’kib ideceğim programı neşri derim, tevfik Allah’tandır.”³⁰¹

İbrahim Hakkı Bey bu konuşmasında sarf ettiği “adl ü ihsan” sözü ile bütün dikkatleri üzerine çekecek ve kamuoyunda büyük beklentilerin doğmasına sebep olacaktır. Basında şu sözlerle bu beklenti ifade edilmiştir; *“Bu sözler Kuvve-i cedide-i icraiyesinin fa’âliyeti nasıl bir çizge isâl idileceğini anlatıyor.”*³⁰² Adl ü ihsan, İbrahim Hakkı Bey’in hazırlayacağı hükûmet programının sloganı haline gelecektir.³⁰³ Ahmet İhsan Tokgöz de İbrahim Hakkı Bey’in “adl ve ihsan” programıyla ve kabinesinde Rifat Paşa gibi çok

³⁰¹ “Sadr-ı Cedid Hakkı Beyefendinin Muvasalatları” **Tasvir-i Efkâr**, 28 Kanûn-ı evvel 1325.

³⁰² “Adl ü İhsan”, **Sabah**, 30 Kanûn-ı evvel 1325.

³⁰³ Tunaya, **a.g.e.**, s.100.

sevilmiş bir zatın bulunmasından dolayı memleketin aydınları üzerinde çok iyi bir tesir yaptığını belirtir.³⁰⁴

3.5. İBRAHİM HAKKI BEY'İN KABİNEYİ KURMA ÇALIŞMALARI

İbrahim Hakkı Bey İstanbul'a gelir gelmez hükûmetin teşkili için görüşmelere başladı. Hükûmet kurma çalışmaları sürerken aynı zamanda İttihat ve Terakki Fırkasına yeni şartla ileri sürüyordu. İbrahim Hakkı Bey'in ileri sürdüğü şartlar şunlardı: *"İrtica'a taalluk iden cerâ'imîn Divân-ı Harbe hasrıyla diğer cerâim-i âdiyenin muhakim-i umûmiyyeye ircâi, kadro haricinde bırakılan me'mûrlardan liyâkatları sabit olanların istihdamı, Yıldız'da bulunmuş olan jurnallerin kırk sene sonra kuşâd olunmak üzere hıfzı, bilâ-hükûm-i leffi edilmiş olan me'mûrinin ve siyâsî firarilerinin af olunması."*³⁰⁵ İbrahim Hakkı Bey örfi idarenin sadece irtica davaları ile sınırlandırılmasını, siyasi sürgünlerin af edilmesini istiyordu. Bu şartları ileri sürerek kuracağı hükûmete karşı kamuoyunun teveccühünü sağlamak ve uygulayacağı politikalar için daha geniş bir hareket kabiliyetine sahip olmayı amaçlıyordu.³⁰⁶

İbrahim Hakkı Bey'in hükûmeti kurmakla görevlendirilmesi İttihat ve Terakki için en uygun kişi idi. İbrahim Hakkı Bey daha öncede Dâhiliye ve Maârif Nâzirlikleri'nde bulunduğu için İttihatçılar tarafından tanınan bir kişi idi. İttihatçılar onu hükûmetin modern, batı düşüncesine sahip bir şahsiyeti olarak görmekteydi. Yeni hükûmetin kurulacağı zaman Osmanlı Meşrûtiyeti tam bir buçuk yılını doldurmuş oluyordu. Hürriyet ve İtilâf Fırkası 1911 Kasım'ında kurulacak olması ülke içinde siyasal kutuplaşmanın şekillenmesine kısa bir süre kalmıştı.³⁰⁷ Parlamento dışındaki bu oluşum yanında, parlamento içi dengelerde de değişimler görölüyordu. Osmanlı siyasi yapısında muhalefetin giderek etkin bir hal alması karşısında İttihat ve Terakki İbrahim Hakkı Bey'i

³⁰⁴ Tokgöz, a.g.e., s. 305.

³⁰⁵ İkdâm, 30 Kanûn-ı evvel 1325.

³⁰⁶ Mehmetefendioğlu, a.g.t., s.97.

³⁰⁷ Tunaya, a.g.e., III. cilt, s. 99.

sadarete getirerek Osmanlı kamuoyunun teveccühünü böylece kazanmak istiyordu. Tokgöz'e göre İbrahim Hakkı Bey ve Rıfat Paşa'nın içinde bulunduğu kabine, İstanbul'da çalkalanan fena dedikoduların geçici bir süre için durmasına yol açmış ve İttihatçılar, sevilen ve itimat edilen bu iki zat ile haklarındaki olumsuz düşünceleri silmek istiyorlardı.³⁰⁸

İttihat ve Terakki'nin Said ve Kâmil Paşalardan ağız yandıktan sonra, daha kolay idare edilebilir diye Hüseyin Hilmi'yi Sadaret'e getirdikleri söylenebilir. İhtimal ki 8 yaş daha genç olan 46 yaşındaki İbrahim Hakkı Bey'in tercih edilmesi, onun daha da kolay idare edilebilir bir kimse sayılmasından ileri geliyordu.³⁰⁹ Babanzade İsmail Hakkı Bey, *"genç denilmeyecek kadar müsin, müsin denilmeyecek kadar genç olan Hakkı Bey, fikr-i terakki ile fikr-i teenniyeyi, fikr-i ıslah ile fikr-i i'mârı en ziyade nefsinde cem edebilecek zevât-ı mümtâzeden ad olunur."* diye onu tanımlıyordu.³¹⁰ *"Hakkı bey, malumat-ı devlet, revîş-i meşrûtiyet, âdât-ı düvel ve milele vâkıf bir zattır."*³¹¹ Ayrıca İbrahim Hakkı Bey'in hemen herkesin takdir ettiği bir kişi olması nedeniyle sadrazam olduğu kabul edilmekteydi.³¹² Bir sadrazam için yaşının genç olması, jurnalcı ve hafiye olarak suçlanmaması, ihtimal ki, *"bidayet-i meşrûtiyette vakıa çok teariza uğraması"* İttihatçılar nazarında önem atfedilmiştir.³¹³ İç ve dış siyasette geniş deneyimlere sahip olması, Kâmil ve Hüseyin Hilmi Paşalardan sonra sadrazamlığa getirilmesinin sebebi rahatça anlaşılmaktadır.³¹⁴

Ayrıca Babîâli Hukûk Müşâvirliği, Roma'da büyükelçilik yapması, siyasal bilgiler ve hukuk alanlarında liberal eğitim almış, müderrislik yapmış, partizan olmaması ve onun, zamanın nadir entelektüel donanıma sahip bir kişi olması sadrazamlığa getirilişinde etkili olmuştur.

İbrahim Hakkı Bey daha İstanbul'a gelmeden yeni kabinenin kimlerden oluşacağına dair kamuoyunda çeşitli rivayetler çıkmaya başlamıştı. Bunun

³⁰⁸ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 305.

³⁰⁹ Akşin, **a.g.e.**, s.175.

³¹⁰ **Yenin Tanîn**, 17 Kanûn-ı evvel 1325.

³¹¹ **İkdâm**, 18 Kanûn-ı evvel 1325.

³¹² Ahmad, **a.g.e.**, s.92.

³¹³ **Yenin Tanîn**, 17 Kanûn-ı evvel 1325.

³¹⁴ Tunaya, **a.g.e.**, III. cilt, s. 98.

üzerine İttihatçı basın da bu rivayetlere itibar edilmemesi, kabine üyelerinin seçiminin sadrazama ait olduğu vurgulanıyordu.³¹⁵ Böylece İttihatçı güdümünde olmayacağını vurgulayarak ortamı sakinleştirmeye çalışıyorlardı.

İbrahim Hakkı Bey, İstanbul'a geldikten hemen sonra saray'a giderek Sultan Mehmet Reşat'la uzunca bir görüşme yaptı. Yine aynı akşam vakit kaybetmeden evinde Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Maliye Nâzırı Cavit Bey ve Adliye Nâzırı Necmettin Molla Bey ile yeni kabinenin teşkili hakkında görüşmelerde bulundu.³¹⁶

İbrahim Hakkı Bey, Meclis-i Ayan Reisi Said Paşa ve Meclis-i Meb'ûsân Reisi Ahmet Rıza Bey ile bir görüşme yapmış, daha sonra Nişantaşı'ndaki konağında Rıfat Paşa ile Maliye, Dâhiliye ve Adliye nâzırlarıyla tekrar bir araya gelmiştir. Maliye Nâzırı Cavit Bey toplantı hakkında verdiği bilgiye göre kabine ile ilgili kesin bir kararın daha neticelenmediğini söylemiştir.³¹⁷ İbrahim Hakkı Bey kabine hakkındaki görüşlerini almak için Mahmut Şevket Paşa ve Bahriye Nâzırı Halil Paşa ile de görüşmüş ve daha sonra İttihat ve Terakki Fırkası Reisi Halil Bey ile de tekrar görüşerek fikir alışverişinde bulunmuştur.³¹⁸ İbrahim Hakkı Bey'in Mahmut Şevket Paşa ile görüşmesinde, Paşa'ya nâzırlık teklifinde bulunduğu fakat Mahmut Şevket Paşa'nın nâzırlık için bazı şartlar ileri sürdüğünden kararının daha netleşmediği belirtilmiştir.³¹⁹

İbrahim Hakkı Bey hükûmet kadrosunu oluşturmak için yoğun görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde İttihat ve Terakki Reisi ve Menteşe Meb'ûsu Halil Bey, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Maliye Nâzırı Cavid Bey ve Mahmut Şevket Paşa bulunmuştur. 29 Kanun-ı evvel gece geç saatlere kadar yapılan görüşmeler sonuncunda kabinenin durumu ortaya çıkmıştır.³²⁰

Dâhiliye Nezâreti'nde Talât Bey ve Maliye Nezâreti'nde Cavit Bey önceki hükûmette olduğu gibi yerlerini korumuşlardı.³²¹ Ayrıca Evkâf-ı

³¹⁵ **Yeni Tanîn**, 17 Kanûn-ı evvel 1325.

³¹⁶ "Sadr-ı Cedid'in Muvâsalet ve İstikbâli", **Yeni Tanîn**, 28 Kanûn-ı evvel 1325.

³¹⁷ **Yeni Tanîn**, 29 Kanûn-ı evvel 1325.

³¹⁸ "Buhranın Hitamı", **Yeni Tanîn**, 29 Kanûn-ı evvel 1325.

³¹⁹ "Kabinenin Teşkil Müzakeratı", **Sabah**, 30 Kanûn-ı evvel 1325.

³²⁰ "Hey'et-i Vükelâ", **Tasvir-i efkâr**, 29 Kanûn-ı evvel 1325.

³²¹ "Hey'et-i Vükelâ", **İkdâm**, 30 Kanûn-ı evvel 1325.

Hümâyûn Nezâreti'ne Niğde Meb'ûsu Şerif Haydar Bey'e teklif edilmiş, kabul etmediği takdirde yerine bir başkası tayin edilinceye kadar sadrazam vekâlet edecekti.³²² Şerif Haydar Bey, nâzırlığı bazı şartlardan dolayı kabul edemeyeceğini bildirdi.³²³ İbrahim Hakkı Bey, İstanbul meb'ûsu Hüseyin Cahit Bey'e de Maarif Nâzırlığını teklif etmişse de Hüseyin Cahit Bey nâzırlığı kabul etmeyip, mecliste mebus olarak görevine devam etmek istediğini sadrazama şifahen ilettili.³²⁴ Selanik meb'ûsu Rahmi Bey'e de kabineye girmesi teklif edilmiş, Rahmi Bey de bir yazı ile nazırlığı kabul etmeyeceğini ve mecliste kalarak meb'ûs olarak görevini yapmaya devam edeceğini açıkladı.³²⁵ Bunun üzerine Maarif Nezâreti'ne Emrullah Efendi getirildi. Ticaret ve Nafia Nezâreti'ne ise önceki hükûmette de aynı görevde bulunan Hallacyan Efendi ile Selanik Meb'ûsu Rahmi Bey'in adı geçiyordu. Hallacyan Efendi ile Rahmi Bey arasında çekişme Cemiyet ile Fırka arasında görüş ayrılığına sebep oldu. Fakat Fırka ağırlığını koyarak Hallacyan Efendiyi nâzırlığa getirmiştir.³²⁶ Böylece azınlıkların hükûmette temsil edilmeleri sağlanmıştır. Aynı şekilde Orman, Maadin ve Ziraat Nezâretine Mavro Kardato Efendi getirilmiştir. Adliye Nezâreti ve Şura-yı Devlet Reisliği'ne ise muhafazakâr grubun ve İsmail Hakkı Bey'in karşı çıkmasına rağmen Necmettin Molla getirilmiştir.³²⁷ Hariciye Nezâreti'nde ise Rıfat Paşa yer almıştır.³²⁸

İttihat ve Terakki Şeyhülislamlık makamına İsmail veya Yahya Beyefendileri düşünmüş ama bu iki isim cemiyet içinde tartışmalara sebep olmuştur. Bu kişiler için Cemiyet içinde muhafazakâr ve liberal gruplar karşı karşıya gelmiştir. Cemiyetin sivil kanadı ise bu adaylar üzerinde durmamıştır.³²⁹ Padişah da İbrahim Hakkı Bey'in sadâreti için yayınladığı

³²² “Kabinenin Teşkil Müzakeratı”, **Sabah**, 30 Kanûn-ı evvel 1325.

³²³ **İkdâm**, 30 Kanûn-ı evvel 1325.

³²⁴ “Yeni Hey'et-i Vükelâ”, **Yeni Tanîn**, 30 Kanûn-ı evvel 1325; Hüseyin Cahit, Maarif Nazırlığını kabul etmeyerek, siyaset tutkusunun olmadığını gösterdiğine inanır ve Hakkı Paşa'nın ona bu fırsatı verdiği için kendisi açısından yararlı bulmaktadır. Yalçın, **Siyasal Anılar**, s.154.

³²⁵ “Hey'et-i Cedide ve Vükelâ'nın Teşkili”, **Tasvir-i efkâr**, 30 Kanûn-ı evvel 1325.

³²⁶ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s. 97.

³²⁷ Yalçın, “a.g.m.”s. 117.

³²⁸ Güneş, **a.g.e.**, I. cilt, s.298; Tunaya, **a.g.e.**, III. cilt, s.104.

³²⁹ Yalçın, “a.g.m.” s. 117.

Hatt-ı Hümâyûnda Şeyhüislamîliğe Hüseyin Hüsnü Efendi'yi atadığını bildirmiştir.

Harbiye Nezâreti'ne ise Mahmut Şevket Paşa getirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın kabineye alınması bir yerde istemeyerek olmuştur. Çünkü İttihat ve Terakki ve İbrahim Hakkı Bey, Mahmut Şevket Paşa'yı nazır yaparak onu kontrol etmeyi düşünmüşlerdi. Böylece idare-i örfi kaldırılacak, sıkıyönetim kumandanı ve ilk üç ordunun genel müfettişinin kabinenin denetimi dışında kalması sonucu ortaya çıkan anormal duruma son verilmiş olacaktı.³³⁰ İttihat ve Terakki İbrahim Hakkı Bey'i kontrol edilebilir diye sadarete getirmişlerdi. Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın hükûmete girmesi ile tam tersi bir durum oluştu. İttihatçıların Hakkı Bey'i kontrol ederiz diye düşünürlerken bu sefer Mahmut Şevket Paşa'nın kontrol edilemezliği ortaya çıkmıştır. *“Kabineye dâhil olması gayet mes’ûliyet bahşadır. İstanbul artık kuvvet ve mes’ûliyetin ictimâ’ etmesi zamanı gelmiştir. Şimdiye kadar kuvvet ile mes’ûliyet ayrı idi. Kuvvet Mahmut Şevket Paşa’nın elinde bulunuyordu. Bundan sonra mes’ûliyeti de deruhte ediyor. Bu bir terakkidir.”*³³¹ Böylece Paşa, askeri varlığını siyasi açıdan da yasal duruma getirmiştir.³³² İttihat ve Terakki, Paşa'nın nazır olmasıyla, kabine dışından bazı şeylerin zorla benimsetilmesi garipliğinin son bulacağını, belki de bu yoldan Mahmut Şevket Paşa'yı karşılarında durmasını engellemek istemişler, onu ikna etmek imkânlarının doğabileceğini ummuş olsa gerektir.³³³ Fakat Mahmut Şevket Paşa ile ilgili bu planların tutmayacağı sıkıyönetimin konusunda ortaya çıkacaktır. Sıkıyönetimin kaldırılacağı hükûmet programında vaat edildiği halde, sıkıyönetim silâhının başlıca kullanıcısı Mahmut Şevket Paşa'nın karşı koyması yüzünden olacak, bu sağlanamadı.³³⁴

İbrahim Hakkı Bey'in kurduğu hükûmette, İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup nazırların çoğunlukta olması dikkat çekiyordu. Çünkü mecliste çoğunluğu bulunduran parti İttihat ve Terakki idi. Tanin'de; *“Usul-ı*

³³⁰ Ahmad, **a.g.e**, s.94.

³³¹ “Yeni Osmanlı Kabinesi”, **Sabah**, 5 Kânûn-ı sâni 1325.

³³² Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 154.

³³³ Akşin, **a.g.e**, s.174–175.

³³⁴ Akşin, **a.g.e**, s.175.

Meşrûtiyete tabi olan memleketlerde Buhran-ı Vükelâ vukua geldiği zamanlar hükümdarın en ziyade kabineyi teşkile muvafık olması ve Meclis-i Meb'ûsân'da ekseriyetin müzaharetini istihsal eylemesi melhuz olan zevâtı temyiz ve tefrik ederek onlara bu vazifeyi tevdi eyler. Hakkı Paşa ise bu şeraite tamamen cami idi. Zira Meclis-i Meb'ûsân'da haiz ekseriyet olan fırkanın temayülü sarîh denilebilecek bir surette ona matuf idi. Fırkanın böyle bir temayül ezhar etmiş olması bir tazyik değil bir irae-i tariktir.”³³⁵ Yeni kabinenin meclisteki çoğunluğu elinde bulunduran fırka tarafından desteklenmesi ve kabine üyelerinin bu fırka mensuplarından olması meşrûti idarenin gereği olarak ileri sürülüyordu; “Evvelâ şurasını zikr idelim ki Meclis-i Meb'ûsan'da ekseriyete hâiz olan fırka, İttihat ve Terakki Fırkası olduğundan bu fırkanın namzed ve mu'temedleri haricinde zevatdan bir kabine teşkil edilmek, Meşrûtiyetle kâbil-i tevfiik olmayacağı gibi ekseriyetin programı haricinde bir meslek ihtiyarı da mümkün olamazdı.”³³⁶ Kurulacak hükûmetin çoğunluğu elinde bulunduran fırkanın desteğini almazsa hükûmetin kısa zamanda düşeceği ifade edilmekteydi.³³⁷

3.6. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÛMETİ

İbrahim Hakkı Bey, İstanbul'a gelir gelmez verdiği demeçte sadrazamlığı sırasında “Adl ü İhsan” uygulayacağını söylemesi büyük bir etki yapmıştı. “Adl ü İhsan” kendisi ile özdeşleşecek ve İbrahim Hakkı Bey, ilk olarak, parlamenter rejime uygun bir program hazırlayacak ve “Adl ü İhsan” bu hükûmet programının sloganı olacaktı.³³⁸ İbrahim Hakkı Bey'in İstanbul'a gelmesiyle birlikte basında kuracağı hükûmet hakkında değerlendirmeler başladı. Tanin Gazetesi'nde Hüseyin Cahit Bey, yeni kurulacak hükûmetin uyum içerisinde ve istikrarlı olmasını yazıyor ve hükûmetin bir İttihat ve

³³⁵Yeni Tanîn, 1 Kânûn-ı sâni 1325.

³³⁶ “Yeni Kabine”, İkdâm, 29 Kanûn-ı evvel 1325.

³³⁷Yeni Tanîn, 1 Kânûn-ı sâni 1325.

³³⁸ Tunaya, a.g.e, s.100.

Terakki hükûmeti olduğunu açıkça ifade ediyordu.³³⁹ Gerçi İbrahim Hakkı Bey de daha sonra meclisteki konuşmasında kabinesinin bir İttihat ve Terakki kabinesi olduğunu rahat bir şekilde söylemekten çekinmeyecektir.³⁴⁰

İbrahim Hakkı Bey, Sultan Mehmet Reşad'ın yayınladığı Hatt-ı Hümayûn ile 12 Ocak 1910 tarihinde vezâret rütbesi³⁴¹ ve 25.000 kuruş maaş ve 5.000 kuruş tahsisat ile sadrazamlığa getirilmiş oluyordu³⁴²

Ayrıca Padişah yayınladığı Hatt-ı Hümayûn'da, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Şeyhülislamlik makamına getirdiğini, devlet işlerini Şeriat ve Anayasa ilkelerine göre yürütmesini istiyordu. Hükûmet üyelerini seçmesini, halk içinde ayırım yapmaksızın iyi geçim sağlamasını, memleketin ilerlemesini ve halkın refahını sağlayacak kanunlar çıkarmasını öğütüyordu. Kurulacak olan hükûmete itimâdının tam olduğunu belirtiyordu.³⁴³

İbrahim Hakkı Paşa'nın kurduğu hükûmet şu isimlerden oluşuyordu³⁴⁴:

Şeyhülislam	Hüseyin Hüsnü Efendi
Adliye Nezâreti ve Şura-yı Devlet Riyasetine	ibkaen Necmeddin Bey
Hariciye Nezâreti'ne	ibkaen Rifât Paşa

³³⁹ **Tanîn**, 27 Kanûn-ı Evvel 1325.

³⁴⁰ Hakkı Paşa, 8 Aralık 1910 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada açıkça ifade etmektedir; “Kabine siyasi İttihat ve Terakki Fırkası ile münasebettedir bu münasebet muayyen ve malumdur. Kabine İttihat ve Terakki kabinesidir...”, Tunaya, **a.g.e.**, I. cilt, s. 26.

³⁴¹ Duyun-ı Umumiye müdürlüğünden emekli Rauf Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazam olması üzerine şu beyti kaleme almıştır:

“Sanırım sadr-ı cedit, sadra şîfa bahşadır,
Aldı hakkıyla vezaret beğimiz, paşadır.”, İnal, **a.g.e.**, s. 1766;

³⁴² **DH. DAİD**.0183,0100; **Takvim-i Vekayi**, 31 Kanûn-ı evvel 1325; **Tasvir-i Efkâr**, 30 Kanûn-ı evvel 1325; Pakalın, **a.g.e.**, 137; Karal, **a.g.e.**, s.120; İbrahim Hakkı Bey'in sadrazam olması üzerine şu tarih düşülmüştür:

“Var ola ni'meti müsâvâtın
Yeni paşadan eylemişdir yek
Hakkı Bey sadr-ı a'zam oldukda
Oldu tarih [sadr-ı a'zam pek] 1327.

³⁴³ Vezîr-i meâl-i semirim Hakkı Paşa.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasına mebni sadaret uhdenize ve makam-ı meşihat sudurdan Hüseyin Hüsnü Efendiye tevcih kılınmıştır. Umur-ı idare-i devletin ahkâm-ı celile-i şer'iyyeye ve usul-ı meşruay-ı meşrûtiyete tevfiikan hüsn-i temşîye ve usul-ı mezkurenin fevaid ve muhasenatı delail-i fiiliye ile irae ve isbat edilerek sunuf-ı muhtelif-i ahali beyninde hiss-i âmîz-i şekk bir kat daha takviyesi ile memleketin temin-i terakkiyat-ı maddiye ve maneviyesini ve istihsal-ı refah-ı ammeye hadim kavanin ve tedabirin bir an evvel itihaz ve icrası ehass-ı amal-i mülkanemdir. Teşkil edeceğiniz itimad-ı şahanem berkemaldir. Cenab-ı hak tevfiakat-ı samadaniyyesine mazhar eyleye.”

30 Zilhicce, sene 1327/12 Ocak 1910 Mehmet Reşad.

³⁴⁴ **Takvim-i Vekayi**, 31 Kanûn-ı evvel 1325; Dördüncü, Muharrem; **1326 Senesi Devlet Salnamesine Göre Osmanlı Devlet Teşkilatı**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995.

Dâhiliye Nezâreti'ne	ibkaen Talât Bey
Harbiye Nezâreti'ne	Mahmut Şevket Paşa
Maliye Nezâreti'ne	ibkaen: Cavid Bey
Bahriye Nezâreti'ne	Miralay Halil Paşa
Maârif Nezâreti'ne	Meb'ûsândan Emrullah Efendi
Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne	ibkaen Hallacyan Efendi
Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezâreti'ne	A'yandan Mavrokordato Efendi
Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne	A'yandan Şerif Haydar Bey

25 Ocak 1910 tarihinde İbrahim Hakkı Paşa Meclis-i Meb'ûsân'da hükûmet programını okuduğunda Meşrûti idâre bir buçuk yılını tamamlamıştı. Bu zaman içinde Osmanlı Parlamentosu'ndaki gruplaşma ve hizipleşmeler belirginleşmeye başlamıştı. İktidar-muhalefet diyaloglarında “sual ve istizah takrirleri(gensoru önergeleri) sert tartışmalarla yüklü olarak birbirini izliyordu.³⁴⁵ Meclis'te parti sayısı hayli azdır. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, birkaç eski Ahrar Fırkalı da buna eklenebilir. Ayrıca Rum, Arap, Ermeni, Balkanlı etnik gruplaşmalar gerçek birer siyasal yapıya dönüşmüşlerdi. Her şeye rağmen Osmanlı kamuoyu ve dış basında İbrahim Hakkı Paşa hükûmetine karşı olumlu bir bakış sergileniyordu.³⁴⁶ İbrahim Hakkı Paşa, programını, kendisinden pek çok şey bekleyen iktidar partisi çoğunluğu ile solda oturan, kendisini her an hırpalamaya hazır iki grubun yer aldığı Meb'ûsân Meclisi'nde bizzat kendisi okudu.”³⁴⁷

3.6.1. İbrahim Hakkı Paşa'nın Hükûmet Programı

İbrahim Hakkı Paşa, ilk olarak, parlamenter rejim yöntemlerine uygun bir program hazırlamış ve “Adl ü İhsân” bu hükûmet programının sloganı olmuştur.³⁴⁸ İbrahim Hakkı Paşa, iyi bir hukûkçu idi. Parlamentarizmin nazariyelerini mükemmel biliyordu. Sadece bilmediği ve iktidardan

³⁴⁵ Tunaya, a.g.e., III. cilt, s. 99.

³⁴⁶ Tasvir-i Efkâr, 31 Kanûn-ı evvel 1325.

³⁴⁷ Tunaya, a.g.e., s. 84.

³⁴⁸ Tunaya, a.g.e., III. cilt, s.100.

düşünceye kadar göremeyeceği hakikat, bizdeki parlamentarizmin bir “Meclis diktatöryası” olduğunu anlayamamış olması idi.³⁴⁹

İbrahim Hakkı Paşa daha Roma’dan İstanbul’a gelir gelmez verdiği demeçte, “Adl ü İhsân” uygulayacağını söylemesi büyük bir etki yapmış ve Osmanlı kamuoyunun büyük beklentiler içine girmesine yol açmıştır.

İbrahim Hakkı Paşa’nın Meclis-i Meb’ûsân’da, Hüseyin Hilmi Paşa’nın istifası üzerine Padişahın sadrazamlık görevini kendisine verdiğini, kabinesini çeşitli görüşmelerde bulunarak oluşturduğunu belirterek, hükûmet programını 24 Ocak 1910 tarihinde Meclis-i Meb’ûsân’da okumuştur.³⁵⁰

İbrahim Hakkı Paşa, Meclisteki konuşmasında kabinesini yaptığı müzakereler neticesinde, birbirleriyle uyumlu üyelerden oluşturduğunun altını çiziyordu; *“Hem fikir, hem meslek hem mütecanis bir heyet teşkiline ihraz-ı muvaffakiyet etmiş bulundum.”*³⁵¹ Yeni Sadrazam, hükûmetin ülke sorunlarını ancak meclisten ve milletten alacağı destekle çözebileceğini belirtiyordu. Bunun için hükûmet ile meclisin uyumlu çalışmasına bağlıyordu; *“Heyetimizin vezâif-i memuresinde muvaffakiyet-i vükelâyı millet ile vifak ve itilâf-ı tam üzere çalışabilmesine mütevakıf olup, bu vükelâyı devletçe takip edilecek mesleğin Meb’ûsân-ı kiramca dahi hüsn-ü telakki edilerek mazhar-ı muavenet olmasıyla hâsıl olacaktır.”*³⁵²

Yeni sadrazam 31 Mart hadisesine değinerek, bu gibi hareketlerin tekrarlanmaması için bazı tedbirlerin alınacağını belirtiyordu. Sadrazam kişisel hak ve hürriyetleri genişleteceğini, muhalefetin haklarını dikkate alınacağını vurguluyordu. Ülkenin genel durumu ile ilgili olarak yeni düzenlemeler ve tedbirler düşündüklerini açıklıyordu. Alınacak tedbirlerin gerekli araştırma ve incelemeleri yaparak, meşruti idarenin esasına dokunmadan uygulanacağını açıklıyordu.³⁵³

³⁴⁹ Kutay, a.g.e, s. 9628

³⁵⁰ M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C. I, s. 617–643; Takvim-i Vekayi, 12 Kânûn-ı sâni 1325; “Hükûmetin Programı”, Yeni Tanin, 12 Kânûn-ı sâni 1325; İhsan Güneş, “İkinci Meşrûtiyet Döneminde Hükûmet Programları”, OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 224–227.

³⁵¹ M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643

³⁵² M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁵³ M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

İbrahim Hakkı Paşa, devleti oluşturan kuvvetlerin birbirlerinin işlerine karışmayarak, Kanûn-ı Esâsî'ye göre her kuvvetin kendisine ait yetki ve salahiyetlerden tamamen istifadesi memleket için faydalı olacağını dikkat çekiyordu.³⁵⁴

Programda devlet kurumlarıyla ilgili tensikat kanununun istibdat yönetimine ait kötü bir miras olduğunu vurgulanıyordu. Çare bulmak için kuvvetler ayrılığı ilkesinin bir dereceye kadar feda edildiğini ve bu yüzden Meclis-i Meb'ûsân'ın asıl vazifesinden uzaklaştığını bundan sonra hükûmetin kanunen üzerine düşen sorumluluğu ve yetkileri alarak yapılacak işleri adalet ve merhametin yardımıyla uygun olan tedbirleri meclisin dikkatine sunulacağı belirtiliyordu.³⁵⁵

Ülke içindeki azınlıkların durumlarını ise Kanûn-ı Esâsî ile korunacağını ve bu konuda tereddüde yer olmadığı vurgulanıyordu. Birlik ve beraberliği tesis etmek, Osmanlılık hedef alınarak sevgi ve emniyet ile azınlıklar üzerinde sağlanacağını belirtiliyordu. Bununla beraber bütün vatan evlatlarına uygulanan askerlik hizmeti ile bütün toplulukların bir kat daha kuvvetleneceğini ve bunun dostluk ve samimiyetin artırmasına gaye edindiklerini belirtiliyordu.³⁵⁶

İbrahim Hakkı Paşa, hükûmetin kanunları geçerli kılmak için şiddet ve merhameti uygulamaya amir olduğunu vurguluyordu. Asayiş bozanlara şiddet ve bundan zarar görenlere karşı ise merhamet etmekle beraber, bazı bölgelerin özel durumu, ekonomik zorluluklar ve yokluklar kötü durumun yerleşmesine fırsat verdiğinden, hükûmet bu konuda yalnız şiddeti yeterli görmeyip kötülüğün sebebini araştırıp, çare bulmaya ve bu suretle esaslı bir düzenlemenin yapılmasına gayret edeceğini açıklıyordu. Bunun için lüzum gördüğü tedbirleri almak için meclisten izin isteyeceğini ifade ediyordu.³⁵⁷

Yeni sadrazam hükûmet programında vilayetlerin idari yapılarının düzenlemesini içeren bir layihanın hızla hazırlanarak meclise sunulacağını belirtiyordu.

³⁵⁴M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁵⁵M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁵⁶M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁵⁷M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

İbrahim Hakkı Paşa, hükûmet programında ekonomik kalkınma için atılacak adımları da sırlamaktadır: İdari şubelerin ıslahı ve taşınmaz gayr-ı mülkler hakkındaki kanunların yapılacağını belirtiyordu. Ekonomik kalkınmanın ve maddi ilerlemenin üretim sebebi olan umûr-ı nâfia imtiyâzâtı hakkında hükûmete ve kanunun sınırları içinde yapılacak düzenlemelerin gerek önceki hükûmet tarafından başlanan gerek bu defa kendi hükûmetleri tarafından incelemeler neticesinde yapılacak çalışmaların önemini vurguluyordu. Ekonomik kalkınmanın sadece kanunlar ile olamayacağını, esas olanın bu kanunların uygulanmasında yattığını açıklıyordu. Bu açıdan hükûmetin adaletle ve selametle meşrûtiyetin faydalarını herkese gösterecek ve maddi kalkınmanın olması için devlet idaresinde meşrûtiyetin yerleşmesine itina göstereceklerini söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa, bütçe ile ilgili olarak, önceki hükûmetin hazırladığı yeni bütçeyi meclisin onayına sunacaklarını belirtiyordu. Meclisin onayından geçen bütçe ile birlikte toplanacak vergiler ve yapılacak tasarruf tedbirleri ile gelirlerin artmasını sağlayacaklarını söylüyordu. Ancak tasarruf tedbirlerinin devlet için önemli olan masraflardan da kaçınılmayacağını altını çiziyordu. Özellikle devletin kara ve deniz sınırlarının genişliği göz önünde bulundurulsa ordu ve donanmanın ihtiyacı itina ile tetkik edilip, hükûmetçe maliyemizin durumuna göre meclise sunulacağını söylüyordu.³⁵⁸

Hükûmet programında dış politika konusu fazla detaya girmeden ele alınmıştı. İbrahim Hakkı Paşa dış politikada takip edecekleri siyaseti, dostane ve güven üzerine bir politika esası üzerine uygulayacaklarını belirtiyordu: *“Devlet-i Âliyenin meslekî haricisi bilcümle düvel-i muazzama ve mütehâbbe ile muhâdenet-i samimiye esasına ve komşu hükûmetlerle dostane ve itimâdkârane bir politikaya müstenit olacaktır.”*³⁵⁹ Dış politikada genel olarak antlaşmalara riayet edileceğini ve hiçbir devlete karşı saldırgan bir politika izlemeyeceklerini belirtiyordu. Buna karşılık vatanımızın hukuk ve menfaatleri her türlü ihlalden uzak tutulacak ve mevcut olabilecek durumlara karşı bu esas çerçevede idare ve çözüm bulunacağını vurguluyordu. Osmanlı

³⁵⁸M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁵⁹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

Devleti'nin büyük devletler içinde önemli bir yere sahip olduğunu ve özelliğin bilincinde olduklarını söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa bu hususta, seleflerinin çalışmalarının muhafaza edileceğini, meşrûtiyet idaresinin tekrar devr-i istibdâta düşmesine izin verilmeyeceğini, meşrûtiyetin usul ve hukukuna riayet edilerek istikrar ve huzurun yerleşmesini sağlayacaklarını belirtiyordu.³⁶⁰

İbrahim Hakkı Paşa hükûmet programında Meşrûtiyet idaresinin önemini vurguluyordu. Fakat meşrûtiyetin daha yeni yeni oturduğunu, meşrûtiyetin tam anlamıyla oturabilmesi için zamana ihtiyaç olduğunu belirtiyordu. Otuz sene süren istibdât yönetiminden sonra ancak bir buçuk yıldır Meşrûtiyet idaresine geçildiğini ve bu kısa sürede memleketin içinde bulunduğu zorlu meseleleri hemen çözmenin mümkün olmadığını dikkat çekiyordu. Fakat bütün bu zorlukların yine meşrûtiyet idaresi ile çözüleceğine inandığını, memleket işlerinin ne kadar ağır olursa olsun gösterilecek hüsnü niyet ve halisane gayretler ile bu sıkıntıların üstesinden Allah'ın yardımıyla çözüme kavuşturulacağına itimadının tam olduğunu belirtiyordu.³⁶¹

İbrahim Hakkı Paşa, Meclis-i Meb'ûsân'da hükûmet programı okuduktan sonra yaptığı konuşmada, program hakkında açıklamalarda bulundu. İbrahim Hakkı Paşa, hükûmet programını değerlendirirken, ilk önce asayişi konusunu ele alacaklarını açıklıyordu. Hükûmet olarak sorunları önce teşhis edeceklerini ve sorunların meydana getirdiği sıkıntıların herkese aynı oranda etkilediğini, çözümler için de herkesin aynı şekilde fedakârlıkta bulunacağını vurguluyordu. *"... Kimse kendini musab addetmesin. Herkes hakkını aldım zannetsin. Hatta insanların hakkımız zannettiği şey hak olmasa bile, eğer bu zan umumi ise hak olur. Bu ciheti nazar-ı itinaya alıyoruz ve unutmayalım İstanbul'a geldiğim günde söylemiştim. Cenab-ı Hak adl ile ihsanı birlikte emreder. Şiddet ve merhamet beraber gitmelidir. Bunu unutmamalıyız."*³⁶²

³⁶⁰M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁶¹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁶²M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

İbrahim Hakkı Paşa, Hükûmetin önem verdiği konuları şöyle sıralıyordu: *“Bunlar muvakkat şeyler değildir. Vilâyâtın idaresinde Hükûmet nasıl olacaktır? Bu devamlı olacak işlerimiz fikrimiz ne olmak lazım gelir? Bunlar müteaddit şeylerdir.”*³⁶³ Bunun yanında Osmanlı sınırları içinde yaşayan toplumların sıkıntılara değinir; *“... Anâsır-ı muhtelif meselesinde görüyoruz ki bir takım su-i tefehhümât hâsıl olmuştur. Bunu da inkâr etmeyelim. Bu bir su-i tefehhümdür. Bu su-i tefehhümâta hiçbir sebep yoktur. Sebep olmadığını herkese anlatacağız.”*³⁶⁴ Diyerek çeşitli Osmanlı vatandaşlarının sıkıntılarının bir yanlış anlamadan ibaret olduğunu ve durumun “uhuvvet-i Osmaniye” ile çözeceklerini ve bu konunun çözümü için hükûmet olarak bütün mesailerini harcayacaklarının altını çiziyordu.³⁶⁵

İbrahim Hakkı Paşa, programı açıklarken vilayetlerin idaresi konusunda vilayetlerimizi iki kısma ayırır. Bu ayrımı vilâyetlerimizin bulundukları coğrafi, ekonomik ve sosyal durumlarını göz önüne alarak yapmaktadır: *“Bizim vilâyetlerimiz, suret-i umûmiyede iki kısma taksim olunabilir. Bir kısım vilâyetlerimiz vardır ki bir kanun-ı umûmî ile kâbil-i idâredir. Bir takım vilâyetler var ki hususi ahvâl-i ziyadedir.”*³⁶⁶ Bu vilayetlere örnek olarak Yemen ve Girit sorunlarını gösterir. Yemen sorunun giderilmesi için önceki hükûmet zamanında bir kanun çıkarılmak istendiğini fakat bu çalışmanın sonra durduğunu belirtir. Kendilerinin Yemen ile ilgili olarak yapacakları çalışmaları zamanı gelince meclise sunacaklarını açıklar. Girit sorununu da yakından takip ettiklerini belirtir; *“Bütün millet-i Osmaniye'nin hattâ çocuklarına varıncaya kadar herkesin zihninde”* yer ettiği Girit sorunu ile çok hassas olduklarını ifade eder.³⁶⁷

³⁶³M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁶⁴M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁶⁵M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁶⁶M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁶⁷M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

3.6.2. Hükûmet Programının Meclis-i Meb'ûsân'da Görüşülmesi

İbrahim Hakkı Paşa'nın mecliste okuduğu program olması gereken, yapılması gerekenleri ihtiva ediyordu. Fakat bunların yerine getirilmesi o günün şartlarında imkânsız gibi görünüyordu. Bu yüzden hayalci de sayılabilirdi.³⁶⁸ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Meclis-i Meb'ûsân'da hükûmet programını okuyup değerlendirdikten sonra meclis başkanı Ahmet Rıza Efendi programın müzakere edilmesi için milletvekillerine söz verdi. Hükûmet programı hakkında ilk sözü Zor Meb'ûsu Hızır Lütfi Efendi almıştır.

Hızır Lütfi Efendi, Sadrazamın okuduğu hükûmet programındaki iç ve dış siyasetle ilgili kısımların önemli olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Hızır Lütfi Efendi, Programın onanması ve tenkidi konusunda mebusların dikkatini çekiyordu. Zor Meb'ûsu Hızır Lütfi Efendi, Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetinin Lynch meselesinde düşürülmesini örnek göstererek hükûmet bunalımın ortaya çıktığını belirtir. Bu gibi sebepler yüzden sık sık hükûmet kurma sorunuyla karşı karşıya kalındığına işaret ediyordu: *“Şu noktayı tavzih ve telmihden maksad-ı acizanem, memleketimizin, zamanımızın, halimizin her kaç günde, her kaç ayda bir kabinenin değişmesine müsaîf olmadığı gibi bilakis muzır olduğunu anlatmaktadır.”*³⁶⁹ Zor Meb'ûsu Hızır Lütfi Efendi'den sonra Hükûmet programı hakkında görüşlerini bildirmek üzere Dersim Meb'ûsu Lütfi Fikri Bey söz aldı.

Lütfi Fikri Bey, program hakkında görüşlerini belirtirken, öncelikle Sadrazam'ın içinde bulunduğu durumu değerlendirir: *“Bendeniz bu program meselesiyle kendilerine hayırhahane iki ihtar bulunacağım. Tabii hep dikkat buyurmuşsunuzdur, efendim. İnsandan garip bir halet-i ruhiye vardır. Bir kimse sizde fazla bir iktidar görür ve binâenaleyh onu methetmek ister yahut kendinizin bile lâıyk görmediği derecede bir şey gösterecek olursa, kendinizde bir sıkıntı hissedersiniz. O iktidârı görmediğiniz için rahatsız olursunuz. İşte bendeniz o rahatsızlığı biraz evvel Sadrazam Paşa hazretleri*

³⁶⁸ Tunaya, a.g.e, III. cilt, s.100.

³⁶⁹ M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

*programını okudukları sırada hissettim.*³⁷⁰Lütfi Fikri Bey, konuşmasının devamında programın tartışılmasını gereksiz görüyordu. Ona göre, hükûmetler programlarını hazırlarlar ve programı uygulamak için meclisten güvenoyu almaları gayet normaldi. Fakat bu meclisin kanunen böyle bir güvenoyunu verip vermeme yetkisine sahip olsa bile fiiliyatta bunun mümkün olmadığı için, bu müzakerenin gereksiz olduğunu söylüyordu: *“Program okumak istikbâle müteâllik bir takım şeyler yapacağını vaat etmek veyahut yapılacağı vaadolunan şeyler hakkında Meclisin muavenetini talep etmek demektir. Hâlbuki bendenizce maatteessüf Meclisin o muaveneti ita edebilecek salahiyeti vasia ve kanûniyyesi vardır. Fakat fiiliyatta göremediğim için demin dediğim rahatsızlığa meclisin bir cüz’ü olmak sıfatıyla uğramaktan kendimi alamadım.*”³⁷¹ Lütfi Fikri Bey, bu duruma örnek olarak, Hüseyin Hilmi Paşa’nın meclisten güvenoyu almasına rağmen hükûmetten istifa etmek zorunda kaldığını ve onun yerine İbrahim Hakkı Paşa’nın getirildiği söylüyordu: *“Demek istiyorum ki kendilerini kim celp ettiyse Hüseyin Hilmi Paşa’yı kim azlettiyse bu programın onların yanında okumak onların itimadını celbetmek lazımdır.*”³⁷²Lütfi Fikri Bey, bu dediklerinin birinci ihtar olduğunu, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’ya ikinci ihtar olarak da, bir buçuk yıldır İstanbul’dan uzakta olduğunu ve buradaki oluşan durumlardan haliyle uzak kaldığından, güvenoyu almanın programın içeriği ile ilgili olmadığını bilmemesinin normal olduğunu söylüyordu. Lütfi Fikri Bey, hükûmetin devamı için güvenoyu almak, son birkaç yılda edinilen tecrübeye göre program okumakla, çalışmakla olmadığını, çünkü çalışmakla olsaydı, Hüseyin Hilmi Paşa’nın çalışma ve hareketleri ile düşürülmesi gerektiğini belirtiyordu. Lütfi Fikri Bey göre hükûmetlerin uygulamaları kabine üyelerini de bağlıyordu. Bu yüzden eğer Hüseyin Hilmi Paşa’nın düşürülmesi gerekliyse, kabinesinden bazıları ile beraber düşmesi gerektiğini söylüyordu. Hâlbuki kabine üyelerinin düşmediği gibi yeni kabinede yer aldıklarını vurguluyordu: *“Demek ki mazhar-*

³⁷⁰M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁷¹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁷²M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

ı itimât olmak programla ef'al ve harekât ile olmuyor. Şahsını beğendirmekle oluyor.”³⁷³

Dersim Meb'ûsu Lütfi Fikri Bey'den sonra Berat Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey, hükûmet programın gelecek için ümit verdiğini fakat bu kabinenin programı gibi daha öncede dört program dinlediklerini belirtiyordu. Önceki programların başarısız olduklarını hatta daha uygulamaya bile konulamadıklarını gördükleri için bu programa ihtiyatla yaklaşılması gerektiğinin altını çiziyordu. İsmail Hakkı Bey, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın daha önceki görevlerindeki başarılarından ve hükûmet içinde yeni yer alan Mahmut Şevket Paşa'yı da meşrûtiyeti korumak için yaptığı kahramanlığından dolayı teşekkür ediyordu. Fakat hükûmet içinde bulunan önceki hükûmet üyelerinin tekrar bakan olarak yer almasını eleştiriyordu.³⁷⁴ Divaniye Meb'ûsu Şevket Paşa ise Sadrazamdan sözden ziyade icraat yapmasını istiyordu. Şevket Paşa, çok nazik günler yaşadıklarını belirterek; *“Elyevm aziz vatanımızın selameti, saadeti için bütün manasıyla hüsn-ü idareye muktedir ve kâfi bir kabine teşkiline mevkuftur. Hal böyle iken, bu kabineyi kısmen böyle görmüyoruz. Hatta kabineyi bütün hürriyet ve ihtiyarınızla teşkil buyurmadığınızı zannediyoruz”* diyerek kabine üyelerinin seçimini eleştirmekten kaçınılmıyordu.³⁷⁵ Amasya Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey ise önceki hükûmetin kendi hür iradesiyle çalışmadığını belirterek aynı duruma İbrahim Hakkı Paşa'nın da karşı karşıya kalacağından dolayı Sadrazamı uyarmaktan geri kalmıyordu. *“ ... İşte kabinenizin bir kısmının yine eski kabine erkânından teşekkür etmesi ve her umurun bizzat sadrazam tarafından görülmeyip mesulü olan nuzzâr tarafından reviiyet ve temşiyet edileceğine göre, istikbâlin maziden farkı olamayacağı meydandadır.”³⁷⁶*

Hükûmet programı hakkında görüşlerini bildiren Siroz Meb'ûsu Hristo Dalçef Efendi ise programdaki iç siyaset ile ilgili beyanlardan ümitlendiğini belirtiyordu. Sadrazamın gayr-i Müslimler ile Müslümanlar arasında mevcut sorunların “ittihad-ı Osmaniye” ile çözümünü beyan etmelerini olumlu

³⁷³M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁷⁴M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁷⁵M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁷⁶M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

bulduklarını fakat yeterli olmayacağını ifade ediyordu. Hırsto Dalçef Efendi üç mesele hakkında hükûmetin nasıl davranacağını merak ettiğini soruyordu. Bu meseleler; Balkanlarda gayr-i Müslimlerden alınan arazilerin tekrar iade edilip edilmeyeceği, Rumeli'ye göç ettirilen Müslümanların yerleştirilmesine devam edilip edilmeyeceği ve çeteler kanununun tatbik edilip edilmeyeceği...³⁷⁷

Serfice Meb'ûsu Yorgi Boşo Efendi ise programda bahsedilen konuların ileriye dönük olarak gerçekleştirilebileceği ümidiyle kabineye destek vereceğini beyan ediyordu.³⁷⁸ Tekfurdağı Meb'ûsu Agop Boyacıyan Efendi ise programın uygulanmandan güvenoyu almasının boşuna olacağını belirterek, önce söz konusu icraatların kabine tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini, o yüzden güven oylamasının yapılmasını gereksiz olduğunu ifade ediyordu.³⁷⁹

Manastır Meb'ûsu Paңçedoref Efendi, Meşrûtiyetin ilanından beri en kuvvetli bir kabinenin kurulduğunu, bu kabinenin hem “millet-i Osmaniye” hem de “vükela-yı millet” tarafından memnuniyetle karşılandığını ayrıca hükûmet programını da sade ve gönülleri ısındırdığını vurguluyordu.³⁸⁰

Kütahya Meb'ûsu Ahmet Ferit Bey ise hükûmet programının önceki programlardan çok farklı olduğunu belirtiyordu. Programın incelendiğinde görüleceği üzere; Tensikat kanunu, asayiş, vilayetler ile ilgili kanun ve özellikle memleketin maddi refahı için üretimin programda yer alması takdir edilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Ahmet Ferit Bey, programda dış politikayla ilgili, “*bilcümle düvel-i muazzama ve mütehave ile muhadenet-i samimiye esasına bir politika müstenib olub...*” kısmına dikkat çekerek, önceki hükûmette de aynı dış politika esas alınmıştı fakat uygulamada buna uyulmadığını için bazı devletleri karşımıza aldığımızı aynı durumun tekrarlanmaması istiyordu.³⁸¹ Selânik Meb'ûsu Artas Yorgaki Efendi ise hükûmette yer alan eski üyeler ile ilgili tartışmalara değinerek, memleketin

³⁷⁷M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁷⁸M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁷⁹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁸⁰M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁸¹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

sorunlarıyla ilgilenmenin yalnız bir fırkanın değil hepimizin görevi olduğunu, kişiler üzerinde değil program üzerinde tartışılması gerektiğini belirtiyordu.³⁸²

Muhalefet, programla ilgili güven oylamasının ileri bir tarihte yapılmasını, bu zaman içinde programın ayrıntılı olarak incelenmesini istiyordu. Muhalefetin bu isteğini Menteşe Meb'ûsu Halil Bey gereksiz buluyordu. Ona göre, program iç ve dış siyasete dair gayet açık beyanlar ifade ettiğinden ileri bir tarihte müzakere edilmesini gereksiz olduğunu savunuyordu.³⁸³ Halil Bey, Lütfi Fikri Bey'in yeni kabinede önceki kabineden üyeler bulunmasından dolayı "ittihat ve Terakki Kabinesi" olduğuna dair görüşüne şiddetle karşı çıkıyordu. Halil Bey, önceki kabinede üyelerin yeni kabinede yer almasının sakıncalı bir durum olmadığını, Fransa'dan örnek vererek normal bir durum olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Halil Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesinde İttihat Ve Terakki Fıkrasının müdahalesi olduğuna dair görüşleri yalanlayarak, Hüseyin Hilmi Paşa istifasını tamamen kendi iradesiyle verdiğini söylüyordu.

İstanbul Meb'ûsu Mustafa Asım Efendi ise program hakkında birçok Meb'ûsun konuştuğunu fakat programın herhangi bir maddesinin kesin olarak karşı çıkılmadığını belirterek, söz alan mebusların daha çok kabinede yer alan eski kabine üyelerine itiraz ettiklerini, bu yüzden programın yeterli olduğuna işaret ediyordu. Mustafa Asım Efendi konuşmasının devamında, programların daha kabinece uygulamaya geçilmeden oylanmasının yersiz olduğunu ifade ediyordu; *"Kabine bir program tertip etmiş ve o programa da yegâne itiraz henüz fiilen bir şey görmedik lâf görüyoruz deniyor. Bu elbette böyle olacak. Bir binanın evvelâ resmi yapılır, ondan sonra esas vaz' edilir."*³⁸⁴ Mustafa Asım Efendi, muhalefetin, *"Kabine bizim nazarımızda düşmüş eski kabine a'zâsından bazı adamlar var. İşte bu bir kabine için nâkisedir."*³⁸⁵ Eleştirilerini bir tezatlık olarak görüyordu: Çünkü Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'yı, ilmiyle, fikriyle ve *"kabine riyâsetine mükemmelen kifâyetinden"* dolayı muhalefetin takdir etmesine rağmen nasıl oluyor da eski

³⁸²M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁸³M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁸⁴M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁸⁵M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

kabineden üye almasından dolayı nakıs bir kabine kurduğunu söylemeleriyle muhalefetin tenakuza düştüklerini belirtiyordu.

İzmir Meb'ûsu İsmail Sıtkı Bey ise konuşmacıların program hakkında herhangi bir itiraz olmadığını belirtiyordu. İsmail Sıtkı Bey muhalefetin daha çok kabinedeki eski kabine üyelerinin bulunmasını eleştirdiklerini söylüyordu. Ona göre muhalefetin bu eleştirilerinin yersiz olduğunu ifade ediyordu. Bu konuda eleştiride bulunan hatta kabinede yer alan eski üyelerden hesap soracağını söyleyen Berat Meb'ûsu İsmail Kemal Bey'e daha önce neden hesap sormadığını soruyordu. O zaman susmasının tasdik etmek anlamına geldiğini o yüzden aslında kendisinin susarak mebusluk görevini yerine getirmemiş olduğu için suç işlediğini belirtiyordu.³⁸⁶ İsmail Kemal Bey ise o zaman hesap sormamasının sebebi olarak eski kabinenin hükûmet programını getirmediklerini, o yüzden kendilerinin de program hakkında soru sormadıklarını söylüyordu.

Ankara Meb'ûsu Mehmet Talât Bey ise tartışmalara son verip bir an evvel kabineye güvenoyu verilmesini istiyordu. Mehmet Talât Bey'e göre vatanın selameti için hükûmet icraata başlaması gerektiğini bunun için bir önce güven oylamasının bitmesini istiyordu.³⁸⁷

Erzurum Meb'ûsu Ohannes Varteks Efendi, programın gerçekçi olması gerektiğini belirterek, mebusların gerçekleşmesi mümkün olmayacak şeyler istemesini anlamsız bulduğunu söylüyordu. Ona göre bir kabine ne kadar kuvvetli olursa olsun ne kadar vatanperver olursa olsun buhran zamanlarında hiçbir kabinenin başarılı olmasının mümkün olmadığını belirtiyordu. Bu yüzden kendisinin böyle sıkıntılı bir dönemde daha gerçekçi isteklerde bulunulması gerektiğinin altını çiziyordu. Ohannes Varteks Efendi, kabinenin her ne olursa olsun hürriyeti ve adaleti tesis ederek, harap olan vatana çare olmasını istiyordu.

Egiri Meb'ûsu Müfit Bey ise başka ülkelerde hükûmet programların müzakerelerinin haftalarca sürdüğünü biz de ise iki saatlik müzakereden rahatsız olunduğunu belirterek, meclisteki müzakere durumunu eleştiriyordu.

³⁸⁶M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁸⁷M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

Bu eleştirisinden sonra Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın cevaplamasını istediği Bulgaristan ile gümrük anlaşmazlığı konusunda ve Eksarhane³⁸⁸ meselesi hakkında açıklama istiyordu. Müfit Bey'in sadrazamdan gündeme getirdiği konular hakkında görüşlerini sormasına Bağdat Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey itiraz ediyordu; *"Bir programda gerek dâhilen ve gerek hâricen ne kadar tedâbîr ittihâz edilecekse, hepsi âlâ vechiltafsil zikrolunamaz. Çünkü icrâât denilen şeyler mütebeddildir."*³⁸⁹ İsmail Hakkı Bey programın müzakeresinin ertelenmesini isteyenleri de eleştiriyordu. Konuşmasında daha önceki hükûmet programlarını konuşmadan ya onayladıklarını ya da reddettiklerini söylüyordu. *"Şimdi ise vakit istiyorlar. Bilmem ki ne tahkik edecekler?"* diyerek kabineyi oyalama çabası olarak görüyordu.³⁹⁰ İsmail Hakkı Bey, hükûmet programın gayet mütevazı olduğunu ve kabinenin her şeyi kendisinin yapacağını söylemediğini belirterek, kabineyi şimdiye kadar teşkil edilenler içinde en mükemmeli olarak gördüğünü söyleyerek; *"Meşrûtiyetimizin bir buçuk seneden beri takip ettiği kanun-u tekâmülün en büyük semeresidir. Bunun alkışlamamız lâzım gelir, bugün dâhili ve hârici müşkül bulunduğumuz bir sırada kuvve-i icrâiyyeyi zayıf düşürmemek lâzım gelir"* diyordu.³⁹¹

Prizen Meb'ûsu Yahya Bey ise hükûmet programlarının uygulanabilmesi için güçlü bir kabinenin olması gerektiğini söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin güvenoyu aldıktan sonra fırka çekişmesinin ortadan kalkmasını ve bir an önce memleket sorunlarının çözülmesini istiyordu.

Kırkkilise Meb'ûsu Mustafa Arif Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın meşrûtiyetin ilanından beri yapılamayan bir usulü gerçekleştirdiği için

³⁸⁸ 1848'de İstanbul'daki Bulgarlar bir papazevi açmak için Babıali'ye başvurmuşlardı. Bulgarlar diğer cemaatlerin kendi kiliseleri olduğu halde Bulgar kilisesi olmadığı için Rımca ayinleri anladıklarını söyleyerek kendilerine ait kilise açılmasını istediler. Babıali de Bulgarların bu istekleri üzerine Fener'de bir papazevi yapılmasına izin verdi. Rumlar ile Bulgar arasında uzun süre çekişmeler yaşandıktan sonra 1870 senesinde bir beratla Bulgarların Rum Patrikhanesinde ayrılımları sağlandı ve "Bulgar Eksarhlığı" adı ile kendilerine ait bir kilise kurulmasına izin verildi. Bkz; Bozkurt, Gülnihal; "II. Meşrûtiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları" **OTAM**, Ankara 1993, Sayı: IV, s. 102.

³⁸⁹ **M.M.Z.C.**, 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁹⁰ **M.M.Z.C.**, 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁹¹ **M.M.Z.C.**, 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

teşekkür ediyordu. Mustafa Arif Bey evvel ki sadrazamların iktidarlarını sağlama almak için önce atama fermanlarını okutmayı düşündüklerini hâlbuki İbrahim Hakkı Paşa'nın ise önce başarılı olacağı kabine ve programı düşünüp ondan sonra hükûmet makamına geçtiğini söylüyordu.³⁹²

Muş Meb'ûsu İlyas Sami Efendi ise meşrûtiyetin ilan edileli daha iki sene dolmadığı halde altı kabine değiştiğini bu yüzden kabine sorunun artık bitmesi gerektiğini söyleyerek, bir an önce yeni kabinenin onanmasını ve memleket için desteklenmesini istiyordu.

İstanbul Meb'ûsu Kirkor Zöhrap Efendi ise hükûmet programların mecliste okuması gerektiğini ve okuduktan sonra ise müzakere edildikten sonra güven oylaması yapılmasının meşrûtiyet gereği olduğunu söylüyordu.³⁹³ Kirkor Zöhrap Efendi hükûmet programında sadece Girit meselesi somut olarak yer aldığının altını çiziyordu. Diğer konularda hedeflenenlerin ise bir programda söylenip söylenmemesinin önemli olmadığını herkese göre değişik, özel istekler durumunda olduğunu belirtiyordu. Ona göre önemli olan memleketin şuan içinde bulunduğu durum göz önüne alınarak, çoğunluk fırkası tarafından desteklenen kabinenin bir an önce güvenoyu alarak göreve başlaması gerektiğini ifade ediyordu.

Sinop Meb'ûsu Rıza Nur Bey hükûmet programlarının kabine tarafından hazırlanıp meclise getirildiğinde mebuslar tarafından hemen incelenmesi müzakere edilmesinin mümkün olmadığını bu nedenle müzakerelerin ertelenmesinin doğal olduğunu söylüyordu. Rıza Nur Bey, Kamil Paşa hükûmet programını hemen meclis tarafından onaylanmasını ise meşruti idarede acemi olduklarını; *“Meşrûtiyeti içimizde kim bilirdi. Hepimizin ağzı, gözü, kulağı kapalı idi; bilmiyorduk. Alkışlara boğduk. Bu, bir hatamızdı.”* Diyordu.³⁹⁴ Rıza Nur Bey programı ağır eleştiriyordu. Ona göre bu program memleketimizde birçok önemli sorun olduğu halde hiçbirinden bahsetmediğini ileri sürüyordu. Özellikle Balkanlarda vahim olaylar cereyan

³⁹²M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁹³M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

³⁹⁴M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

ettiğini, çetelerin sorun yarattığını ayrıca idare-i örfi ile ilgili programda bahsedilmediğini söylüyordu.

Hama Meb'ûsu Abdülhamit Zöhravi Efendi ise kabineye itimat oyu vermeyecekleri fakat programı daha incelemedikleri için herhangi bir olumlu veya olumsuz bir görüşlerinin olmadığını söylüyordu.

Tokat Meb'ûsu İsmail Paşa, meclisin ikiye ayrıldığını bir taraf hemen güvenoyu verelim bir taraf ise program hakkında oylamanın daha sonraya bırakılmasını istediğini bu tartışmanın memlekete zarar verdiğini söylüyordu. İsmail Paşa, memleketin sorunlarını çözmek için bir kabinenin sorumluluk aldığını ve bir an evvel bu sorumluluğu yerine getirmesini sağlamak için derhal güvenoyunun verilmesini talep ediyordu.³⁹⁵ Meclis başkanı yapılan konuşmalardan sonra müzakerelerin yeterli olduğuna dair on beş Meb'ûsun imza verdiğini bunu Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın konuşmasından sonra oylamaya geçeceğini belirtiyordu.

İbrahim Hakkı Paşa mebusların konuşmalarından sonra söz alarak hükûmet programına yönelik yapılan eleştirilere cevap verdi. İbrahim Hakkı Paşa, program hakkında meclisin bir kısmının derhal güven oylamasına geçilmesini isterken bir kısmının programın oylamasının ertelenmesini istediğini söylüyordu. Güven oylamasının ertelenmesini isteyenlerin kesin olarak ret vereceklerini de düşünmediğini belirterek, öyle olsa bile gücenmeyeceğini saygı ile karşılayacağını belirtti. Ona göre muhalefetin olması gayet doğaldı. Muhalefet doğası gereği mevcut hükûmeti düşürmek için çalışacağını çünkü hükûmeti düşürerek kendi fikri ile idareye geçmeyi hedefleyeceğini belirterek muhalefetin varlığından rahatsız olmadığını söylüyordu.³⁹⁶ İbrahim Hakkı Paşa, kendi hükûmetinin de Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti gibi özgür kurulmadığına ve aynı sonucu yaşayacağına dair yapılan eleştirilere şöyle cevap verdi: *"Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin sukutunda ahval-i Meşrûtiyete muhalefet göre idim. Onun yerine heyet-i vükela teşkilini kabul etmezdim. Şimdi ikinci bir söze cevap vereyim. Kabinenin teşkilinde Hakkı Paşa hürriyetini muhafaza edememiştir, tesirata tabi olmuştur,*

³⁹⁵M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁹⁶M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

denmiştir. Bu sözü reddederim. Bu söz iki suretle merduttur. Eğer Hakkı Paşa denilen şahış Sadr-ı azam olmak için, o şerefi ihraz için kendisiyle hem fikir olmadığını bildiği adamların hilaf-ı vicdan heyetine kabul etmiş ise rica ederim o şahsa beyan-ı itimat etmeyiniz. Çünkü o adam değildir. Kabineyi teşkil eden zatkabineyi ekseriyeti meclisin itimadına mazhar olacak adamlarla hem fikir ve hem meslek değilse kabinenin teşkilinden vazgeçer, hem fikir hem meslek ise o kabineyi teşkil eder. Bundan dolayı zannetmeyiniz ki kabine reisi o adamların esiri olur.”³⁹⁷ İbrahim Hakkı Paşa kabine üyeleri arasında değişik görüşler dile getirilebileceğini bunun gayet normal olduğunu önemli olan farklı görüşleri dile getirildikten sonra ortak kararın alınması gerektiğini belirtiyordu. Aksi bir durum söz konusu olduğunda hükûmet içinde ayrılık olduğundan istifa edilmesi gerektiğini söylüyordu. Kendi hükûmetini ise şöyle ifade ediyordu: “...Ben beyan ediyorum ki refaketime tenezzül eden zevat-ı kiram benimle umur-u devletin mesail-i muazzaması hakkında hem fikir hem meslektir. Bu söz heyet-i aliyenizi temine kifayet eder. Çünkü bunlar namus üzerine söylenmiş sözlerdir. Ziyade münakaşaya mütehammil değildir.”³⁹⁸ İbrahim Hakkı Paşa, program hakkında yapılan eleştirileri kısa olarak cevaplayacağını belirtiyordu. Özellikle Sinop Meb’ûsu Rıza Nur Bey’in program için söylediği “...bu program parlak değildir” sözüne karşılık: “Şüphe mi var... Allah beni parlak program yazmaktan saklasın. Korktuğum şey parlak program tanzim etmektir.”³⁹⁹ Diyerek, programı hazırlarken öncelikle en önemli konuları ilk sıraya aldıklarını ve bunları kısa sürede çözüme kavuşturulabileceklerine inandığını söylüyordu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, programda dış politika hakkında yeterli açıklamaların olmadığına dair yönelik eleştirileri şöyle cevaplandırıyordu; “Hiçbir vakitte bir kabine reisi devletin mesleki hâriciyesinden bahsedeceğim diye ne kadar mesail varsa hepsini ayrı ayrı tizkâr etmez. Çünkü idare-i umûr-u devleti beş yüz kişi arasında her teferruatı ile müzakere etmek kabil değildir.” İbrahim Hakkı Paşa göre meclisler bir hükûmete güvenoyu verir, hükûmet meclisten aldığı

³⁹⁷M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁹⁸M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

³⁹⁹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

bu kuvvetle programı uygulamaya başlar, şayet başarısız olursa güvensizlik oyu almadan istifa etmelidir. Eğer yanlış yaparsa o zaman güvensizlik oyu ile düşürülmelidir. İbrahim Hakkı Paşa hükûmetin yanlış politikasında “garez varsa cezası Divân-ı âlidir” diyordu.⁴⁰⁰ İbrahim Hakkı Paşa, hükûmetin halletmesi gereken bir konu varsa hükûmetin yapacağını söyledi. Eğer meclise müracaat etmesi gereken bir konu olursa meclise müracaat etmekten çekinmeyeceklerini ifade ediyordu. Ona göre devletin bütün sorunlarını; *“kitap yazar gibi hem de nasıl kitap, kamus yazar gibi, gelip te Meclis-i Meb’ûsân’da okunması”* mümkün olmadığını ve dünyanın hiçbir yerinde böyle bir örneğin olmadığını belirtiyordu.⁴⁰¹ Eğer hükûmetin icraatları ve sorunlarla ilgili öğrenilmesi gereken bir durum olursa, meclisten güvenoyu aldıktan sonra herhangi bir Meb’ûsun hükûmete vereceği “istihza”ya meclise bizzat gelerek gereken cevabı vereceğini söylüyordu.

Yapılan görüşmelerden sonrahükûmet programının kabul edilmesine dair aralarında Menteşe Meb’ûsu Halil Bey’in de verdiği üç ayrı takrir verildi. Programın kabulü için verilen bu takrirlere karşılık ret edilmesine dair otuz dört Meb’ûsun imzasıyla bir takrir verildi. Otuz dört mebus verdikleri takrirden, hükûmet programının ileri bir tarihte incelendikten sonra oylanmasını istediklerini fakat bunun kabul edilmediği için kabul oyu vermeyeceklerini beyan ediyorlardı. Hükûmet programı 24 Ocak 1910 tarihinde yapılan güven oylaması sonucunda otuz bir ret oyuna karşılık yüz yetmiş sekiz evet oyu ile kabul edildi.⁴⁰² Hükûmet programın büyük bir farkla kabul edilmesi üzerine Hüseyin Cahit Yeni Tanîn’deki bunu memnuniyet verici olarak değerlendiriyordu: *“187 reyin hepsi İttihâd ve Terakkî Fırkası’nın değildir. İşte bu, İttihâd Ve Terakkî Fırkasına mensub olmadıkları halde memleketin menâfi’ hangi noktada olduğunu görüb ona göre hareket iden birçok meb’usîn-i muhteremin vücuduna delâlet ider.”*⁴⁰³ Oylama da dikkat çeken bir durum ise, hükûmet programının reddi için verilen takrirden otuz dört imzalı olmasına rağmen ret oylarının otuz bir çıkmasıdır. Özellikle kabinenin

⁴⁰⁰ M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴⁰¹ M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴⁰² M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴⁰³ Hüseyin Cahit, “Dünkü Celse”, **Yeni Tanîn**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

yapısını ve programı ağır eleştiride bulunan muhalif mebuslar Lütfi Fikri Bey ve Boşa Efendi'nin evet oyu vermeleri düşündürücüdür.⁴⁰⁴ Güven oylamasında verilen ret oyları, Osmanlı siyasi hayatında muhalefetin her geçen gün artığının bir göstergesi idi. İbrahim Hakkı Paşa'nın sadareti süresinde İttihat ve Terakki ile olan ilişkisi yüzünden, muhalefet hayli güçlenecekti.⁴⁰⁵

İbrahim Hakkı Paşa'nın Meclis-i Meb'ûsân'da milletvekillerinin önünde okuduğu programının ana vurgusu Osmanlılık ülküsü idi. Paşa, Osmanlı ülkesinde yaşayan toplulukları bu ülkü etrafında, sevgi, saygı ve güven ile hayatlarının devamının sağlanacağını belirtiyordu. Program genel olarak şu başlıkları ihtiva ediyordu:

1. Toplumun huzur ve güvenliği temin edilecektir.
2. Hak ve adalete dikkat edilecek, bunun sağlanması için şiddet ile beraber merhamet beraber uygulanacaktır.
3. Osmanlı toplumlarının arasında var olan anlaşmazlıklar ortadan kaldırılacaktır.
4. Osmanlı ülkesinde genel ve özel kanunlarla idare edilen bölgelerin konumları dikkate alınacak ve buna göre yeni düzenlemeler yapılacaktır.
5. Dış politikada devletlerle barış siyaseti esas alınacaktır.

3.6.3. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmet Programının Osmanlı Kamuoyunda Değerlendirilmesi

Yeni kabinenin kurulup hükûmet programının Meclis-i Meb'ûsân'da okuması önemli bir gelişme olarak görülüyordu. Çünkü Osmanlı kamuoyunda hükûmetin en az üç dört ayda kurulabileceğine hatta bu sürenin bile yeterli olmayacağına dâir söylentilere yeni sadrazamın programı mecliste okumasıyla son verilmiş oluyordu.⁴⁰⁶ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın meclise gelerek bizzat programını takdim etmesi, meclis çoğunluğunu elinde

⁴⁰⁴ Hocaoglu, **a.g.e.**, s. 159.

⁴⁰⁵ Gazel, **a.g.e.**, s. 84.

⁴⁰⁶ "Dünkü Celse", **Yeni Tanîn**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası'nın desteğini gösteriyordu.⁴⁰⁷ Hükûmet programının okunmasından sonra İttihat ve Terakki Fırkası, programın uygulanabilir bir program olduğunu bildiriyordu.⁴⁰⁸ Ülke ihtiyaçlarının o kadar çok olduğunu ve bu yüzden hükûmetin hangi sorunları gidermek için çalışsa memnuniyet vereceği ve bu yüzden programın bir an evvel uygulanmaya geçilmesi isteniyordu.⁴⁰⁹ Hüseyin Cahit ise Tanîn'deki yazısında, programı gayet sade ve gerçekleştirilmeyecek vaatlerden uzak olduğunu belirtiyordu: *"Fi-lhakika Hey'et-i Vükelâ'nın programını temyiz iden sıfat-ı kâşife, mahdûd ve mütevâzi olmasıdır. Pek çok şey vaad idüb de hiçbir şey yapmamakdan ise az vaad iderek bunu iyi yapmak elbette mercuhdur."*⁴¹⁰ Hüseyin Cahit, Mecliste program hakkında eleştirilerde bulunan muhalefeti eleştiriyordu. Muhalefeti sadece eleştirmek için konuştuklarını, kendilerinin ülke meseleleri hakkında herhangi bir fikir ileri sürmediklerini, bu yüzden hükûmet programına karşı sadece tenkit etmekle kaldıklarını söylüyordu.⁴¹¹ Hatta muhalefetin hükûmet programı yanlış bulmadığını, sadece programın eksik yönlerini dile getirdiklerini belirtiliyordu. Muhalefetin bu yaklaşımı hükûmetin programının olumlu olduğunun bir göstergesi olarak değerlendiriliyordu.⁴¹² Hükûmet programının değerlendirildiği bir başka yazıda ise programın açık olmadığı ifade ediliyordu;⁴¹³ *"Bu programın suret-i tahrir ve beyanı pek açık değildir. Bundaki maâni-i mündemce herkesin idrak-ı zatisine göre tefsirat-ı adideye sebep olabilir."* Özellikle içişlerine ait konuların daha açık ele alınmasının daha iyi olacağı vurgulanıyordu. Ülkenin içine düştüğü karışık sorunların çözümü açık ve net olarak ortaya konulması bir zorunluluktur. Bu sebeple halk ne kendi geleceğini ne de memleketin geleceğini açıkça göremediğinden devleti adamlarını yapacakları uygulamaları açık ve anlaşılır bir şekilde görmek istedikleri vurgulanıyordu; *"Rical-i devlet tayin-i meslek*

⁴⁰⁷ "Dünkü Celse", **Yeni Tanîn**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁰⁸ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s. 97.

⁴⁰⁹ "Sevilen Sözler, Yazılân Sözlerden Daha İyi", **Sabah**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹⁰ Hüseyin Cahit, "Kâbinenin Programı", **Yeni Tanîn**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹¹ "Dünkü Celse", **Yeni Tanîn**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹² "Sevilen Sözler, Yazılân Sözlerden Daha İyi", **Sabah**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹³ "Hakkı Paşa Kabinesinin Programı ve Andan İstinbât Ettiğimiz Maâni" **İkdâm**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

umurunda vuzûh ile ifade-i meram etmek mecburiyetindedirler. Halk ancak o açık sözlerle meslek-i zatilerine bir cereyan verir.”⁴¹⁴

Programın açık ve net yazılmamasına rağmen, Sadrazam İbrahim Hakki Paşa’nın bilgi ve birikimine olan güvenden dolayı hükûmet programına olumlu görülmesini sağladığı ifade ediliyordu; “İtiraf ve teslim ederiz ki beyanname, şevâhid-i siyasiyeden ad edilecek derecede mühim bir vesikadır. Havi olduğu hakayık memleketimiz için düstur hareket-i ittihazına şâyestedir. Kabine reisi bütün ahvalimize icmal etmiş, memleketimizin hataliyetini, ihtiyacatını teşrih eylemiştir. Bu bir hutbe-i siyasiyedir ki muhatabı bütün ümmet olduğu gibi mütekellimi de lisân-ı hakikate tercüman olmuştur. Veleve ki ba’zı noktalarda zimmen olsun, memleketin bugün ta’kib edeceği hat-ı hareket bu programda münderictir.”⁴¹⁵

Program iki kısımdan oluşuyordu. Birinci kısımda ülke içi konular, ikinci kısımda ise dış politikayla ilgili konular bulunuyordu. İçişlerine ait konular on iki maddeden oluşuyordu. Programın kâğıt üzerinde kalmayacağı ve İbrahim Hakki Paşa hükûmetinin bu vaadi gerçekleştirebileceği vurgulanıyordu.⁴¹⁶

1. “Heyet-i cedide-i vükelâ te’min-i ezhan ve takrir-i asayi-i âzam ve akdem vecaip addetmektedir.”⁴¹⁷

Hüseyin Cahit yazısında hükûmetin öncelikle ele alacağı konuları sıralıyordu. Hükûmet ilk önce asayiş konusunu gündeme alacağını bu konuda herhangi bir zorluk yaşamayacağını söylüyordu.⁴¹⁸ Hükûmetin asayiş konusunu çözmek için çalışmaya başlayacağını kimsenin “te’min-i ezhan ve takrir-i asayiş” çalışılmasını kimsenin yanlış bulamayacağı belirtiliyordu.⁴¹⁹ Ayrıca 31 Mart olayından sonra tekrar aynı olaylarla karşı karşıya kalınmamak için oluşturulan İdâre-i Örfiyye’nin tedricen kaldırılacağı belirtiliyordu. Yeni hükûmetin bu olağanüstü tedbirleri kaldırmasıyla hayatın normale döneceği vurgulanıyordu. Bunu sağlarken hükûmetin Kanûn-ı

⁴¹⁴İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹⁵İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹⁶“Kabine Ne Diyor?”, **Sabah**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹⁷M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴¹⁸Yeni Tanın, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴¹⁹“Sevilen Sözler, Yazılan Sözlerden Daha İyi”, **Sabah**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

Esâsiye'ye bağlı kalarak hareket edeceğini ve hükûmet yetkisi ile meclisin yetkilerinin karışmamasına dikkat edileceği belirtiliyordu.

Osmanlı kamuoyunun özellikle muhalefetin dikkatle üzerinde durduğu idâre-i örfiyye konusunda hükûmetin, gerekli şartlar oluştuğunda kaldırılmasına dâir görüşüne Hüseyin Cahit ise karşı çıkıyordu ; *“Biz bu mütâlâya tamamıyla iştirâk idemediğimizi itirâf eylemeliyiz. İstanbul'da ezhân te'mîn idilmeğe muhtâc ise o idare-i örfiyyenin mevcûdiyetinden dolayı değildir. İdare-i örfiye bir sebep değil, bil'akis bir netice-i zarûriyedir. Binâen-aleyh fikrimizce esbâb-ı lâıkiyla taharrî ve tensikât meselesinde olduğu gibi güzel tedâbîrlerle izâle itmek daha muvaffık olur. Esbâb ortadan kalkınca idâre-i örfiyyeye zaten lüzûm kalmaz. İstanbul'daki idâre-i örfiyyenin hiç kimseye zararı yoktur. Te'min ettiği huzur ve sükûn efkâr şu sırada en muhtâc olduğumuz bir nimettir.”* İdâre-i örfiyye konusu İbrahim Hakkı Paşa'nın sadâreti süresince hükûmetle İttihat ve Terakki Fırkası arasında fikir ayrılığına sebep olacaktır. İbrahim Hakkı Paşa, İdâre-i örfiyyenin kaldırılmasını daha İstanbul'a gelir gelmez söylemiş fakat bu sözünü yerine getiremediğinden birkaç defa istifanın eşiğinden dönecektir.

Hükûmet özellikle taşrada eskisi gibi nüfuzunu gösterebilmesi için asayiş sağlaması gerekiyordu. Bu nüfuzunun sağlanabilmesi için jandarmanın *“tensikâtı ve ıslahı”* ile daha da mümkün hale geleceğini işaret ediyordu.⁴²⁰ Hüseyin Cahit, ihmal edilen Makedonya Sorununu da çıkarılacak olan *“Çeteler Kanunu”* ile halledileceğini ümit ediyordu.

2. Hükûmetin çözmesi gereken diğer bir problem ise Memur Tensikâtı Kanunudur. Bu konuda en büyük problem İstanbul'da yaşanıyordu; *“Çünkü en çok, en fazla, en yüksek maaşlı me'mûrîn İstanbul'da idi. 10 Temmuz İnkılâbını müteâkiben bütün Osmanlılar vaktiyle bu fazla fazla me'mûriyetler ihdâsı, maaşlar tahsisi suretiyle yapılan sû-i istimâlâta karşı izhâr-ı gayz ve nefret ediyorlardı.”*⁴²¹ Hüseyin Cahit, bu kanunun herkes tarafından gerekli görülmesine rağmen uygulamada birçok kişiyi mağdur edeceğinden hükûmeti bu konuda uyarıyordu; *“Tensikât esâsen herkesin haklı göreceği bir icrâât*

⁴²⁰Yeni Tanîn, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴²¹Yeni Tanîn, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

iken tatbikatındaki müşkülât, adâletin tamamıyla muhâfaza edilmesindeki âdem-i imkân şübhe yok ki birçok kalbleri kırdı."⁴²² Bütün zorluklara rağmen hükûmetin bu problemi çözeceğinden de ümitlidir. Sabah Gazetesinde "Tensikât Kanunu"nın hükûmetin öncelikleri arasında olduğunu ve kanunu adil bir şekilde hazırlayarak meclise sunacağını belirtiyordu.⁴²³ Memur Tensikâtı konusunda hükûmete Meclis-i Ayandan ve Meclis-i Meb'ûsândan bazı kesimlerin müdahale ettiği belirtiliyordu. Bu müdahalenin konunun çözümünü zorlaştırdığı gibi meşrûtiyetin ruhuna aykırı olduğu ifade ediliyordu. Bu karışıklığı Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın çözeceğine ümit ediliyordu; *"Hakkı Paşa ulûm-ı hukûkiyye ve idâreyeye müntesip bir zat olduğu cihetle bu hatanın tamirini vazâif-i mevkulesinden ad ediyor. Binaenaleyh kabine tashih-i hata ile tensikatzedeganın yüreğine su serpiyor. Ve tensikatın mecra-yı tabisine ircainâ lüzum gösteriyor, fakat ne yapılacağı izâh olunmuyor.*"⁴²⁴

3. *"Anâsır-ı Osmaniyeden bulunan cemaat-ı muhtelifenin hal ve mevki-i kanunileri kanun esasiyle muayyen ve mahfuz ve bu babta bir güne şüphe ve tereddüde mahal olmadığı derkâr bulunduğundan kanun-u mezkûrun mevadd-ı muhtelifesi beynindeki aheng-i irtibaa hâlel verilmeyerek ve Osmanlılık maksad-ı ulvisi rehber ittihaz edilerek uhuvvet-i osmaniyenin muhabbet ve emniyeti mütekabile-i anâsır esası üzerine binası ve ebnâ-yı vatana tamim olunan hizmeti mukaddese-i askeriyeyle beynel anâsır bir kat daha teyyüd edecek ihtisasat-ı muhâdenet ve samimiyetin takviyesi ehemmi makasiddir.*"⁴²⁵

Hükûmet programında yer alan konulardan biri de Osmanlılık düşüncesinin ülke genelinde yerleşmesidir. Osmanlı ülkesinde bütün toplulukların bu düşünce etrafında kenetlenmesi ile birlik ve beraberliğin sağlanacağına ümit ediliyordu⁴²⁶; *"Anâsır-ı Osmaniye'nin kanûn-ı esâsi ile Osmanlılık maksad-ı ulviyesi cümlesinin mutakabellen yekdiğerine muhabbet*

⁴²² **Yeni Tanîn**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴²³ "Kabine Ne Diyor?", **Sabah**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴²⁴ "Hakkı Paşa Kabinesinin Programı ve Andan İstinbât Ettiğimiz Maânî" **İkdâm**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴²⁵ **M.M.Z.C.**, 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

⁴²⁶ "Kabine Ne Diyor?", **Sabah**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

ve muhâdanet esâsıyla tevsik kılınarak hizmet-i askeriyenin umûm Osmanîlere teşmili dahi te'yid-i muhâdenete hizmet ettirilecektir." Kabinenin bu konuda ele alacağı tedbirlerin programdan tam olarak belli olmadığı, hâlbuki memlekette büyük sorun olan bu tefrikayla ilgili çözümün nasıl olacağı açık ve net olarak bilinmesi gerekirdi.⁴²⁷

4. "Hikmet-i hükûmet şiddet ve merhametin mezcini amirdir. İhlal-i asayiş edenlere şiddet, bundan musap olanlara karşı merhamet teşkil etmekle beraber bazı aksam-ı memalikte ahalinin hususiyet-i ahvali ve emzice ve âdâtca ihtilâfı ve bununla beraber terakkiyat-ı iktisadiyyenin noksanı veya mefkudiyet-i mugayir marzâ ahvali müzmin şekline koyduğundan Heyet-i Vükelâ bu babta yalnız şiddet-i tedbiri kâfi addetmeyip, fenaliğin esbâbını taharriye ve onlara çâresâz olmağa ve şu suretle esastan ıslahına gayretedecek ve babta lüzum göreceği tedabiri kanûniyenin itâsını Meclis-i Umûmî'den talep eyleyecektir."⁴²⁸

Ülkenin çeşitli bölgelerinde âsâyışı ihlâl edenler olayların görüldüğü ve uzun zamandır bu konunun çözülemediği ifade ediliyordu. Karışıklıkların görüldüğü yerlerin ekonomik ve özel konumlarından dolayı olayların çıktığının ifade edilmesi, âsâyışı ihlâl edenlere karşı sadece şiddeti kullanarak değil rahatsızlıkların çıkış sebeplerinin de araştırılacağı hükûmet programında yer alması takdirle karşılanıyordu.⁴²⁹ Hükûmetin sadece şiddet kullanarak değil halkı şikâyetlere sevk eden sebepleri araştırıp ona göre çözümler bulacağını söylemesi, mevcut Çeteler Kanununda düzenlemeler yapacağını gösteriyordu. Bu yaklaşımından dolayı İbrahim Hakkı Paşa tebrik ediliyordu;⁴³⁰ "Esaslı bir tedbir. Hakkı Paşa bundan dolayı şâyân-ı tebrikdir; çünkü memleketimde bu ana kadar zuhur iden fenaliğin istimâl kuvvetle zahiren def'i çaresine bakılmak öteden beri mu'tâd olup fenaliğin esbâb-ı zuhurunu ıslâh cihetine atf-ı ehemmiyet edilmez. Binaenaleyh fenalıklar da esbâb-ı baki olduğu için imtidat edip gider."

⁴²⁷ İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴²⁸ M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

⁴²⁹ "Kabine Ne Diyor?", Sabah, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴³⁰ İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

5. “*Vilâyâtın tanzimi idâresi ehemmi umur olduğundan, bu babta kaleme alınmış olan lâyiha-i kanuniye haiz olduğu ehemmiyet-i fevkalâde ile mütenasip suret ve müddete ve Şûra-yı Devletçe ve Heyet-i Vükelâ ariz ve amik tetkik ve Meclis-i Meb’ûsâna sürat-i mümkinеyle takdim olunacaktır.*”⁴³¹

Hükûmet programında bahsedilen vilâyetlerin idaresiyle ilgili kanunun tekrar incelenerek meclise sunulması isteniyordu. Vilayetlerde aşağıdan yukarıya bütün çalışanların- en küçük memurlardan kaymakam ve mutasarrıflara kadar- işlerin düzgün gitmediğinden şikâyet ettikleri belirtiliyordu. Bunun sebebini ise üst düzey memurların yetkilerinden kaynaklandığını, bir yerde taşranın bir hizmet gerçekleştirebilmesi için merkeze bağlı kalarak işlerin yavaşladığını ifade ediliyordu. Bu yetkilerin meşrûtiyet hukukuna göre belirlenmesi gerektiği isteniyordu.⁴³² Bu konuyla ilgili olarak şöyle bir örnek veriliyordu; “*Bir vilâyette yapılacak yolların münakaşasına buradaki turuk u maâbir müdürü müdahale edecek olursa o vilâyette hiçbir şey yapılamayacağı şikârdır. Geçende Konya vilâyetinde temmuzda açılan yol inşası münakaşası turuk u maâbir müdüriyetinin lüzûm-ı müdahalesine mebnî iki ay sürmüş, nihâyet mevsim geçip inşaat kalmıştır. Bu usûl eski usûlden hiç farkı yoktur. Halk bunu rey’ülayn görürse muhsinât-ı meşrûtiyeti nasıl idrâki muvafık olabiliyor?*”⁴³³ Hükûmet, meclise sunacağı kanun ile bu yetki karışıklığını gidererek yapılacak olan hizmetlerin bir an önce halka ulaştıracağı ümit ediliyordu.

6. “*Bilcümle şuaabât-ı idârenin ıslâhı ve ezar cümle emvâlî gayrimenkule hakkındaki kavâninin terakkiyât-ı asriyeye ve ihtiyacat-ı zamaneye tevfiği ve kavânin-i adliyece tekemmülâtı lâzimenin vücuda getirilmesi ve memleketçe terakkiyat-ı maddiyyenin mâbihil istihsali olan umur-u nâfia imtiyazatı hakkında kuvve-i icraiyye ve kanûniyyenin hududu vazâifini tayin edici nizam-ı mühimin vaz’ı hususunda gerek mukaddemce heyet-i sabıka tarafından başlanmış, gerek bu defa ibtidar edilecek tetkikatın*

⁴³¹ **M.M.Z.C.**, 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴³² “Hakkı Paşa Kabinesinin Programı ve Andan İstinbât Ettiğimiz Maâni” **İkdâm**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴³³ **İkdâm**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

bir netice-i seriaya isaline çalışılacak ve tanzim-i kavaninde şariat-ı mutahhara ahkâm dahi bir rehber-i kıymetdar olacaktır.”⁴³⁴

Hükûmet programında değinilen gayr-ı menkullerin durumuyla ilgili olarak ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak düzenlenmesi gerektiği vurgulanıyordu. Yapılacak düzenleme ile emlâk ve gelir sahipleri de yararlanacağı ve bu sayede ülke ekonomisinde bir canlılık kazandırılacağı ifade ediliyordu. Emlâk-ı gayr-ı menkule kanununda tadilat yapılması şart olduğu vurgulanıyordu. Yapılacak düzenleme ile virane halinde olan arsalarda inşa edilecek olan binalardan alınacak vergiler ile devlete gelir sağlanacaktır.⁴³⁵ Ayrıca ülke ekonomisinin atıl durumda kalan arsaların değerlendirilmesi için emlâk bankalarının kurulmasına işaret ediliyordu; *“Kavânin-i hazire mucibince on bin liralık arsası olan bir adamın bugün piyasadan bin lira nakidtarın itmesi ihtimal haricindedir. Çünkü o on bin liralık arsa hiçbir şeyi te'mine hizmet edemez. Memleketimizde emlâk bankaları gibi müessesat peyda olmadıkça servet-i umûmiyyenin esası olan arazi ve emlâkın hiç kıymeti olamaz.”⁴³⁶*

7. *“Kuvâ-yı Umûmîyye-i Devletin yekdiğerinin umuruna karışmayarak Kanûn-u Esâsî kavâid-i asliyesi veçhile her kuvvetin kendisine ait hukûk ve selâhiyâtta tamamen istifadesi intizam-ı umûr-ı memleket nokta-i nazarından pek ziyade haiz-i ehemmiyettir.”⁴³⁷*

Hükûmet programında yer alan *“Kavânin-i adliyenin tekmili ve umûr-ı nâfia imtiyazatı hakkında kuvve-i icraiyye ve kanuniye vazâifinin ta'yin ve tahdidi”* konusunda Avrupa kanunları göz önünde bulundurularak düzenlemeler yapılması gerektiği vurgulanıyordu. Özellikle ticaret ve ceza kanunları ve sulh mahkemeleriyle ilgili düzenlemelerin yapılacak olması memnuniyetle karşılanıyordu;⁴³⁸ *“Kuvve-i adliyenin tekmilinden hâsıl olacak neticeler terakkیات-ı maddiye ve maneviyyemiz nokta-i nazarındanehemmiyet-i mahsuseye haiz bulunmağla kabinenin programında*

⁴³⁴M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴³⁵İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴³⁶İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴³⁷M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Devre: I, İçtima Sene: 2, İ.: 29, Cilt I, s. 617–643.

⁴³⁸İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

bu cihetin itina-yı mahsusla nazır-ı itinaye alınması şayan-ı takdirdir.” Devlet yönetiminde hükûmet ile meclis yetkilerinin birbirlerine karışmaması gerektiği ve bu kuvvetlerin yetkilerinin sınırlarının belirlenmesinin altı çiziliyordu. Hüseyin Hilmi Paşa’nın hükûmeti zamanında çekilen sıkıntıların başında hükûmet ile meclis arasında görev ve yetkilerin yeterli bir şekilde, açıkça belirlenmemesi yüzünden yaşanılmıştı. Hükûmete ait işlere meclisin müdahale etmesi karışıklığa sebep olmuştu.⁴³⁹ Buna örnek olarak Lynch imtiyazı meselesinde görülmüştü. Hükûmet ile meclis arasında gerginlik yaşanmıştı.⁴⁴⁰ Lynch meselesinde yaşanan bu gerginliğin tekrar yaşanmaması için “kuvve-i icraiyye ile kuvve-i kanûniyye” yetkilerinin açık olarak belirlenmesinde kabinenin yapacağı düzenleme çok yerinde olacaktır.⁴⁴¹

İbrahim Hakkı Paşa’nın mecliste hükûmet programını okuduktan sonra yapılan eleştirilere karşı verdiği cevapta hükûmet ile meclis arasında görev ve yetkilerin belirlenmesine değiniyordu. İbrahim Hakkı Paşa’ya göre meclis bir hükûmete güvenoyu verir, hükûmet meclisten aldığı bu kuvvetle programı uygulamaya başlar, şayet başarısız olursa güvensizlik oyu almadan istifa etmelidir. Eğer yanlış yaparsa o zaman güvensizlik oyu ile düşürülmesi gerektiğini söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa, hükûmetin yanlış politikasında, *“garez varsa cezası Divân-ı âlidir. Ben henüz sadrazam olmadım çünkü henüz güvenoyu almadım. Eğer güvenoyu aldıktan sonra bir soru önergesi olursa gelir cevap veririm”* diyordu.⁴⁴² İbrahim Hakkı Paşa’nın bu sözleriyle hükûmetin görevini eksiksiz yerine getirebilmesi için meşrûtiyetin verdiği hukûk ve ayrıcalığın tamamıyla ve serbestçe yararlanması ile mümkün olacağını belirtiyordu.⁴⁴³ Hükûmet, bütün icraatını kanunlara göre yapacağını belirtiyor bu da meşrûtiyetin faydalarını halka göstereceği için takdir

⁴³⁹ “Sevilen Sözler, Yazılân Sözlerden Daha İyi”, **Sabah**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁴⁰ Hüseyin Hilmi Paşa, Lynch imtiyazını yeni şartlar yenilenen mukaveleyi imzalaması İttihatçılarla arasını bozmuştu. İttihatçılar mukavelenin Meclis-i Meb’ûsân tarafından tasdik edilmesi gerektiğini ileri sürerken, Hüseyin Hilmi Paşa taahhüd-ı maliyi ihtiva etmediği için meclise göndermek istemiyordu? Hükûmet ile meclis arasında bu yetki tartışması Hüseyin Hilmi Paşa’nın istifa etmesiyle sonuçlanmıştır. Gazel, **a.g.m.**, s. 259–266.

⁴⁴¹ **İkdâm**, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁴² “Sevilen Sözler, Yazılân Sözlerden Daha İyi”, **Sabah**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁴³ “Sevilen Sözler, Yazılân Sözlerden Daha İyi”, **Sabah**, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

ediliyordu. Fakat şu husus dikkat çekiliyordu;⁴⁴⁴ *“Büyük küçük memurlarımıza hüsn-i niyetin vücudu şüpheden azadedir. Fakat icabât-ı meşrûtiyet layıkıyla teyakkun edilmediği için bilmeyerek ve istemeyerek eski göreneklere temayül görünüyor.”*

8. *“Seleflerimiz sene-i âtiye bütçesini takdim etmiştir. Mazhar-ı tasvibiniz olacak bütçenin hüsn-ü tatbiki ile beraber, tekâlif-i Devletin usul-ü tahsil ve cibayetinde(vergilerin ve başka gelirlerin devletçe tahsil edilmesi) ıslahât ile bir kat daha semeredar(verimli) olmalarının temini ve tezayüd-ü varidat hususunda zaten heyet-i celilerince malum bulunan müzakeratın intacive mesarifte mümkün mertebe iktisada ve tasarrufa riayetle beraber şan ve Şeref-i Devlete, temini hüsn-ü idareye hâdim masraflardan kaçınılmaması lüzumu pişîye nazar-ı dikkatte bulundurulacaktır. Bu cümleden olarak Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin bir devlet-i muazzama olması ve hudud-u berriye ve bahriyesinin vüsatı itibarıyla ordu ve donanmaca ihtiyacı kemali itina ile tetkik edilip idare-i Hükûmetten intizam artıkça tezaidi tabii olan istitaat-ı maliyemizle mütenasiben icab edecek ve en ziyade zâmini sulh ve selâh olacak fedakârlıklar Vükelâyı Ümmet-i Osmaniye'nin tetkikâtı vatanperveranalarına arzedilecektir.”*⁴⁴⁵

Hükûmet programında yer alan devlet gelirlerinin artırılması, masrafların azaltılması takdirle karşılanıyordu. Devlet gelirlerinin artırılması için yapılan görüşmelerde ilk olarak gümrük vergilerinin yüzde dört artırılması, iktisada uyulmadıkça gelirlerin artırılmasının bir önemi olmadığı çünkü ülke servetinin daha gelişmediği için tasarrufa ihtiyacımız olduğu vurgulanıyordu. Bunun için yapılması gereken;⁴⁴⁶ *“En büyük tasarruf suiistimalât kapılarını kapatmaktan ibaret olsa yeri vardır. Binaenaleyh yalnız tasarruf değil Elyevm mer'i olan bir takım fena usûllerin dahi ref'i icab eder. Baruthane iktisâdı gözümüzün önünde duruyor. Eğer usûl-ı murakabe bihakkin tatbik edilir ise bu yüzden edilecek istifade tasarruf yüzünden edilecek istifadeden daha azımdır.”* Hükûmetin dikkat etmesi gereken en

⁴⁴⁴İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁴⁵M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-643.

⁴⁴⁶İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

önemli işlerin başında devlet gelirlerinin usûlüne göre harcanmasıdır. Halkın devlet hazinesine ödediği türlü türlü vergilerin usûl-ı meşrûtiyetin tesisiyle verimli olarak kullanılması gerekmektedir. Ayrıca vergilerin toplanmasının da düzene girmesi gerekmektedir;⁴⁴⁷ *“Halktan alınan vergilerin cibayetinde suiistimalâtın önünü almak gayet müşkül bir iş olduğundan memleketimiz ahalisinin cehâlet-i haziralarına mebni usûl-ı tahsil ve cibâyeti mümkün mertebe sadeleştirmek ve taaddütten kurtarmak şarttır.”*

9. *“Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin bir devlet-i muazzama olması ve hudûd-u berriye ve bahriyesinin vüsâtı itibarıyla ordu ve donanmaca ihtiyacı kemali itinayla tetkik edilip idâre-i Hükûmetten intizam artıkça tezaidi tabii olan istitaat-ı maliyemizle mütenasiben icab edecek ve en ziyade zâmini sulh ve selâh olacak fedakârlıklar vükelâyı ümmet-i osmaniyenin tetkikatı vatanperveranalarına arzedilecektir.”*⁴⁴⁸

Hükûmetin kara ve deniz kuvvetleri içi vaad ettiği düzenlemeler takdirle karşılanıyordu. Hüseyin Cahit, memleketin her şeye ihtiyacı olduğunu fakat bütün ihtiyaçlardan daha önemlisi ordu ile donanmanın yeterli bir kuvvete getirilmesi gerektiğini şiddetle vurguluyordu.⁴⁴⁹ Bu düzenlemelerin maliyenin gücü miktarınca deniz ve kara kuvvetlerin tedricen artırılacağına dikkat çekiliyordu. Bununla birlikte askeri harcamaların millet ve devleti zarara uğratmaması isteniyordu.⁴⁵⁰

10. *“Devlet-i Âliyenin meslekî haricisi bilcümle düvel-i muazzama ve mütehabbe ile muhadenet-i samimiye esasına ve komşu hükûmetlerle dostane ve itimat-kârane bir politikaya müstenit olup suret-i umumiyede icabat-ı ahdiyeye riayet gösterilmek ve kimseye karşı haknaşinasane ve tecavazkarane makasıt takip edilmemek ve buna mukabil vatan-ı mukaddesimizin hukuk ve menafii dahi şan ve şerefine layık surette müdafaa edilerek bimennihilkerim her türlü halelden masum bulundurulmak ve elyevm mevcut olan ve âtide tahaddüs edebilecek bulunan mesail şu esas dairesinde idare ve halledilmek ve devlet-i Âliyenin cemiyet-i düveliyeye içinde mühim bir*

⁴⁴⁷İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁴⁸M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴⁴⁹Yeni Tanîn, 13 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁵⁰İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

unsuru müsalemet teşkil etmesine gayret olunmak hususunda seleflerimizin mesleki muhafaza kılınacaktır. Usul-ü meşrûtiyetin takarrürü devr-i istipdadın ezhan-ı düvelde ihdas ettiği tereddüdâta lehülhamd nihayet verip meşrûtiyetin usul ve fûrûunun muhafazasını kuvve-i teşriye ve icraiyece ne kadar itina ve usul-ü mezkûreyi muhal addolunabilecek ahvalden ne derece ittika olunur ve bu iki kuvvet beynindeki ittihat ve itimat ne kadar istikrar ve izdiyad ederse o nisbette hüsn-ü temayülata mazhar olacağımız ve şu suretle hukuk-u meşruamızın muhafazına muvaffak olmakla beraber, mâni-i terakkiyat olan kuyud-u ahdiye-i kadime a'sar – didedende suhuletle kurtulacağımız kazâyâ-yı bedihiyeden olmakla, şu tarik-i selamette devam ileâlem-i medeniyetin enzâr-ı takdir ve heyhâhisini celbe çalışmak bir maksad-ı mühim teşkil edecektir.”⁴⁵¹

Hükûmetin dış politikada uygulanacağı siyasetin; *“bilcümle devletler ile ve komşu hükûmetler ile muhadenet-i samimiye esasının tatbiki”* esası üzerine kuracağını bildirmesi kabul görüyordu. Bu politika, Osmanlı Devleti'nin kimseye saldırıda bulunmayacağını, kimsenin hukukuna karışmayacaktır. Aynı şekilde bir devletin Osmanlı topraklarına saldırmasına ve hukukuna karışmasına izin vermeyeceğini gösteriyordu. Hükûmet dış uygulamak istediği dış politikasına *“düvel-i mutehabe ve komşu hükûmetler tarafından layık olduğu derecede nazar-ı itibare alınacağı”* ümit edildiğini belirtiliyordu.⁴⁵² Fakat bu samimi, dostluk siyasetinin uygulanması insanlar için geçerli olsa da bu kaidenin uygulanmasında ne gibi sonuçlar doğuracağını şimdiden bilmek imkânsızdır. O yüzden; *“hazır ol cenge...”* kaidelerini de bir an nazarımızdan çıkarılmaması isteniyordu.⁴⁵³

11. Hükûmet programının değerlendirilmesi yapılırken, hükûmetin kapitülasyonlara bakışının altı çiziliyordu;⁴⁵⁴ *“Kabinenin icabat-ı ahidiyeye riayet edeceğini tezkâr etmesi ahalimiz için bir derstir. Yalnız ahalimiz için değil, kapitülasyonlar ahkâmından bihaber olan bazı memurlarımız içinde bir tenbihdir. Bazı kimseler bunların ahkâmını şimdiden mefsuh görmek emel-i*

⁴⁵¹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617–643.

⁴⁵²İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁵³İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁵⁴İkdâm, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

vatanperveranesinde bulunuyor ise de uhûd-ı mevcude, göstereceğimiz liyakat-ı mülkiye ile alakadarını tarafından bilüzum görülmedikçe o emelimizin is'âf olunması kabil olamaz. Bunu zihnimize iyice yerleştirmeliyiz.”

3.6.4. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmet Programı'nın Dış Basındaki Yankıları

Berlin'de yayınlanan Alman gazetesi Fosischzeitung, İbrahim Hakkı Paşa'nın programının sadeliğine vurgu yapıyordu. Programın huzur ve barış programı olarak görülüyordu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın programda lüzumsuz sözlerden ve vaatlerden uzak durduğunu ve çözülmesi gereken sorunları göstermesi bakımından önemli buluyordu.⁴⁵⁵ İbrahim Hakkı Paşa'nın programda sadece meşrûtiyette yaşadıklarını değil hukûka da riayet edilen bir ülkede yaşadıklarını göstermek istediklerini bu yüzden çözülmesi gerek kusurları açıkça ifade ettiğini belirtiyordu.⁴⁵⁶ Aynı gazete Türkiye'de herkesin meşrûtiyete, hukûka ve kanunlara riayet ederse kapitülasyonların kaldırılabilirliğini belirtiyordu.⁴⁵⁷

Viyana Fremden-Blatt Gazetesi, İbrahim Hakkı Paşa'nın programında barışa vurgu yapılmasının çok önemli olduğunu belirtiyordu. Meşrûtiyet hukûkunun korunacağını ve bunun için hükûmet ile meclis arasında görev ve yetkilerin yerli yerine oturtulacağına dair açıklamaların takdire değer olduğunu ifade ediyordu.⁴⁵⁸

Paris Debats Gazetesi, İbrahim Hakkı Paşa'nın Yunanistan'a karşı hiçbir husumeti olmadığını, bu konuda daha uygun hissiyatı olan bir sadrazamın bulunmasının zor olduğunu belirtiyordu.⁴⁵⁹ İkdâm Gazetesi hükûmet programının açıklanmasından sonra Fransız kamuoyunun İbrahim Hakkı Paşa'nın programının değerlendirirken Girit Meselesini ele alıyordu. Yeni hükûmetin dış politika yaklaşımını olumlu karşıladığını bildiriyordu. Hükûmetin bu bakışını karşılık Giritliler'in de olumlu yaklaşmasını ve

⁴⁵⁵Yeni Tanîn, 14 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁵⁶İkdâm, 14 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁵⁷İkdâm, 14 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁵⁸Sabah, 14 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁵⁹Sabah, 14 Kânûn-ı sâni 1325.

düşmanca politikadan vazgeçmelerini tavsiye ediyordu: *“Giritliler şimdiki bulundukları hal-i tereddüden kurtularak açık ve mu’in bir mevkii gelmezler ve Yunanlılar da Giritlileri tahrik etmekten geri durmazlarsa Yunanlılar gibi Giritlilerin de gayr-ı kabil ta’mir bir hatada bulunmuş olacaklardır.”*⁴⁶⁰

Debats Gazetesi hükûmet programında yer alan gayr-i müslimlerin askere alınmasını olumlu karşılıyordu. Daha önce gayr-i müslimlerin askere alınmasını olumsuz karşılandığını bunu bir uğursuzluk olarak bakıldığını belirtiyordu. Fakat bu bakış açısının yanlış olduğunu ve şimdiye kadar ordu içinde hiçbir vukuat, hiçbir anlaşmazlık ve itaatsizlik meydana gelmediğini önemle vurguluyordu. Sıkıntının askerliği yapanlardan değil patrikhaneden ileri geldiği belirtiliyordu. *“Müşkilat, talimât neticesi olarak askerlerin kendilerinden zuhur etmemiş, Rum Patrikhanesinden ika’ olunmuştur. O halde hizmet-i umumiye-i askeriye’nin tatbikinde icabat-ı mahalliye nazar-ı i’tibara alınarak bilâfıkr müzmerr i’tidâl ile hareket etmek elbette muvafık olur. En büyük tehlike kendilerine cemaatlerin ve vekil-i tabileri nazarıyla bakan ve efrâd-ı karganın menafinden ziyade ecnebi bir devletin menafine muvafık surette hareket iden eşhâsın müdahalatından veya muhalefete teşvik ve tahrikinden ileri geleceği maznundur.”*⁴⁶¹

Macar Hirlap Gazetesi ise İstanbul’daki muhabirinin gönderdiği değerlendirmeyi yayınlarak, hükûmet programını olumlu karşılıyordu. Hükûmet programının, Osmanlı ıslahâtının ağır uygulandığı şeklinde eleştiren Avrupalı politikacılara karşı güzel bir cevap olduğu belirtiliyordu. Osmanlı ülkesinde, meşrûtiyeti diğer toplumlardan önce Müslümanların muhafaza etmeleri gerektiği ifade ediliyordu. İbrahim Hakkı Paşa hükûmetine bu sebeple büyük görev düştüğü ifade ediliyordu. Özellikle meşrûtiyetin uygulanacağına şüphe içinde kalanlara güven verilmesi gerektiği ve Meclis-i Meb’ûsân’da muhalefetin oluşması memleketin menfaatine olacağı vurgulanıyordu.⁴⁶²

⁴⁶⁰Yeni Tanîn, 15 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁶¹Sabah, 16 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁶²Sabah, 14 Kânûn-ı sâni 1325.

İstanbul'da yayınlanan Fransızca gazeteler hükûmet programını takdirle değerlendiriyorlardı. İkdâm Gazetesi Osmanischer Loyd Gazetesin'den iktibasla;⁴⁶³ *“Dördüncü defa olmak üzere bir sadrazam takip edeceği hat-ı hareketi, bir programını Meclis-i Meb’usan’da kıraat ediyor. Hakkı Paşa ifâdâtının i’tidâli, pek müzeyyin olması ile seleflerinden temeyyüz ediyor. Ma’mafih bu program, ilm-i belâgat nokta-i nazarından hâiz-i ehemmiyet olmamakla beraber daha esaslı, daha ziyade havâsi hâizdir.”* Yine İstanbul'da yayınlanan La Türkiye Gazetesi ise İbrahim Hakkı Paşa'nın programın açık ve mutedil olduğunu, meclis çoğunluğunun desteğini aldığını, programa destek vermeyenlerin ise 34 mebustan ibaret olduğundan hükûmetin endişeye düşmemesini belirtiyordu.⁴⁶⁴

Viyana'daki Fremden-Blatt Gazetesi, Yeni hükûmetin programında Türkiye'nin bütününde barışı sağlamaya gayret edeceklerine dair vaadlerini takdirle yorumluyordu. Programda bahsedilen kuvvetler arası uyumun önemine dikkat çekiliyordu. *“Meşrûtiyetin usûl ve furu’nun muhafazasına kuvve-i teşri’ ve icra’iyyece ne kadar i’tinâ ve usûl-ı mezkûreyi muhill ad olunabilecek ahvâlden, ne derece i’kâ olunur ve bu iki kuvvet beynindeki ittihâd ve imtimâd ne kadar istikrâr ve izdiyâd iderse o nisbetde hüsn-i temâyulâta mazhar olacağız.”* İbaresini herkes tarafından kabul görmesi ümit ediliyordu.⁴⁶⁵ Ayrıca gazete Türkiye'nin dış politikada da meşrûtiyetin yerleştirilmesi ve muhafazası konusunda en mühim rollerden birini yerine getirmekte olduğunu belirtiyordu.

Avrupa basını İbrahim Hakkı Paşa'nın özellikle dış politikada barışçı yaklaşımını Osmanlı Devleti'nin sorunları çözmedeki samimiyeti olarak görüyorlardı. Bu politikanın uygulanabilmesi için de zaman tanınmasını istiyordu.

⁴⁶³İkdâm, 16 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁶⁴İkdâm, 15 Kânûn-ı sâni 1325.

⁴⁶⁵Yeni Gazete, 14 Kânûn-ı sâni 1325.

3.6.5. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ve Muhalefet

İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti, Meclis-i Meb'ûsân'da çoğunluğu elinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkasının desteği ile güvenoyu almıştı. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'ye muhalif her hareket hükûmeti de cephe almış oluyordu. Zaten yeni kabinde İttihatçı bakanların çoğunlukta olması hükûmetin İttihat ve Terakki hükûmeti olarak görülmesini sağlıyordu.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa bu gerçeği de saklamıyordu. Ona göre mecliste çoğunluğu bulunduran bir fırka var ve hükûmette bu fırkanın programı kabul etmiştir. Bu fırkanın güvenini almış bir hükûmet olduklarını ve onların isteğine uygun, güvenlerini sağlayacak harekette bulunmalarının doğal olduğunu aksi halde iktidarda kalamayacaklarını söylüyordu.⁴⁶⁶

Hükûmet programı güvenoyu alır almaz, Fırka içinde bazı meb'ûslar, hükûmetin kuruluşundaki beklentileri gerçekleşmeyince istifa ettiler.⁴⁶⁷ İstifa eden meb'ûsları İttihat ve Terakki Fırkası telgraflarla hem protesto etmiş hem de fırka olarak daha da güçlendiklerini ve kendilerinin yekvücut 154–160 meb'ûs olduklarını bildirmişlerdir.⁴⁶⁸ İstifa eden meb'ûslar, Gümölcineli İsmail Hakkı Bey'in başkanlığında Ahali Fırkası'nı kurdular. Ahali Fırkasının kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, İttihat ve Terakki Fırkasından ayrılan altı meb'ûsun 8 Şubat 1325 tarihinde verdikleri istifa dilekçeleri⁴⁶⁹ ile birlikte bir günde kurdukları kabul edilmektedir. Ahali Fırkası meb'ûsları İttihat ve Terakki ile seçilmişler, 1911 yılında da Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katılmışlardır. Tunaya, Ahali Fırkası'nın kendi başına bir seçime girmediğini belirtir: *"Ahali Fırkası, İttihatçılıkla İtilâfçılık sarkacı içinde, kendi listeleriyle herhangi bir seçimle ilgilenmiş değildir."*⁴⁷⁰

Ahali Fırkası, Meclis-i Meb'ûsânda bulunduğu süre içerisinde etkili muhalefette bulunması, meclisin çoğulcu ve çok partili bir yapı içinde

⁴⁶⁶ Tunaya, **a.g.e.**, III. cilt, s. 103.

⁴⁶⁷ İttihat ve Terakki Fırkasından istifa eden mebuslar şunlardır; Karasi Meb'ûsu Vasfî, Gümölcine Meb'ûsu İsmail, Bayezit Meb'ûsu, Süleyman Sudî, Trablusgarp Meb'ûsu Ferhat, Erzurum Meb'ûsu Şevket, Burdur Meb'ûsu Ömer Lütfî. Bkz: **Sabah**, 9 Şubat 1325.

⁴⁶⁸ Akşin, **a.g.e.**, s. 181.

⁴⁶⁹ **Sabah**, 9 Şubat 1325; **Yeni Gazete**, 9 Şubat 1325.

⁴⁷⁰ Tunaya, **a.g.e.**, I. cilt, s. 234.

kalmasını sağlamıştır. Ahali Fırkası mecliste hemen hemen bütün tartışmalarda yer almış ve şiddetli bir muhalet partisi olarak kendini göstermiştir. Her ne kadar meclis çoğunluğunu elinde bulunduran İttihat ve Terakki karşısında sayıca azınlıkta kalsa dahi verdikleri soru ve gensorular ile etkisini göstermiştir.⁴⁷¹ Özellikle Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa hakkında verilen soru önergesinde Ahali Fırkası büyük bir başarı göstermiş ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın Meclis-i Meb'ûsân'da elinde bulundurduğu meb'ûs çoğunluğuna rağmen İttihatçıları dolayısıyla hükûmeti zor durumda bırakmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası yaşanan istifaların etkisini kırmak için Meclis-i Meb'ûsân'da bulunan Rum mebuslarla gidermeye çalışmıştır. Fakat İttihatçıların Rum mebuslarla ortak hareket etme düşüncesi, Balkanlar'da meydana gelen olay nedeniyle gerçekleşmemiştir.⁴⁷²

İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlık yaptığı dönemde Osmanlı siyasi yapısında çeşitli muhalif hareketler giderek artıyordu. Muhalefet çeşitlenip çoğalırken mecliste hizipleşmeler görölüyordu. Muhalif partilerin kurulmasıyla çok partili bir siyasi yapının yanında Rum, Ermeni, Arap unsurlarla birlikte Balkan kökenli etnik unsurlar da birer muhalif siyasi birim haline geliyordu.⁴⁷³

İttihat ve Terakki Fırkası istifalar ile sarsılırken bu sefer "cemiyet-fırka" çekişmesi ortaya çıkmıştır. Cemiyet ile fırka arasındaki çekişme, Ticaret ve Nâfia Nâzırı Hallaçyan Efendi'nin bu nezârete getirilmesi ile ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁴ Çünkü Hallaçyan Efendi'nin kabine içinde yer almasını istemeyen cemiyet üyeleri bulunuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti önde gelen üyelerinden

⁴⁷¹ Ahali Fırkası, Meclis-i Meb'ûsânda İbrahim Hakkı Paşa hükûmetine karşı; Arnavutluk Harekâtı, Demokrat Fırka üyeleriyle Sosyalist Fırka üyelerinin tutuklanmaları, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın sorgulanması ve 1910 yılı bütçe görüşmelerinde kendini göstermiştir. Bkz: Tunaya, **a.g.e.**, I. cilt, s. 235.

⁴⁷² Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.105.

⁴⁷³ Bu dönemde iki parti, Mutedil Hürriyetperveran ve Ahali Fırkası tamamen Meclis-i Meb'ûsân üyeleri tarafından kurulmuştur. Meclis dışında kalan muhalif partilerde bulunmaktaydı. Bunlar ise; Osmanlı Demokrat Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Osmanlı İslahât-ı Esasiye Fırkası ve Milli Meşrûtiyet Fırkası bulunuyordu. Bkz: Hocaoglu, **a.g.e.**, s. 164; Osmanlı Demokrat Fırkası, Şubat 1909'da kurulmuş ve parlamentoda temsil edilmemesine rağmen Görice Meb'ûsu Şahin Taki ve Siroz Meb'ûsu Hristo Dalçef Efendi fırkaya yakınlık gösteren mebuslardır. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası İkinci Meşrûtiyet parlamentosu içinde kurulmuş ilk siyasi partidir. Fırkaya özellikle azınlık mebusları ilgi göstermiştir. Fırka içindeki Dersim Meb'ûsu Lütfi Fikri, Şefik el- Müeyyed ve Rıza Nur gibi etkili isimler yer almıştır. Bu isimler yaptıkları muhalefetle İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'ni hayli zorlamışlar ve kabineyi istifaya kadar getirmişlerdir. Bkz: Gazel, **a.g.e.**, s. 8.

⁴⁷⁴ **Sabah**, 1 Şubat 1325.

Doktor Nazım Bey İstanbul'a geldiğinde Cemiyet ve Fırka arasındaki çekişme ile ilgili olarak, kendisine yöneltilen sorulara karşılık, herhangi bir sorun olmadığını söyleyerek yalanlıyordu. Dr. Nazım Bey, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Meclis-i Meb'usân Reisi Ahmet Rıza Bey'den memnun olmadıklarına dair soruya ise gayet iyi çalıştıklarını hatta evvelsi akşam İttihat ve Terakki Fırkası Reisi Halil Bey ve Meclis-i Meb'usân Reisi Ahmet Rıza Bey'le birlikte yemek yediklerini, aralarında herhangi bir ihtilafın olmadığını belirtiyordu.⁴⁷⁵ Dr. Nazım Bey kendisiyle yapılan mülakatta her ne kadar yalanlasa da var olan bu sorunu çözmesi için Cemiyet tarafından İstanbul'a gönderilmişti.⁴⁷⁶

İttihat ve Terakki içindeki istifalar ve Cemiyet ile Fırka arasındaki gerginlik olduğuna dair haberleri fırsat bilen muhalefet, hükûmete şiddetle yüklenmeye başlamıştır. Dersim Meb'ûsu Lütfi Fikri Bey, son günlerde gazetelerde Nafia Nezaretiyle ilgili olarak çeşitli haberler çıktığını bu haberlerin doğru olup olmadığına dair nâzır tarafından meclise bilgi vermesini istemiştir.⁴⁷⁷ Lütfi Fikri Bey, Ticaret ve Nâfia Nâzırı Hallaçyan Efendi'den özellikle; Demiryolları, karayolları, limanlar, arazi sulama ve seyr-i sefain imtiyazâtı gibi konularda bilgi verilmesini talep etmiştir.⁴⁷⁸ Hallaçyan Efendi, Lütfi Fikri Bey'in sorusunun çok genel olduğunu böyle bir soruya cevap vermesinin mümkün olmadığını, daha ayrıntılı bilgi istenirse bu konuda bir gensoru önergesi verilmesi gerektiğini söylüyordu.⁴⁷⁹ Lütfi Fikri Bey bunun üzerine Nâfia Nâzırı Hallaçyan Efendi'nin cevaplamasını istediği konuları şöyle sıraladı:

1. Yemen ve Anadolu şimendiferleri hakkında geçen sene Meclisten çıkan maddelerin sonuçları,
2. Bağdat Şimendiferinin inşaatı halen devam edip etmediğini,
3. Anadolu'da bunlardan başka ne gibi şimendifer inşaatının nezaretçe mevzu bahis olduğunu,

⁴⁷⁵ **İkdâm**, 1 Şubat 1325.

⁴⁷⁶ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.106.

⁴⁷⁷ Gazel, Ahmet Ali; **Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ında Parlamenter Denetim (1908-1920)**, İstanbul, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007, s. 55.

⁴⁷⁸ **MMZC**, 24 Şubat 1325, Dev.: I, İçt.Sen: 2, İ.:51, C.: II, s. 24.

⁴⁷⁹ Gazel, **a.g.e.**, s. 55.

4. Ülke genelinde yolların durumu ve ne kadar yola ihtiyaç duyulduğunu,

5. Dedeağaç ve Samsun limanları hakkında ne gibi çalışmalar yapıldığı,

6. İstanbul tramvaylarının elektrikli tramvay olarak değiştirilmesi hakkında yapılan çalışmaların ne aşamada olduğu,

7. İmtiyazların nelerden olduğu ve şuan hangi dereceye gelmiştir.

Lütfi Fikri Bey; *“Efendiler, zannedersem bundan daha sarîh ve bundan daha nâfi memleket için suâl olamaz. İşte bunu takrîre rabt ediyorum. Bunlara isterseniz sual deyin, isterseniz istizah deyin.”* Diyerek Hallaçyan Efendi'nin Meclis'te bu konuları açıklamasını istiyordu.⁴⁸⁰ Yapılan görüşmelerde İttihat ve Terakki Fırkası, Ticaret ve Nâfia Nâzırı Hallaçyan Efendiyi koruması muhalefeti durdurduğu gibi Hallaçyan Efendi'yi istemeyen Cemiyete karşı da korumuş oluyordu. Hallaçyan Efendi'yi daha kabinenin kuruluşundan beri istemeyen Cemiyet, bu sefer bakanlığın ikiye ayrılmasını istiyordu. Cemiyet'in isteği kabul olursa Ticaret Nezâreti'ne Hallaçyan Efendi, Nâfia Nezâreti'ne ise Selânik Meb'ûsu Rahmi Bey getirilerek sorun çözülmüş olacaktı. Fakat Cemiyetin bu teklifi Fırka tarafından reddedildi.⁴⁸¹ Bu gelişmeler üzerine İttihat Terakki Fırkası Reisi Menteşe Meb'ûsu Halil Bey tarafından, Hallaçyan Efendi'nin kabinedeki görevinden alınacağına dair yapılan haberleri yalanlayan bir açıklama yapıldı. Yapılan açıklamada ayrıca Hallaçyan Efendi'ye Fırka tarafından verilen desteğin geri alınması için herhangi bir görüşmenin yapılmadığı belirtiliyordu.⁴⁸²

İbrahim Hakkı Paşa hükûmetine muhalefetin saldırıları, Sada-yı Millet Gazetesi'nin başyazarı Ahmet Samim'in öldürülmesiyle daha da şiddetlenecektir. Hükûmet de artan muhalefet saldırılarına karşı harekete geçecektir. Gazeteci Ahmet Samim'in öldürülmesi daha önce 31 Mart isyanının çıkmasına zemin hazırlayan Serbesti Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesine benziyordu. Bu yüzden aynı durumun oluşmaması

⁴⁸⁰MMZC, 24 Şubat 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 51, C.: II, s. 27.

⁴⁸¹Sabah, 6 Şubat 1325.

⁴⁸²Tanîn, 6 Şubat 1325.

için sıkıyönetimin devreye girmesi lazımdı. Bu da Mahmut Şevket Paşa'nın harekete geçmesi demekti.⁴⁸³ Sıkıyönetimin gerekçesi olarak Eski elçi Şerif Paşa'nın başkanlığında kurulan Islahât-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası adı ile bir muhalif partinin yurttan gizli bir örgüt kurduğunu, bu örgütün Rıza Nur ve Mustafa Natık tarafından yönetildiği söylendi. Bu gizli örgütün -Cemiyet-i Hafiye- esas amacının Mahmut Şevket Paşa ve Talât Bey'i öldürmek olduğu ileri sürerek Rıza Nur ile birlikte birçok kişi tutuklanacak ve böylece Cemiyet-i Hafiye olayı patlak verecektir.⁴⁸⁴

3.7. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÛMETİ DÖNEMİNDEKİ ÖNEMLİ OLAY VE DÜZENLEMELER

3.7.1. Çeteler Kanunu

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti zamanında Makedonya'da ortaya çıkan ihtilâl çeteleriyle mücadele edebilmek için "Çeteler Layiha-i Kanûniyyesi" adı altında bir kanun tasarlanmıştı.⁴⁸⁵ 27 Eylül 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti çeteciliği yasaklayan bu kanun, kanunlaşma aşamaları yerine getirilmeden Meclisin tatile girmesi nedeniyle "kanun-ı muvakkat" (geçici kanun) olarak Hükûmet tarafından uygulanmıştı.⁴⁸⁶ Bu kanunun amacı çeteleri ortadan kaldırmakla birlikte halkın elinde bulunan silahların toplanmasını da sağlıyordu. Kanun; üzerinde silah bulunduran kişiye 6 ay hapis cezası verdiği gibi silahlı çetelerde bulunanlara 10 yıl, çete liderlerine ise idam cezasına çarptırılmasına imkân veriyordu. Toplantılar izne bağlanarak, toplanılacak yer ve saat önceden bildirilecekti. Meclis veya Hükûmet toplantı halinde bulunduğu sırada bu binaların 3 kilometreden daha yakında toplantı yapılması yasaktı.⁴⁸⁷ Çeteler, Seyyar Jandarma Kuvvetleri oluşturuluncaya kadar takip taburları tarafından imha edilecekti. Çeteleri

⁴⁸³ Akşin, **a.g.e.**, s. 182.

⁴⁸⁴ Akşin, **a.g.e.**, s. 182.

⁴⁸⁵ Gazel, **a.g.e.**, s. 250.

⁴⁸⁶ Karal, **a.g.e.**, s. 135; Gazel, **a.g.e.**, s. 250.

⁴⁸⁷ Shaw, **a.g.e.**, s. 345.

izlemekle görevli olanlara karşı silahla karşılık verenler idam cezasına çarptırılacak, çeteleri saklayan, yardım eden köylülere toplu ceza verilecekti.⁴⁸⁸ Meclis tatili bittikten sonra kanun görüşülmek üzere Meclise geldiği zaman da hükûmet değişikliği meydana gelmiş, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti kurulmuştu. Sadarete gelen İbrahim Hakkı Paşa ise bu çeteler kanunu üzerinde bir değişiklik yaparak Meclise yeni bir kanun teklifi olarak sunmuştu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Meclise sunduğu bu kanun teklifine Siroz Meb'ûsu Hristo Dalçef Efendi ve arkadaşları karşı çıkarak gensoru önergesi vermişlerdi. Bu önergeye göre daha Meclisten geçmeyip kanunlaşmadığı için geçici kanun olarak uygulanmasının Kanun-ı Esâsiye'ye aykırı olduğu belirtiliyordu.⁴⁸⁹ Gensoru önergesi veren mebuslar, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin çeteler kanunu tasarısını "Sıkıyönetim Kanununa Ek Tasarı"sına eklenmesinin mümkün olmadığını çünkü Sıkıyönetim Kanunun henüz Meclisten onaylanmadığı buna ek bir kanunun da geçirilemeyeceği ileri sürülerek itiraz ediyorlardı.⁴⁹⁰

15 Şubat 1910 (2 Şubat 1325) tarihinde Meclis başkanlığına Siroz Meb'ûsu Hristo Dalçef Efendi, Siroz Meb'ûsu Dinkas Efendi, Selânik Meb'ûsu Honeus Efendi, Yanya Meb'ûsu Kostantin Sürula Efendi ve Yanya Meb'ûsu Dimitraki Kingos Efendi imzalı gensoru önergesi verilmiştir.⁴⁹¹ Önergede; Kanun tasarısının Meclis tatile girdikten sonra onaylanmadan uygulanmaya başladığını bu sebeple Kanûn-ı Esâsiyeye aykırı olduğu belirtiliyordu. Hükûmetin yeni bir tasarı hazırladığı için eski tasarı ile yapılan uygulamaların geçersiz olduğu ifade ediliyordu. Buna rağmen Kosova'da Divân-ı Harp tarafından üçer ay sürgün cezasına çarptırılan dokuz kişinin Bursa'ya gönderilmek üzere İstanbul'a getirilerek hapsedilmişlerdi. Bu uygulamanın eski kanun tasarısına göre yapıldığını ve bu tasarının halen Yanya'da uygulandığını anlaşıyordu. Yukarıda belirtildiği üzere bu uygulamanın kanun şeklini almadığı için Hükûmet tarafından geçersiz sayılıp sayılmayacağını ve kanunlaşmadan eski Hükûmetin geçici olarak uygulamaya koyduğu kanunun

⁴⁸⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 135.

⁴⁸⁹ Gazel, **a.g.e.**, s. 250.

⁴⁹⁰ Karal, **a.g.e.**, s. 136.

⁴⁹¹ **MMZC**, 2 Şubat 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2 İ.:41, C.: II, s. 330.

neye göre tatbik edildiğini Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'dan cevap verilmesi isteniyordu.⁴⁹²

Siroz Meb'ûsu Hristo Dalçef Efendi, Meşrûtiyet öncesi uygulanan olağanüstü mahkemelerin Meşrûtiyet ile birlikte geçerliliğini kaybettiğini çünkü Meşrûtiyetin ilânı ile birlikte bu mahkemelerin kaldırıldığını belirtiyordu. Bu mahkemeler irade-i seniyye ile uygulandığını Meşrûtiyet ile birlikte yine irade-i seniyye ile olağanüstü mahkemelerin kaldırıldığını bu sebeple ile iddia edildiğinin aksine Çeteler Kanununun Hükûmet yetkisi ile bu mahkemelere ilâve edilmesinin söz konusu olamayacağını söylüyordu.⁴⁹³ Hristof Dalçef Efendi konuşmasının devamında Çeteler Kanununun uygulanışının Kanun-ı Esâsiye'ye aykırı olduğunu şöyle açıklıyordu;⁴⁹⁴

“Kanun-ı Esâsî'miz tevzi-i adaletin ne suretle olacağını tayin etmiştir. Birinci olarak Mehakim-i Nizamiyye ve Mehakim-i Şeriyye marifetiyle, diğeri ise ahval-i fevkalâde İdâre-i Örfiyye ilân ederek. Bununla da kalmıyor İdâre-i Örfiyye ilân etmekle beraber İdâre-i Örfiyye Kararnamesini de tatbik edeceğini tasrih ediyor. İdare-i Örfiyye Kararnamesi Meclis-i Meb'ûsânca ve Meclis-i Âyanca kabul edilmiş bir kararnamedir. Kanun-ı Esâsî'yi tadil ettiğimiz zaman, biz, İdâre-i Örfiyye Kararnamesini kabul etmiştik. Hatta Dersaâdet için ilân edilmiş olan İdâre-i Örfiyye, Meclis-i Meb'ûsânca kararıyla ilân edildi. Yani Hükûmet İdâre-i Örfiyye ilân edeceği zaman yalnız mer'iyyeti Kanun-ı Esâsî'mizce kabul edilmiş olan bir kararnameyi mevki-i icraya koyabilir. Hâlbuki şimdi Hükûmet ne yapıyor? Mer'iyyeti Kanun-ı Esâsî'ce tayin edilmemiş, Meclis-i Meb'ûsânca kabul edilmemiş bir lâyiha-i kanuniyyeyi mevki-i icraya koyuyor. Hükûmet henüz kabul etmediğimiz bir kanunu tatbikata koyuyor. Bundan başka lâyiha-i kanuniyye, bir takım mevadd-ı cezâiyye ihtiva ve bir takım esaslar kabul etmiştir ki bu mevadd-ı cezâiyye Kanun-ı Esâsî'mizin, Usûl-i Muhakememizin, Ceza Kanunlarımızın birçok mevaddına muhaliftir.”

⁴⁹²MMZC, 2 Şubat 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2 İ.:41, C.: II, s. 330; Gazel, a.g.e., s. 250.

⁴⁹³MMZC, 9 Şubat 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 45, C.: II, s. 457-461.

⁴⁹⁴MMZC, 9 Şubat 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 45, C.: II, s. 457-461.

Hristof Dalçef Efendi'nin bu açıklamalarına Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve İzmir Meb'ûsu Nisim Mazelyah Efendi, Hükûmetin mesuliyeti üzerine alarak yaptığını söyleyerek karşılık verirler. Hristof Dalçef Efendi ise Meclis-i Meb'ûsânca kabul edilmiş bir kanunu Hükûmet, İrade-i Seniyye ile ihlâl edebilir mi? Eğer ederse bu ilerisi için kötü bir uygulama olur ve Meclisce kabul edilen bütün kanunlar bu şekilde ihlâl ve ilga edilmek istendiğini belirtiyordu. Kanunları bu şekilde çıkararak Meşrûtiyete aykırı davranmış olacağını söylüyordu. Çeteler Kanununun geçici olarak uygulanması sırasında tutuklananlar olduğunu ve bu tutuklamaların hukuksuz olduğu ileri sürülmüş ve tutukluların salınması istenilmiştir. Çeteler Kanununca yalnız eşkıyaya tatbik edilmediği tutuklananların % 60'nın Hükûmeti eleştirenlerden oluştuğu ve bunun Meşrûtiyetinin ruhuna uymadığı ifade edilmiştir. Bu eleştirilere karşılık Selânik Meb'ûsu Artas Yorgaki Efendi, Çeteler Kanun-ı Lâyihası Kanun-ı Esasiyeye aykırı olduğu tespit edilirse, bu kanunun uygulandığı sırada tutuklananlar yanlış bir uygulama varsa meclis tarafından Çeteler Kanununa ilâve edilecek bir madde ile yeniden yargılanmaları sağlanarak hak mahrumiyetlerinin giderilebileceğini teklif etmiştir. Menteşe Meb'ûsu Hali Bey de Hükûmetin Meclis tatilde olduğu sırada asayiş ve düzenin sağlanması için bu kanunu uyguladığını bunu da Meclis kararına göre yaptığını ileri sürmüştür. Halil Bey, Meclisin şimdi açıldığını ve Hükûmet bunu Meclise göndererek müzakere edilmesini istediğini belirtmiştir. Meclisin de Kanun Layihasını encümene gönderdiğini ve encümenin göndereceği rapora göre görüşmenin yapılmasını istemiştir.⁴⁹⁵

Çeteler Kanun-ı Layihası görüşmeleri encümen tarafından incelenmek üzere karar alınmıştır. Kanun Hükûmetin istediği şekilde Encümende yapılan inceleme ve değişiklikler ile İdare-i Örfiye Zeyli olarak 5 Nisan 1326 tarihinde Meclis-i Meb'ûsânda yapılan görüşmede kabul edilmiştir.⁴⁹⁶

Kanunun 13 Haziran 1326 tarihinde Meclis-i Meb'ûsân'da tekrar görüşülerek ele alındı. Karesi Meb'ûsu İbrahim Vasfi Efendi yaptığı konuşmada, kanun yapma yetkisinin Meclis-i Meb'ûsân ve Âyan'da olduğunu

⁴⁹⁵MMZC, MMZC, 9 Şubat 1325, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 45, C.: II, s. 457-461.

⁴⁹⁶MMZC, 5 Nisan 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 74, C.: IV, s. 191-210.

söylemiştir. Fakat meclisin tatilde olduğu sırada olağanüstü bir durum meydana gelirse Kanûn-ı Esâsi'ye aykırı olmamak ve sorumluluğu Hükûmette olmak şartıyla, kanun lâyihasını meclis açılıncaya kadar uygulama yetkisi Hükûmete verildiğini belirtir. Bu sebeple geçen sene meclis tatile girdiği sırada Hükûmet meclis açılır açılmaz tasdik edilmesi şartıyla çeteler hakkında bir kanun lâyihası hazırladığını belirtir. Fakat bu şarta rağmen bu kanun lâyihası meclise gelmediğini söylemiştir. Hatta Hükûmetin geçici olarak kaleme aldığı bu kanun Meclis açıldığı zaman geçerliliğini kaybettiğini belirtir. İbrahim Vasfi Efendi bu kanunun halen Kanûn-ı Esâsiye'ye aykırı olarak uygulandığını belirtir. Kanunun uygulanmasından dolayı memlekete sağladığı menfaate rağmen uygulamanın yanlış olduğunu ifade etmiştir. Hükûmetin sorumluluğu üzerine alarak yaptığı Çeteler Kanun-ı Lâyihası Meclise gelmediği için kanunsuz uygulanmaktadır. Rumeli'de asayiş sağlamasına rağmen kanunsuz bir uygulamadır. İbrahim Vasfi Efendi; *“Evet asayiş sağlanmıştır. Fakat bilmeliyiz ki kanunsuz olarak tatbik edilen bir şey velev ki memleketi cennet haline getirse ben ona taraf değilim”* diyerek uygulamaya karşı olduğu söylemiştir.⁴⁹⁷ Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Bey de meclise kanun yapmak için geldiklerini belirterek, kanunsuzluğa karşı olduklarını söylemiştir. Mehmet Talat Bey devamla yapılan eleştirilere şöyle cevap vermiştir: İbrahim Vasfi Efendi'nin kanuna aykırı olarak yapılan bir uygulama memlekete fayda sağlasa bile kendilerinin de kabul etmeyecekleri bir durum olduğunu belirtir. Gündem olan kanunun Kanun-ı Esasînin verdiği yetkiye göre Hükûmet tarafından hazırlandığı ve İrade-i Seniyyesi çıkarıldıktan sonra uygulandığını ve Meclisin açılmasıyla birlikte Meclis-i Meb'ûsân'a takdim edildiğini söylemiştir. Meclisten Dâhiliye Encümenine gönderildiğini burada müzakere edildiği sırada kabine değişikliğiyle İbrahim Hakkı Paşa'nın sadarete geldiğini ve İbrahim Hakkı Paşa'nın kendisi kanun üzerinde bazı değişiklikler yaparak tekrar Meclise göndererek Dâhiliye Encümenine verildiğini belirtir. Mehmet Talat Bey kanunun encümenden geçirildikten sonra İdare-i Örfiyye eklendiğini ve Meclise gönderildiğini belirtir.

⁴⁹⁷MMZC, 13 Haziran 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 123, C.: VI, s. 577-581.

Bu şekilde yapılmasının ne Kanun-ı Esasî'ye ne de Hükûmetin yetkisine aykırı olmadığını söylemiştir.⁴⁹⁸ Hristof Dalçef Efendi, bu kanunun Kanun-ı esasî'ye aykırı olduğunu belirterek eleştirilerde bulunur. Ona göre bir mahalde dört-beş kişinin asayîşi bozarak eşkıyalıkta bulunmasından dolayı İdare-i Örfiyye ilân edileceğini İdâre-i Örfiyye ile birlikte Divan-ı Harplerin kurulacağını bu gibi dört-beş kişinin eşkıyalığı ile o bölgenin tamamen ihtilâl ettiği düşüncesinin yerleşeceğini; "Dört-beş kişilik bir çete. Biz buna ihtilâl mı diyeceğiz, isyan mı diyeceğiz? Hayır, çünkü umum Bulgarlar bu çetenin tenkili taraftarıydı" diyerek genelleme yapılmamasını istemiştir. Hristof Dalçef Efendi, Kanun-ı Esasî'nin ihtilâl teşebbüsü karşısında İdare-i Örfiyyeyi tahsis ettiğini, fakat burada âdî eşkıyalık karşısında bile İdare-i Örfiyye ilân edildiğini söyleyerek Hükûmeti eleştirmiştir. Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Bey de Dalçef Efendi'nin bu yaklaşımına arşı çıkararak, ihtilâl için yalnız siyasi hedef olması gerekmediğini, ihtilâlin gayr-i siyasi de olabileceğini, memleketin âsâyişini bozmakta bir ihtilâl olduğunu, bunu takdir etmenin de Hükûmete ait olduğunu, Hükûmet böyle takdir ederse İdare-i Örfiyye ilân edebilmesiyle birlikte Divan-ı Harplerin kurulabileceğini söyleyerek, Hükûmetin bu Çeteler lâyihasını İdâre-i Örfiyye'ye ekleyerek bunu sağlamak istediklerini belirtmiştir. Menteşe Meb'ûsu Halil Bey de Tan Gazetesinde çıkan bir yazıyı atfederek, Çeteler Kanunu sayesinde Makedonya'da âsâyişin sağladığını, memleketimizde emniyeti sağladığını belirterek kanunun yararlı olduğu söylemiştir. Halil Bey Çeteler Kanunun Kanun-ı Esâsiye'ye aykırı olup olmadığına dair ise şöyle açıklık getirmiştir; "*Meclis, hali içtimâda bulunmadığı zaman tatbik edilen bir kanun, Meclis içtimâ eder etmez onun tatbiki derhal durmak icap eder*" dendi. *Bu doğru değildir. Kuvve-i İcraiyye mesuliyeti deruhde ederek bir kanunu tatbika başlar. Meclis-i Meb'ûsân içtimâ edince, Kuvve-i icraiyye o kanunu Meclise gönderir. Meclis-i Meb'ûsân bir istizah suretinde bu kanunun tatbikine artık mahal yoktur diye o teklifi Kuvve-i İcraiyyeye karşı dermeyan ederse o vakit bu Kanunun tevakkuf etmesi lâzım gelir. Hükûmet, mesuliyeti tahtında pek âlâ böyle bir kanunu*

⁴⁹⁸MMZC, 13 Haziran 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 123, C.: VI, s. 577-581.

tatbik edebilir."⁴⁹⁹ Halil Bey, Kanun-ı esasî'nin birinci maddesine atıf yaparak İdare-i Örfiyye'nin ilân edildiğini bu sebeple aykırı bir durum olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Halil Bey, Hristof Dalçef Efendi'nin çetelerin âdi bir eşkıyalık içinde olduğunu bunu ihtilâl girişimi gibi algılanmaması gerektiğini dair görüşüne karşı çıkarak, bu çetelerin önceki dönemde devletin istiklâlini tehlikeye atarak Avrupa'nın Makedonya'nın kontrolünü ele geçirmesine hizmet ettiğini, bundan büyük ihtilâle hizmetin olmayacağını söylemiştir. Manastır Meb'ûsu Trayan Nali Efendi ise memleketin âsâyîşinin temini için kanunun faydalı olduğunu yalnız Divân-ı Harbler'in birçok suiistimallere yol açtığını bunun önüne geçilmesini talep etmiştir. Meclis Başkanı yapılan görüşmelerin yeterli olup olmadığını sorusuna karşılık mebusların yeterli bulması üzerine görüşmeler tamamlanmıştır.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 7 Aralık 1910 tarihinde Meclis-i Meb'ûsân'da Hükûmetin icraatları hakkında bilgi verirken Dersim Meb'ûsu Lütfi Fikri Bey'in gündeme getirmesiyle Çeteler Kanunu hakkında açıklamalarda bulunmuştur.⁵⁰⁰ Dersim Meb'ûsu Lütfi Fikri Bey Çeteler Kanunu hakkında yaptığı konuşmasında önceki Hükûmet zamanında Çeteler Kanunu adıyla Meclise verildiğini fakat bu kanunun meclis tatilde iken geçici kanun olarak uygulan, meclis açılıncada kanunlaştırılacağını belirtmiştir. Fakat İbrahim Hakkı Paşa'nın bu kanunun yerine kendisinin değişiklik yaparak İdare-i Örfiye Zeyli adıyla bir başka kanun layihasını ikame ettiğini belirtir. Lütfi Fikri Bey burada geçici kanunun uygulanmaya başladığı zamandan meclise getirildiği zamana kadar yapılan uygulamasının birçok suiistimale sebep olduğunu ve geçici kanunun meclis tarafından da kanunlaştırılmadığı bu sebeple akim bir kanun olduğu söylemiştir. Yine Lütfi Fikri Bey İbrahim Hakkı Paşa'nın İdare-i Örfiye Zeyli adıyla meclise getirdiği kanunun da birinci kanunun yerine geçemeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre Hükûmetin ikinci kanunu birinci kanunun yerine ikame etmekle birinci kanunu düşürdüklerini, ikinci kanun da ancak meclis tarafından kanunlaştırıldıktan sonra uygulanmasının mümkün olduğunu söylemiştir. Lütfi Fikri Bey İbrahim

⁴⁹⁹MMZC, 13 Haziran 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 123, C.: VI, s. 577-581.

⁵⁰⁰MMZC, 24 Teşrin-i sâni 1326, Dev.: I, İçt.Sen.:3, İ.: 12, C.: I, s. 396-398.

Hakkı Paşa'ya eleştirilerine devam ederek, İdare-i Örfiye Zeylini Meclise göndermekle artık ondan sonra Divan-ı Harplerin aleni kurulacağını belirtir. Çünkü eski kanunda Divân-ı Harpler aleni olmadığı söylemiştir.⁵⁰¹ Buna rağmen İbrahim Hakkı Paşa'yı Divan-ı Harpleri aleni icra etmemekle suçlamıştır; *“İdare-i Örfiye Zeylini mademki ötekinin yerine ikame ettiniz, onu icra edecektiniz. Onda ise mehakimin alenî olacağı gösterilmiştir, siz katiyyen*

⁵⁰¹ Dersim Meb'ûsu Lutfi Fikri Bey, 22 Mart 1910 tarihinde Divan-ı Harplerin uygulamalarıyla ilgili olarak da Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın cevaplandırmasını istediği bir gensoru önergesi vermişti. Lutfi Fikri'nin önergesinde Hükûmetin Divan-ı Harple olan ilişkisinde Kanûna aykırı birçok durum ve uygulamaların olduğu, bu aykırı uygulamalardan dolayı Meşrûtiyetin ciddiyeti hakkında olumsuz düşüncelere yolaçtığını belirterek bu duruma örnek olarak iki konu hakkında Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'dan cevaplandırmasını açıklama istemiştir. Birincisi Evkaf Nezaretî Muhasebecisi Necati Bey'in Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı Şerif Haydar Efendi'yi eleştirdiği risalesi yüzünden Divan-ı Harp tarafından yargılanıp 6 ay hapse mahkum edilmesi, diğeri ise daha önce kapatılân gazetelerin tekrar yayınlanmalarına Divan-ı Harpçe izin verilmemesi ve önceden aldıkları imtiyazların yine Divan-ı Harp tarafından iptal edilmesidir. Lutfi Fikri Bey, Necati Bey'in Divan-ı Harp'te değil Adliye Nezaretî'ne bağlı mahkemelerce yargılânmasının gerektiğini söylemiştir. Meclis'te 22 Mart'taki oturumda önergenin kabul edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. Hüseyin Cahit Bey önergenin red edilmesini talep etmiş, ona göre, nasıl gazeteler “Matbuat Kanûnu”na göre suç işlediklerinde Divan-ı Harp'te yargılânyorsalar kişiler de yayın yolu ile işledikleri suçlardan gazetelerin yargılândığı gibi Divan-ı Harp'te yargılânmalarının doğal olduğunu söylemiştir. Gensoru önergesi uzun tartışmalardan sonra 2 Nisan 1910 tarihinde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Meclise gelip cevaplandırılmasına karar verildi. (MMZC, 9 Mart 1326, Dev.: 1, İct.Sen.: 2, İ.: 59, C.: III, s. 310-316; Gazel, a.g.e., s. 253.) Meclis-i Meb'ûsân'da 2 Nisan 1910 tarihindeki toplantısında Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Devlet'in yüzlerce seneden beri uyguladığı teşrifat gereğince İtalya'nın İstanbul Elçisini üniforma ile Bâbıâli'de kabul edeceğini fazla vaktinin olmadığını bu sebeple görüşmelerin ertelenmesini istemiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Lutfi Fikri Bey'in önergesini Hükûmeti düşürmek üzere verildiğini ve yarın Sırbistan Kralı'nın İstanbul'a geleceğini, Padişahı ziyareti esnasında Padişahın maiyetinde yer alacağını ve Sırp hey'eti ile çeşitli görüşmelerde bulunacağını bu görüşmelerde Meclisin güvenini kazanmış bir sadrazam olarak bulunmak istediğini belirtirmiştir. Sırp Kralı'nın İstanbul'dan ayrılıncaya kadar Meclis'e gelmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. (MMZC, 9 Mart 1326, Dev.: 1, İct.Sen.: 2, İ.: 59, C.: III, s. 310-316; Gazel, a.g.e., s. 253.) Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın önergenin görüşülmesini ertelenme isteği kabul edilmiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 11 Nisan 1910'da Meclise gelerek Lutfi Fikri Bey'in verdiği gensoru önergesine cevap vermiştir. Sadrazam açıklamasında Hükûmetin Divan-ı Harp'le olan uygulamasında Kanûni herhangi bir aykırılık olmadığını ve bu durumun Meşrûtiyetin ciddiyetine şüphe düşürecek bir şey olmadığını söylemiştir. Necati Bey'in durumunu hakkında ise özetle şöyle açıklamada bulunmuştur. Evkaf Nezaretî'nin yaptığı inceleme sonucunda Necati Bey ile ilgili şüpheye düşürecek bilgiler elde etmiş, Necati Bey'in görevde olmasından dolayı bu incelemeleri engellemesinden dolayı görevden el çektilmesine dair sadareten izin istenmiş, kendisi de bu izne gerek olmadığını nezaretin buna yetkisi olduğu belirterek, Necati Bey'in görevden alındığını bunun da olağan bir uygulama olduğunu söylemiştir. Necati Bey'in yazıp çeşitlere yerlere gönderdiği risalesinde Evkâf Nazırı Şerif Haydar Bey ve ailesine karşı iftira ve hakaret ettiğini, Meşrûtiyet Hükûmetine karşı hakarete bulunduğunu belirterek, “Matbuat Kanûnu”na suç işlediğini bu sebeple yargılândığını, yargılamanın hangi mahkemece yapıldığının önemi olmadığını söylemiştir. Gazetelerin kapatılmasına dâir uygulamanın Kanûna uygun olduğunu, eğer gazetelerin halkı tahrik edici, zihinleri bulandırıcı yayınlar yaparsa bu gibi durumlarda Divan-ı Harp'in gazeteleri kapatmaya yetkisi vardır. (MMZC, 29 Mart 1326, Dev.: 1, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: IV, s. 19-24; Gazel, a.g.e., s. 253.) Lutfi Fikri Bey'in gensoru önergesine Sadrazam İbrahim Hakkı Bey'in yaptığı açıklama oylamaya sunulmuş ve 180 kabul oya karşı 4 ret oyla gensoru ret edilerek, Hükûmet itimat olunmuştur. (MMZC, 29 Mart 1326, Dev.: 1, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: IV, s. 44-46.)

alenî yapmadınız. Hatta şimdi Manastır demokratlarından Mustafa Saffet isminde bir adam tarafından Meclise gönderilmiş bir arzuhal vardır. Bu, Mayıs tarihinde müzakeresi alenî olmayarak Manastır Divan-ı Harbinde mahkûm olmuştur. Hâlbuki Mayıstan çok evvel İdâre-i Örfiye Zeyli buraya gelmişti ve müzakeresi de icra olunmuştu. O zatı kanun-şikenane bir surette mahkûm ettiniz, ondan dolayı yalnız sizin mesuliyet-i siyasiyeniz değil, başka suretle de mesuliyetiniz icap eder.” Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da Lütfi Fikri Bey’in bu sözlerine karşılık; “Olur efendim, Divân-ı Aliye’ye gideriz, beis yok” diyerek kendisinin de hesap vermekten çekinmeyeceğini söylemiştir.⁵⁰²

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin icraatlarını anlatırken Çeteler Kanununa yapılan eleştirilere şöyle cevap vermiştir; Kanun-i Esasî, meclisin açık olmadığı zamanlarda olağanüstü şartlar ve acil durumlar karşısında meclisin toplanmasına vakit yoksa Kanun-ı Esasî’ye aykırı olmamak şartıyla Hükûmet tarafından alınacak kararların Meclisin açılmasına kadar İrade-i seniye ile geçici kanun hükmünde olduğunu söylemiştir. BU geçici kanun da Meclisin toplanacağı ilk oturumunda gündeme alınması gerektiğini belirtir. İbrahim Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa’nın sadareti sırasında Rumeli’de çetelerin hareketleri sebebiyle Kanun-ı Esasî’nin bu maddesine dayanarak Hükûmet de derhal çete faaliyetlerini önlemek için Çeteler Kanunu adıyla bir kanun hazırlamadığı ve Meclis tatilde olduğu için “muvakkat” olarak çıkarıldığı söylemiştir. Meclis açılınca da Meclise getirildiğini, encümende incelenirken kanun üzerinde çeşitli düzenlemelere gidildiğini, Hükûmette bazı düzeltmelerde bulunmak istemiş fakat görüşmelerde kabul görmediğini ama kanunun geneli Meclis tarafından onaylandığı, kanun maddelerinin görüşülmediğini belirtmiştir. Bu sebeple Kanun-ı Esasî Meclisçe verilecek karara kadar bu kanun geçici olarak uygulanmasına izin verdiğini söyleyerek açıklamasını şöyle tamamlar; *“Demek ki karar verilinceye kadar o Çeteler Kanunu cari olur. Kanun-ı Esasî’nin icabı budur. Mademki Çeteler Kanunu bir kanunu muvakkattir. Zarureti mübreme üzerine yapılmış, Meclise tevdi olunmuş. O kanun veya*

⁵⁰²MMZC, 24 Teşrin-i sâni 1326, Dev.: I, İçt.Sen.:3, İ.: 12, C.: I, s. 396-398.

onun yerine girecek kanun hülâsa o madde hakkındaki kanun Meclislerden çıkıncaya kadar o kanun caridir."⁵⁰³ Lütü Fikri Bey ise Meclise farklı bir kanun geldiğini söyleyerek itiraz etmiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da Hükûmetin Meclise gelen kanunlar üzerinde değişiklik yapmaya yetkisi olduğunu hatta o kanunun yerine başka bir kanunu teklif etmeye hakkı olduğu söylemiştir. İbrahim Hakkı Paşa Lütü Fikri Bey'in birinci kanunun geri aldığını söylemesi üzerine itiraz ederek geri alınmadığını, kanun olduğu söyleyerek, açıklamasına devam etmiştir. Hükûmetin yeni kanun çıkıncaya kadar eski kanunu uyguladığını bunun da gayet normal olduğu ifade ederek, Hükûmetin geçici kanun yapmaya yetkisi olduğunu fakat bu kanunun bazı maddelerinde suiistimallerin olduğu görerek değişiklikler yaptığını ifade etmiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Hükûmetin eski kanun üzerinde yaptığı değişiklikler ile daha güzel bir kanun haline getirdiğini bunu da Meclisin kabul ettiğini söylemiştir.⁵⁰⁴

3.7.2. Kiliseler Kanunu

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti yıllarca Rumeli'de Rumlar ile Bulgarlar vatandaşlar arasında süren kilise ve okul anlaşmazlığını çözmek için daha önce kanun tasarısı olarak hazırlanan ve kilise ve mektepler kanunu olarak bilinen kanunu yasallaştırmıştır. Bulgar Kilisesinin ve Rum Ortodoks kilisesin ayrı olmasından dolayı özellikle Makedonya'da bulunan kilise ve okulların idaresi ve kime ait olduklarına dâir sürekli tartışma olmaktadır. Bulgarlar 1871'de Patrikhaneden ayrılarak kendilerine ait bir kilise kurmalarıyla iki toplum arasında çekişmeler başlamıştı.⁵⁰⁵ Özellikle Rumeli'de Rum kilisesi olan yerlerde Bulgarlar kendi kiliselerini kurmaya başladılar. Fakat Bulgarlar kendi kiliselerinin olmadığı yerlerde ise Rum kiliselerine gitmeye devam ediyorlardı. Birçok yerde kilisenin idaresi ve mülkiyeti Rum Patrikhanesine ait olduğu halde buradaki halkın çoğunluğunu Bulgarlar oluşturmaktaydı.

⁵⁰³MMZC, 24 Teşrin-i sâni 1326, Dev.: I, İçt.Sen.:3, İ.: 12, C.: I, s. 462.

⁵⁰⁴MMZC, 24 Teşrin-i sâni 1326, Dev.: I, İçt.Sen.:3, İ.: 12, C.: I, s. 463.

⁵⁰⁵Çelik, Bilgin; "Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane'den Ayrılma Çabaları", **OTAM**, Sayı:XVI,Ankara 2004, s.131-150.

Bulgarlar kendi kiliseleri olan Ekserkhaneye bağlı oldukları için devam ettikleri Rum kiliselerinde söz sahibi olmadıklarından Rumlar ile Bulgarlar arasında çekişmelere yol açmıştır.⁵⁰⁶ Bulgar kilisesinin Rum-Ortodoks kilisesinden ayrıldığı tarihten beri bu iki kilise arasında şiddetli tartışmalar yaşanıyordu. Hatta bu Fener Rum patrikliği Bulgar eksarhlığını aforoz bile etmişti.⁵⁰⁷ Özellikle Makedonya’da bu iki kilise arasındaki çekişmeyi II Abdülhamid kullanarak Osmanlı Devletine karşı Balkan devletlerinin birleşmelerine engel olmuştu.⁵⁰⁸

II. Abdülhamid’in Balkanları tutabilmek için kullandığı bu sorunu çözmek için Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti zamanında 7 Temmuz 1909’da Kiliseler Kanunu olarak bilinen “*Rumeli’de Münazi’-fih Kilise ve Mekteplere Dair Kanun Layihası*”⁵⁰⁹ adıyla bir kanun hazırlanarak Meclis-i Meb’ûsân’a gönderilmiştir. İttihatçılar bu sorunu ortadan kaldırarak Osmanlı Devleti içindeki çeşitli unsurları barış içinde yaşamalarını sağlamak istediler. Bu amaçla hazırlanan Kanun tasarısı Meclis-i Meb’ûsân’da özellikle Rum mebusların şiddetli itirazlarına sebep oldu. Rum mebuslar, Hükûmet tarafından hazırlanan bu kanunun Rumlar ile Bulgar arasında kilise ve mektepler sorununu çözemeyeceğini ve bu sebeple mevcut olan durumun uygulanmasına devam edilmesi taraftarıydılar.⁵¹⁰ Rum Patrikhanesi ile Bulgar Eksarhlığı arasındaki bu kavga görünüşte mezhep kavgası şeklinde idi. Esasında Bulgar milli varlığının Yunan etkisinden kurtulma kavgasıdır. Bulgarların bu düşüncesini bile Rum Patrikhanesi bu yüzden kanunun çıkmasını istememektedir. Bulgarlar ise ileride Makedonya’da çıkması muhtemel olan bir savaşta kendilerine uygun bir zemin hazırlayacağını düşündükleri bu kanunun çıkmasından yana idiler.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Karal, **a.g.e.**, s. 132.

⁵⁰⁷ Danişmend, **a.g.e.**, s. 383.

⁵⁰⁸ Gazel, *Parlamentar Denetim*, s. 182.

⁵⁰⁹ **Yeni Tasfir-i Efkar**, “Rumeli’de Münazi’ fih Kilise ve Mekteblere Dâir Lâyihâ-i Kanûniyye”, 1 Temmuz 1325. s.7.

⁵¹⁰ Kerimoğlu, Hasan Taner; “Kilise ve Mektepler Kanûnu Örneğinde II. Meşrûtiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”, **ÇTTAD**, İzmir 2007 Bahar, VI/14, s.3-25.

⁵¹¹ Kutay, **a.g.e.**, s. 9699

Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti'nin hazırladığı bu kanun tasarısı Meclis'in tatile girmesiyle kanunlaştırılmadı. Hazırlanan kanun tasarısı Meclisin açılmasından sonra 25 Haziran 1910 tarihinde tekrar görüşülmeye başlanmıştır. Fakat daha önce olduğu gibi Rum mebuslar yine kanunun çıkmasını engellemek için kanunun geneli hakkında uzun uzadıya görüşlerde bulunmuşlardır.⁵¹²

Meclis-i Meb'ûsân'daki görüşmeler sırasında Serfice Meb'ûsu Haris Vamvaka Efendi, çıkarılmak istenen kanunun İlm-i Fıkha ve Ulûm-ı Hukukiye az çok vakıf olanlar tarafından aykırı olduğunun anlaşılacağını söyleyerek itiraz etmiştir. Haris Vamvaka Efendi'ye göre bu kiliseler arasındaki kavganın fıkıhla çözümlenebileceğini, özel bir kanun çıkarmanın doğru olmadığını söylüyordu. Haris Vamvaka Efendi Osmanlı Devleti'nin asırlardan beri birçok sorunu mevcut uygulamayla çözdüğünü belirtiyordu. Şimdi de bu sorunun "Ahkâm-ı fıkhiyye" ile çözülmesini, bunu bir Hristiyan olmasına rağmen böyle kabul etmekte bir sakınca görmediğini söylüyordu. Fatih'in fermanlarının ve Patrikhaneye verdiği imtiyazların devam etmesiyle, nasıl asırlarca bu şekilde pâyidar olan Osmanlı Devleti'nin şimdi de aynı şekilde uygulamayı devam ettirerek başarılı olacağını ifade ediyordu.⁵¹³ Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Bey ise bu meclisin ne zaman "ahkâm-ı fıkhiyye"den ayrıldığını "ahkâm-ı fıkhiyye"yi sizlerden mi öğreneceğiz, diyerek çıkarılmak istenen kanunun fıkha aykırı olmadığını söylüyordu.

İzmir Meb'ûsu Aristidi Paşa ise bu çıkarılmak istenen kanunun ne İslâm dinine ne de Kanun-ı Esâsî'ye uymadığını söyleyerek, kanunun müzakerelerinde bulunmayacaklarını belirterek Meclis'i terk etmiştir.⁵¹⁴

Hükûmetin hazırladığı Kiliseler ve Mektepler Kanunu uzun ve sert eleştirilerin yapıldığı görüşmelerden sonra 25 Haziran 1910 tarihinde Meclis-i Meb'ûsân'da yapılan oylama sonucunda kabul edilerek yasallaşmıştır.⁵¹⁵

⁵¹² Rumeli'de Kavgalı Olan Kilise ve Mektepler Kanûnu hakkında Meclis-i Mebusa'da çeşitli tarihlerde görüşmeler yapılmıştır. Bkz.:**MMZC**; 20 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.:1, İçt.Sen.:2, İ.:34, c.:II; 23 Şubat 1325, Dev.:1, İçt.Sen.:2, İ.:50, c.:II; 24 Şubat 1325, Dev.:1, İçt.Sen.:2, İ.:51, c.:III, 1 Mart 1326, Dev.:1, İçt.Sen.:2, İ.:54, c.:II.

⁵¹³**MMZC**; 12 Haziran 1326, Dev.:1, İçt.Sen.:2, İ.:122, c.:VI, s. 557.

⁵¹⁴**MMZC**; 12 Haziran 1326, Dev.:1, İçt.Sen.:2, İ.:122, c.:VI, s. 562.

⁵¹⁵**MMZC**; 13 Haziran 1326, Dev.:1, İçt.Sen.:2, İ.:123, c.:VI, s. 577.

Kiliseler ve Mektepler Kanunu Meclis-i Meb'ûsân'da kabul edildikten sonra Rum Patrikhanesi ve Rum mebusları, Padişah Sultan Mehmet Reşad tarafından onaylanmasını engellemek için harekete geçtiler. Rum mebuslara göre kendilerine fermanlarla verilmiş olan hakların bu kanunla ellerinden alındığını ileri sürerek Padişah'ın bu kanunu onaylamamasını istediler.⁵¹⁶ Rum mebusları Padişaha kanunun onaylamamasını istediklerini bildirdikleri bir "arîza" sundular. Rum mebusları sundukları arîzada özetle şöyle diyorlardı; İslâmiyetin doğuşundan itibaren çeşitli dönemlerde kilise, okul ve mezarlık gibi önemli yerlerin her türlü saldırılardan korunduklarını ve buraların idaresi Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in emir ve uygulamaları ve onları takip eden sultanlar tarafından Rum ruhani liderlerine bir beratla verildiğini belirtiliyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte bütün padişahların da aynı uygulamayı devam ettiklerini ve bu eski uygulamanın İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'ne verilen imtiyazda da yer aldığını ifade ediyorlardı. Rum mebusları padişaha sundukları arîzada İslâm Tarihi boyunca uygulanan bu durumun Meclis-i Meb'ûsân ve Meclis- Âyân tarafından kabul edilip padişahın onayına sunulan bu kanunla hem Hz. Peygamber'in emrinin unutulduğu hem de kendilerine verilen önceki fermanların değerinin düşürüldüğünü söyleyerek; *"Binaenaleyh bu kadar haksız ve ecdad-ı azâmınız fermanına mugâyir, meşrûtiyete muhalif ve kavanin-i hazira ile gayr-i te'lif olan bir kanunun kabulünden dolayı Meclis-i Meb'ûsân'da bunu red ile serd i'tirazata mecbur olduk. Şu sebeble Osmanlıların padişahı, Müslümanların Halifesi, şer'i şerif ve hukûk-ı kilisiyenin hâmî ve müdâfii olan Zât-ı Şehriyârlarından işbû kanunu tasdîkden bilâ-ihtirâz milletimizin hukûk-ı kilisiyesini çiğnememesini temennî"*⁵¹⁷lerini Padişah'a sunarak kanunun onaylanmamasını istiyorlardı. Rum Patrikhanesi de kilise, okul gibi önemli yerlerin eskiden beri nasıl idare edildiklerini anlatan bir arîza daha sundu.⁵¹⁸

⁵¹⁶ Kerimoğlu, *a.g.m.*, s. 3-25.

⁵¹⁷ "Rum Meb'ûslarının Mürâcaâtı", *Tanîn*, 18 Haziran 1326.

⁵¹⁸ "Rum Patrikhanesinin Arîzası", *Tanîn*, 24 Haziran 1326.

Kiliseler ve Mektepler Kanunu'na Rumların protestoları artarak devam ederken Rum Patriği'nin başkanlığında bir heyet ve bu heyet içinde yer alan İstanbul Meb'ûsu Kozmide Efendi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile bu konuyu görüştüler. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Rum Heyetiyle yaptığı görüşme sırasında kanunun Padişah tarafından onaylandığını söyledi. Ayrıca İbrahim Hakkı Paşa, ülkenin huzurunu bozan bu sorunu Hükûmet olarak çözmeye kararlı olduklarını belirterek, yeni kiliseler inşa edilmedikçe Rumlar ve Bulgarlar arasında çekişmeye neden olan kiliselerin ve mekteplerin kapalı kalacağını ve çıkarılan kanunun uygulanmaya başlanacağını söyledi.⁵¹⁹

Kiliseler ve Mektepler Kanunu, Padişahın onaylamasından sonra *"Rumeli'de Kâin Münaza'a-fih Kilise ve Mekteplere Dair Kanun Layihası"* adıyla Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

20 Haziran 1326 tarihinde Meclis-i Meb'ûsân'da kabul edilen "Rumeli'de Kâin Münaza'a-fih Kilise ve Mekteplere Dair Kanun" 23 Haziran 1326 tarihinde Takvim-i Vekayi yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunun ilk maddesinde Rum Patrikhanesiyle Bulgar Eksarhhanesine mensup olan halkın kendilerine ait kilise ve okullarda ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözüleceği belirtiliyordu.

İkinci madde, bir çiftlik, köy veya kasabada kullanılan kilise ve okulda patrikhane veya Eksarhhaneye mensup olanların hangisinin çoğunlukta ise o tarafa bırakılacaktır. Ancak çiftlik sahipleri tarafından yapıp ortakçıların kullanımına ayrılan özel kilise dâhil değildir.

Üçüncü madde, tartışmalı kilise veya okul bulunan çiftlik, köy veya kasabada eğer halkın bir kısmı patrikhaneye diğer kısmı Eksarhhaneye mensup oldukları halde o kilise veya okulun hangi taraf adına yapılmış ise o tarafa ait olacaktır. Ancak bunların mensuplarının sayısı 1/3 oranında azalırsa diğer tarafa teslim edilecektir. Mensup sayısı azınlıkta kalan tarafa yeni bir kilise veya okul yapılacak, beşinci ve altıncı maddeler uygulanarak Hükûmet tarafından inşaat masrafları karşılanacaktır.

⁵¹⁹ Kerimoğlu, a.g.m., s. 3-25.

Dördüncü madde, halkın bir kısmı Patrikhaneye ve bir kısmı Eksarhhaneye mensup olan çiftlik, köy veya kasabada tartışmaya açık kilise ve okul varsa ve bunlar yalnız bir tarafın adına yapılmış olduğu halde bir taraf seçimi yapılarak kilise ve okula el koyacaktır. İkinci kilise veya okul diğer tarafa bırakılacaktır. Eğer kilise veya okul kendi adına yapılan tarafın sayısı 1/3 oranında ise hak ve seçim diğer tarafa ait olacaktır.

Beşinci madde, Hükûmetin kilise veya okul inşaatı için yapacağı ödemeler ihtiyaca göre Hükûmetçe tespit edilecektir. Yapılması gereken kilise veya okulun sayısı ve yeri tespit edilip inşaatlarına en kısa zamanda başlanılacaktır.

Altıncı madde, Hükûmet yardımı, mevcut bulunan kilise veya okul anlaşmazlıklarını çözmek için bir defaya mahsus olacaktır. Hükûmet ödenekleri kanunun yürürlüğe girdiği tarihten evvelki anlaşmazlıklar için geçerli olacaktır. Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonra ortaya çıkacak anlaşmazlıklar buna dâhil olmayacaktır.

Yedinci madde, Kanun yürürlüğe girdikten sonra mensuplar, cemaatler arasında yer değiştir ve geri dönme olursa kilise veya okulların durumunun değişmesine sebep olmaz.

Sekizinci madde, Kanun yürürlüğe girdikten sonra daha önce cemaatler arası yapılan kilise veya okulların dönüşümlü kullanımına son verilecektir.

Dokuzuncu madde, Kilise ve okulların gelirleriyle ilgili anlaşmazlıklar mahkemelerce çözüme kavuşturulacaktır.

Onuncu madde, Hükûmetin yapacağı kilise veya okul inşaatına dâir ödemeler için ferman çıkarılmasına gerek yoktur. Vilâyet İdare Meclisi'nin vereceği karar yeterli olacaktır.. Vilâyet İdare Meclisi kilise veya okulun inşa edilecek araziye tespit ettikten sonra ödenek çıkarılacaktır.

On birinci madde, Bu kanunun yürütülmesinde Dâhiliye ve Mezâhip Nezâretleri yetkilidir.⁵²⁰

⁵²⁰Düstûr, Tertîb-i sâni, c.: II, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet 1330, s. 431-433.

Rum ve Bulgarlar arasında meydana gelen kilise ve okulların idaresi konusunda meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek için yapılacak yeni kilise ve okullar için Hükûmet, 1910 bütçesine 4 milyon ödenek koymuştur.⁵²¹

Kilise ve Mektepler Kanunu yürürlüğe girmesiyle birlikte Rumlar tarafından tepkiyle karşılandı ve kanuna karşı değişik şehirlerde protesto edilmiştir. Rumların kanuna tepki göstermeleri, bu kanunla kendi ellerinde olan bazı kilise ve okulların idaresi Bulgarlara ve Uahlara verilecekti. Rumlara göre bu tartışmalı kilise ve okulların kendileri tarafından Patrikhane adına yapıldığını bu sebeple Bulgarlara ve Uahlara verilmesinin mümkün olmadığı söyleyerek itiraz ediyorlardı. Rumlar, bu kanunun Ortodokslar üzerinde hâkimiyetlerinin ellerinden alınmasına yol açacağını görerek kanunun uygulanmasını engellemek için Avrupalı devletlerin harekete geçmesini istiyorlardı.⁵²²

Rum Patrikhanesini oluşturduğu heyet önce Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile onaylanan kanun hakkında bir görüşmede bulundular. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın verdiği malumatı Rum heyeti daha sonra kendi aralarında uzun uzadıya tartıştıktan sonra Patrik'in başkanlığında oluşturulacak bir heyetle Padişaha çıkarak Kiliseler Kanununun Rumların hukukuna ve imtiyazına yaptığı darbe nedeniyle protesto edilmesine karar verildi. Patrik, Padişah'a yapacağı ziyaret sırasında çıkarılan Kiliseler Kanununun Patrikhanenin rıza olmadan çıkarıldığını bildirecekti.⁵²³ Bu arada Dersaadet Rum Osmanlı Meşrûtiyet Kulübü kilise ve mektepler kanununu protesto etmek için miting düzenleme kararı aldı. Fakat İstanbul'da miting yapılması için Emniyet Müdürlüğünden izin alınması gerekiyordu. Dersaadet Rum Osmanlı Meşrûtiyet Kulübü miting izni için Emniyet Müdürlüğüne yaptığı müracaat İstanbul'da sıkıyönetim devam ettiği için Hükûmetçe miting yapılmasına izin verilmedi. Bunun üzerine adı geçen kulüp Hükûmet'ten kilise ve mektepler kanunun uygulanmamasını isteme kararı aldılar. Ayrıca Kulüp kanunu protesto eden bir beyannameyi yayınlanması üzerine yerli ve yabancı

⁵²¹Kerimoğlu, **a.g.m.**, s. 3-25; Bozkurt, **a.g.m.**, s.113.

⁵²² Kerimoğlu, **a.g.m.**, s. 3-25.

⁵²³ “Kiliseler Kanûnu Etrafında”, **Tanîn**, 24 Haziran 1326.

gazetelere gönderme kararı aldılar.⁵²⁴ Fakat İstanbul dışında çeşitli şehirlerde protestolar yapılıyordu. İzmir’de yapılan protesto gösterisine yaklaşık on bin kişi katılmış, Ergiri, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Selânik, Manastır, Siroz, Yanya, Edirne, Kavala ve Drama gibi şehirlerde de Kilise ve Mektepler Kanunu aleyhinde protesto gösterileri yapıldı.⁵²⁵

Ülkenin değişik şehirlerinde Kilise ve Mektepler Kanunu’na protesto gösterileri yapılırken İstanbul’da daha önceden Padişah’la görüşme isteği kabul edilen Rum Patriği Yovakim Efendi başkanlığında, aralarında İstanbul Meb’ûsu Kozmide Efendi’nin de bulunduğu bir Rum heyeti Padişah Sultan Mehmet Reşat’ı ziyaret etti. Ziyaret esnasında Patrik Yovakim Efendi, Padişaha Rumca bir beyanat vermiş, Kozmide Efendi de bunu Türkçeye tercüme etmiştir. Patrik Yovakim Efendi’nin Padişaha takdim ettiği beyanatında yürürlüğe giren Kiliseler ve Mektepler Kanunu hakkında itirazlarını belirtiyordu. Patrik Yovakim Efendi; *“Hâk-pây-ı Şâhâneye takdîm edilen mazbatada arz olduğu vechile kiliseler kanunu mustecilen Meb’usan ve Âyân’dan geçirilerek Hükûmetçe tatbik edilmesi Patrikhane’nin imtiyâzâtına mugâyır ve menâfî olduğu gibi ale’l-umûm Rum teba’-i sâdıkasının da inkisâr-ı kalbini müeddî olacak bir mahiyetde bulunması hasibiyle ya bu kanûnun ta’lîk-i tatbîkî ve yahut esâsen Rumlardan nez’ edilecek olân kiliselerin yerine masârıfı Hükûmetçe tesviye edilmek üzere yaptırılacak kiliselerin el-hâletü hâzihi mevcûd olân kiliselerin Rumlar’da bırakılarak yeniden yapılacak kiliselerin Bulgarlara verilmesi suretinin istirhâmıdır.”*⁵²⁶ Rum Patriği Yovakim Efendi’nin bu konuşmasına Sultan Mehmet Reşad ise şöyle karşılık vermiştir; *“Sizce pek malûmdur ki selâtin-i osmaniye anâsır-ı gayr-i müslime hakkında dâima müsâidat-ı mahsûsada bulunmuş, dâima adâlet ve şevkatle muâmele eylemiştir. Rum teba’ bu memleketin en zeki ve en güzide evlâdından biridir. Nazar-ı Hükûmetde de dâima bu sıfatla gözetilmiştir. Meşrûtiyetin te’sisinden sonra icâbât-ı zamane tevfikân bir çok ıslâhât icrâsı lâzım gelmiştir. Bu kiliseler mes’elesi de ortada*

⁵²⁴ “Kiliseler Kanûnu”, **Yeni İkdâm**, 25 Haziran 1326.

⁵²⁵ Kerimoğlu, **a.g.m.**, s. 3-25.

⁵²⁶ “Rum Patriğinin Huzura Kabûlü”, **Yeni İkdâm**, 30 Haziran 1326.

bir ihtilâf teşkil ediyordu. Bunu da hal etmek içün Meclis-i Meb'usan ve Âyân'da ma'lûm olan kanûn tedkîk ve tezekkür edildi. Bu kanûn şikâyetelââyık değil bil'akis husûl-ı memnûniyete hâdimdir. Kiliseleri Hükûmet kendi kesesinden inşâ ettirecek ve istikbâl içünde bu yüzden artık bir ihtilâf kalmayacak, Rum ahâliye hissiyât-ı tevcihemizi te'mîn ediniz, biz anların âzürde-dil(gönlü kırılmış) olmalarını tecvîz(izin verme) etmeyiz. Kendilerine bir zarar gelmeyeceğinden emîn olsunlar. Ben sadr-ı a'zam paşa ile de görüşürüm. Kanûnun tatbikinde Hükûmetçe teshîlât(kolaylıklar)-ı mümkün irâesi(gösterme, tayin etme) düşünülür.”⁵²⁷

Padişahın konuşmasından sonra Patrik Yovakim Efendi Patrikhanenin istekleri dikkate alınmazsa istifa edeceğini söylemesi üzerine Padişah bu kanunun böyle bir istifaya sebebiyet verecek bir mahiyete hâiz olmadığını söylemiştir. Padişahın bu yaklaşımı karşısında Patrik Efendi istifasından vazgeçtiğini Padişahın konunun çözülmesi gerekli yetkisini kullanacağına inandıklarını, Hükûmetin de adaletle uygulamada bulunacağına güvenlerinin tam olduğunu söylemiştir.

Padişah ile yapılan görüşmeden memnun ayrılan Rum heyeti buna rağmen Patrikhanede toplanarak kilise ve mektepler kanunu karşısında izleyecekleri siyaseti belirlemek üzere toplandılar. İzmit Metropolit Patrikhanenin kiliseler meselesinde tavır ve hareketini düzenleyen heyetin kaleme aldığı kararı açıkladı. Patrik de Bulgar Ekserhhanesinin İstanbul'daki gayr-ı hukuki bulunduğunu, kiliseler kanunu ile Rumlara ait birçok mülkün durumu hakkında bilgi vermiştir. Patrikhanede yapılan görüşmelerden sonra kilise ve mektepler kanununa karşısında uygulayacakları siyaset belirlenerek bazı kararlar alındı.

Toplantıda alınan kararlardan ilki Hükûmete gerekli bilgilerin verilmesiyle beraber en kısa zamanda bir Meclis-i Umûmiye'nin oluşturulacaktı. İkinci olarak metropolitler aracılığıyla bağlı cemaat heyetlerine birer beyanname gönderilecek ve bu beyannameler ile Patrikhanenin hukuk ve imtiyazlarının çiğnendiğinin bildirilecek ve Meclis-i

⁵²⁷ “Rum Patriğinin Huzura Kabûlü”, **Yeni İkdâm**, 30 Haziran 1326.

Umûmiye'nin de toplanacağı haberi verilecekti. Üçüncü olarak Rum milletinin hukukunun çiğnenmesinden dolayı büyük devletlerin dikkatini çekmek üzere muhtıra gönderilecekti. Son olarak Hükûmet Meclis-i Umûmi-i Milliye'nin toplanmasına izin vermezse Patrik ile maiyetindeki iki meclisle birlikte istifa edecekti.⁵²⁸

Bu arada Selânik ve Manastır'da kiliseler kanunu protesto için mitingler düzenleniyordu. Miting sonra nümayiş yapmak isteyen göstericiler valilik tarafından durdurulmuştur. Selânik Valisi İbrahim Bey, gazeteye verdiği röportajda olayların büyütülecek bir durumda olmadığını, kanununa karşı çok bir kesimin tepki gösterdiğini, gayrimüslim halkın çoğunluğunun işlerine devam ettiğini şehirde herhangi bir çekişmenin olmadığını söylüyordu.⁵²⁹

Rumların Patrikhane önderliğinde kilise ve mektepler kanunun uygulanmaması için yaptıkları protestolar ve kanunun uygulanmasını engellemek için Avrupalı devletlere başvuruda bulunma istekleri İttihatçıları şiddetli tepki göstermelerine sebep oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrûtiyetin ikinci yıl dönümü münasebetiyle yayınladıkları bildiride de Rumların bu tutumları eleştirildi.⁵³⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti yayınladığı bildiride Meşrûtiyetin birinci yılına göre daha iyi uygulandığını belirtiliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrûtiyetin daha başında bütün Osmanlı unsurlarına kucak açtığını bu çeşitli Osmanlı unsurlarıyla birleşme ve kaynaşmak için çareler bulduğunu ve bu çareleri samimi olarak bütün Osmanlı unsurlarına sunduklarını fakar şuan İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu samimi yaklaşımına aynı samimiyetle yaklaşılmadığı ifade ediliyordu. Meşrûtiyetin ikinci senesinin kutlandığı bu günlerde Meclis-i Meb'ûsân'da kabul edilen kiliseler kanununa karşı Rum Patrikhanesinin takındığı tavrı ve kanunun uygulanmasını engellemek için aldıkları kararı, Hükûmetin Osmanlı unsurları arasında sağlamak istediği birlik ve beraberliğe karşı bir hareket olarak gördüklerini belirtiliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti yayınladıkları

⁵²⁸ “Kiliseler Kanûnu ve Rum Patrikhanesi”, **Sabah**, 4 Temmuz 1326.

⁵²⁹ “Kiliseler Meselesi, Selânik Valisi ile Mülâkat”, **Sabah**, 1 Temmuz 1326; Sabah Gazetesinin aynı sayısında, Manastır'daki protesto mitinglerinden sonra olayların çıktığı ve iki yüz kişinin yaralandığına dâir İstanbul'da söylentiler çıktığını fakat bu söylentilerin tamamen uydurma olduğunu belirtiyordu.

⁵³⁰ Kerimoğlu, **a.g.m.**, s. 3-25.

beyannamede; *“Kiliseler Kanunu Rum ve Bulgar anasırları arasındaki nizâ’i ref’a ve arasıra muhtell olmak isti’dâdında bulunan âsâyîş-i dâhiliyyeyi sekeneden ve vikaye emeline ma’tûf ve böyle bir kanûn olmayınca nizâ’ın ber-taraf edilmesi imkânı mefkud iken Patrikhanenin bu nikat-ı nazardan tegafül iderek bu kanûnu umûr-ı mezhebiyyeye müdahale şeklinde telakki ve bu telakkisini devletin hukûk-ı istiklâlîne ve osmanlılığın haysiyyet ve izzet-i nefesine dokunacak bir tarza ifrâğ(bir şekle sokma) etmek istemesi cidden calib-i teessüfdür.”* İttihatçılar, Hükûmetin bu kanunla devletin istiklâlîne müdahale edilmesini önlemek ve ülke içindeki birlik ve beraberliği sağlamak için çıkardığını ifade ediyorlardı. Buna rağmen Rum Patrikhanesinin kanunu engellemek için Avrupalı devletlere müracaat ederek, Avrupalı devletlerin işlerimize karışmalarını istediklerini, Meclis tarafından çıkarılan bir kanuna karşı Rumları tahrik ederek, diğer Osmanlı unsurlarıyla aralarının açılmasına sebep olduklarını söyleyerek, Rum Patrikhanesine sert eleştirilerde bulunuyorlardı.⁵³¹

Fener Rum Patrikhanesinin bu girişlerine karşı Hükûmet ve İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından şiddetle karşı çıkılmasına rağmen patrikhane bu meclis-i milli toplama fikrinden vazgeçmedi. Rumlar meşrûtiyetin ilânından beri kendilerine karşı baskılar yapıldığını söyleyerek bu baskıları anlatan bir takririn verilmesini kararlaştırdılar.⁵³²

Rum Patrikhanesi yayınladıkları takrir özetle şöyledir; Meşrûtiyetin ilânıyla birlikte adalet ve hürriyetin ortaya çıkacağı yeni bir devir açılmıştı. Hükûmetin ittihâd-ı anasırı ülkenin esaslarından biri olarak teşkil edeceğine dâir görüşlerine ümitler beslenmişti. Fakat ortaya çıkan olaylar bu ümitlerin sönmesine sebep olmuştur. İnsanların en kutsal değerleri hürriyet-i vicdaniye ve din tehlike içine girmiştir. Bir zamandan beri Rumların vesaire anasırın aleyhinde meydana gelen gayr-ı resmi ve onları uzaklaştırma politikası uygulanmaya başlanmıştır. Bazı yerlerde papazların ve ruhani liderlerin hukûksuz olarak tutuklandıkları, bazı yerlerde Hükûmetin Kanûn-ı Esâsiyece imtiyaz olarak verilen kiliselere ait olan arazilere el koyduğunu, Rum ve

⁵³¹ “Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin Millete Beyannamesidir.”, **Tanîn**, 14 Temmuz 1326.

⁵³² “Kiliseler Kanûnu Etrafında”, **Tanîn**, 25 Temmuz 1326.

Hristiyanlara Hükûmet memurları tarafından baskılar yapıldığı kanunsuz tutuklamalarda bulunduğu ifade ediliyordu. Patrikhane yapılan bütün bu kanunsuz uygulamalar ve kilise kanunuyla Rumların elinden alınmak istenen arazileri Hükûmet nezdinde girişimlerde bulunulduğunu fakat herhangi bir sonuç alamadıklarını belirtiyorlardı. Ayrıca Rum Ortodokslarını himaye etmeyen Hükûmetin, Bulgar Eksarhhanesine ise yeni beratlar vereceğini ifade ediyorlardı. Kendilerinin sahip oldukları imtiyazların bir kanunla ihlâl edilmesine şiddetle karşı olacaklarını belirtiyorlardı. Meclis-i Meb'ûsân ve Âyân tarafından kabul edilip Padişah tarafından da onaylanan kilise ve mektepler kanunun uygulanmasının Rumlara karşı yapılan bir suikast olarak görüyorlardı. Rumlar sundukları bu takrirden mevcut durumun devam etmesini istiyorlardı. Bu gelişmeler karşısında Rum Meclis-i Umûmiyesi'nin toplanmasını kararlaştırıldığını belirtiyorlardı.⁵³³

Rum Patriği Yovakim Efendi, Hükûmetin kiliseler kanunuyla yaptığı uygulamalarını eleştirerek, II. Abdülhamid'in gayrimüslimlere bu Hükûmet'ten daha adaletli davrandığını belirtmesi, başta Hükûmet olmak üzere birçok kesimden hatta Rum gazeteleri dahi eleştirerek tepki göstermişlerdir. Bu arada Rumlar hazırladıkları takriri Adliye ve Mezahip Nezâreti'ne vermek istemişler fakat Adliye ve Mezahip Nâzırı Necmeddin Molla Bey tarafından kabul edilmemiştir.⁵³⁴

Osmanlı Hükûmeti bu gelişmeler karşısında Rum Patrikhanesinin yaptığı şikâyetlerin doğru olmadığını belirten bir yazıyı Edirne, Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerine göndermiştir. Ayrıca vilâyetlerden Patrikhane'nin ileri sürdüğü gibi imtiyazlarının ihlâl edildiğine dâir beyanatın doğru olmadığını halka ve ilgililere açıklanması istenilmiştir.⁵³⁵ Dâhiliye Nezâreti, Kiliseler Kanûnunu uygulanmasına muhalefet edenlerin yakalanıp Divân-ı Harp'te yargılanması üzerine teslim edilmelerini isteyen bir yazıyı Rumeli'deki valiliklere göndermiştir.⁵³⁶ Bununla beraber Adliye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Rum Meclis-i Millisi için yapılacak

⁵³³ “Rum Patrikhanesinin Tahrikâtı – Bir Tahrirât-ı Umûmiyye”, **Tanîn**, 27 Temmuz 1326.

⁵³⁴ “Kiliseler Kanûnu Etrafında”, **Tanîn**, 4 Ağustos 1326.

⁵³⁵ Kerimoğlu, **a.g.m.**, s. 3-25.

⁵³⁶ “Kiliseler Kanûnu Etrafında”, **Tanîn**, 4 Ağustos 1326.

olan seçimlerin engellenmemesi fakat seçilen kişilerin isimlerinin tespit edilerek en kısa zamanda bildirilmesi istenmiştir.⁵³⁷

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti Rum Patrikhanesi'nin kiliseler kanununu engel olmak için bir meclis-i milli toplanmasını engel olmaya çalışırken bir yandan da kiliseler kanunu uygulamak için girişimlere başlamıştır. Kanunun uygulanmasını bizzat yerinde görmek amacıyla Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Bey, ağustos ayının ilk haftasında Makedonya'ya bir gezi düzenlemiştir.⁵³⁸ Kiliseler kanunu ilk olarak Yenice Kazasında tartışmalı olan kiliselerde uygulanmaya başlanmıştır. Bu kazadaki ihtilâflı olan kiliseler Bulgarlara teslim edilmiştir. Ayrıca kiliseler kanunun uygulanması amacıyla Vodine Kazası dâhilinde mevcut ihtilâflı kiliselerin bulunduğu köylere nüfus sayımı için bir heyet gönderilmiştir.⁵³⁹ İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, Rumların meclis-i milliyi toplamak için çalışmalarda ısrar etmesine karşılık buna engel olmak için daha sert tedbirler alacağını bildirmiştir. Hükûmet 31 Ağustos 1910 tarihinde yayınladığı beyanname ile Rum Patrikhanesinin Meclis-i Milli'yi toplanmasının kanunlara ve patrikhanenin yetkilerine aykırı olduğuna dâir uyarı yapılarak buna uymayanlar hakkında ceza kanunun 99. Maddesine göre hapis cezasıyla cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁵⁴⁰

Osmanlı Hükûmeti'nin bütün uyarılarına rağmen Rumlar Meclis-i Milli'yi toplamada ısrar ettiler. Rum Patrikhanesi Meclis-i Milli'yi toplamak için seçtiği tarih olan 14 Eylül 1910 tarihi dikkat çekicidir. Bu tarih Yunan milli meclisinin toplandığı tarihtir.⁵⁴¹

Rum Patrikhanesi bütün uyarılara rağmen Meclis-i Milli'yi toplanması üzerine gelen üyelerden 10 tanesi tutuklanarak Emniyet Umûm Müdürlüğü'ne

⁵³⁷ “Taşralara Tebligât”, **Tanîn**, 10 Ağustos 1326.

⁵³⁸ Kerimoğlu, **a.g.m.**, s. 3-25.

⁵³⁹ “Kiliseler Kanûnu Tatbik Ediliyor”, **Tanîn**, 5 Ağustos 1326.

⁵⁴⁰ “Kavânin ve nizâmât-ı mevzûaya muhâlif ve patrikhanenin dâire-i vazifeye ve salâhiyyetinden külliyyen hâric bir cem'iyet olân mezkûr meclisin maksad-ı teşkili kendi kendine bir mâhiyyet ve vaz'iyet-i resmîyye ve mahsûsa takınarak kanûn ve makarrât-ı devletin men'-i tenfiz ve icrâsı zımnında a'mâl nüfûz ve te'sirden i'bâret olmasına ve buna iştirâk eylemek üzere kabûl-ı vekâlet iden kesân haklarında kanûn-ı cezânın doksan dokuzuncu maddesinde muharrer olduğu üzere büyük ve küçük her kim olur ise olsun o emr-i devlet ve ahkâm ve kavânin ve nizâmâtın icrâsına ve her nev'i emvâl emriyyenin tahsiline mahâlefet için sarf-ı nüfûz ve kuvve-i müessire idecek ve itdirecek olur ise muvakkaten hapis cezâsıyla mücâzât olunacağına..”devamı için bkz: “Hükûmet Men' İdecek” Beyannâme, **Tanîn**, 19 Ağustos 1326.

⁵⁴¹ Kerimoğlu, **a.g.m.**, s. 3-25.

götürülmüştür. Tutuklanan üyeler tutuklamanın kanunsuz olduğu ileri sürmelerine üzerine Hükûmetin bu meclisin toplanmasını kesin olarak yasakladığı halde Hükûmetin bu uyarısına uymadıkları için polis tarafından tutuklandıkları ifade edilmiştir. Tutuklanan üyeler buradan Divân-ı Örfiyye'ye gönderilmiştir. Burada ifadeleri alınanlar, Hükûmetin kararını kabul edip meclis-i milli toplantısına katılmayacaklarını bildirdikten sonra serbest bırakılmıştır.⁵⁴²

Tutuklamalardan sonra Rum Patrikhane kethüdası Adliye Nâzırı Necmeddin Bey'i ziyaret ederek görüşmede bulunmuştur. Patrikhane kethüdası, Adliye Nâzırı Necmeddin Bey'e Rum Patriğin kendisine iletmek üzere görüşlerini bildirmek üzere geldiğini söylemiştir. Rum Patrikhanesi kethüdası Necmeddin Bey'e; *"Patrik Efendi'nin selâm ve ihtirâmını getirdim. Patrik Efendi diyor ki; Hükûmetçe ittihâz buyrulan tedâbir-i fiiliyye-i şiddideden sarf-ı nazar buyrulsun. Patrikhanenin Hükûmet-i seniyyeye karşı olan mevkiini ıslâh edebilmekliğim için vakit bulayım. Vakıf ve ruhsat ihsân buyrulsun."* Adliye Nâzırı Necmeddin Bey, Patriğin bu isteğine karşılık Patrikhane kethüdasına Patriğe iletmesi için şu cevabı vermiştir; *"Patrik Efendi'ye selâm söyleyiniz. Hükûmet'in muâmelesi kendince dahi ma'lûm olduğu üzere hilâf-ı kanûn olarak akdine teşebbüs olunan meclis-i milli içündür. Meclis-i milli içtimâğından suret-i kat'iyyede sarf-ı nazar edildiğini bildirdikleri anda tedâbir vâkıa-i fiiliyye bi-t-tabi' kâmilan ref' edilir."*⁵⁴³

Sabah Gazetesi, Kiliseler Kanunu yüzünden Osmanlı Hükûmeti ile Rum Patrikhanesi arasında yaşanan gelişmelerin Bükreş'te Romanya siyasilerinin görüşlerini aktarıyordu. Romanya siyasi adamların konuya bakışları, Rumların konuyu siyasi hale getirdikleri yönünde idi. Romanya'da özetle şöyle değerlendirmeler yapıyordu: Hükûmet ile Rum Patrikhanesi arasındaki kiliseler ve mektepler meselesinin siyasi bir durum haline gelmiştir. Patrikhanenin Meşrûtiyet Hükûmetine karşı tavır ve hareketinde bir dış müdahaleyi beklendiği açıktır. Rum Patrikhanesinin Abdülhamid

⁵⁴² "Patrikhane'nin Serkeşliği, Hükûmet Vazifesini İfâ Ediyor", **Tanîn**, 2 Eylül 1326; Simavi, **a.g.e.**, s. 121.

⁵⁴³ "Rum Patrikhanesi Mes'elesi", **Sabah**, 2 Eylül 1326.

zamanında olduğu gibi ayrıcalıklar beklediği ve bu ayrıcalıkların Meşrûtiyet Hükûmetinden göremeyince ve ayrıca Panhelenizm emellerinin Türkiye’de gerçekleşemeyeceğini anladıkları için kiliseler ve mektepler meselesini bahane ederek Osmanlı Hükûmetine dış müdahale edilmesi için çalışmaktadır. Hükûmetin yaptığı yıllardan beri Rumeli’de birçok facialara sebep olan kiliseler ve mektepler meselesini çözerek ittihad-ı anasırı sağlamaktır. Buna rağmen Rum Patrikhanesi bu faciaları ortadan kaldırarak ittihad-ı anasırı gerçekleştirmek isteyen kanuna karşı çıkıyor. Ayrıca Rum Patrikhane Meclis-i Millisi ile Yunan Meclis-i Millisinin birbirlerine bağlı hareket etmeleri meseleye büsbütün başka bir renk veriyor. Eğer mesele yalnız kiliselerle ilgili olsa idi maddeten dört duvardan ibaret bulunan bir bina için bu kadar inatla harekete lüzum kalmazdı. Çünkü Osmanlı hükûmeti tartışmalı kiliseleri camiye çevirmiyor, adalet ve hakkaniyete göre kiliseleri, aslında tek ama siyaseten ayrı olan mezheplere taksim etmek istiyordu. Eğer arada eksik kilise olursa bu eksikliği de hükûmet kendisi inşa edeceğini taahhüt ederek âlicenap bir fedakârlıkta bulunuyor. Osmanlı Hükûmetinin bu kadar fedakârlık ve iyi niyeti ile çözmeye çalıştığı bir konuda Rum Patrikhanesi karşı çıkarak, Avrupa devletlerini yanına çekmek istiyor.⁵⁴⁴

Kiliseler Kanunu, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ve onun destekleyicisi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Rumeli’de Bulgar ile Rumlar arasında yıllardan beri sorun olan kilise ve okulların idaresi ile ilgili meseleyi çözmek için çıkardığı bir kanundur. Osmanlı Hükûmeti bu kanunla ülke içindeki Bulgarlar ile Rumlar arasındaki sorunu çözerek Osmanlı birliğini oluşturmak istiyordu.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti’nin, İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Fırkasının bir hükûmeti olarak düşünüldüğünde ortaya konulan politikalar direk olarak İttihat ve Terakki’nin politikası olarak kabul edilmelidir. Bu açıdan Kiliseler ve Mektepler Kanunu ile İttihat ve Terakki’nin amacı ülke içindeki asayişî sağlamak ve Osmanlı unsurları arasındaki ihtilâfların düzeltilmesiyle

⁵⁴⁴Sabah, 2 Eylül 1326.

Meşrûtiyet idaresinin yerleşmesine ve İttihat ve Terakki'nin bütün Osmanlı toplumunu kendi etrafında toplanmasını sağlamaktır.

Fakat İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin çıkardığı iki kanun; Çeteler Kanunu ve Kiliseler ve Mektepler Kanunu ileride Rumlar ile Bulgarlar arasında Balkanlarda oluşacak olan siyasi durumun belirlenmesinde önemli etki yapacaktır. Cemal Kutay, iyi niyetle çıkarılan bu kanunların aslında Rumlar ile Bulgarların yakınlaşmasını sağladığını belirterek eleştirmektedir. Ona göre; Çeteler Kanunu ile Rumlar ve Bulgarlar arasında “*manevi huzuru*”, Kiliseler Kanunu ile “*maddi huzur*” kurulmuş oluyordu.⁵⁴⁵

Rumlar arasında Kiliseler Kanunu üzerinde ayrı görüşler ortaya çıktı. İstanbul Örgütü ile Meclis-i Meb'ûsân'da bulunan Rum milletvekillerinin oluşturdu taraf Osmanlı Hükûmetine karşı duruş sergileme yanlısı idiler. Diğer taraf ise Hükûmet ve Müslümanlar ile iyi geçinilmesinin kendi menfaatlerine daha uygun görüyorlardı.

Kiliseler Kanunu ile Yunanistan'ın politikasının değişmesine sebep olmuştur. Yunanistan, Kiliseler Kanunuyla Makedonya'daki Yunan çetelerini canlandırmaya başlamıştır. Bununla birlikte Yunanistan 1909'dan itibaren Bulgaristan ile ortak hareket etmek için girişimlerde bulunmuştur. Kiliseler Kanunun uygulanmasından bir süre sonra da Rum Patrikhanesi ile Bulgar Eksarhlığı arasında yakınlaşmalar başlamıştır. Bulgar Eksarhlığı Rum Patrikhanesine bir mektup yazarak aralarında meydana gelen kötü durumdan memnun olmadıklarını belirterek, uzlaşma istediğinde bulunmuştur.⁵⁴⁶

Bulgar Eksarhı, Proodos Gazetesine verdiği beyanatta Rum Patrikhanesi ile uzlaşmanın her iki kilise tarafından da arzu edildiğini bildiriyordu. Bulgar Eksarhı iki kilise arasındaki uzlaşmanın Osmanlı Devleti'nin de yararına olacağını fakat meseleye hassasiyetle yaklaşılması gerektiğini ifade ediyordu. Ayrıca Bulgar Eksarhı uzlaşma sağlanması halinde meselenin çözümü için şöyle bir teklifte bulunuyordu; “*Bulgar Cemaatinin umûr ve husûsâtı ve maârifîyle iştiğâl itmek üzere Eksarhane Patrikhanenin mâdununda i'tibâr edilecek, vilâyetde ise ekseriyet herhangi tarafda ise*

⁵⁴⁵ Kutay, a.g.e., s. 9702.

⁵⁴⁶ Kerimoğlu, a.g.m., s. 3-25.

*metropolid o taraftan olacak, ekaliyet dahi metropolidin muâvini olarak bulunacaktır.”*⁵⁴⁷ Bulgar Eksarhhanesi ile Rum Patrikhanesi arasında uzlaşma gayretlerinin ortaya çıkması ile birlikte Bulgar ve Rum meb’ûsların Meclis-i Meb’ûsân’da da aynı şekilde ortak olarak çalışma kararı almaları Rum basını tarafından takdirle karşılanıyordu.⁵⁴⁸

Bulgar ve Rum kiliselerinin ve Meclis-i Meb’ûsândaki Bulgar ve Rum mebuslarının uzlaşma çabalarını Tasvir-i Efkâr Gazetesi Venizolos’un Girit ile ilgili düşüncelerine bağlıyordu. Venizolos’un Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki uzlaşmasını Girit’in Yunanistan’a bırakılmasıyla olabileceğini aksi takdirde Yunanistan’ın Balkan Devletleriyle Osmanlı aleyhinde bir ittifak kuracağını aylar öncesinden yazdığını belirtiyordu. Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Bulgar ve Rum kiliselerinin daha düne kadar kavgalı durumlarından birden bire uzlaşma kararı almaları Venizolos’un Girit ile ilgili yürüttüğü siyasetinin sonucu olduğu ifade ediyordu.⁵⁴⁹

Kiliseler Kanunu karşısında önceleri karşı karşıya gelen Rum ve Bulgar kiliseleri daha sonra Yunanistan’ın girişimleriyle uzlaşmaları Osmanlı Devletine karşı Balkan ittifakı içinde yer almalarını sağlayacaktır.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Rum Patrikhanesi ile Bulgar Eksarhhanesi’nin yıllardan beri kilise ve mektepler konusundaki kavgalarına son vermek amacıyla çıkardığı bu kanunun ileride Osmanlı Devletin aleyhinde birleşmelerine sebep olacaktır. Ahmet Reşit Bey İbrahim Hakkı Paşa’yı bu konuda eleştirmektedir; *“Sultan Hamid’in Balkanlıların aleyhimize ittifaklarına mani olmak için en çok ve en müsemmir olarak kullandığı eksarhlık meselesi Hakkı Paşa sadaretinde –gûya bir marifetmiş gibi- kökünden kesilmiş, bin netice aleyhimizdeki Balkan ittifakının kolayca vukua gelmiş olduğu erbab-ı vukuf kavlidir.”*⁵⁵⁰

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin çıkardığı bu kanunla Rum ve Bulgar kiliseleri arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesini İsmail Hami Danişmend Balkan Savaşlarında Bulgar, Yunan ve Sırp’ların Osmanlı Devleti aleyhine

⁵⁴⁷ “Eksarh’ın Beyanâtı”, **Tasvir-i Efkâr**, 8 Teşrin-i sani 1326.

⁵⁴⁸ “Hristiyan Mebuslar”, **Tasvir-i Efkâr**, 8 Teşrin-i sani 1326.

⁵⁴⁹ “Bulgar-Yunan İ’tilâfı”, **Tasvir-i Efkâr**, 8 Teşrin-i sani 1326.

⁵⁵⁰ Rey, **a.g.e.**, s. 31.

ittifak kurmalarına zemin hazırladığını, bu sebeple İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetini dolayısıyla İttihat ve Terakki'yi “devlet idaresi ve anâsır siyaseti” hakkında hiçbir fikirleri olmamakla suçlamaktadır. Bulgar ve Rum kiliseleri arasındaki anlaşmazlıkları çözen kanundan “tarihi bir hamakat âbidesi olan bu menhus kanun” diye bahsetmektedir.⁵⁵¹ Danişmend, Sultan Abdülhamid'in Balkan Savaşı çıkınca Selânik'ten İstanbul'a getirilirken Balkan ittifakının Bâb-ı Âli tarafından haberdar olunmamasını eleştirerek; “Sefaretlerde elçiler, ataşemiliterler var; bunlar şimdiye kadar uyumuş mu? Dört devlet ittifak etmiş de bu olan biten şeyler haber alınmamış mı? Ben makamda bulunduğum müddetçe bunların arasında nifâk ilkaasına çalıştım” dediğini hatta Balkan ittifakını ilk duyduğu zaman; “Kiliseler meselesini hallettiniz mi?” diye sorduğunda ve cevap olarak halledildiği söylenince, bu ittifakın kurulmasını tabii olduğunu söylediğini belirtir.⁵⁵²

3.7.3. Cemiyet-i Hafiye Olayı

Hükûmet aldığı jurnaller sonucunda, bu gizli örgüte mensup oldukları gerekçesiyle çok sayıda tutuklamalarda bulundu. Fakat yıllar sonra Hüseyin Cahit, bu jurnallerin düzmece olduğunu söyleyecektir; “Bazı rejimlerde, gizli zabıta duman olmayan yerlerde bile ateş bulmağa, bulmazsa icad etmeğe kendisini âdeta mecbur görür. Meşrûtiyet'in o velveleli ve karışık zamanlarında zabıtanın böyle kendiliğinden bir takım fesad tertibleri, hattâ fesad evrâkı bulduğuna yani icad ettiğine şahid olduk”⁵⁵³ İttihat ve Terakki'nin hükûmete karşı olan muhalefeti daha başlangıçta böyle bir komplo ile sindirmek istiyordu. İngiliz Askeri Ataşesi Binbaşı Tyrell, Cemiyet-i Hafiye ile ilgili olarak Mahmut Şevket Paşa ile yaptığı konuşmada, bu komplonun önemli olup olmadığını sorması üzerine; “hayır, ama önü alınmasaydı önemli olabilirdi” cevabını alıyordu.⁵⁵⁴ Yapılan jurnaller sonucunda birçok kişi

⁵⁵¹ Danişmend, a.g.e., C.: IV, s. 383.

⁵⁵² Danişmend, a.g.e., C.: IV, s. 396.

⁵⁵³ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrûtiyet Hatıraları 1908–1918”, **Fikir Hareketleri**, Sayı: 144, s.215, 1935–1938.

⁵⁵⁴ Ahmad, a.g.e., s. 210.

tutuklandı. Tutuklular arasında Sinop Meb'ûsu Rıza Nur'da bulunuyordu.⁵⁵⁵ Rıza Nur'un tutuklanmasına yol açan sebep ise gizli örgütün finansmanını sağlayan Şerif Paşa'dan gönderilen bir mektubun ele geçirilmesidir. Tutuklular arasında bulunan Doktor Münir Bey,⁵⁵⁶ örgütün İstanbul temsilcisi Kemal Bey'e, Rıza Nur'a verilmek üzere Şerif Paşa'dan bir mektup geldiğini ve bunu da kendisinin götürdüğünü söylemesi üzerine Rıza Nur'un tutuklanmasına sebep olmuştur. Rıza Nur bu mektup nedeniyle hapsedilmiş fakat üç ay tutuklu kaldıktan sonra örgütle bir bağlantısı bulunamayınca serbest bırakılmıştır.⁵⁵⁷ Meclis-i Meb'ûsân'da Edirne Meb'ûsu Rıza Tevfik, Rıza Nur'un hangi deliller neticesinde tutuklandığını soruyordu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın hükûmet programında vaad ettiği "adl ü ihsan" politikasının uygulamadığı hatta bu politikanın partizanca bir politika haline geldiğini söyleyerek Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'yı ağır bir dille eleştiriyordu; *"Bu adl ü ihsan politikası bir zulüm ve udvan muamelesi icat etmesin. Hâlbuki etti, hem o suretle ett ki, hiçbir vesika-i âdiye olmayarak birçok adamlar su-i muamele gördüğü gibi, her türlü sui-muameleden haysiyet-i meb'usiyyeti itibarıyla müstesna bulunması lâzım gelen bir arkadaşımız, Rıza Nur Bey, suret-i mahsusada hapse atıldı."*⁵⁵⁸

İstanbul Meb'ûsu Kozmide Pandelâki Efendi ise Rıza Nur Bey'in uydurma deliller ile tutuklandığını hatta bu uydurma deliller ile askeri makamların inandırılıp, Meşrûti İdârenin tehlike altında olduğunu için harekete geçmesini sağlamak istenildiğini söylüyordu. Fakat askeri makamların buna kanaat etmedikleri için çok sevindiğini belirterek Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya eleştiride bulundu; *"Rıza Nur Bey arkadaşımız, Heyet-i Askeriyeye tevdi edilmemiş olsa idi, mesele malum bir halde cereyan eder*

⁵⁵⁵ Hocaoglu, a.g.e., s. 179.

⁵⁵⁶ Rıza Nur, Doktor Münir'le ilgili olarak; "...Bizim bu işte neyimiz var? Sonunda hayal meyal hatırladım ki, bundan üç dört ay kadar önce bir sabah erkenden veya akşam geç vakit Doktor Münir isminde biri evime gelmiş ve Şerif Paşa'ya mensup ve bir cemiyetin şube başkanı olduğunu söylemişti. O vakit kovduğum bu adamın sözlerine önem vermemiş ve bir daha da kabul etmemiştim. Bununla beraber böyle âdi bir sebepten dolayı bu hallerin çıkmasına bir türlü ihtimal veremiyordum. Bir Meb'ûsun şu şekilde tevkîf edilebilmesine bir türlü akıl erdiremiyordum. Bkz: Rıza Nur, **Cemiyet-i Hafiye**, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1995.

⁵⁵⁷ Gazel, a.g.e., s. 314.

⁵⁵⁸ MMZC, 20 Teşrin-i Sani 1326, Dev.: I, İct.Sen.: İ.: 10, C.: 2, s. 286.

ve kuvâ-yı hükûmetimizden mahdud olan başka bir kuvvete teslim olunan Rıza Nur Bey asılırdı.”⁵⁵⁹ İstanbul Meb’ûsu Kozmîdi Pandelâki Efendi, mahkemelerin hükûmetin etkisi altında olduğunu ve o yüzden adil karar vermeyeceklerini ileri sürüyordu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ise mahkemelerin bağımsız olduğunu hükûmetin mahkemeleri tesir altına aldığını kesinlikle kabul etmeyeceğini eğer böyle bir iddia varsa ispatlanması gerektiğini aksi halde iftira olarak kabul edeceğini belirtiyordu.⁵⁶⁰

Rıza Nur serbest bırakıldıysa da diğer tutuklular ağır cezalara çarptırılarak işkence gördüler.⁵⁶¹ Her ne kadar Rıza Nur tutukluk sırasında kendisine karşı herhangi bir şiddet gördüğünü söylemese de diğer tutukluların ağır şiddet görmüşlerdi. Bu olay, Dersim Meb’ûsu Lütfi Fikri Bey tarafından Meclis-i Meb’ûsân’da *“tam tiyatromsu hazırlıklar ve hitabetler içinde”* gündeme getirilerek, muhalifler tarafından hükûmete ile İttihat ve Terakki’ye karşı bir fırsat olarak kullanıldı.⁵⁶²

Sinop Meb’ûsu Rıza Nur’un bu olay karşısında suçsuz bulunmasına rağmen muhalifler hükûmeti ağır eleştirilerde bulundular ve tutuklama olayını meclise getirerek meclis araştırması (anket parlamenter) istediler. Dersim Meb’ûsu Lütfi Fikri Bey ile birlikte 15 mebus, *“ihlâl-i âsâyış ve şekli hükûmeti tağyir maksadı ile teessüs ettiği iddia olunan Cemiyet-i Hafiyeye dâhil Sinop Meb’ûsu Rıza Nur Bey’in tevkifi ve mervi işkenceler hakkında anket parlamenter icrasına dair”* tavrı meclise sundular.⁵⁶³

Meclise verilen tavrıde hükûmetin Rıza Nur Bey’in hangi gerekçeler ile tutuklandığını bu tutuklamanın kanuna uygun olup olmadığını ayrıca diğer tutukluların işkence ile sorgulandıklarını ve bunların gazetelerde yazıldığını ayrıca mecliste bazı meb’ûslar tarafından da dile getirildiği belirtilmekteydi.

⁵⁵⁹MMZC, 20 Teşrin-i Sani 1326, Dev.: I, İct.Sen.: İ.: 10, C.: 2, s. 286.

⁵⁶⁰MMZC, 20 Teşrin-i Sani 1326, Dev.: I, İct.Sen.: İ.: 10, C.: 2, s. 286.

⁵⁶¹ Hocaoglu, a.g.e., s. 179.

⁵⁶² Yalçın, “Meşrûtiyet Hatıraları 1908–1918”, **Fikir Hareketleri**, Sayı: 144, s.215.

⁵⁶³İmzası bulunan mebuslar şunlardır: Gümülcine Meb’ûsu İsmail Kemal, Siroz Meb’ûsu Hristo Dalçef, Selânik Meb’ûsu Velahof, Kozon Meb’ûsu Hamparsum, Karesi Meb’ûsu Vasfi, Musul Meb’ûsu Fazıl, Zor Meb’ûsu Hızır Lütfi, Surye Meb’ûsu Rüştü, Musul Meb’ûsu Davut, Şam Meb’ûsu Şefik el- Müeyyed, Hama Meb’ûsu Abdülhamid Zehravi, Kudüs Meb’ûsu Sa’d, Kerbela Meb’ûsu Abdül Mehdi, Girit Meb’ûsu Tefik ve Karahisa-ı Şarki Meb’ûsu Ömer Fevzi. Bkz: MMZC, 11 Kanûn-ı Evvel 1326, Cilt I, D: I, İ:17, s. 588.

Bunların meşrûtiyet idaresine büyük zarar vereceği için, yapılanların doğru olup olmadığının araştırılması isteniyordu.

Dersim Meb'ûsu Lütfi Fikri Bey, Cemiyet-i Hafiye meselesinde emniyete ihbar edenlerin resmi görevleri olmayan kişiler olduğunu belirtiyordu. Bu ihbarlar üzerine emniyet bu işin esasını araştırmak için resmi görevliler tayin ettiğini, yapılan araştırma sonucunda yapılan ihbarların doğru olmadığını, bir gazete haberinden ibaret olduğunu bunun da tutuklamaya gerekçe olamayacağı bir raporla belirtildiğini söylüyordu. Bu rapora rağmen Emniyet Genel Müdürlüğü buna inanmamış ve iş, başka ellere verilerek Cemiyet-i Hafiye olayının bir düzen kurularak ortaya atıldığını ifade ediyordu.⁵⁶⁴ Lütfi Fikri Bey, eğer bu olayın meclis tarafından araştırılması kabul edilirse, Rıza Nur Bey'e Doktor Münir Bey'in işkence altında iftira attığının ortaya çıkacağını iddia ediyordu.⁵⁶⁵

Muhalefet görüşmelerde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya karşı ağır eleştirilerde bulunmuşlardı. İbrahim Hakkı Paşa, yapılan eleştiriler karşısında Rıza Nur Bey'in tutuklanmasına kendisinin de üzüldüğünü, fakat kendisinin işkence edildiğine dair herhangi bir bilgisinin olmadığını, Harbiye Nezâreti'nin hiçbir zabitanın, memurunun işkence ettiğine dair bir rivayet işitmediğini, hepsinin memleketin müdafaasıyla görevli kişiler olduklarını böyle bir mezalimi yapacaklarını kabul etmediğini söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu konuşması karşısında Edirne Meb'ûsu Rıza Tevfik şiddetle karşı çıkarak, sadrazamın bunların bilmemesinin mümkün olmayacağını, yoksa hükûmete karşı güvenin sarsılacağını ifade ediyordu.⁵⁶⁶

Hükûmet ile İttihat ve Terakki bu iddiaların yetersiz bularak, meclis araştırması isteğinin hükûmetin yıpratılmak istendiğini ve düşürülmesine zemin hazırlandığını ileri sürerek karşı çıkıyorlardı.⁵⁶⁷ Muhalefetin, Cemiyet-i Hafiye olayında Rıza Nur Bey'in tutuklanması ve diğer tutukluların işkence gördüklerine dair anket parlamenter (meclis araştırması) isteği, etkin çalışması hatta hala İttihat ve Terakki içinde bulunan Rıza Tevfik ve diğer

⁵⁶⁴MMZC, 18 Kanûn-ı Evvel 1326, Dev.: I, İct.Sen.: İ.: 20, C.: 2, s. 718.

⁵⁶⁵MMZC, 18 Kanûn-ı Evvel 1326, Dev.: I, İct.Sen.: İ.: 20, C.: 2, s. 721.

⁵⁶⁶MMZC, 18 Kanûn-ı Evvel 1326, Dev.: I, İct.Sen.: İ.: 20, C.: 2, s. 726.

⁵⁶⁷ Hocaoglu, a.g.e., s. 180.

muhalif mebusların desteğine rağmen 69 kabul oyuna karşılık 95 ret oyla meclis araştırması talebi red edildi.

3.7.4. Arnavutluk İsyanı

Osmanlı Devleti'nde Meşrûtiyetin ilânı ile birlikte daha önce uygulanan yönetim anlayışından vazgeçilmeye başlanmıştır. Özellikle aşiret hayatı hüküm süren bölgelerde çağdaş yönetim anlayışının uygulanması için Meşrûtiyet hükûmetleri gayret göstermiş ve Mutlakiyet hükûmetlerinin uyguladığı "idare-i maslahat" prensibini terk ederek, bu bölgelerde bilhassa vergi ve askerlik kanunlarının bir düzene konulmasına çalışmışlardır.⁵⁶⁸ Mutlakiyet hükûmetlerinin bu gibi kanunların uygulanmasında fazla önem vermeyerek bölge ileri gelenlerin güçlerinden faydalanmaya gittiklerinden, meşrûtiyet ile bu anlayışın terk edilmeye çalışılması bu bölgelerde hoşnutsuzluklara sebep olmuştur.

Arnavutluk isyanlarının yukarıda değindiğimiz devlet idaresinin bakışının değişmesi yanında, Müslüman Arnavutların, Hıristiyan Arnavutlar olan Malisörlere verilen imtiyazların kendilerinden daha fazla verildiğini ileri sürmeleri, Müslüman Arnavutların alışık olmadıkları vergi vermeye zorlanmaları, silahlarının toplanması ve devlete karşı büyük hizmetlerde bulunduklarından dolayı bu tür uygulamaları hak etmediklerini düşünmeleri isyanların sebepleri arasında gösterilmektedir.⁵⁶⁹

1910'da İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti döneminde Kosova Umûmî Meclisi, belediye tarafından toplanan duhuliye vergisini değiştirip çıkarılan oktruva vergisini çıkarmasına karşılık Priştine'de protesto gösterilerine ve arkasından isyana sebep olmuştur.⁵⁷⁰ Kosova Meclisi Umûmîsi çıkardığı bu oktruva vergisi ile hastane yapmak gibi çeşitli belediye hizmetlerine kaynak oluşturmak istemiştir. Kosova Belediye Meclisi'nin bu amaçla çıkardığı bir

⁵⁶⁸ Akşin, a.g.e., 185.

⁵⁶⁹ Gazel, *İkinci Meşrûtiyet Dönemi Siyasî Mücadelesinde Lütü Fikri'nin Tanzimât'ı*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2007, s. 118.

⁵⁷⁰ Özbozdağlı, Özer; *İttihat ve Terakki'nin Balkan Siyaseti (1908-1914)*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Hatay, 2005, s. 116.

vergi için halkın isyan çıkarması basit olarak görülmüş, esasında bu gibi bahanelerin arkasında dış güçlerin olduğu kuvvetle muhtemel görülmüştür. Hatta isyanın yayılması için birçok söylentiler çıkarılmıştır. Sakal vergisi gibi söylentilerin halk arasında yayılması isyanın basit gerekçelere kadar dayandırıldığı gösterilmekteydi.⁵⁷¹ Diğer bir sebep de bölgede devlet memurlarının öldürülmesinden dolayı Hükûmetin sıkıyönetim ilân etmiş olmasıdır.⁵⁷²

Hükûmet önce isyana katılanları bu hareketlerinden vazgeçirmek için nasihatçiler göndermiştir. Fakat bu heyetin girişimleri protestoların durmasını sağlayamamıştır. Hatta protestocular daha ileri giderek oktruva vergisinin kaldırılmasının yanı sıra mecburi askerlik kanunun değiştirilmesi, silahların toplanma kararından vazgeçilmesi gibi isteklerde bulunmuşlardır.⁵⁷³ Protestolar isyana dönüşmüş ve asiler ile Osmanlı ordusu arasında çarpışmalar başlamıştır. İsyanlılar 70. Alay Kumandanı Rüştü Bey'i öldürdükleri gibi İpek Mutasarrıfı Binbaşı İsmail Hakkı Bey'i de yaralamışlardır.⁵⁷⁴ Bu gelişmelerden sonra hükûmet isyanı bastırmak üzere önce Cavit Paşa'yı bölgeye kumandan olarak atamıştır. Fakat Cavit Paşa'nın daha önceki sert uygulamalarından dolayı tepki çekeceği düşünülerek yerine Şevket Turgut Paşa'yı göndermiştir.⁵⁷⁵ İsyanlılar zaman zaman Şevket Turgut Paşa idaresindeki birlikleri zor anlar yaşattıkları için Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, 2 Mayıs'ta bizzat bölgeye giderek Şevket Turgut Paşa'ya destek vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı ordusu Mayıs ortalarından itibaren ağır çatışmalardan sonra duruma hâkim olabilmiş ve Şevket Turgut Paşa Yakova ve İpek'i kontrol altına alarak isyanlıların itaat altına alınmasını sağlamıştır.⁵⁷⁶

İsyanın bastırılması üzerine İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti aldığı karar ile Arnavutluk'la birlikte Makedonya'da halkın elinde bulunan silahların

⁵⁷¹ Hüseyin Cahit, "Arnavutlukta", *Tanîn*, 27 Mart 1326.

⁵⁷² Tuncer, Hüner; *Osmanlı'nın Rumeli'yi Kaybı (1878-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 127.

⁵⁷³ Özbozdağı, *a.g.t.*, s. 117.

⁵⁷⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 185.

⁵⁷⁵ Gazel, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁷⁶ Sönmez, Banu İşlet; *II. Meşrûtiyette Arnavutluk Muhalefeti*, İstanbul, YK. Yay., 2007, s. 177.

toplatılmasına başlamıştır. Bu uygulama yüzünden halk ile Hükûmet görevlileri arasında gerginliklerin çıkmasına sebep olmuştur.⁵⁷⁷ Silahların toplanması kararıyla birlikte Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa da bölgeye giderek sert tedbirlerle isyanın bastırılmasını sağlamış ve hemen ardından bölgede sıkıyönetimin uygulamasını ilân etmiştir.⁵⁷⁸ Bu gelişmelerden sonra Arnavut Meb'ûslar, Priştine Meb'ûsu Hasan Bey ve Gümölcine Meb'ûsu İsmail Bey, isyanla ilgili olarak 9 Nisan 1910'da Meclis-i Meb'ûsân'da birer soru önergeleri vermişlerdir.⁵⁷⁹ Gümölcine Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey Arnavutluk'ta meydana gelen olaylar hakkında meclisin haberdar olması gerektiğini söylemiştir. İsmail Hakkı Bey'in Sadrazam tarafından cevaplandırılmasını istediği soru önergesi şöyledir; *“Şu günlerde Arnavutluk'un bazı mahallerinde serzede-i zuhûr olarak sefk-i dimâyı intaç eylemekte olduğu işitilen ahvâl-i müessifeye karşı Meclis-i Meb'ûsan'ın lâ-kayd kalması câiz olamayacağından, ahvâl-i mezkûrenin menşe ve mahiyetinden Vükelâ-yı milleti haberdâr etmek üzere meselenin Makam-ı Sadâretten istizahını teklif eylerim.”* Ayrıca Priştine Meb'ûsu Hasan Bey ve on bir arkadaşı da Arnavutluk'ta gelişen olaylar ve yapılan askeri harekât hakkında soru önergesi vermişlerdir; *“Meclis-i Meb'ûsan Riyaset-i Celilesine, Arnavutluk'ta vukuu gazetelerde görülen ve birçok tevilata uğratılan ahvâl-i müellime ve sevkîyat-ı askeriyye esbabının ve buna karşı Hükûmetçe ittihaz buyrulan tedâbîrin, Kabine Reisi Sadrazam Paşa Hazretlerinden istizahı hususunun taht-ı karara aldırılması mercudur.”*⁵⁸⁰

Verilen önergelerin görüşülmesinde söz alan Priştine Meb'ûsu Hasan Fuat Bey, Arnavutluk'ta Arnavutlarla asker arasında kan dökülmekte olduğunu gazetelerden öğrendiklerini ve bu olayların meşrûtiyete karşı yapılan irtica hareketi olarak gösterildiğini bu sebeple Sadrazamın Meclise gelerek bu olaylar hakkında bilgi vermesini istemiştir. Menteşe Meb'ûsu Halil

⁵⁷⁷Şıvgın, Hale; “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması”, **Osmanlılar Ansiklopedisi**, II, Edit. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 482.

⁵⁷⁸ Çelik, Bilgin; **İttihatçılar ve Arnavutlar, II Meşrûtiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu**, İstanbul, Buke Kitapları, 2004, s. 377-383.

⁵⁷⁹ Gazel, a.g.e., s. 58.

⁵⁸⁰**M.M.Z.C.**, 27 Mart 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 69, C.: 3, s. 655-658.

Bey ise olayların daha yeni olduğunu bu sebeple önergelerin gensoru olarak değil Hükûmetin bilgi vermesi için bir soru önergesi olarak kabul edilmesini teklif etmiştir. Halil Bey'in bu teklifine karşılık Priştine Meb'ûsu Hasan Bey, Sadrazam'a sorulması ile birlikte Hükûmet'in uygulamalarının yanlışlıklarla dolu olduğunu ve olayların büyümesinde Hükûmet'in beceriksizliğinden kaynaklandığını ve bunu da kendilerinin ortaya koyacak delillere sahip olduklarını söyleyerek önergenin gensoru olarak kabul edilmesini istemiştir.⁵⁸¹ Önerge sahiplerinden Gümölcine Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey ise Arnavutluk'taki olaylarla ilgili olarak hemen Hükûmeti sorumlu tutma gibi bir amacının olmadığını, olayların çıkış sebebini anlamak ve Meclisçe Arnavutluk'taki olaylarla ilgili bilinmeyenlerin bilinmesi için soru önergesini verdiğini, *"ister sual şeklinde olsun, ister istizah şeklinde olsun izahatı burada versin de hangi şekilde olursa olsun, ne yolda verilirse verilsin"* diyerek istediğinin sadece Meclisin bilgilendirilmesi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸²

Bolu Meb'ûsu Abdülvahab Efendi ise ne soru olarak ne de istizaha olarak önergeye gerek görmediğini, yapılması gerekenin bölgeye birkaç Meb'ûsun arabulucu olarak gönderilmesinin daha faydalı olacağını teklif etmiştir. Menteşe Meb'ûsu Halil Bey ise Hasan Bey'in Kosova'da Hükûmet'in suiistimalinden bahsettiğini bu durumun Dâhiliye Nezâretiyle alakalı olduğunu belirterek, bundan dolayı istizah verilmesi gerekiyorsa, bu istizahın doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'ne ait bir mesele olduğunu, bunun da açıkça ifade edilerek gensoru olarak Dâhiliye Nezâreti'nden sorulmasını belirtiyordu. Eğer bölgede meydana gelen olaylar hakkında bilgi alınması isteniyorsa önergenin soru önergesi şeklinde verilmesini teklif etmiştir. Gümölcine Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey, önergenin ister soru şekilde olsun isterse gensoru şeklinde olsun Meclis'te ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Karahisar-ı Şarkî Meb'ûsu Ömer Feyzi Efendi, istizah önergesi verilince, bunun neticesi hemen suiniyete dayandırılmaması, istizah önergesi ile hemen Kabinayı düşürmek olarak anlaşılmamasını istemiştir. Ömer Feyzi Efendi, istizah önergesine kim cevap verecekse gelir cevabını verir, Meclis o cevabı yeterli bulursa, alkışlanır,

⁵⁸¹M.M.Z.C., 27 Mart 1326, Dev.: I, İkt.Sen.: 2, İ.: 69, C.: 3, s. 655-658.

⁵⁸²M.M.Z.C., 27 Mart 1326, Dev.: I, İkt.Sen.: 2, İ.: 69, C.: 3, s. 656-658.

cevabı Meclisi ikna edemediği takdir tabii olarak, görevinden düşeceğini söylüyordu.⁵⁸³

Bağdat Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey ise sorulan şeylerin ya soru önergesi veya gensoru önergesidir. Her iki türden biri şeklinde kabul edilmesi gerektiğini bunun bir kural olduğunu eğer hangi şekilde olduğunu belirtmezsek bu kuralsızlık yerleşirse ileride hiçbir şekilde düzeltilemez olduğunu belirtiyordu. Aydın Meb'ûsu İsmail Sıtkı Bey ise soru önergesi ile gensoru önergesinin farklı şeyler olduğunu, hiçbir ekseriyet fırkasının soru önergesinden ve gensoru önergesinden kaçmayacağını, fakat bu önergelerin kanuna uygun olarak uygulanması gerektiğini belirtiyordu. İsmail Hakkı Bey'in zaten önergeyi verirken kendisi soru önergesi olarak verdiğini bu yüzden tartışmanın gereksiz olduğu söylüyordu. İsmail Sıtkı Bey, Hasan Bey'in önergesini gensoru şeklinde verdiğini buna rağmen olaylarla ilgili Hükûmetten bilgi almak istediğini belirtmesine rağmen sonra da kendisinde bazı bilgilerin olduğu söyleyerek amacının Hükûmeti zor durumda bırakmak olduğu anlaşıldığını söylüyordu. İsmail Sıtkı Bey'e göre ortada belli bir iddia olmadığı halde Hükûmeti hazırlıksız bulup tuzağa düşürülmek istendiğini iddia ediyordu. Görüşmelerden sonra Meclis Başkanı önergelerin soru önergesi olarak kabul edilmesini teklif etmiş ve yapılan oylama sonucu soru önergesi şeklinde kabul edilmiştir.⁵⁸⁴

Arnavutluk isyanıyla ilgili kabul edilen soru önergelerinin görüşmeleri 11 Nisan 1910 tarihinde Meclis'te yapılmıştır. Gümölcine Meb'ûsu İsmail Hakkı Bey soru önergesini iki kısma ayırarak Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın cevaplamasını istemiştir. İsmail Hakkı Bey, ilk olarak Priştine'de meydana gelen olayların sebep ve kaynağının ne olduğunu, ikinci olarak da Yakova'da sıkıyönetim ilân edilme sebebinin cevaplandırılmasını istemiştir. Diğer önerge sahibi Hasan Bey Meclis'te bulunmadığından onun yerine Üsküp Meb'ûsu Necip Draga önergeyi sunmuştur. Necip Draga Bey de Priştine'ye yapılan askeri harekât hakkında ve İpek'te İsmail Hakkı Bey'in yaralanması ve Binbaşı Rüştü Bey'in katledilmesi üzerine sıkıyönetim ilân

⁵⁸³M.M.Z.C., 27 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 69, C.: 3, s. 656-658.

⁵⁸⁴M.M.Z.C., 27 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 69, C.: 3, s. 656-658; Gazel, a.g.e., s. 59.

edilmesinin gerekli olup olmadığının cevaplandırılmasını istemiştir. Necip Draga Bey'e göre sıkıyönetimin ilân edilmesine gerek yoktur. Suçluların yakalanıp cezalandırılmasını kendisi dâhil bütün Arnavutların istediğini ama bunu sıkıyönetimle çözülmesinin yanlış olduğunu belirterek, sıkıyönetimin ilân edilmesine neden gerek duyulduğunu Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'dan cevaplanmasını istemiştir.⁵⁸⁵ Necip Draga Bey konuşmasında İsmail Hakkı Bey'in yaralanması ve Binbaşı Rüştü Bey'in öldürülmesinden dolayı sıkıyönetim ilân edilmesinin ağır bir karar olduğunu, sıkıyönetim ile bölge genelinin baskı altına alınmasının abartılı bulunduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan Priştine'de meydana gelen olayların sebebinin tamamen idaresizlikten kaynaklandığını, buradaki idarecilerin katı ve kötü yönetiminden meydana geldiğini ifade etmiştir. Necip Draga Bey göre Hükûmetin halka karşı güvensizliğinden dolayı sertlik uyguladığını bu uygulamadan dolayıda halk Hükûmete karşı korku içinde kaldığını belirtmiştir. Necip Draga Bey son olarak vilâyetçe çıkarılan vergilerin Arnavutlar üzerinde kötü tesir ettiğini ifade etmiştir. Bu vergilerin oktruva, kantar ve kontrato vergileri olduğunu söyleyen Necip Draga Bey, kendisine hiç bir verginin kanunsuz olmadığı söylenmesi üzerine; Oktruva vergisinin İstanbul'da, Selânik'te ve İzmir'de olmadığını sadece Arnavutluk'ta uygulandığını belirtmiştir. Necip Draga Bey, Hükûmetin Arnavutluğa elli tabur asker göndererek sıkıyönetim ilân ederek sorunları çözemeyeceğini, Arnavutların tamamının saf-temiz olmadıklarını ama içlerindeki serkeş ve edepsizlerin de yüzde beşi geçmeyeceğini söylemiştir. Bu yüzde beş yüzünden bütün ahalinin suçlu gibi görülmesinden vazgeçilmesini istemiştir. Burada yapılması gerekenin kısmen değil bütün Arnavutluk'ta ıslahât yapılması ve bölgenin kalkındırılması için çalışılmalı ve suçların yakalanıp cezalandırılmasıdır.⁵⁸⁶ Necip Draga Bey konuşmasının sonunda sorunun çözümü için tavsiyelerde bulunmuştur. Ona göre yapılması gerekenler şunlardır: Evvelâ bölgeye tecrübeli, hukûku bilen bir valinin tayin edilmesi, ikinci olarak Hükûmetin uygulamalarını tahkik ve tetkik edecek bir heyetin Meclis tarafından seçilmesi, üçüncü olarak yapılacak ıslahâtın bir

⁵⁸⁵ **M.M.Z.C.**, 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

⁵⁸⁶ **M.M.Z.C.**, 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

şahıs tarafından değil hukûku bilen bir heyet tarafından tatbik edilmesini teklif etmiştir.⁵⁸⁷

Meclis'te görüşmeler devam ederken Priştine Meb'ûsu Fuat Paşa kendisi ve diğer Priştine Meb'ûsları Şaban Paşa ve Hasan Bey adına Priştine'den telgraf gönderildiğini ve bu telgrafı Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e de gösterdiğini belirtiyordu. Fuat Paşa'nın okuduğu telgrafta bölge halkının devlete bağlı olduklarını ve şimdiye kadar çıkarılan vergileri memnuniyetle kabul ettiklerini ama son çıkarılan vergilerden dolayı halkın ödeme zorluğu çektiklerini ve yapılan askeri hareketin durdurulması isteniyordu.⁵⁸⁸ Fuat Paşa, Arnavutların altı yüz seneden beri Osmanlı Devletine sadık kaldıklarını ve Osmanlı idaresinden memnun oldukları belirterek, bir vergi konusundan dolayı otuz-kırk taburla askeri bir harekâtın yapılmasını ağır bulduğunu ifade ediyordu. Yüzyıllardır serbest yaşamış bir topluluğun hemen kısa sürede yola gelmesinin zor olduğunu bölge halkının bu yaşayış özelliğinin dikkate alınmasını istiyordu. Fuat Paşa, *"Biz Devlet-i Osmaniye'ye sadakatla, ubudiyetle iftihar etmişiz ve bundan sonra da böyle olacak. Bir su-i niyetimiz yoktur. Yalnız ufak bir resimden dolayı böyle bir şey tahaddüs etti. Arnavutlar sadıktırlar. Bazı fenalıkları varsa da onlar terbiye edilebilir."* Diyerek sorunun bir an evvel çözülmesini istiyordu.⁵⁸⁹

Üsküp Meb'ûsu Sait Efendi ise gelişen olayların oktruva vergisinden kaynaklanmadığını iddia ediyordu. Kendi yaptığı inceleme ve gözlemlerine göre valiliğin yaptığı yanlış uygulamaların da etkisinin olduğunu belirtiyordu. Çünkü bölge halkı meşrûtiyet öncesi ortaya çıkan ayaklanmaları kendilerine

⁵⁸⁷M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

⁵⁸⁸Dersaadet'de Priştine Meb'ûsu Fuat ve Şaban Paşalar ve Hasan Beyefendiye. Şimdiye kadar Hükûmet-i seniyyenin tekâlif-i umumiyesini kemal-i iftihar ve itaatla kabul etmiş bulunduğumuz vâreste-i arzdan. Yalnız yeniden vaz edilmiş bulunan bir takım rüsumatın zarureti hazıra-i ahal ile mütenasip olmadığı ve tahfîfi veyahut mümkün ise affını istirham etmek üzere Vebiranidol mevkiiinde içtimâ edilmişti. Ahali müctemian hey'et-i ihtiyariyye nesahihîyye dağıtılması mümkün ve bu husus için bir iki gün müsade lâzım olduğu hareket-ı askeriye kumandanlığına arz ve istirham edilmiş ise de nazar-ı itibare alınmıyarak hareket-ı askeriye icrasına ve top, tüfek istimaliyle yirmi dört saat zarfında bir takım kuranın ihrakı binnar edilmesi ve sefki deme de meydan verildi ve layık olduğumuz şu zülüm ve nakaratın hükûmet-i meşrute-i osmaniyece nazar-ı iftihar ile görülecek bir muamele olmadığından, vekillerimiz bulunmanız hasebi ile bu babdaki hukuku mâsum ve mazlumenizin muhafazasıyla beraber hareket-ı askeriyenin tatil ettirilmesi esbabının istikmalî maruzdur ferman. Priştine ve Volcetrin kazaları ahalisi namına Potüveli Hacı Sadri. Bkz, M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

⁵⁸⁹M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

verilen taviz ve taltiflere alıştıklarından birden bire meşrûtiyetin ortaya koyduğu disipline hemen alışması mümkün değildi. Said Efendi bu durumu halkın meşrûtiyeti bilmemesine bunun sebebi ise eskiden beri Hükûmetin bölgedeki cehaleti giderememesi, eğitimden mahrum bırakmasına bağlıyordu. Priştine Meb'ûsu Hasan Bey de Arnavutlukta yapılacak olan ıslahâtı bütün gücüyle destekleyeceğini ama Cavit Paşa'nın geçen sene Lume'de askeri harekâtla yaptığı gibi baskı ve sertliğe de karşı olduğunu ifade ediyordu. Hasan Bey göre Hükûmet müşfik bir aile reisi gibi hareket etmelidir. Gerektiğin de şiddetini göstermelidir; *“bir binbaşı, bir müderris hatırı için kan dökmeye değil, bir köyü topla yakmakla değil, taraf-ı mülkiyeden bir heyet izamını ve işin şu suretle hal ve faslı cihetine gidilmesini hamiyyet-i vataniyem hasabiyle arz ediyorum”* diyerek Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'dan bu tekliflerinin dikkate alınmasını istiyordu.⁵⁹⁰

Preveze Meb'ûsu Hamdi Bey ise bu olayların bir irtica hareketi olarak görülmemesini Arnavutların doğuştan hür, serbest doğduklarını bu yüzden irtica hareketi olarak görülmeyeceğini belirtiyordu. Bu yüzden oraya asker sevk ederek ıslahâta girişmek Arnavutlara bir hizmet olmayacağını ifade ediyordu.

Priştine Meb'ûsu Şaban Paşa ise bazı görevlilerin yaptıkları yanlışlar yüzünden Hükûmeti tamamen suçlamanın yanlış olacağını belirtiyordu. Bazı zabıta ve polislerin yaptığı hatalar, oktruva vergisi nedeniyle yumurtadan bile vergi alınacağı söylentilerinin çıkması gibi sebeplerle izah edilebileceğini ifade ediyordu. Şaban Paşa, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'dan ne kadar eşkiya, katil varsa yakalanmasını, Arnavutların hepsini suçlu olarak görülmemesini istiyordu.⁵⁹¹

Mecliste yapılan görüşmelerden sonra Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, bütün sorulara cevap vermiştir. İbrahim Hakkı Paşa, mebuslar arasında yapılan şiddetli tartışmaların bir tarafa bırakılarak konunun sakin bir şekilde ele alınmasını istiyordu. İbrahim Hakkı Paşa; *“Bir kere bunu söylemeye mecburum ve söylemeliyim ki Arnavutluğu teşkil eden kıta-i Osmaniyye*

⁵⁹⁰M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

⁵⁹¹M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

hakkındaki muhabbet ve Arnavut denilen kavm-i necip hakkındaki muhabbet hususunda Arnavutluk Meb'ûsuyuz diye kendisini tefrik edebilecek olan bir adam, her ne suretle her kim olursa olsun, o muhabbeti bendenizin ziyade hissettiğini söyleyemez ve kabul etmem. Muhabbetimiz müsavî olabilir"⁵⁹² diyerek öncelikle Arnavutluğa karşı kendisinin yaklaşımını ortaya koymuştur.

İbrahim Hakkı Paşa, Arnavutluğun birçok yerini bildiğini, bilmediği yer hakkında sözüne güvendiği kişilerden bilgi aldığını bu bilgiler sayesinde Arnavutluğa karşı olan muhabbetinin daha da arttığını belirterek; *"Arnavutluğun Osmanlı tacının en şerefli pırlantalarından"* birisi olarak gördüğünü ifade ediyordu. Arnavutlukta meydana gelenler olaylar ve olaylara karşı Hükûmetin uygulamalarına yapılan tepkilere özetle şöyle cevap veriyordu. İpek'te mutasarrıf ve kumandana pusu kurulduğunu, mutasarrıfın yaralandığını, kumandanın ise şehit edildiğini, olayların artarak daha fazla ölüme sebep olmaması için sıkıyönetim ilan ettiklerini belirtiyordu. İbrahim Hakkı Paşa, bu pusuyu sadece adam öldürme olarak mı anlamalı yoksa memlekete düşman olanlar tarafından yaptırıldığını mı diye sorar. Ona göre basit, adi bir öldürme olayı değil, memleketinin kötülüğü isteyenler tarafından yaptırıldığını bu sebeple arkasının gelme ihtimali olduğu için sıkıyönetim ilan ettiklerini belirtiyordu; *"Fakat bu gibi mesailin umumiyeti için o pusuya yatmış olan bir adam elbette başka biri tarafından oraya gönderildi. Arnavutluk ahvaline vakıf olanlar bu pusu muamelatını ve adam öldürtmek nasıl olduğunu bilirler. Bunlara bazı erbab-ı şekavet mi diyelim, memleketin menafii hakikiyesine düşman olanlar mı diyelim, her ne ise bunun öyle adamlar tarafından yapıldığı ve yaptırıldığını bilirler ve bunu Arnavutluk Meb'ûsu olan arkadaşlarımız da inkâr etmezler. Bunun için bu bir hadise idi. ihtimal ki aşağısı gelirdi. İhtimalki daha başka adamlar da öldürülürdü."*⁵⁹³

Sıkıyönetimin ilân edilmesi için ille de bir ihtilâl girişiminin olması veya binlerce adamdan oluşan ordular teşkil edilip Hükûmete karşı ayaklanması gerekmez, asayişin bozulması ve asayişi yerine getirmek için de sıkıyönetim ilan etmek Hükûmetin takdirinde olduğunu söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa,

⁵⁹²M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

⁵⁹³M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

kan dökülmemesi için bölgeye iki tabur asker sevk ettiklerini bu sayede güvenliği sağladıklarını belirtiyordu.

İbrahim Hakkı Paşa ayrıca halkın elindeki silahların toplanması konusuna değinerek, meşrûtiyet öncesi idarenin bölgede halkın silahlanmasına müsaade ettiğini fakat meşrûtiyet idaresinin asla halkın silahlanmasına izin vermeyeceğini vurguluyordu.⁵⁹⁴

İbrahim Hakkı Paşa Arnavutlukta olayların çıkmasında etkisi olduğu ileri sürülen vergi konusuna da açıklık getiriyordu. İbrahim Hakkı Paşa, çıkarılan vergilerin belediye kanununa uygun olarak çıkarıldığını, valilik tarafından bazı vergilere zam yapıldığını, belki valiliklerin uhdesinde bulunan bu gibi yetkilerin düzenlenmesi gerektiği ifade ediyordu. Meşrûtiyet idaresinde halkın uygulamalara çeşitli yollardan tepki verebileceğini ama tepkisini silahla veremeyeceğini belirtiyordu. Eğer silahla isteklerini kabul ettirmeye kalkarsa Hükûmetin de buna karşı gerekli tedbirleri almasının doğal olduğunu söylüyordu.⁵⁹⁵

İbrahim Hakkı Paşa, meşrûtiyet idaresinde herkesin vergi vermeye mükellef olduğunu belirtiyordu. Arnavutlara bu konuda meşrûtiyet öncesi fazla müsamaha gösterildiğini belirterek şöyle der; *“Onlar alışmış, nişanla, rütbe ile dağıtılırdı. Ne istiyorsunuz çocuklar? Vergi vermeyeceğiz, peki vermeyin. Niçin vereceksiniz? Padişaha dua edin. Çünkü o Padişah ki o vakit idare-i Hükûmeti bir usûlü istibdat üzerine kurmuş. Kendilerine geçen gün suret-i hususiyede söyledim. Herkesten fazla itaat aramaya lüzum görmüyor. Onun için ne yapıyor? O bildiğini yapsın, onlar da kendi bildiğini yapsın. Fakat devr-i Meşrûtiyet öyle değil, Padişahımız da Padişahı âdil. Bugün tebaa-i Osmaniyye’nin her birisi aynı hukuk ile mümtazdır, aynı vazâifle mükelleftir. Bugün, tabii, Arnavutluk ahalisi de böyle olacaktır.”*⁵⁹⁶

İbrahim Hakkı Paşa, konuşmasında Hükûmetin uygulamalarında kesinlikle zulüm çıkmayacağı teminatını verir; *“Ahali kanuna muti olmalı. Mamafih bu noktada ne kadar köy varsa hepsini yakalım demem. Çünkü öyle*

⁵⁹⁴M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

⁵⁹⁵M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

⁵⁹⁶M.M.Z.C., 29 Mart 1326, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.

şey olmaz. Eğer ahalinin umumiyetle fikri o yolda İse işte ona karşı bir tedbiri hakîmane düşünülür. Yani bahsolunan şiddet büyük meseledir. Yoksa bundan dolayı Arnavut ırkını ilga gibi, imha gibi bir şey kimsenin hatırına gelmez. Kendilerine şunu temin ederim ki, Hükûmetin inşallah icraatından ne zulüm ve ne taaddî çıkacaktır. Hükûmetin icraatı Arnavutlara memleketlerini kazandıracaktır. Arnavutları kendi hürriyet-i şahsiyelerini kazandıracaktır. Arnavutları kendi zararlarına hadim Olanların elinden kurtaracaktır.”⁵⁹⁷

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Arnavutlukla ilgili kendisine verilen sorulara yaptığı açıklamalar, mebuslar tarafından alkışlarla yeterli bulunmuştur.

3.8. SADRAZAM İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN AVRUPA SEYAHATI

Sadrazam İbrahim hakkı Paşa 9 Ağustos 1910 tarihinde dinlenmek üzere hava değişikliği için Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bir Osmanlı sadrazamının böyle bir seyahate çıkması tepkilere sebep olmuştur. İbrahim Hakkı Paşa'nın yakın arkadaşı ve aynı zamanda padişahın Başmabeyincisi olan Lütfi Simavi Bey, Sadrazam'ın bu seyahatini Avrupalı devlet adamlarının dinlenmek ve aynı zamanda siyasi görüşmeler yapmak üzere her sene bir-iki ay resmi izinle gerçekleştirdikleri seyahatlere özenerek yaptığı düşüncesindedir. Lütfi Simavi Bey İbrahim Hakkı Paşa'yı çok sevip saymasına rağmen onun gerçekleştirdiği bu seyahatin zamanını uygun olmadığını belirterek eleştirmektedir; *“Memleketimizde daha hiçbir meselenin lâıykıyla rayına oturmadığı ve elbirliğiyle geceyi gündüze katarak çalışmamızın lâzım geldiği bir zamanda, devletin en büyük mesuliyetini omuzlarında taşıyan bir sadrazamın, hele bir mecburiyet de mevzubahs değilken, işleri bir tarafa bırakıp böyle bir seyahate çıkmasına o günlerde hiç de lüzum yoktu.”⁵⁹⁸* İbnülemin Mahmut Kemal İnal da İbrahim Hakkı Paşa'nın

⁵⁹⁷ **M.M.Z.C.**, 29 Mart 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 70, C.: 4, s. 5-18.; Gazel, **a.g.e.**, s. 60.

⁵⁹⁸ İbrahim Hakkı Paşa, Avrupa seyahatinde Romanya kralı, Avusturya-Macaristan hariciye nazırıyla ve Fransa'da bazı devlet adamlarıyla görüşmeler yapmasına rağmen Lütfi Simavi Bey bu seyahati siyasi bir lüzum üzerine yapılmadığını belirtir. Bkz: Simavi, **a.g.e.**, s. 113.

Avrupalı devlet adamlarına özenerek böyle bir seyahate çıktığı görüşündedir. İnal, Avrupalı devlet adamların ülkeleri için yorucu siyasi çalışmalardan sonra yurtiçi veya yurtdışı seyahate çıktıklarını, seyahatleri sırasında da ülkelerinin menfaatlerine hizmet edecek görüşmelerde de bulunduklarını ifade ettikten sonra İbrahim Hakkı Paşa'nın seyahatini alaya alarak eleştirmektedir; *“Bizim sadr-ı âzamımız da fartı iştigalden ve hal ettiğince mühim meselelerden(!) Mütevellit teabi dimağının ve zaafı bedeninin(!) tedavisi için istirahat lüzum görmüş olacak ki Avrupa'dan geleli henüz altı ay olduğu halde –tebdili hava vesile-i bi manasile- yine Avrupa'yayürümüştür.”*⁵⁹⁹

Fakat İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupa seyahatinin yersiz olduğuna dair bu görüşlere rağmen basında Sadrazamın seyahat esnasında önemli görüşmelerde bulunacağına dair haberler yer alıyordu. Sabah Gazetesi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupa'ya yapacağı seyahatte Girit meselesi ilgili görüşmeler yapacağını bildiriyordu. Gazetenin haberine göre İbrahim Hakkı Paşa, Girit meselesiyle ilgili olarak dörtlü devletle bir görüşme yapacak sonra Almanya ile birlikte Avusturya-Macaristan ile de bir görüşme yapacağı bildiriliyordu.⁶⁰⁰ 11 Temmuz 1910 tarihli Tanîn Gazetesinde ise Fransa ile Rusya dışişleri bakanlarının Ağustos ayı içinde bir görüşme yapacaklarını bu görüşmenin olacağı zaman Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Avrupa'ya seyahat edeceği ve bu seyahati esnasında Avusturya-Macaristan dışişleri bakanı Kont Aehrenthal ile Marienbad'da bir görüşmede bulunacağı bildiriliyordu.⁶⁰¹ Tercüman-ı Hakikat ise La Turkiya Gazetesini kaynak göstererek Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın İngiltere'ye de giderek İngiliz dışişleri bakanı Sir Edward Grey ile Girit meselesi hakkında bir görüşme yapacağını yazıyordu.⁶⁰²

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Avrupa seyahatine için 9 Ağustos 1910 tarihinde İstanbul'dan Romanya Vapuru ile ayrıldı. Yol güzergâhı olarak önce

⁵⁹⁹ İnal, **a.g.e.**, s. 1770.

⁶⁰⁰ “Sadrazam Paşa'nın Seyahati”, **Sabah**, 1 Temmuz 1326.

⁶⁰¹ “Hakkı Paşa ve Errental”, **Tanîn**, 3 Temmuz 1326; Bir gün sonraki Tanîn'de İbrahim Hakkı Paşa'nın yakında seyahate çıkacağını ve Avrupa kabinelerini ziyaret edeceğini bu seyahatinde tedavi için Marienbad'a da uğrayacağını burada Avusturya-Macaristan hariciye nazırı ile de bir görüşme yapacağı tekrarlanıyordu. **Tanîn**, 4 Temmuz 1326.

⁶⁰² “Sadrazam Paşa”, **Terüman-ı Hakikat**, 31 Temmuz 1326.

Köstence limanına oradan Romanya Sinaya'ya uğrayacaktır. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Romanya'dan sonra Avusturya'ya geçecektir.⁶⁰³ Avrupa seyahati hakkında Viyana sefaretine resmi yazının gönderildiği bildiriliyordu.⁶⁰⁴ Sadrazam'ın seyahatte bulunduğu sırada yerine Şeyhülislam'ın vekâlet edeceği, hükûmet işlerinin takibini ise Adliye Nazırı Necmeddin Bey'in yürüteceği bildiriliyordu.⁶⁰⁵

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 10 Ağustos'ta Köstence'den Bükreş'e geçmiş ve 11 Ağustos'ta Romanya Kralı Şarl ile görüştüktan sonra Viyana'ya hareket etmiştir.⁶⁰⁶

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'a Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Hariciye Nazırı ile görüşecek olması Avrupa basınında yankı bulmuş ve yapılacak görüşme hakkında çeşitli yazılar yayınlanmıştır. Fransa basını bu ziyarete fazla bir önem verilmediği belirtiliyordu. Tanîn Fransa basınındaki genel görüşü şöyle yansıtmaktadır; Sadrazam Hakkı Paşa'nın yaptığı bu seyahatle Türkiye'nin mevcut siyasetinde hiç bir değişiklik yapamayacağını, Türk hükûmetinin şimdiye kadar edindikleri tecrübeye göre kendilerine *"maddeten ibrâz-ı samimiyet ve menâfi' etmiş olan devletleri"* gücendirmeyeceğinin bilincinde olduğu ifade ediliyordu. Bu sebeple seyahatte İbrahim Hakkı Paşa'nın yapacağı görüşmelerin diğer devletlerle olan ilişkilerine zarar vermemesine dikkat etmesi gerektiği vurgulanıyordu.⁶⁰⁷

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, 13 Ağustos'ta akşamı Viyana'ya gelmiş ve ertesi gün Viyana'da Sefir Mustafa Reşit Paşa ile birlikte şehri gezerek tiyatroya gitmiştir.⁶⁰⁸ Viyana'dan Marienbad'a geçerek burada Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı Kont Aehrenthal ile bir görüşme yapacaktır. İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'da yapacağı görüşme ile ilgili Tanîn Gazetesi Avusturya gazetelerinden Neu Frae Presse yayınlanan bir

⁶⁰³ "Sadrazam Paşa'nın Seyahati", **İkdâm**, 28 Temmuz 1326; "Sadrazam Paşa'nın Seyahati", **Tanîn**, 28 Temmuz 1326.

⁶⁰⁴ "Sadrazam Paşa'nın Seyahati", **Tanîn**, 19 Temmuz 1326; "Sadrazam Hakkı Paşa", **Terüman-ı Hakikat**, 27 Temmuz 1326.

⁶⁰⁵ "Sadrazam Paşa'nın Seyahati", **Tanîn**, 27 Temmuz 1326.

⁶⁰⁶ "Hakkı Paşa", **Tanîn**, 30 Temmuz 1326; "Hakkı Paşa", **Tanîn**, 31 Temmuz 1326.

⁶⁰⁷ "Sadrazam'ın Seyahati", **Tanîn**, 1 Ağustos 1326.

⁶⁰⁸ "Hakkı Paşa", **Tanîn**, 3 Ağustos 1326.

makaleyi iktibas ederek Avusturya kamuoyunun görüşme ile ilgili bakışını aktarmaktadır. İki ülke arasında başlayan dostluğun daha da kuvvetleneceği ve bu görüşmede her iki devlet adamının siyasi konuları gündeme alarak Türkiye ve Avusturya-Macaristan devletlerinin ortak çıkarlarını görüşeceği bildiriliyordu.⁶⁰⁹ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı görüşme esnasında çeşitli konuları ele alacaklarını bu konular arasında özellikle Girit meselesi, Makedonya meselesi, Osmanlı gümrüklerinde alınan % 8 verginin % 11'e yükseltilmesinden sonra tekrar artırılmaya çalışılması ve kapitülasyonların kaldırılmasını ifade etmektedir. İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'da sadece Kont Aehrenthal ile görüşme yapmayacağı ayrıca Sırbistan Başvekili ve Hariciye Nazırı ile bir görüşme yapacakları belirtiliyordu.⁶¹⁰

Tanîn İbrahim Hakkı Paşa ile Kont Aehrenthal ile yapacağı görüşmeden önce Avrupa basınındaki değerlendirmeleri aktarmaktadır; *“Şu son on beş gün içinde Hükûmet-i Osmaniye'nin Avusturya-Macaristan ve Almanya ile bir ittifâk-ı siyasî ve askerî akdine mütemâyil bulunduğu delâlet edecek hiç bir hâdise tevellid etmemiştir. Bu münâsebetle yine tekrar ederiz ki Hükûmet-i Osmaniye'nin düvel-i muazzamadan biri yahut bir kaçıyla bir ittifâk-ı siyasî akd etmemesinde pek büyük menâfi' mevcuttur. Avusturya-Macaristan ve Almanya ile nasıl münâsebât-ı samimiyyede bulunacak ise Rusya, İtalya, Fransa ve İngiltere ile de öyle münâsebâtta bulunmasında pek büyük faideler mevcuttur.”*⁶¹¹ İbrahim Hakkı Paşa'nın Marienbad'da Avusturya Harice Nazırı Kont Aehranthal ile yaptığı görüşme Osmanlı Devleti'nin ittifak devletlerine yakınlaşması olarak görülmesine, Alman basınında bu değerlendirmenin yanlış olduğunu, İbrahim Hakkı Paşa ile Kont Aehrantahl arasında yapılan görüşmede Türkiye'nin Üçlü İttifak'a girmesinin konuşulmadığı belirtiliyordu. Osmanlı Devleti'nin herhangi bir ittifaka girmeyeceği ifade edilerek; *“Hükûmet-i Osmaniyye'nin en büyük istifadesi elyevm mevcûd olan hey'et-i müttefika-i düveliyeden hiç birisine intisab*

⁶⁰⁹ “Hakkı Paşa- Erentahl Mülâkatı”, Neu Frae Presse'den akt., **Tanîn**, 4 Ağustos 1326.

⁶¹⁰ “Hakkı Paşa- Erentahl Mülâkatı”, Neu Frae Presse'den akt., **Tanîn**, 4 Ağustos 1326.

⁶¹¹ “Ecnebi Gazetelerinin Mütâlaâtı”, İndependence'den akt., **Tanîn**, 5 Ağustos 1326.

*etmeyerek şimdiye kadar ta'kib eylemekte bulunduğu umûm devletlerle hoş geçinmek, hüsn-i münasette bulunmak politikasında devam etmektir.”*⁶¹²

Osmanlı Devleti'nin herhangi bir üçlü gruba dâhil olması siyasi ve iktisadi sıkıntılara neden olacağı, bu yüzden böyle bir tercih yapmaktan kaçınması daha faydalı olacağı ifade ediliyordu.

Bir başka değerlendirmeye göre ise İbrahim Hakkı Paşa ile Kont Aehrantahl arasında yapılan görüşmenin tesadüf olmadığı vurgulanıyordu. İki ülke devlet adamlarının bu görüşmesi Bosna-Hersek'in ilhakından sonra ilk defa yapıldığına dikkat çekiliyordu. Bu değerlendirmeye göre Avusturya Türkiye aleyhine bir genişleme siyaseti takip etmiş olsaydı, özellikle Avusturya'nın Arnavutluk isyanına karışma gibi bir politikası olsaydı İbrahim Hakkı Paşa'nın böyle bir görüşmeye yanaşmayacağı ifade ediliyordu.⁶¹³

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Avusturya Hariciye Nazırı ile yaptığı görüşme İtalya'da da dikkatleri çekmiş ve İbrahim Hakkı Paşa'nın daha İtalya'da elçi olarak bulunduğu sırada Avusturya'ya yakınlığına dikkat çekilmişti; Hakkı Paşa sadarete tayininden önce Roma'da verdiği bir mülakatta Avusturya hükûmeti hakkında olumlu konuşması İtalya'da dedikodulara sebep olmuştu. Çünkü Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesinin etkisi hala geçmemiş olduğu halde İbrahim Hakkı Paşa'nı Avusturya hakkındaki bu görüşleri Osmanlı Devleti'nin değil İbrahim Hakkı Paşa'nın şahsi fikirleri olarak algılanmıştı. Fakat şimdi Marienbad görüşmeleriyle bu düşüncenin Osmanlı hükûmetinin de görüşü olarak algılanmasına sebep olmuştur.⁶¹⁴

İbrahim Hakkı Paşa Marienbad'dan sonra Viyana'ya gideceği, buradan Berlin ve Paris'e geçeceği belirtiliyordu. İstanbul'dan yapılan açıklamaya göre Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Paris'te Girit meselesi ve Fransa'dan talep edilen istikrâz için görüşmelerde bulunacaktı.⁶¹⁵ İbrahim Hakkı Paşa, Paris'te Fransa Hariciye Nâzırı Mösyö Pichon ile yaptığı görüşmede istikrâz konusu ele alınmış ve Fransa Hariciye Nâzırı istikrâzla ilgili olarak Fransa'nın kendi

⁶¹² Allegemeine Zeitung'dan akt. **Tanîn**, 6 Ağustos 1326.

⁶¹³ “Marienbad Mülakatı Hakkında”, Osmanischer Lloyd'dan akt., **Tanîn**, 15 Ağustos 1326.

⁶¹⁴ “Hakkı Paşa'nın Seyahati”, Figaro'dan akt., **Tanîn**, 19 Ağustos 1326.

⁶¹⁵ **Tanîn**, 20 Ağustos 1326.

menfaatini düşünceğini belirterek şöyle diyordu; *“Fransa Hükûmeti yeni istikrâz tahvîlâtının Paris borsasınca kabulüne ancak Hükûmet-i Osmaniyye’nin irâe edecek te’minâtın kavî esaslara müstenid olduğu ve Fransa âlem-i iktisadiyesinin emniyetini ihrâz edebildiği takdirde muvafâkat eylecektir.”*⁶¹⁶ Eğer Fransa’yı tatmin etmeyecek bir teminat olursa istikraz görüşmelerinden vazgeçileceğini söylüyordu.

La Journal Gazetesi 7 Eylül tarihinde İbrahim Hakkı Paşa ile yapılan bir mülakatı yayınlıyordu. İbrahim Hakkı Paşa bu mülakatta Girit meselesi, istikraz ve ittifak konularıyla ilgili görüşlerini belirtiyordu;

“Hükûmet-i Osmaniyye Girit meselesinde Girit mebuslarının Yunan Meclis-i Millisi müzakerâtına iştirak etmelerine hiç bir suretle müsaade etmeyecektir. Şahsım itibarıyla düvel-i hamiyenin hukûk-ı meşruye-i osmaniyye karşı bir tecavüz veya şiddette bulunacağını zannetmem. Esasen Girit meselesinin suret-i katiyyede hal olunması da pek uzak değildir.

İstikraz meselesine gelince, Hükûmet-i Osmaniyye bu husûsta Osmanlı Bankası’nın muavetine arz-ı iftikar etmek istemiyor. Maliye Nazırı bu babdaki müzâkerâtı o derece haysiyet ile icra etmiştir ki Fransa’nın bundan hiç bir suretle âdem-i hoşnudu beyan etmeğe hakkı olamaz. Osmanlı Bankası’nın tevsiti meselesiyle istikraz te’minatı hakkında bu kadar söz söylenmesinin sebebini bir türlü anlayamıyorum. Bu istikraz meselesinde son sözü söyleyebilmek hakkı Osmanlı Meclis-i Meb’ûsanına ait olacaktır.

*Hükûmet-i Osmaniyye’nin ittifâk müsellese dâhil olup olmayacağı meselesine gelince bu babda sizi te’min ederim. Hükûmet-i Osmaniye münasebât-ı beyneddüveliyede hâiz olduğu istiklâl-i tamm badema dahi muhafaza eylemek niyetindedir.”*⁶¹⁷

İbrahim Hakkı Paşa, 1 aydan fazla süren Avrupa seyahatinden 29 Eylül 1910 tarihinde İstanbul’a dönmüştür. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, dinlemek ve romatizma tedavisi görmek üzere Marienbad kaplıcalarına gitmiş ve bu seyahati esnasında Avrupa’da çeşitli devlet adamlarıyla görüşmelerde

⁶¹⁶ “Hakkı Paşa”, **Tanîn**, 24 Ağustos 1326.

⁶¹⁷ “Hakkı Paşa ile Mülakat”, Figaro’dan akt., **Tanîn**, 27 Ağustos 1326.

bulunmuştu. Özellikle Avusturya Hariciye Nazırı ile görüşmesi Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletlerine yakınlaşması olarak algılanmıştır.⁶¹⁸

3.9. 1910 BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ VE DIŞ BORÇ KONUSU

İbrahim Hakkı Paşa, hükûmet programında Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetince hazırlanan bütçeyi uygulayacağını beyan ediyordu. Özellikle devletin gelir-gider dengesinin sağlanması için harcamaları azaltılacağını belirtiyordu. Bunun için vergi sisteminde yeni düzenlemeler yaparak, ithal mallardan alınan gümrük vergilerini artırarak devlet gelirini yükseltmeyi, hükûmet olarak harcamaları azaltacağını fakat bunu yaparken idarenin verimini düşürücü nitelikte olmayacağını ve Harbiye Nezaretiyle Bahriye Nezaretinin ihtiyaçlarına dikkat edileceği belirtiyordu.⁶¹⁹

Hükûmet programında harcamalarda kısıtlamalara gidileceği belirtilmiş hatta gelirlerde önemli bir artış sağlanmış olmasına rağmen hala bütçe açığı kapatılabilmiş değildi. Oysa ülke ekonomisinin düzene sokulabilmesi yapılacak olan düzenlemelere bağlıydı.⁶²⁰ Fakat yapılacak olanlar ekonomik düzenlemelere karşı en büyük engel ordunun durumu ve askeri harcamaları. Ordunun hükûmet işlerine karışması özellikle Maliye Nazırı Cavit Bey'in yapacağı ekonomik ıslahâtların engellenmesi anlamına geliyordu. Cavit Bey, deniz ve kara kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için ıslahâtların yavaşlatılmasını istemediği gibi bütçeden orduya ayrılan payın daha verimli alanlara ayrılmasının daha faydalı olacağını ileri sürüyordu.⁶²¹ Hükûmetin ekonomik ıslahâtlar için yapacağı kısıtlamalar, Meclis-i Meb'ûsân'da 1910 yılının bütçe görüşmeleri sırasında hükûmet ile ordu -daha doğrusu Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa- ve muhalefet arasında çekişmelere sebep olacaktır. Hükûmet, tasarruf tedbirlerine saray harcamalarında özellikle saray damatlarına ayrılan ödeneğin azaltılmasıyla

⁶¹⁸MMZC, 18 Kanûn-ı Evvel 1326, Dev.: I, İct.Sen.: İ.: 20, C.: 2, s. 726.

⁶¹⁹M.M.Z.C., 11 Kânûn-ı sâni 1325, Dev.: I, İct.Sen.: 2, İ.: 29, C.: I, s. 617-620; Takvim-i Vekayi, 12 Kânûn-ı sâni 1325; "Hükûmetin Programı", Yeni Tanin, 12 Kânûn-ı sâni 1325.

⁶²⁰ Akşin, a.g.e., s. 175

⁶²¹ Ahmad, a.g.e., s. 96.

başlandı. Damatlara ayrılan payların azaltılmasıyla ilgili olarak Meclis-i Meb'ûsânda yapılan bütçe görüşmelerinde tartışmalar yaşandı.⁶²² Maliye Nazırı Cavit Bey, damat maaşlarının önceden aşırıya kaçınıldığı bundan sonra böyle bir ödemenin yapılmayacağını sadece önceden verildiği için bunların gözetileceğini belirtiyordu. Bundan sonra evlenecek damatlara maaş verilmeyeceğini, kendi durumları varsa öyle evlenmeleri gerekeceğini söylüyordu. Fakat önceden evlenip herhangi bir memurlukta bulunmayan, durumları müsait olmayan damatlara ödeme yapılması kararlaştırıldığını belirtti.⁶²³ Meclis yapılan görüşmelerde damatlara maaş verilmesini tamamen kaldırılmasını isteyen mebuslar olduğu gibi Bingazi Meb'ûsu Ömer Mansur Paşa gibi Osmanlı şerifini düşünerek damatlara maaş verilmesine devam edilmesini isteyen mebuslar da bulunuyordu.⁶²⁴ Erzurum Meb'ûsu Ohannes Varteks Efendi ise damatlara maaş verilmesine tamamen karşı çıkıyordu.⁶²⁵ Meclis-i Meb'ûsânda yapılan görüşmelerden sonra Maliye Nazırı Cavit Bey'in teklifi kabul edilmeyerek, damatların tamamına bütçeden maaş verilmesi teklifi kabul edildi.⁶²⁶ Harcamaların düzene sokulmasında bir adım olan damatların hepsinin bütçeden maaş almama teklifi meclis tarafından kabul edilmeyince Maliye Nazırı Cavit Bey, bu durumun İttihat ve Terakki Fırkasının da desteklemediğini ve Meclis'in hükûmetin işlerine fazla karıştığını söyleyerek kabineden istifa etti. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da Cavit Bey'i haklı buluyor ve Meclis kararını geri almazsa kendisinin de istifa edeceğini söylüyordu.⁶²⁷ Cavit Bey'in istifasında ısrar ettiği fakat Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa tarafından istifası kabul edilmediği bu gelişme ile kabinenin durumunu da tartışılıyordu.⁶²⁸ Cavit Bey'in istifası bir hükûmet bunalıma sebep olması, kabinenin durumunu sorgulanmasına yol açmıştı. İkdâm Gazetesi, hükûmet teklifinin desteklenmeyip ret edilmesinden dolayı, Kanun-ı

⁶²² **M.M.Z.C.**, 17 Nisan 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 81, C.: VI, s. 499-505.

⁶²³ **M.M.Z.C.**, 17 Nisan 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 81, C.: VI, s. 502.

⁶²⁴ **M.M.Z.C.**, 17 Nisan 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 81, C.: VI, s. 499-505.

⁶²⁵ **M.M.Z.C.**, 17 Nisan 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 81, C.: VI, s. 503.

⁶²⁶ **M.M.Z.C.**, 17 Nisan 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 81, C.: VI, s. 504.

⁶²⁷ Ahmad, **a.g.e.**, s. 108.

⁶²⁸ **Yeni İkdâm**, 18 Nisan 1326.

Esasının 35. maddesini hatırlatıyordu.⁶²⁹ Hüseyin Cahit ise muhalefetin hükûmeti düşürecek bir kuvveti olmadığı ancak hükûmetin ve ekseriyet fırkasının gafil olması ile bu durumun olabileceğini belirtiyordu. Bütçe görüşmelerinde damat maaşlarının azaltılması görüşülürken İttihat ve Terakki Fırkası mebuslarının birbirlerine düşerek muhalefete karşı zayıf düştüklerini ve bu yüzden hükûmet teklifinin kabul edilmemesine sebebiyet vererek, Maliye Nazırı Cavit Bey'in istifasına yol açtıkları için fırka üyelerini suçluyordu.⁶³⁰ Hüseyin Cahit, Cavit Bey gibi bir maliye nazırının kıymetinin bilmediği söyleyerek İttihat ve Terakki mebuslarına sitem ediyordu. Cavit Bey'in istifası ülke içinde hayretle karşılandığı gibi Avrupa devletlerinde de hayretle karşılandığını belirtiyordu.⁶³¹ Bu sorunu çözmek için İttihat ve Terakki Fırkası bir toplantı yapıp konuyu görüşmeye alacağı gibi Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Cavit Bey ve Fırka Reisi Halil Bey de bir araya gelip konuyu değerlendirmeye alacağı bildiriliyordu.⁶³² İttihat ve Terakki Fırkası yaptığı toplantı sonrası Hükûmetin teklifini Meclis-i Meb'ûsân'ın Çarşamba günü yapacağı toplantısında kabul edeceği ve böylece Maliye Nazırı Cavit Bey'in istifasını geri alması sağlanacaktı.⁶³³

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 4 Mayıs 1910 günü damat maaşları konusunda hükûmet ile meclis arasındaki itilâfın giderilmesi için Meclis-i Meb'ûsân'a gelerek sözlü olarak bir teklif sunmuştur. İbrahim Hakkı Paşa, Hanedan-ı Saltanat Bütçesi içinde yer alan damatlara maaş konusunda hükûmetin teklifine karşı verilen takririn Maliye Nazırı Cavit Bey, hükûmet bunu kabul etmeyeceğini söylemesine rağmen Meclis tarafından kabul edilmesi, Meclis ile Hükûmet arasında bir güven bunalımı varmış gibi algılandığı belirtiyordu. Hükûmetlerin icraatlarını ekseriyetin desteği ile yaptığını bu yüzden böyle bir durumda hükûmet teklifinin red edilmesi ister

⁶²⁹“Vükelâ ile Heyet-i Meb'ûsân arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde vükelâ tarafından ısrar olunup da Meb'ûsân canibinden ekseriyet-i ârâ ileve tafsilen esbab-ı mucebe beyanıyla katiyen ve mükerreren red edildiği halde vükelânın tebdili veyahut müceddiden müddet-i Kanûniyesinde intihap olunmak üzere heyet-i Meb'ûsânın feshi münhasıran yed-i iktidar hazret-i padişahındır.” **İkdâm**, 19 Nisan 1326.

⁶³⁰ Hüseyin Cahit, “Buhran-ı Vükelâ”, **Tanîn**, 18 Nisan 1326.

⁶³¹ Hüseyin Cahit, “Suret-i Tesviye”, **Tanîn**, 20 Nisan 1326.

⁶³²**İkdâm**, 19 Nisan 1326.

⁶³³**Tanîn**, 20 Nisan 1326.

istemez düşündürücü olduğunu söylüyordu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, yapılan tetkikler sonucunda oylama sırasında yeterli çoğunluğun olmadığı ortaya çıkmıştı. Bu sebeple Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesi gereği hükûmet teklifinin tekrar görüşebileceği bu sağlandığı takdirde, Meclis'te yeterli sayının toplanarak, teklifin tekrar oylanmasıyla daha sağlıklı bir durumun olacağını belirtti.⁶³⁴ Yapılan görüşmeler sonunda Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesi işletilerek, Maliye Nazırı Cavit Bey'in teklifi 4 Mayıs 1910 tarihinde Meclis-i Meb'ûsân'da tekrar görüşüldü. Yapılan oylama sonucunda, 30 ret oyuna karşı 152 kabul oyla teklif Cavit Bey'in hazırladığı şekliyle kabul edildi.⁶³⁵ Teklifin kabul edilmesiyle Maliye Nazırı Cavit Bey de istifasını geri çekti.

Hükûmet İçinde Bütçe Krizi; Maliye Nazırı Cavit Bey ile Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Çatışması

Hükûmetin bütçeden damatlara maaş tahsisi konusundaki problemi çözmesine rağmen bu sefer bir başka problemle karşı karşıya geldi. Bu sefer ki problem bütçeden Orduya ayrılacak olan pay konusunda olacaktır. Cavit Bey'in mali ıslahâtlarına rağmen askeri harcamaların kesilmemesini isteyen Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa güçlük çıkacaktır.⁶³⁶ Mahmut Şevket Paşa'nın sorun çıkardığı bir konu da Abdülhamit'ten sonra sarayda bulunan ve ordu kasasına konulan 550 bin liranın Maliye'ye devretmemesidir. Bu para Hükûmet için büyük bir öneme sahipti. Maliye'de yapılan ıslahâtlar ile devlet gelirlerinden önemli artış sağlanmış fakat Mahmut Şevket Paşa'nın ordu harcamalarını ön plana çıkararak, bu imkânları ekonomik yarar getirecek alanlarda kullanılmasını engelliyordu.⁶³⁷

Mahmut Şevket Paşa'nın bütçeden Harbiye Nezareti'ne daha fazla pay ayrılmasını istemesi Maliye Nazırı Cavit Bey'i tekrar istifanın eşiğine getirmiştir.

16 Haziran 1910'da Meclis-i Meb'ûsân'da Harbiye Nezareti Bütçesi görüşmelerinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, bütçeden hiçbir

⁶³⁴ **M.M.Z.C.**, 21 Nisan 1326, Dev.: I, İkt.Sen.: 2, İ.: 82, C.: VI, s. 540-543.

⁶³⁵ **M.M.Z.C.**, 21 Nisan 1326, Dev.: I, İkt.Sen.: 2, İ.: 82, C.: VI, s. 550.

⁶³⁶ Hocaoglu, **a.g.e.**, s. 159.

⁶³⁷ Akşin, **a.g.e.**, s. 175.

kısıtlama yapılmadan ordu için ayrılacak olan payın önemini duygusal bir konuşma ile mebusları ikna etmeye çalıştı.⁶³⁸ Mahmut Şevket Paşa'nın askeri harcamaların kısıtlanmadan Meclis'ten geçmesini istemesi aslında basit bir bütçe sorunu değil, Hükûmet üzerinde gücünü göstererek idareyi kontrol altına alma çalışmasıdır.⁶³⁹ Mahmut Şevket Paşa, devletin en önemli sorununun güvenlik olduğunu bu sebeple güvenlik sağlanmadan devlet ve ülke içinde herhangi bir düzenlemenin yapılamayacağını belirtiyordu. Ülke güvenliğinin herhangi bir fırkanın sorunu olmadığını askeri bütçeninoy birliğiyle kabul edilmesini istiyordu. Mahmut Şevket Paşa, konuşmasının sonunda 9,6 milyonluk bütçenin yanı sıra 4. milyonluk ödenek için kredi alınması istedi. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, askeri harcamalara kaynak olarak da Sırbistan'ın örnek gösterdi. Sırbistan, şimendifer inşaatı için aldığı borç parayı askeri harcamalarda kullanılmak üzere orduya verdiğini, ordu olmayınca yolda yapılamayacağını, Sırbistan gibi kendilerinin de bu şekilde yapmaları gerektiğini söylüyordu.⁶⁴⁰ Harbiye Nezareti bütçe görüşmelerinde Mahmut Şevket Paşa'nın istediği para Maliye Encümeninde tekrar değerlendirmeye alındı. Maliye Encümeninde yapılan görüşmeye Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ve Harbiye Nazırı da katılmıştı. İbrahim Hakkı Paşa hükûmetin tasarruf tedbirlerini göz önünde tutarak Mahmut Şevket Paşa'nın istediği parayı mümkün mertebe kısmak istiyordu. Bu sebeple Mahmut Şevket Paşa'nın Meclis-i Meb'ûsân'da askeri harcamalar için gerekli gördüğü 9 milyon 640 bin liralık tutarı 9 milyona, 2 yıla yayılarak kullanılmak üzere istenen 4 milyon 880 bin liralık olağanüstü bütçe de 3 yıla yayılacak

⁶³⁸ "...Evvelâ Osmanlı Ordusu yalnız Müslümanlar'dan, Türkler'den terhib etmez. Bil-umûm milel-i Müslim ve gayr-i müslümandan terhib ediyor. Bunlar sizin evlâdlarınızdır. Bir insan evlâdına hiçbir şeyi çok görmez. Bir insan için evlâdının her bir ihtiyacını def' etmek vazifedir. Harbiye bütçesi müdâfaa-i vataniyyeye müteallik bir bütçedir. Müdâfaa-i vataniyyede fırka âmâli, efkârı kâmilen bir taraf olur. Vatan cümlemizin vatanıdır. Müdafaanın şekli birdir o da ordunun teâlisidir. Fırka efkârını ber taraf ederek münhasıran bir hiss-i vatanpervarene ile beni dinlemelisiniz ve bir hiss-i vatanpervarene ile müttehiden re'y vermelisiniz." **M.M.Z.C.**, 3 Haziran 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 115, C.: 4, s. 2304.

⁶³⁹ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.110.

⁶⁴⁰ **M.M.Z.C.**, 3 Haziran 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 115, C.: 4, s. 2308 .

şekilde Harbiye Nezareti bütçesi oluşturuldu. Harbiye Nazırının isteği Maliye Nazırı Cavit Bey'in karşı çıkmasına rağmen Meclis tarafından kabul edildi.⁶⁴¹

Mahmut Şevket Paşa'nın askeri harcamalar için istediği bütçe, mecliste kabul edildikten sonraba sefer Maliye Nazırı Cavit ile Muhasebe-i Umumiye kanunu yüzünden sürtüşme çıktı. Maliye Nazırı Cavit Bey, devletin mali durumu düzeltmek için hazırladığı programda, Maliye Nezaretine bağlı olarak bir bütçe harcamalarını kontrol edecek bir teftiş şubesi kuruluyordu.⁶⁴² Böylece nezaretlerin harcamaları mali müfettişlerin kontrolü altında yapacaklarını hükmediyordu.⁶⁴³ Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ise bütçenin kullanılmasında kısıtlı değil geniş yetkilerle hareket etmek istiyordu. Bu yüzden Muhasebe-i Umumiye kanununa karşı çıkan Mahmut Şevket Paşa, kanunu müdafaa eden Cavit Bey'in istifasını istediği gibi⁶⁴⁴ kendisinin de hükûmetten istifa edebileceğini ima ederek Padişah ve İttihat ve Terakki Fırkasını tehdit ediyordu. Bu sebeple Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Maliye Nazırı Cavit Bey ile kabinenin etkili isimlerini bir araya getirerek sorunun çözümüne dair bir toplantı yaptı.⁶⁴⁵ Mahmut Şevket Paşa, Maliye Nazırı Cavit Bey'e Muhasebe-i Umumi kanununun uygulanmasıyla ilgili görüşlerini bildirdi. Harbiye Nezareti'nin harcamalarının denetlenmesinde ayrı tutulmasını bu isteklerinin kabulü halinde hükûmetteki görevine devam edeceğini bildirdi. Mahmut Şevket Paşa, askeri harcamaların gerekli olduğunu fakat bu kanunla yerine getirilemediğini görünce Avrupa devletlerini araştırmış ve onlarda dahi böyle kanunun olmadığını görmüş bunu Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile

⁶⁴¹ **M.M.Z.C.**, 3 Haziran 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 115, C.: 4, s. 2357-2368.

⁶⁴² Ahmad, **a.g.e.**, s. 98.

⁶⁴³ Usûl-i Muhasebe-i Umumiye Kanûn Lâyihası, **Mad. 22:** Her Nezarette Maliye Nazırına merbut ve ânın tarafından mansup bir memur muhasebe umuruna ifa ve sarfiyatı müstelzim taahhüdât-ı mürakebe ile mükelleftir. Şâyet bir Nazır işbu memurun ihdâratını sem'ü itabara almayacak olursa memuru mümaileyh keyfiyeti Maliye Nazırına ihbara mecbur olup aksi halde mes'ul tutulur. İşbu ihbar üzerine Maliye Nazırı da Divan-ı Muhasebatı haberdar eyler. Divan-ı Muhasebat da nihayet sekiz gün zarfında bu babdaki mütalaasını beyan eder. **Mad. 29:** Divan-ı Muhasebatın vizesini hâvi olmadıkça hiçbir ita emri makrunu tediye olamacağı gibi kinici derecede âmiri italara da hiçbir tahsisat havalesi gönderilemez. Bu vize muamelâtı âna ait evrâkın Divan-ı Muhasebata vürudu tarihinden itibaren nihayet üç gün zarfında ikmal olunur. **M.M.Z.C.**, 27 Mart 1326, Dev.: I, İçt.Sen.: 2, İ.: 69, C.: 2; Hüseyin Cahit, "Heyet-i Vükelâ'da İhtilâf", **Tanîn**, 5 Teşrin-i Evvel 1325.

⁶⁴⁴ Hüseyin Cahit, "Buhran-ı Vükelâ Şaiyası ve Tefsirâtı", **Tanîn**, 11 Teşrin-i Evvel 1326.

⁶⁴⁵ **Yeni İkdâm**, 5 Teşrin-i Evvel 1326.

paylaşarak Muhasebe-i Umûmi kanununda yer alan askeri harcamaların maliye müfettişlerince denetiminin kaldırılmasını istedi.⁶⁴⁶ İttihat ve Terakki Reisi Menteşe Meb'ûsu Halil Bey, Rahmi Bey ve Dr. Nâzım Bey'den oluşan heyet Mahmut Şevket Paşa'yı ziyarete giderek sorunun çözülmesi yönünde girişimlerde bulunuldu. Halil Bey, Mahmut Şevket Paşa'ya ülke için yaptığı yararlarını anlatsa da bunu İttihat ve Terakki desteği ile olduğunun altını çizmekten de geri kalmadı. Ve yine ülke için bu sorunun birlik ve beraberlikle çözülmesini istedi.⁶⁴⁷ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da hükûmet üyeleriyle görüşmeler bulunduktan sonra Mahmut Şevket Paşa ve Cavit Bey ile de görüştü. Bu görüşmelerden sonra Cavit Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın isteklerini değerlendireceğini belirterek, kabul edilebileceğine dair işaret vermiş oluyordu.⁶⁴⁸ Harbiye Nezareti'nin bulunduğu konum gereği çalışmalar tam bir gizlilik içinde olması gerekiyordu. Bu sebeple Muhasebe-i Umûmiye kanununda yapılan bir düzenleme ile askeri harcamalar Maliye müfettişlerinin kontrolünden çıkarılmış oldu.⁶⁴⁹ 24 Aralıkta 1910'da Mahmut Şevket Paşa'nın istediği şekilde maliye müfettişlerinin denetimi dışında askeri harcamaları kullanma yetkisi aldı. Muhasebe-i Umumi kanununun Harbiye Nezaretini denetleme dışında bırakılacak şekilde düzenlenerek Meclis'ten geçmesi Mahmut Şevket Paşa'nın gücünü ve saygınlığını artırmış, Hükûmet üzerinde etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin ise saygınlığı azalmış oluyordu.⁶⁵⁰

Bütün bu gelişmeler sürürken Maliye Nazırı Cavit Bey, borç almak üzere Fransa ile görüşmelere başlamıştı. Borç almak için Fransa'ya gidilmesinin birçok sebebi vardı. Öncelikle Osmanlı toplam dış borçlarının % 55'i Fransa'dan alınmıştı. Çünkü borçlar Fransızlar tarafından kurulan Osmanlı Bankası üzerinden alınıyor, Düyun-ı Umumiye de kefil oluyordu. Bu bankanın hisselerinin % 55'i Fransa'nın idi.⁶⁵¹ Borçların Düyun-ı Umumi tarafından kefil olunması, giderek Düyun-ı Umûmi gelirlerinin kontrolünün de ele geçirilmesi demektir. Bu sebeple Hükûmet ve İttihat ve Terakki'de Düyun-ı

⁶⁴⁶Yeni İkdâm, 7 Teşrin-i Evvel 1326.

⁶⁴⁷Ahmad, a.g.e., s. 98.

⁶⁴⁸Sabah, 5 Teşrin-i Evvel 1326.

⁶⁴⁹Yeni İkdâm, 7 Teşrin-i Evvel 1326.

⁶⁵⁰Ahmad, a.g.e., s. 100.

⁶⁵¹Ahmad, a.g.e., s. 103.

Umumiye kefil gösterilmeksizin borç temin edilmesini gerektiğini savunuyorlardı.⁶⁵² Hükûmet'in bu kararı Fransızlar tarafından ekonomik bağımsızlığı ön plana çıkarma olarak değerlendirildi. Hükûmet'in şekilde hareket etmesi karşılık Fransızlar, ülke içinde Fransız finansmanına yer verdikleri sürece Fransa'dan para almaya devam edebileceklerini bildiriyorlardı. Bu sebeple Fransızlar borç görüşmelerini mümkün mertebe uzatarak, Hükûmeti mali açıdan iyice zor duruma düşürmek ve böylece önem verdikleri imtiyazları daha fazla elde etmeyi planlıyorlardı.⁶⁵³ İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin Maliye ile Düyun-ı Umumiye arasında yazışmaları Türkçe yapması bile Fransızları tedirgin yapmış, Hükûmet'in ekonomik bağımsızlığı dikkate aldığıнын bir göstergesi olarak kabul edilmişti. Hükûmet'in Düyun-ı Umumiye teminatını ret etmesi ve bu kurumu Maliye Nezaretine bağlamayı düşünmesine karşılık Fransızlar da karşı harekete geçerek borç vermeyi red ettiler. Cavit Bey bunun üzerine diğer Fransız bankalarıyla anlaşarak istediği şekilde borç almayı başardı. Fakat Fransız hükûmeti yapılan anlaşmayı engelliyordu. Osmanlı basınında ise bu durumu Fransız hükûmetinin demiryollarında yapılan grevle ilgilendiklerini bu sebeple anlaşmanın onaylanmasının geciktiğini yazıyorlardı.⁶⁵⁴ Fransız hükûmeti tahvillerin Paris Borsası'na kabul edilmeyeceğini bildirerek tamamen siyasi bir tavırla bu anlaşmayı bozdu.⁶⁵⁵ İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, Fransızların Osmanlı maliyesine daha fazla karışmasına fırsat vermemek için görüşmeleri bırakarak, borç almaktan vazgeçmek zorunda kaldı.⁶⁵⁶ Fransa'nın yanı sıra İngiltere'de borç konusunda İbrahim Hakkı Paşa hükûmetini zor durumda bırakarak daha fazla tavizler koparmak istiyorlardı. Fransa gibi İngiltere de Bab-ı Ali'nin uygulamak istediği mali bağımsızlığı politikasına yön veren Cavit Bey'i zorda bırakarak istifaya götürmek istiyorlardı.⁶⁵⁷ Fransa'dan borç

⁶⁵² Akşin, **a.g.e.**, s. 177.

⁶⁵³ Ahmad, **a.g.e.**, s. 103.

⁶⁵⁴ **Sabah**, 4 Teşrin-i Evvel 1326.

⁶⁵⁵ Cavit Bey'in 4 Fransız bankasıyla, istediği şartlarda 11 Milyon liralık bir borçlanma yapmış, bu meblağın 5 milyonluk kısmını 1911 yılın içinde kullanacaktı. Bkz: Akşin, **a.g.e.**, s. 177-178.

⁶⁵⁶ Ahmad, **a.g.e.**, s. 105.

⁶⁵⁷ Hüseyin Cahit, "Heyet-i Vükelâ'da İhtilâf", **Tanîn**, 5 Teşrin-i Evvel 1326.

almanın mümkün olmadığını gören ve İngiltere'den de aynı şekilde olumsuz hava esince hükûmetin imdadına Almanya yetişti. ⁶⁵⁸

3.10. HİZB-İ CEDÎD MESELESİ

Bütçe görüşmeleri sırasında Hükûmet içinde yaşanan sorunlar İttihat ve Terakki yöneticilerini zor durumda bırakmıştı. Mahmut Şevket Paşa ile Maliye Nâzırı Cavit Bey arasında yaşanan bütçe tartışmasını Mahmut Şevket Paşa'nın kazanması diğer taraftan ülke içinde çıkan isyanların yaygınlaşması ile İttihat ve Terakki Fırkası içinde muhalefetin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu muhalif grup daha sonra adını Hizb-i Cedîd olarak alacak ve Osmanlı siyasi hayatında en önemli muhalefet fırkası olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulmasını sağlayacaktır. ⁶⁵⁹

Bu muhalif grubun ortaya çıkma sebeplerinden en önemlisi İttihat ve Terakki'nin yapısı gösterilebilir. Cemiyetin Selânik, Manastır ve İstanbul'da olmak üzere üç merkezi bulunmaktaydı. Selânik, genel merkez niteliğinde idi. Görevi, Makedonya'daki orduyu denetlemek ve İstanbul'daki Meclis dışında kalan Cemiyet ile Meclisteki mebusların çalışmalarını takip etmek idi. Manastır Merkezi ise bir kulüp özelliğini taşımaktaydı. Arnavut ve Balkan işlerini takip etmekteydi. Ayrıca Manastır Merkezi, Melami Tarikatına mensubiyeti ile biliniyordu. Bundan dolayı Manastır Merkezi Başkanı Sadık Bey, mason karşıtı idi. Bazı İttihatçıları dinsizlikle suçlaması bundan ileri geliyordu. ⁶⁶⁰

İttihat ve Terakki'deki bu üç merkez üç ayrı özellik göstermekteydi. Selânik Merkezi, idealistleri; Manastır Merkezi muhafazakârları ve İstanbul Merkezi ise hem idealistleri hem de muhafazakârları bünyesinde barındırıyordu. ⁶⁶¹ Meclis-i Meb'ûsân'daki İttihatçı mebuslar bu üç grubun temsilcilerinden oluşmaktaydı. Muhafazakâr grup temsilcileri zaman zaman

⁶⁵⁸ Ahmad, **a.g.e.**, s. 106.

⁶⁵⁹ Hocaoglu, **a.g.e.**, s. 186.

⁶⁶⁰ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s. 123.

⁶⁶¹ Karal, **a.g.e.**, s. 139.

hoşnutsuzluklarını dile getiriyorlardı. Özellikle İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti kurulduğu zaman kendilerinin kabinede yeteri kadara temsil edilmedikleri için İbrahim Hakkı Paşa kabinesine karşı muhalif durmuşlardır.⁶⁶²

1911 yılının başlarında ortaya çıkan Hizb-i Cedîd meselesi şimdiye kadar İttihat ve Terakki Fırkasına ve Hükûmete karşı oluşan muhalefetin en önemlisi olarak görülmelidir.⁶⁶³ Bu muhalif grup Şubat 1911'de Selânik'te yapılan kongrede baskılarını artırdı. Muhalif grup çeşitli istekler ileri sürerek Cemiyet içinde güçlerini göstermek istedi. Bu istekleri içinde Cemiyet adının "İlerici ve Liberal" olarak değiştirilmesi dahi vardı. İsim değişikliğini kabul ettiremeseler bile diğer isteklerini kabul ettirdiler.⁶⁶⁴

Bu istekleri; Ordunun siyasete karışmaması, ordu içinde masonluğun yasaklanması ve İdâre-i Örfiye'nin kaldırılması, hükûmet ve meclis üyelerinin seçiminde dengelerin gözetilmesi ve son olarak Talât Bey'in Dâhiliye Nazırlığından ayrılması idi. Selânik'teki kongrede muhalif grubun istekleri kabul edilip ikilik kalmış olsada bu görüntüden ibaretti. Her iki taraf yine birbirlerine karşı güvenmiyorlar ve fırsatı kollayıp karşısındakileri etkisiz hale getirmek için bekliyorlardı.⁶⁶⁵ İttihat ve Terakki içindeki bu muhafazakâr grup, Fırka içinde karşı oldukları kişiler vardı. Bu karşı oldukları kişileri masonlukla suçuyorlardı. Bu kişiler; Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Talât Bey, Cavid Bey ve İbrahim Hakkı Paşa idi. Talât Bey, derhâl kabineden çekilecekler çekilecekti. Hüseyin Cahit kendisinin de bu istenmeyen kişiler listesinde bulunduğunu belirtiyordu.⁶⁶⁶

Talât Bey, 11 Şubat 1911'de Dâhiliye Nâzırlığından istifa etti. Bu istifa, Hizb-i Cedîd hareketinin Miralay Sadık Bey bir başarısı olarak kabul edildi.

⁶⁶² Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s. 122.

⁶⁶³ Akşin, **a.g.e.**, s.182.

⁶⁶⁴ Karal, **a.g.e.**, s. 139.

⁶⁶⁵ Karal, **a.g.e.**, s. 140.

⁶⁶⁶ "Yıkamak istedikleri kimseler en çok dinsizlikle itham ediliyordu. Meselâ Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendinin franmasonluğu dillerde geziyor ve müteassıb ruhlarla isyanlar uyandırılıyordu. Bu, doğru idi. Pek açık fikirli bir adam olan Musa Kâzım Hoca franmasonluğa girmekte hiçbir mahzur görmemişti. Talât ve bizdeler de franmason idik. Günün birinde Meclis-i Meb'usan kürsüsünde muhaliflerin bu bahsi de açacaklarını ve nazırlardan bir kısmına franmason olduklarından dolayı hücum edeceklerini bekliyorduk." Bkz: Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrûtiyet Hatıralar", **Fikir Hareketleri**, Sayı: 151, s. 310.

İttihat ve Terakki içindeki muhalefetin bu başarısı İttihatçı olmayan muhalifleri de cesaretlendirerek Meclisteki saldırılarını artırdı.⁶⁶⁷

Hizb-i Cedîd Grubu, muhafazakâr olarak gördükleri Osmanlı toplumunu kendilerinin daha iyi temsil edeceklerini ileri sürüyorlardı. Bu amaçla İttihatçılar masonlukla suçlayarak halkın gözünden düşürmeyi hedefliyorlardı. Muhalifler Miralay Sadık Bey'in liderliğinde toplanarak dini propaganda ile İttihat ve Terakki'yi yıpratmak ve Cemiyete içinde muhalif ve muhafazakâr mebusları yanlarına çekmek istiyorlardı. Sadık Bey ve yandaşları hükûmeti devirmek ve yerine dindarlıkları itiraz olmayan kişilerden bir heyet oluşturmaktı. Sadık Bey'in bu çalışmalarına karşılık Cavit Bey; *"Biz mevkiimize merbut değiliz. Çekilmeyi şiddetle arzu ederiz. Yalnız bu hal ile memleket felâkete gider. Ve bu entrikaları çeviren hep İngiltere sefareti tercümanı Fitz Maurice'dir."* olduğunu belirtiyor ve İttihat ve Terakki içindeki bu muhalif hareketin arkasındaki güce dikkat çekiyordu.⁶⁶⁸ Bu muhalif grubun asıl amacı İttihat ve Terakki'ye karşı bir parti kurmaktı. Bunu sağlamak içinde İttihat ve Terakki içinde gözönünde bulunan kişileri yıpratıp yerlerinden uzaklaştırmak, sonra İttihat ve Terakki Fırkasını parçalayıp yeni bir parti meydana getirmek ve onun başına geçmekti.⁶⁶⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hizb-i Cedid'in lideri olan Miralay Sadık Bey'i İstanbul'dan tayin ettirerek uzaklaştırmak istedi.⁶⁷⁰ Fakat bu plan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın karşı çıkmasıyla uygulanamadı. Bunun üzerine Cemiyet adına Talât Bey, Sadık Bey'le uzlaşmak üzere görüşmeye gitti. Bu görüşmeden de bir netice çıkmadı. Miralay Sadık Bey, İttihat ve Terakki'nin kabineden ve

⁶⁶⁷ Meclis-i Meb'ûsân'da Bağdat Demiryolları ve Soma- Demiryolu imtiyazları görüşülürken yaşanan tartışma iktidar ile muhalefet arasında başgösteren gerilimin bir göstergesidir.⁶⁶⁷ Ahrar Fırkası Meb'ûsu İsmail Kemal imtiyazlar konusunda hükûmeti para almakla suçlayarak ortamın gerilmesine sebep oldu. Hükûmet bu demiryolları imtiyazını kilometre garantisi karşılığında vermesine karşılık, kendisi daha önce kilometre garantisi olmadan verilmesi tezini savunmuş, bu yüzden İsmail Kemal Bey para almakla suçlanmıştı. Bu sefer kendisi de Hükûmeti kilometre garantisi karşılığında imtiyazı para karşılığı verdiğini iddia etmişti. Bunun üzerine başta Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa olmak üzere İttihatçı Mebusların tepkisine sebep oldu. İbrahim Hakkı Paşa Depre Meb'ûsu İsmail Kemal Bey'i tutarak sözünü geri almasını isterken, Serez Meb'ûsu Derviş Bey, İsmail Kemal Bey'in ensesine bir tokat vurdu. Bu olay İttihatçı muhalefetin bile tepkisine sebep oldu. İttihatçıların bir sindirme siyaseti olarak görüldü. Bkz: Karal, **a.g.e.**, s. 141.

⁶⁶⁸ "Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları", **Tanîn**, 27 Eylül 1943.

⁶⁶⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrûtiyet Hatıralar", **Fikir Hareketleri**, Sayı: 151, s. 325.

⁶⁷⁰ "Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları", **Tanîn**, 28 Eylül 1943.

Meclis'ten çekilmesini, İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri içinde dinsiz, Mason, Siyonist kişiler olduğunu, birçoğunun menfaat peşinde koştuklarını söyleyerek uzlaşmaz bir görüş içindeydi.⁶⁷¹ Talât Bey ile Miralay Sadık Bey'in görüşmesinden de bir sonuç çıkmayınca Cavit Bey gibi bazı nazırların istifaları gündeme gelerek hükûmet krizinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu gelişmeler karşısında İttihat ve Terakki, muhalefetin etkisini kırmak için meclisin dağıtılması, iktidarın muhaliflere bırakılması gibi çeşitli seçenekleri içeren planlar görüşüldü.⁶⁷²

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa hükûmetten istifa edilmesinin şimdilik doğru bulmadığını, yapılacak birçok önemli işler olduğunu belirtiyordu. Miralay Sadık Bey'in İstanbul'da kaldığı müddetçe bu sıkıntıların devam edeceğini bir an evvel uzaklaştırılması gerektiğini söylüyordu. Fakat bunu Mahmut Şevket Paşa'ya söylediği halde Paşa'nın isteksiz olduğunu, oyaladığını belirtiyordu; *"İçimizde nezaretten pek bıkmış nazırlar (Rıfat Paşa ve Cavit Bey) var. Fakat ben bu sırada kendilerinden ayırlamam. Başlanmış şimendifer işleri, istikraz konusu var ki, Cavit Bey'in bunlarda şiddetli bir müdaafası mevcut. Bütün müzakerata iştirak etmiş. Yerine kim gelecek? Ve birisi gelse ne fikirde bulunacak? Gerek bu ahvalden gerek ahval-i saireden nâşi ne onun ne de diğerlerinin bu sırada kabineden münferiden çekilmesi caiz değildir."* Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Meclis-i Meb'ûsân'da herhangi bir nazır hakkında güvensizlik oyu verilmek istenirse bunu kabinenin güvensizliği olarak göreceğini, kabinenin düşmesi halinde meclisin

⁶⁷¹ "Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları", **Tanîn**, 28 Eylül 1943.

⁶⁷² Sadık Bey'le yapılan görüşmeden bir sonuç çıkmayınca, Cavit Bey'in evinde, Talât Bey, Hüseyin Cahit, Mithat Bey bir araya gelerek durum değerlendirmesinde bulundular. Bu görüşmeden önce Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa'ya giderek durumun nazikliğini bu sebeple Meclisin dağıtılmasını istenmesi kararlaştırılmıştı. Cavit Bey bu kararı öğrenince karşı çıkarak; "Mahmut Şevket Paşa'nın bu suretle bir kat daha büyüyeceğini bunun siyaseten caiz olmadığını" belirtiyordu. Cavit Bey'e ise şöyle bir teklifte bulunuyordu: *"Biz safi ve sağlam olarak 50-55 kişi kalıyoruz ki; müttahiden ve müttetikân hareket edebiliriz. Fırkayı toplayalım; kendilerine bizim İttihat ve Terakki'nin ilk programına –ki müntehiplerimiz bizi o programla göndermişlerdi- sadık kaldığımızı, intihabat-ı cedide zamanı hulûl etmeksizin o programı değiştirmeyeceğimizi söyleyelim. Onların açtıkları şu münâferet ve tefrika yolundan memleket için husule gelecek mahzurları ve zararları ta'dat edelim. Bunların bütün mes'uliyeti maddiye ve maneviyesini üstlerine atalım. Sonra da mademki, ayrılmak istiyorsunuz; hükûmet sizindir; hükûmet-i hazıra istifa ediyor, buyurun yeni hükûmeti teşkil edin. Biz 50 arkadaşıla İttihat ve Terakki namı altında kalacağız."* Cavit Bey'in bu görüşü Hüseyin Cahit tarafından olumlu karşılanmıştı. Talât Bey ile Mithat Bey ise ilk görüşün denenmesi istediler. Bkz: "Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları", **Tanîn**, 29 Eylül 1943.

dağıtılması gerektiğini belirtiyordu.⁶⁷³ Mahmut Şevket Paşa'nın Miralay Sadık Bey gibi “*sıradan bir miralaya karşı du derece zaaf*” göstermesi ve İstanbul'dan uzaklaştırılması karşısında aciz kalmasına bir anlam veremiyorlardı.⁶⁷⁴

İttihat ve Terakki, içindeki bu muhalefetin etkisini kırmak üzere 23 Nisan 1911'de muhalefetin tekliflerini de içeren on maddelik bir beyannameyi kabul ettiğini bildirdi.⁶⁷⁵ Bu maddelerden bazıları İttihat ve Terakki'nin yapılanmasına karşılık ve iktidarı elinde bulunduran İttihatçılara yönelik teklifleri içeriyordu. Mebusların nazır olabilmeleri için gizli oylama ile üçte ikilik bir çoğunluğun sağlanmasını isteniyordu. Ayrıca gizli amacı olan cemiyetlere izin verilmemesi isteniyordu.⁶⁷⁶ Gizli cemiyetlere izin verilmemesi isteniyordu ama kendileri ise İttihat ve Terakki'yi yok etmek için gizli toplantılar ile mebusları kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı.⁶⁷⁷ Osmanlı kamuoyunda bu beyannamenin yayınlanması Hizb-i Cedîd'in bir başarısı olarak değerlendirildi. Hüseyin Cahit, İstanbul'da Tanin'den başka Cemiyete ve Fırkaya taraftar gazete kalmadığını bütün İstanbul gazetelerinin hep birden bu beyannamenin kabulünü büyük bir sevinçle karşıladıklarını belirtiyordu.⁶⁷⁸

Hizb-i Cedîd'in önde gelen isimlerinden Karesi Meb'ûsu Hoca Mecdi Efendi bu durumu İttihat ve Terakki içindeki muhalefetin bir başarısı olduğunu söyleyerek kabul edilen beyannameyi yazdığı bir makale ile değerlendiriyordu. Ona göre, bu durum İttihat ve Terakki içindeki muhafazakârlık ve liberallik fikirlerinin çarpışmasından ibaretti. Hoca Mehdi Efendi kabul edilen beyannameyi Hüseyin Cahit'e göre üç madde altında özetliyordu:

1- Teklif olunan maddelerin ruhu memlekette üç seneden beri kazanılan tecrübeler ile muhafazakâr hareketin memleket için ne kadar faydalı olduğu dur.

2- Memleketin yüzde doksanı muhafazakârdır.

⁶⁷³ “Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları”, **Tanin**, 30 Eylül 1943.

⁶⁷⁴ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.125.

⁶⁷⁵ **Tanin**, 10 Nisan 1327. (23 Nisan 1911)

⁶⁷⁶ Akşin, **a.g.e.**, s. 183.

⁶⁷⁷ Yalçın, “Meşrûtiyet Hatıralar”, **Fikir Hareketleri**, Sayı: 151, s. 325.

⁶⁷⁸ Yalçın, “Meşrûtiyet Hatıralar”, **Fikir Hareketleri**, Sayı: 152, s. 341.

3- Osmanlı Devletini meydana getiren çeşitli unsurların büyük kısmı muhafazakârdır. Muhafazakârların başarısı da yüzden doksan muhafazakâr olan bir memlekette gayet normaldi.

Hoca Mehdi Efendi'nin bu değerlendirmesini Hüseyin Cahit şöyle cevap veriyordu: *"Muhafazakârlığa dair Mecdi Efendi'nin beyanatında biz sırf şahsi bir kıymetten başka bir şey görmeyiz. Bu sözlerin kıymet ve mahiyeti: "Mecdi Efendi memleketi böyle zannediyor" dan öteye geçemez."*⁶⁷⁹

23 Nisan'da yayınlanan bu maddeler ile muhalefet kısa bir süre de olsa susturulmuş, hükûmet krizi geçici de olsa durdurulmuştu.

İttihat ve Terakki'nin yaşadığı bu zor durum içinde bir taraftan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine hükûmet kurabilecek kişiler tartışılmaya başlandı. İbrahim Hakkı Paşa'nın Sadık Bey'in Padişah tarafından görevinden uzaklaştırılmaması halinde istifa edeceğine dair beyanatı üzerine İttihatçı önde gelenler durum değerlendirmesi yaptılar. Cavit Bey önlerinde dört seçenek olduğunu söylüyordu. Birincisi, Sadık Bey'in gitmesi halinde kabinenin durumu, İkincisi, Sadık Bey'in gitmemesine karşılık İbrahim Hakkı Paşa'nın kabine teşkil etmesi. Üçüncüsü, Aynı takdirde Hüseyin Hilmi, Mahmut Şevket, Tefik veya Sait Paşalardan birinin hükûmeti kurması ve son olarak da gençlerin kabineyi kurmaları. Birinci seçenek oluşursa herhangi bir kabine sorunu olmayacağı belirtiliyordu. Ancak bu durumda şeyhülislâm'ın görevinden ayrılacağı yine Cavit Bey de istifa edeceğini ifade etti. İkinci durum ortaya çıkarsa; İbrahim Hakkı Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa olmadan yeni bir kabine kurmayacağı, Cavit Bey tarafından ileri sürüldü. Fakat diğerleri bu görüşe katılmadıklarını belirttiler. Üçüncü durum oluşması halinde; Cavit Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın ve Said Paşa'nın bu sırada kabine kurmaya yanaşmayacaklarını hatta Hüseyin Hilmi ve Tefik Paşa'ların da hükûmet kurmak istemeyeceklerini ileri sürdü.⁶⁸⁰ Padişah'ın sadrazamlıkta İbrahim Hakkı Paşa'nın kalmasını istiyormuş. Bunu sebebi de Mahmut Şevket Paşa olduğu belirtiliyordu. Çünkü Sait Paşa sadrazamlığı kabul etse bile birkaç gün sonra Mahmut Şevket

⁶⁷⁹ Yalçın, "Meşrûtiyet Hatıralar", **Fikir Hareketleri**, Sayı: 152, s. 341.

⁶⁸⁰ "Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları", **Tanîn**, 4 Teşrin-i evvel 1943.

Paşa'dan dolayı bırakacağını, Hüseyin Hilmi Paşa'nın da Mahmut Şevket Paşa'nın elinde oyuncak olacağını bu yüzden Mahmut Şevket Paşa'yı kabinede ancak İbrahim Hakkı Paşa'nın tutabileceğini ifa ediliyordu. Padişah, Mahmut Şevket Paşa'nın kabine dışında kalması halinde “Yaver-i Ekrem” olarak saraya çökmesinden korkuyordu.⁶⁸¹ Cavit Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın da aynı görüşte olduğunu söylüyordu. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre, Mahmut Şevket Paşa hükûmet dışında kalmamalı onun kabine dışında kalması ülkenin bulunduğu siyasi yapı içinde uygun değildi.⁶⁸²

Bu arada 27 Nisan'da Meclis-i Meb'ûsân'da Hükûmet için istenilen güven oylamasında İbrahim Hakkı Paşa, 45'e karşı 145 oyla güvenoyu alıyordu.⁶⁸³

İbrahim Hakkı Paşa, Miralay Sadık Bey'in İstanbul'dan uzaklaştırılması için Başmabeyinci vasıtasıyla Padişah'a haber göndererek, Miralay Sadık Bey'in İstanbul'dan tayin edilmesini, aksi halde istifa edeceğini bildirdi. Padişahın bu şekilde ikna edilmesi ile Sadık Bey 1 Mayıs 1911'de İstanbul'dan uzaklaştırıldı.⁶⁸⁴ Miralay Sadık Bey'in ancak Padişah'ın devreye girerek İstanbul'dan uzaklaştırılması, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa'ya sözünü geçiremediğinin bir göstergesi idi.

Miralay Sadık Bey'in İstanbul'dan uzaklaştırması muhalefetin gücünü kırmaya yetmediği gibi İttihat ve Terakki içindeki krizi de bitirmedi. Bu kriz Cavit Bey'in istifası ile iyice ortaya çıkacaktır. Cavit Bey istifasını Mahmut Şevket Paşa'nın muhaliflere karşı takındığı duruma bağlayacaktır.⁶⁸⁵ Ayrıca Cavit Bey'in istifasını Hizb-i Cedîd meselesi ile birlikte, Cemiyet ve Fırka içindeki çekişmelere de bağlamak gerekir. Zaten Cavit Bey İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti kurulduğundan beri özellikle Mahmut Şevket Paşa ile anlaşmazlığı düşmüş, Paşa ile girdiği çekişmede Fırka içinden destek bulamamıştı. Cavit Bey istifasını verdiği zaman İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin vadesinin dolduğuna inanıyordu. Bu düşüncede onun istifasında

⁶⁸¹ “Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları”, **Tanîn**, 6 Teşrin-i evvel 1943.

⁶⁸² “Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları”, **Tanîn**, 5 Teşrin-i evvel 1943.

⁶⁸³ Ahmad, **a.g.e.**, s. 117.

⁶⁸⁴ Hocaoglu, **a.g.e.**, s. 190.

⁶⁸⁵ Hocaoglu, **a.g.e.**, s. 191.

etkili olmuştu.⁶⁸⁶ Cavit Bey, istifasını verdikten sonra Padişah ile yaptığı görüşmede İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ile ilgili olarak görüşlerini ve yerine kimlerin geçebileceğini konusunda fikirlerini beyan etti. Cavit Bey göre; Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi ülke için zararlı idi. Said Paşa ise bilgili, namuslu ise de müteredditti. Buna rağmen yine bu makama gelebilecek en iyi kişi idi. Hüseyin Hilmi Paşa ise siyaset konusunda muktedir değildi.⁶⁸⁷

İstifalar sadece Cavit Bey'le kalmamış Talât Bey, parti başkanlığında istifa etmek zorunda kalacak yine Tanîn Gazetesi Divân-ı Âli tarafından kapatılarak Senîn adıyla yayınına devam edecektir. Bu gelişmeler İbrahim Hakkı Paşa'nın da istifa edeceği dair kanaatlerin çıkmasına sebep olacaktır.⁶⁸⁸

İttihat ve Terakki içinde ortaya çıkan Hizb-i Cedîd hareketini ağır yara almış olsa da bastırarak rahatlamıştı. Hizb-i Cedîd hareketinin baskısı sırasında kabinede istifalar olmuş ve boşalan bu nazırlıklara yeni atamalar yapılmaya başlandı. Maârif Nezâreti'nden istifa eden İsmail Hakkı Bey'in yerine Meclis-i Âyan üyesi Abdurrahman Şeref Bey getirildi. Yine Ticaret ve Nafia Nezâretinden istifa eden Hallaçyan Efendi yerine 5 Temmuz 1911'de Nezâret Müsteşarlarından Hulusi Bey getirildi.⁶⁸⁹ İbrahim Hakkı Paşa'nın daha kabineyi ilk kurduğu zamandan beri vekâleten yürütülen Posta, Telgraf ve Telefon Nezâreti'ne 8 Temmuz'da İstanbullu Efendi getirildi.⁶⁹⁰ Boş olan nazırlıklara yapılan atamalarla ilgili olarak Cavit Bey, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın sadece boş olan nazırlıklara atama yapmakla meşgul olduğunu söylüyordu.⁶⁹¹

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, İttihat ve Terakki içindeki muhaliflerin oluşturduğu Hizb-i Cedîd hareketiyle büyük sorunlar yaşamıştı. Hatta ülke içinde gerilimlere sebep olmuştu. Böyle siyasi gerilimin arttığı bir dönemde

⁶⁸⁶ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.129.

⁶⁸⁷ "Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları", **Tanîn**, 8 Teşrin-i evvel 1943.

⁶⁸⁸ Ahmad, **a.g.e.**, s. 118.

⁶⁸⁹ **Renin**, 23 Haziran 1327. (6 Temmuz 1911)

⁶⁹⁰ **Renin**, 26 Haziran 1327. (9 Temmuz 1911)

⁶⁹¹ "Cavit Bey'in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları", **Tanîn**, 9 Teşrin-i evvel 1943.

Padişah Sultan Reşat'ın Rumeli gezisine çıkarak bir yerde yaşananbu siyasi gerilim dağıtılmaya çalışıldı.⁶⁹²

3.11. SADRAZAM İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SULTAN MEHMET REŞAD İLE BİRLİKTE RUMELİ SEYAHATI

Padişah'ın ve Sadrazam'ın Rumeli'ye Seyahati hem ülke içindeki siyasi gerilimi yatıştırmak hem de Rumeli'de patlak veren Arnavut ayaklanması ile ilgili olarak bölge halkının sorunlarını giderme olarak da görebiliriz.

Bu seyahat 5 Haziran 1911 tarihinde başladı.⁶⁹³ Padişah ve Sadrazam seyahatlerine Selânik üzerinden Üsküp-Priştine-Kosova'ya uğrayacaklar dönüşte Manastır-Selânik yolunu takip ederek İstanbul'a döneceklerdi.⁶⁹⁴ Padişah ve beraberindekileri götürmesi için Barbaros Hayrettin zırhlısı hazırlanmış. Bu zırhlı ile önce Selânik'e gidilecek ve oradan belirtilen güzergâh takip edilecekti. Bu seyahate Padişah'a başta Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa olmak üzere, Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa, Dâhiliye Nazırı Halil Bey, Mabeyn Başkâtip'i Halit Ziya Bey ve Lütfi Simavi Beyler bulunuyordu. Ayrıca seyahate katılan diğer kişiler Gülcemal Vapuru'nda idiler.⁶⁹⁵

Padişah Sultan Mehmet Reşad Selânik'e vardıktan sonra buradan 11 Haziran'da Üsküp'e gitmek için hareket etti. Yol üzerinde bölge halkının büyük sevinç gösterileriyle karşılaştı. 12 Haziran 1911'de Üsküp'e geldiğinde Kosova Mebusları, mülki amirler, İttihat ve Terakki mensupları ve kendisini 5 binden fazla Arnavut karşıladı. Padişah kendisine hoş geldiniz diyen Kosova mebuslarına, buraya geliş sebebinin itilâf-ı anasır olduğunu söylüyordu. Sultan Reşad mebuslarla yaptığı konuşmada; *"Milletimin yek vücûd bir kitle-i*

⁶⁹² **Senin**, 26 Mayıs 1327; Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s.131.

⁶⁹³ **Senin**, 24 Mayıs 1327. (6 Haziran 1911)

⁶⁹⁴ Bello, Hasan; **Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı**, Mimar Sinan Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 45.

⁶⁹⁵ Lütfi Simavi, **a.g.e.**, s. 143.

*terakki teşkil etmesi beni memnuniyet ve mahzûziyet-i azimeye mazhar eylemektedir” diyerek birlik ve beraberliğin önemini vurguluyordu.*⁶⁹⁶ Üsküp'te padişahın gelişine karşılık gece geç vakte kadar şenlikler düzenlendi. Padişah burada çeşitli kurumlara ve halka ihsanlarda bulunarak Devletin ve Hükûmetin bölgeye verdiği öneme işaret edildi. Padişah, kendisinin en büyük arzusunun ittihad-ı anâsır olduğunu, seyahatinin amacında bu olduğu söyledi.⁶⁹⁷ Padişah ayrıca Üsküp'te Sultan I. Murat'ın türbesini ziyaret etmiş ve türbe ziyareti sırasında halka çeşitli ihsanlarda bulundu. *Senin Gazetesi* Padişah'ın Üsküp'te bulunduğu sırada genel affın çıkabileceğini bildiriyordu.⁶⁹⁸ Padişah'ın bir sonraki uğrayacağı yer olan Priştine'de yüz elli bin kişinin karşılayacağı bildiriliyordu.

Padişah'ın ikâmet ettiği yerde binlerce kişi ellerinde meşaleler ile gelerek Padişah'a karşı sevgi gösterilerinde bulunan halka karşı Padişah'ta iltifat etmiş ve aralarında Sırp, Bulgar ve Yahudi çocukları olmak üzere hediyeler verdi. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'da bir konuşma yaparak ittihad-ı anâsırın önemini vurguladı. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Padişah'ın cins, mezhep hiçbir yarım yapmadan bütün herkesin padişahı olduğunu söyleyerek, halkın gösterdiği bu sevgi ve bağlılıklarının Padişah tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığını söylüyordu.⁶⁹⁹

Üsküp'teki seyahat programı tamamlandıktan sonra Priştine'ye hareket edildi.⁷⁰⁰

Padişah ve beraberindekiler 15 Haziran'da Üsküp'ten Priştine'ye hareket ettiler. Priştine'ye vardıklarında burada halkın büyük bir sevinç gösterisi ile karşılaştılar. 16 Haziran Cuma günü Meşhed'te Murat Hüdavendigâr'ın türbesi ziyaret edilir ve burada yaklaşık 300 bin kişi ile beraber Cuma Namazı kılındı.⁷⁰¹

Namazdan sonra Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Padişah'ın beyannamesini okudu:

⁶⁹⁶ *Senin*, 31 Mayıs 1327.

⁶⁹⁷ Simavi, *a.g.e.*, s. 148.

⁶⁹⁸ *Senin*, 1 Haziran 1327.

⁶⁹⁹ Simavi, *a.g.e.*, s. 148; *Senin*, 2 Haziran 1327.

⁷⁰⁰ *Senin*, 3 Haziran 1327.

⁷⁰¹ Bayur, Yusuf Hikmet; *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara, TTK. Yay., 1991, c. II/I, s. 38.

“Meşhed-i cenab-ı hüdavendigârı ziyaret ve devlet ve milletin saâdeti husûsundaki ahd ve yemini burada da tekrar ettim. Burasının geçen sene kardeşler arasındaki sefk-i dima (kan dökme) sebebiyetine uğraması beni dil-hûn ve dâg-dâr etmişti. Fakat onların sadâkat-ı kalblerinden emin olduğumdan bunu cehâletlerine atfetmiştim. Gördüğüm müessir-i sadâkat ve samimiyyet bunun yanlış olduğunu isbât eyledi, buna itimâden hadîsat-ı zaileden maznûn ve mahkûm bulunanlar hakkında kanun-ı mahsûsada musarrah-ı şerâit dâiresinde af-i i’lân ve kan dökmenin de baş göstermemesi için diyet davalarının bitirilmesi ve bi-kudret bulunanların i’tâ edecekleri diyetlerin taraf-ı devletten tesviyesi zımmında tahsisat i’tâsına dâir kanunu imzâ ediyorum. Ümid ederim ki ba’dema Arnavut evlâdlarım necatın kanuna i’tâatda olduğunu takdir ederek bunun hilâfına sevke çalışan ve uğraşan fesedeye itbâ’ etmezler ve aynı zamanda kan dökmeyi de terk ederek haklarını şer’-i şerîfde ve kanûnda taharri iderek ve inşallah mes’ud olurlar. Rıza-yı hümâyûnum dâhilinde bulunurlar ve ben bu husûsdaki duamın kabûlünü Cenâb-ı Hak’dan temennî eylerim.”⁷⁰²

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Meşhed’de Toplanan Arnavutlara Karşı Yaptığı Konuşma

Sadrazam Hakkı Paşa padişahın beyannamesini okuduktan sonra diyetler için hükûmet tarafından otuz bin lira verileceğini bildirdikten sonra kendisi de bir konuşmada bulundu:

“Arnavut kardeşlerim azıcık da beni dinleyiniz. Bu gün pek büyük bir gündür. Buradaki muharebedir ki devleti Rumeli’de yerleştirdi. Burada bir padişahımız şehid oldu. Hûn-i şehâdeti hânedân-ı saltanatımızın Arnavutluğu ettiği bir yadigâridir. Bugün Allah’ıma şükür Padişahımız geliyor, ceddinin meşhedini ziyaret ediyor. Bu kadar Müslümanı senede bir Kâbe-i Mu’azzama’da görürsünüz. İşte bugün Kosova Sahrası ikinci bir arafat oldu. Fakat Padişahımızın dediği gibi geçen sene hepimizin gücüne giden birşey oldu. MüslümanMüslümanı öldürdü, bu olacak şey değildi. İnşallah bir daha

⁷⁰² “Priştine’den”, **Senin**, 4 Haziran 1327.

olmaz, bu fenalıklar bütün Arnavutların değil bazı câhillerin eseridir. Ama yapanların hepsinin Padişahımıza devlete sadâkatlarından emindim. Hatta mecliste söylemiştim. Arnavutluk padişahlarımızıntacının en kıymetli pırlantasıdır. Arnavutlar padişaha, devlete can vermeye hazırdırlar (hazırız sadâları) bunu lâf olmak üzere söylemedim. Allah için ben böyle şahidim. Arkadaşlar sizin iki kabahatiniz var. Biri cehaletiniz, herkese inanıyorsunuz, fâsidlere kanıyorsunuz, bir millette iyi de vardır, fenada. Ve çok şükür fenalar azdır. Lâkin bir fena yüz iyiyi bozabilir. Ben gelsem fena bir şey yapın desem yapmayınız. Büyük bildiğiniz adamlar da fena nasihat verirlerse inanmayınız. Halkı fenalığa götüren büyük olmaz. Fenalardaimaküçüktür. Büyükler iyiliğe götürenlerdir. Size fenanasihatler verenler yerin dibine geçsin. (Kahrolsunlar sadâları) Padişahımız emrediyor, artık fâsidlere uymayınız. İkincisi kan gütmek; biri diğerini öldürüyor, bir felakettir. Bunun yüzden yüzlerce bi-günâh birbirini öldürerek gidiyor. Felâket yüz kat artıyor. Buna Allah, şeriât, kanûn razı değildir. Padişahımız buyuruyorlar, bu âdet bitsin, bu günün hürmetine. Yine emrediyor ki geçen sene ki isyân ve netâyici unutulsun. O ne ile olur bundan dolayı hapse girenler çıkacak, kaçanlar silâhlarını teslim ve dehâlet edince af olunacak. Çoluk çocuklarını bulacaklar. Bunun için kanun çıkacak. Okursunuz. İnşallah ba'demâ kardeş kanı döküldüğünü görmeyiz. (İnşâallah sadâları) Şimdiye kadar ba'zıları diyet verememişler. Padişahımız otuz bin lira ihsân buyurdular. Bunun kânûnu çıkacak, komisyonlar yapılacak, diyet işleri temizlenecek. Padişahımızın emirlerini tebliğ ediyorum: Fena adamlara uymayın, şunun bunun sözlerine kapılmayın, her şeyde kânûna müracaat edin, necât kânûndadır. Biz dâima biz olursak kimse fenalık edemez, nifâk şikâkda bulunur. Birbirimizi boğazlarsak kurtlar, kuşlar bizi yer. Onun için fâsidlere kanmayınız. Bu memleket inci gibi bir memlekettir. Padişahımızın buyurduğu gibi çalışırsanız refah bulursunuz, memleket ma'mûr olur, hükûmetin de memleketinizin ma'mûriyeti için tasavvurları vardır. İnşâallah az vakitte pek güzel işler yapılacaktır. Padişahımızın namazda sizin için, bütün memâliki için dualar etti, Allah kabul buyursun.”⁷⁰³

⁷⁰³ “Hakkı Paşa’nın Beyânâtı”, **Senin**, 6 Haziran 1327.

Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın konuşmasını Arnavutçaya çevirmesi için Manastırlı Hoca İsmail Hakkı Efendi kürsüye geldi. Fakat ne sadrazamın konuşması ne de Hoca İsmail Efendi'nin yaptığı dua, Arnavutlar tarafından anlaşılamadı. Çünkü konuşmayı Arnavutçaya çevirmesi için çağrılan Hoca İsmail Efendi tek kelime Arnavutça bilmiyordu.⁷⁰⁴ Burada çok büyük hatalar yapıldığı anlaşıyor. Bir süre önce ayaklanan Arnavutları kazanmak için önemli bir seyahat tertip ediliyor fakat tercüman olayında görüldüğü gibi bir vurdumduymazlık ortaya çıkıyor. Bayur, Hoca İsmail Efendi'nin Manastırlı diye Arnavutça bildiğini varsayılmasını kabul edilemez bir durum olarak görüyor. Ona göre, Padişah ve Sadrazam'ın katıldığı bir seyahat ve bu seyahat edilen yerde onları yaklaşık yüz bin Arnavut karşılıyor yanlarında tek bir tercüman –tercüman diye getirilen kişi o dili bilmiyor- var. Böyle bir geziye tek bir tercümanla getirilmesini hükûmetin gevşek ve aldırışsızlığının bir göstergesidir.⁷⁰⁵

Padişah'ın bu gezisi sırasında Rumeli'de Türk ve Müslüman olsun veya olmasın bütün Osmanlı vatandaşları arasında barış, güven ve beraberlik sağlanması hedeflenmişti. Bu amaçla çeşitli nutuklar atılmış, Padişah çeşitli ihsanlarda bulunmuştu. Bütün bu olumlu gelişmeler halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanırsa bile istenilen sonuçlar elde edilemedi. Rumeli'de Bulgar, Sırp ve Rumlar zaten yıllardan beri ulusal örgütleri doğrultusunda çalışıyorlardı. Bu sebeple seyahatin bu ulusları devlet

⁷⁰⁴ Padişah'ın Rumeli Seyahatine katılân Lütü Simavi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın çok güzel bir konuşma yaptığını, Kosova Ovası'nda bulunan yaklaşık yüz bin kişi katıldığı belirtiyor. Fakat Sadrazam'ın konuşmasını biritip Arnavutça'ya çevirmesi için Manastırlı Hoca İsmail Efendi'yi kürsüye çağırır. Fakat Hoca İsmail Efendi Arnavutça bilmemektedir. Halbuki Hoca İsmail Efendi'nin bu seyahate çağırılmasının sebebi konuşmaları Arnavutça'ya çevirmek içindi.. İsmail Efendi kürsüye geldiğinde sadrazamın konuşmasını çevirmek yerine ellerini kollarını havaya kaldırarak, değil zavallı cahil halkın, hatta oldukça tahsil görmüş kimselerin bile anlayamayacağı dinî tabirlerle dolu Arapça uzun bir dua etti. Bkz: Simavi, **a.g.e.**, s. 150; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, bu tercüme fiyaskosu ağır bir şekilde eleştirir. Ona göre, başta seyahate katılacakları belirleyenler olmak üzere, Hoca İsmail Efendi'yi suçlar. Hoca İsmail Efendi'yi seyahate çağıranlara neden çağrıldığı sormamış, sordu ise Arnavutça bilmediğini söylememiş olabileceğini belirtiyor: *"Hoca Efendi, maiyyet-i seniyyede götürülmesinin sebebini sormamış, götürmeğe delâlet eden gayretkeşlerinin de söylememiş olması düşünülemez. Anlaşıyor ki –işini bilenlerden olan- o zat, padişahla beraber seyahat etmek şerefini kazanmak için Arnavutça bilmediğini söyleyip ve debdebeli bir seyahatten mahrum olmaya yanaşmamıştır dense yanlış olmasa gerektir."*, İnal, **a.g.e.**, s.1771.

⁷⁰⁵ Bayur, **a.g.e.**, II. Cilt, I. kısım, s. 38.

yanına çekebilmekte yeterli başarı sağlanamadığı gibi Arnavutlar arasından bile yeterli adam çekebilme başarısı gösterilemedi.⁷⁰⁶

3.12. İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÜMETİ'NİN İSYAN EDEN MALİSÖRLERE KARŞI UYGULADIĞI SİYASET

Sultan Mehmet Reşad 16 Haziran 1911'de genel af çıkarılarak, 1910 yılında isyana katılanların 10 gün içinde teslim olmaları halinde herhangi bir tatbikata uğramayacakları ilân edildi. Bu arada yapılan açıklama ile isyan eden Malisörlere karşı askeri harekâtın durdurulduğu bir beyanname ilân edildi. Yayınlanan bu beyannamede; İsyana katılanların teslim olmaları için on gün süre verildiğini, ayrıca askeri harekât sırasında evleri zarar görenler için on bin lira verileceği, isyan edenlerin bildirilen süre içinde silahlarıyla birlikte teslim olmaları halinde Padişah'ın affına nail olacakları bildiriliyordu. Belirtilen on süre içinde teslim olmayanlar için gerekli sert tedbirlere başvurulacağı ilân edildi.⁷⁰⁷

Hükûmet'in Malisör İsyanına karşı uyguladığı bu siyaset İttihat ve Terakki'nin bir politikası idi. Padişah'ın Rumeli Seyahati, çıkarılan af kanunu ve bölgedeki halkı yanına çekebilmek için yapılacak olan yardımlar ile İttihat

⁷⁰⁶ Bayur, a.g.e., II. Cilt, I. kısım, s. 39.

⁷⁰⁷ "Müsellehen isyân eden Malisörlere karşı 5 Mayıs tarihinden i'tibâren icrâ kılınan harekât-ı askeriyye bu kere hitâm bularak neticesinde eşkiyânın kısm-ı külliyesi Karadağ dahiline ilticâ ettiği gibi bir kısmı Sem Nehri'nin sol sahiline geçerek nehr-i mezkûr ile hat-ı hudûd arasında bulunan bir kıt'a-i sağıreye yerleşmiş ve bir kısmı da Selçe havalisindeki hat-ı hudûda muttasıl sırtlarda ahz-ı mevki' eylemiştir. Bu iki mevkiideki eşkiya kıtaât-ı askeriyyemiz tarafından bu cihetten ihâta edilerek dâhil ile muvâsaleleri kat' olunmuştur. Eşkiya-yı mezkûreye on gün mehil verilerek Hükûmet-i Osmaniyyenin haklarında ta'kip ettiği mesleğin i'tidâlperveri ve âtifetkâriyi takdîr ile bu müddet zarfında dehâlet ve silâhlarını teslim edeceklerin dehâletleri bil-kabûl harekât-ı askeriyyeyi müstelzim olan ef'âl-i vâkı'âlarından ale'l el utlâk haklarında bir günâ ta'kibât-ı kânûniyye icrâ edilmeyeceğinin ve taraf-ı âli-i cenâb-ı pâdişâhiden lütfen ve merhameten ihsân buyurulacak on bin lira ile harekât-ı askeriyye esnâ'sında muhterik olmuş sâkin ve emâkinin inşâ ve ta'mîr eyleyeceğinin ve sâkin oldukları mahallerin ahvâl-i husûsiyeleri ve vâkı' âhirenin müstelzim olduğu te'sirât ve netâyic nazara alınarak hükûmetçe te'min-i refah ve saâdetleri zımnında ba'zı tedâbîr-i müşfikatın dahi ittihâz ve tatbîki mukarrer bulunduğunun kuvve-i mer'iyye kumândânlığınca i'lân ve vesâit-i münâsebe ile kendilerine ifhâm ve izâh kılınması ve müddet-i muayyene zarfında dehâlet ve teslim-i silâh edecekler hakkında ber vech-i muharrer muâmele olunması ve bu müddettin hitâmından sonra isyânda yine ısrâr edenler olur ise te'dib ve tenkillerine devâm edilmesi husûsuna Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararıyla bil-istifzân irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-sâdır buyurularak mezkûr kumândânlığa bu yolda icrâ-yı tebligât edilmiştir.", **Senin**, 2 Haziran 1327.

ve Terakki'nin sert politika yerine yumuşak bir siyaset uygulamayı tercih ettiğini göstermekteydi.

Hükûmetin bu yaklaşımı sonuncunda Meclis-i Meb'usan üyesi, Arnavut mebuslardan İsmail Kemal Bey isyancılarla görüşmek üzere Çetine'ye gitti. Burada Kral Nikola ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmeden sonra Avrupa gazetelerine bir demeç verdi. İsmail Kemal Bey, Arnavutların devletten ayrılıp bağımsızlık gibi düşünceleri olmadığını, özerkliğinin tanınmasını istediklerini söyledi.⁷⁰⁸

İsmail Kemal Bey, isyana katılan Arnavut önde gelenleriyle yaptığı görüşmeden sonra 23 Haziran'da on iki maddelik kararlarını Çetine'deki Büyük devletlerin elçilerine bildirirler.⁷⁰⁹

Bu on iki madde özetle şöyledir.

1. Hükûmetin ve bölgedeki idarecilerin meşrûtiyete aykırı uygulamalardan vazgeçmesi,
2. Arnavutların Osmanlı toplumu içindeki diğer topluluklar gibi milli kimliklerinin tanınması,
3. Arnavutların mebusseçiminde baskı olmaması ve Arnavut nüfûsu göz alınarak mebus sayısının belirlenmesi,
4. Arnavutların kendi lisanlarında öğrenim görmesi ve özel ve resmi okulların yapılması,
5. Arnavutların meskûn olduğu vilâyetlerde yerel idarenin güçlendirilmesi ve Arnavut gelenek ve göreneklerine saygılı olunması,
6. Valive diğer üst düzey memurların yetenekli kişilerden seçilmesi ve bu görevlilerin özellikle Arnavut dilini ve Arnavut geleneklerini bilenlerden seçilmesi, mülkiye, maliye ve yargı mensuplarının Arnavutlardan seçilmesi, jandarma ve polislerin bölge halkından alınması,
7. Genel Müfettiş adıyla ve belirli bir süre için Padişah tarafından tayin edilen kişinin her türlü konularda yetenekli olması
8. Devlet dairelerinde ve okullarda resmi dil Türkçenin yanında yerli dilinde kullanılmasına müsaade edilmesi,

⁷⁰⁸Bello, **a.g.t.**, s. 49.

⁷⁰⁹ Bayur, **a.g.e.**, II. Cilt, I. kısım, s. 41.

9. Askerlik görevini barış zamanında herkesin kendi bölgesinde yapması,

10. Gümrük, posta ve telgraf vesaire gibi evvelce bazı yerlere tahsîs kılınmış olan gelirlerin müstesna olmak üzere gelirlerin bölgenin ihtiyacına terkve tahsîsî.

11. Vilâyât bütçeleri hakkında kabul edilen masrafların kontrolünün meclistarafından yapılması,

12. Yanmış ve yıkılmış olan binaların tekrar yapılması için yeterli miktarda paranın ödenmesi.⁷¹⁰

Bu on iki maddeden oluşan istekler Büyük devletlerin temsilcilerine gönderildiği gibi Çetine'deki Osmanlı temsilcisi Sadreddin Bey'e de gönderildi. Arnavut temsilcileri bu konunun çözümüne katılması için İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e de gönderdiler.⁷¹¹ Osmanlı Devleti ise Çetine'de bulunan elçisi Sadreddin Bey'i isyancılarla görüşmekle görevlendirdi. Sadreddin Bey, bölgede isyancılarla mücadele eden Şevket Turgut Paşa'nın yayınladığı beyannameye göre isyancıları silah bırakmaları konusunda bir görüşme için görevlendirdi.⁷¹² Senin Gazetesi aynı sayısında Viyana kaynaklı bilgiye göre Çetine'de yapılan bu görüşmelerin olumlu geçtiğini ve görüşmeler neticesinde Karadağ'a sığınan birçok mültecinin geri döndüğünü bildiriliyordu. Osmanlı Devleti yapılan görüşmelerden sonra aşağıdaki maddelerden oluşan bir teklif sunuyordu.

1. Askerlik görevi gelen gençler bu görevlerini ya kendi vilâyetlerinde, ya İşkodra'da ya da İstanbul'da yapabilecekler,

2. Bayraktarları (yani kabile reislerinin) müdüriyet ve idare meclisleri azalıkları gibi mevki ve memuriyetlere tayin olacaklardır,

3. Vergiler, ahalinin durumlarına göre düzenlenecek ve tahsilat için halkın vergiyi ödeme gücüne erişmesine bakılacaktır,

4. Özellikle ağnam resmine gelince, bu vergiyiülke içinde diğer topluluklar nasıl veriyorlarsa, Malisörler de aynı şekilde vereceklerdir. Ağnam

⁷¹⁰Bello, **a.g.t.**, s. 49-51; Bayur, **a.g.e.**, II. Cilt, I. kısım, s. 41-42.

⁷¹¹Bello, **a.g.t.**, s. 51.

⁷¹² "Osmanlı Sefirinin Rüseâ-i Usât ile Müzâkeresi", **Senin**, 10 Haziran 1327.

vergisinin miktarı mükellefinin ekonomik gücüne göre olacaktır. Ağnam vergisine dair kanun düzenlenecek ve bunun için Meclis-i Meb'ûsân'a bir lâhiya sunulacaktır.

5. Malisörlerin teslim edecekleri silahlar özel depolardamuhafaza edilecek bilahare sahiplerine geri verilecek, bunun için silahların üzerlerine sahiplerinin isimleri yazılacaktır. Mevki ve meslekleri silâh taşımayı gerekenlere silah ruhsatı verilecektir,

6. Malisörler Hükûmeteokul ihtiyacı olan yerleri bildirecekler ve buralara okul inşaatının yapılması için çalışmalar yapılacaktır,

7. Bölge halkı içinde durumları kötü olanlara ve Malisya ve Kastriyati havalisinden Karadağ'a geçmiş olup da memleketlerine geri dönen ve durumları kötü olanlara para ve zahire yardımı yapılacaktır.

8. Bu maddelerin uygulanması için bütün firarilerin teslim olmaları beklenmeksizin derhal uygulanacaktır.⁷¹³

Bu maddelere rağmen isyancılar gerekli adımları atmadılar. 10 Temmuz'da İşkodra Başpiskoposu Yak Serreği Malisörler ile bir toplantı düzenledi. Başpiskopos burada Malisörlerden isyana son vermelerini istediye de kabul edilmedi. 16 Temmuz'da Osmanlı Hükûmeti Sadreddin Bey'i isyancılarla görüşmesini istedi. Fakat bu görüşmeden de bir sonuç çıkmadığı gibi isyancı Malisörler Berlin Kongresinde Karadağ'a verilen Arnavut topraklarının geri verilmesini istediler.⁷¹⁴

Meselenin çözümü için Rusya ve Avusturya-Macaristan girişimiyle 28 Temmuz 1911'de Bâb-ı Âli ile Karadağ anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre Karadağ, kendisine sığınan Malisörlerin Arnavutluk'a dönmelerini sağlayacaktı. Karadağ Kralı Nikola ülkesine sığınanların topraklarına dönmelerinde herhangi bir sakınca olmadığına dair güvence verdi.⁷¹⁵ Hatta Karadağlı yöneticiler Arnavutlara verdikleri desteği kesme tehdidinde bulunarak geri dönüşü hızlanmasını sağladılar. Bâb-ı Âli de isyancıların özerklik isteği dışındaki taleplerini kabul etti. Bâb-ı Âli'nin kabul ettiği bu

⁷¹³ "Bab-ı Âli'nin Müsaadat-ı Cedidesi", **Renîn**, 30 Haziran 1327.

⁷¹⁴Bello,**a.g.t.**, s. 54.

⁷¹⁵Bello,**a.g.t.**, s. 55.

kararlar sadece İşkodra bölgesinde bulunan Arnavutları kapsıyordu. Bu durum diğer bölgelerde yaşayan Arnavutların tepkisine sebep oldu.⁷¹⁶

3.13. TRABLUSGARP MESELESİ

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiği zaman dünyanın sömürge topraklarının önemli bir kısmı İngiltere ve Fransa tarafından kontrol edilmekteydi. Bu dönemde İtalya siyasi birliği yeni tamamladığı için sömürge yarışında geç kalmıştı. İtalya, bu durumun farkında olduğu için en kolay ulaşabileceği Kuzey Afrika'da pay aramaya başladı. Önce Tunus'a göz dikti. Roma İmparatorluğu'nun eski bir eyaleti olan Tunus, coğrafi bakımdan İtalya'ya yakınlığı ile İtalyan nüfusunun yerleşmesi için de elverişli bir bölge idi.⁷¹⁷ Bu yayılmacı siyaseti ile tarih sahnesine çıkan İtalya, aynı zamanda Roma İmparatorluğunu yeniden kurma ideolojisini de gerçekleştirmek istiyordu.⁷¹⁸ Almanya ve İngiltere Tunus'un Fransa'nın hâkimiyet sahası olarak gördüklerinden İtalya'yı buradan vazgeçmesi için Trablusgarp'ı öne sürdüler. İtalya, Almanya ve İngiltere'nin Tunus konusunda Fransa'nın yanında yer alması karşısında fazla bir şey yapamadı ve Trablusgarp'ı kabullenmek zorunda kaldı. Zaten İtalya'nın Tunus meselesinde Fransa'ya karşı duracak askeri ve ekonomik gücü yeterli değildi.⁷¹⁹ Bu gelişmeler karşısında İtalya, diğer devletlerin ses çıkarmayacağı ve kendisine göre daha kolay işgal edebileceği en uygun yer olarak Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da elinde kalan son toprakları olan Trablusgarp ve Bingazi'yi hedef olarak seçti.⁷²⁰ 1882'de İtalya, Almanya ve Avusturya arasında bir ittifak antlaşması imzalanır.İtalya, bu ittifakla ileride Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal etme zeminini hazırlamak istiyordu. Tunus'unFransa tarafından işgal edilmesi

⁷¹⁶Özbozdağlı, Özer; **İttihat ve Terakki'nin Balkan Siyaseti (1908-1914)**, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2005,s. 127.

⁷¹⁷Kurtcephe,İsrafil;**Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 9.

⁷¹⁸ Kodaman, **a.g.m.**, s. 157.

⁷¹⁹Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 10.

⁷²⁰ Giolitti, Giovanni; **Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?**, Haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yay. 2012, s. 35.

İtalyan kamuoyunda büyük tepkilere sebep olmuştu. İtalya'daki bu tepkiler İtalyan hükûmetini zor durumda bırakmıştı. Çünkü İtalya Fransa'ya karşı tek başına duramayacağını biliyordu.⁷²¹ İtalya Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki niyetini diğer devletlere de açarak onların desteğini en azından engel olmamaları için girişimlerde bulundu. Daha 1900'da Fransa, Fas'ı işgal etmesi halinde Trablusgarp'ın da İtalyanlar tarafından işgal edilmesine ses çıkarmayacaktı. Aynı şekilde Avusturya da Bosna-Hersek'i işgal konusunda İtalya yardım ederse o da Trablusgarp'ın işgaline ses çıkarmayacaktı.⁷²² Bu çalışmalarının sonucunda İtalya, 1902'de Avusturya ve Fransa ile 1904'de İngiltere, 1909'da da Rusya ile anlaşmalar imzaladı. Yapılan bu anlaşmalar ile adı geçen devletler İtalya'nın yapacağı işgallere ses çıkarmayacaklar, İtalya da bu devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine karşı gelmeyecekti.⁷²³ Böylece İtalya, büyük devletlere Trablusgarp ve Bingazi'yi kendi nüfuz bölgesi olarak kabul ettirmekte ve Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki bu son topraklarını işgaline doğru önemli adımlar atıyordu.⁷²⁴ İtalyanlar, Trablusgarp üzerinde ekonomik, siyasi hedeflerine meşrûtiyet kazandırmak için bir de tarihi, dini bir hedef ihdas ederek "daha bundan seksen sene evvel meşhur "Macini" tarafından Trablusgarp'ın İtalyanlar için "Arz-ı mev'ud" olarak gösteriliyordu.⁷²⁵

3.13.1. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Politikası

Osmanlı Devlet adamları İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi üzerinde giriştikleri ekonomik ve siyasi emellerini fark etmede gecikmediler. Daha Abdülhamit devrinde, Osmanlı Devlet adamları Kuzey Afrika'daki bu son Osmanlı toprakları ile ilgili İtalyan emellerini anlamışlardı. Başta Mithat Paşa olmak üzere birçok devlet adamı meseleye karşı duyarlılık göstermişler, ilk Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nde Abdülkerim Paşa, İtalya'nın Trablusgarp

⁷²¹ Bayur, **a.g.e.**, I. cilt, I. kısım, s.36.

⁷²² Shaw, **a.g.e.**, s. 349.

⁷²³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 157.

⁷²⁴ Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 12.

⁷²⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Ağustos 1327.

üzerinde girişimleri olduğuna; buna karşılık gerekli tedbirlerin almaması durumunda elimizden çıkacağını söylüyordu.⁷²⁶ Sömürgeci devletlerin ticari ve siyasi çıkarları için yaptıkları faaliyetleri, birer hak gibi değerlendirdikleri bilindiğinden imtiyaz taleplerinin önüne geçmek yolları aranmış ve İtalyan faaliyetlerine güçlükler çıkarmak suretiyle engel olunmaya çalışılmıştır.⁷²⁷

Bu topraklar yüzünden İtalya ile bir savaşın çıkmasını istemeyen Sultan Abdülhamit emperyalist güçlerin çıkarlarını çatıştırarak İtalyan oyunlarını bozmayı düşünmüştür. Hatta Sultan Abdülhamit, İtalyanların Bingazi'yi 54 milyon lîre karşılığında kendilerine terk edilmesi teklifini dahi düşünmüştür. Sultan Abdülhamit'e göre Bingazi'ye sahip olmanın çok pahalıya mal olduğu, İtalyanların burası için çevirdiği oyunların bitip tükenmediğini belirterek, bu teklifin düşünülmesinde fayda görmüştür. Onun düşüncesi buradan vazgeçilmesi ile devletin başının dinç olacağını hem ekonomik yönden kazanç getireceğini hem de ileri de zorla alınmasından daha iyi olacağını yönündeydi. Fakat bölge halkının tamamı Müslüman olan vatan parçasının para karşılığı İtalyanlara satılması İslam dünyasında yaratacağı tepkiyi ve bunun devlete ve şahsına vereceği zararları göze alamamış olsa gerek ki, bu düşüncesini uygulamaya koymamıştır.⁷²⁸ Sultan Abdülhamit bu düşüncesinin tam tersi olarak muhtemel işgale karşı askeri tedbirlere yönelmiş, İtalyan işgaline karşı güçlü bir unsur olarak gördüğü Sünusileri silah göndererek desteklemiştir.⁷²⁹ Ayrıca İtalyan donanmasıyla mücadele edecek bir donanma olmadığı için Abdülhamit Trablusgarp'ı karadan güçlendirmek istemiş ve bu maksatla Trablusgarp ve Bingazi'de tamamen yerlilerden oluşan "Koloğulları" adıyla bir milis kuvveti kurmuştu.⁷³⁰ Kuloğullarını gerektiğinde kullanmak üzere kırk bin adet Martin ve Şınayder tüfekleri gönderilmişti.⁷³¹

⁷²⁶Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 13.

⁷²⁷Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 19.

⁷²⁸Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 20.

⁷²⁹Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 21.

⁷³⁰ Abdülhamit tahttan indirildikten sonra Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı tedbir olarak kurduğu bu teşkilatta dağıtılmış ve bölgedeki askeri kuvvet ve cephaneler başka bölgelere kaydırılmıştır. Bkz: Rey, **a.g.e.**, s.33.

⁷³¹**M.M.Z.C.**, Devre I, İçtima Sene, 4, İçtima 5, cilt I, 10 Teşrin-i Evvel 1327, s. 68.

3.13.2. II. Meşrûtiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Politikası

Trablusgarp, Abdülhamit tarafından muhaliflerini sürgüne gönderdiği bir yer olmuştu. Buraya sürgüne gönderilen Genç Türkler İttihatçı olarak bilinen Recep Paşa'nın valiliği sırasında sayıları epey artmıştı. II. Meşrûtiyet'in ilanı burada büyük bir coşku ile kutlanmıştı. Fakat bu coşku uzun sürmedi. Meşrûtiyetle birlikte genel bir affın çıkmasını bekleyen halk, affın sadece siyasi mahkûmlara çıkması üzerine hayal kırıklığına uğradı. Diğer taraftan halk tarafından çok sevilen Recep Paşa'nın yerine vekil olarak halkın nefret ettiği eski mektupçusu Bekir Sami Bey'e bırakma kararı tepkileri daha da artırdı. Recep Paşa bu tepkiler karşısında vekil olarak Muhammed Ali Sami Paşa'yı getirdi. Kendi de burada bulunan Genç Türklerle birlikte 9 Ağustos 1908'de Trablusgarp'tan ayrıldı.⁷³² Trablusgarp'ta meydana gelen bu tepkileri yatıştırmak ve düzeni sağlamak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti derhal harekete geçme kararı aldı. Olayları incelemek ve gerekli tedbirleri almak üzere Kolağası Mustafa Kemal'in gönderilmesine karar verildi.⁷³³

İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle Osmanlı topraklarında, her türlü yabancı müdahalesine veya Osmanlı topraklarının parçalanmasına yönelik bütün girişimlere karşı bir politika uygulamaya koyulmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dış tehditlere karşı devleti koruma politikası Trablusgarp'taki cemiyet mensuplarını harekete geçirdi. İtalya aleyhine

⁷³² Kurtcephe, **a.g.e**, s. 22.

⁷³³ 1908 yılının Eylül ayı sonunda Trablusgarp'a gelen Mustafa Kemal, ayaklananların başındaki grupla görüşmeler yaptı. Yapılan görüşmelerde bunların, görevlerinden atılmaktan korkan memurlar olduklarını gördü. Bu görüşmesinde işten atılma korkusu yaşayanlara Meşrûtiyet Hükûmeti'nin böyle bir düşüncesinin olmadığını hükûmete güvenmelerini söyledi. Hükûmetin kendilerini işten çıkarmayı düşünmediğine dair teminat verdi. Yine bu grup içinde bulunan ve halk üzerinde etkisi olan bir şeyh ile görüştü. Mustafa Kemal, bu görüşmelerde halkın ve Şeyh'in güvenini kazandıktan sonra bir konuşma yaparak din kardeşliğinden bahsederek birlik ve beraberliğin yaratacağı gücün devletin varlığını korumakta kullanılacağına dair söz verdi. Mustafa Kemal'in konuşması halk üzerinde büyük bir tesir yaptı. Halk hükûmet otoritesini kabul edeceğini dair söz verdi. Halk ve Trablusgarp'taki garnizon askerleri 10 Ekim 1908 sabahı meşrûtiyete bağlılık andı içtiler. Mustafa Kemal Trablusgarp'tan sonra Bingazi'ye geçti. Bingazi halkı Trablusgarp'a göre daha dışa kapalı daha gelenekçi bir yapıya sahipti. Ayrıca Bingazi'de emrinde çok sayıda silahlı kişi bulunduran, hükûmet yetkililerin çekindiği aşiret reisi Şeyh Mansur bulunuyordu. Mustafa Kemal yaptığı aldatmaca bir askeri manevra ile Şeyh Mansur'u etkisiz hale getirdi. Daha sonra Bingazi'de İttihat ve Terakki Cemiyetini tekrar örgütleyerek İstanbul'a döndü. Bkz: Kurtcephe, **a.g.e**, s.23.

propaganda çalışmalarıyla halka İtalya'nın emelleri anlatılmaya başlandı.⁷³⁴ Aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti mahalli örgütlerinin faaliyetleri, sistemli bir devlet siyasetinin sonucu değil, tamamen İtalyan tehlikesini fark eden mahalli görevli ve Cemiyet mensuplarının çabalarından kaynaklanmaktadır.⁷³⁵ Meşrûtiyetin ilanından sonra başa gelen hükûmetler Trablusgarp konusunda İtalya'ya karşı izledikleri politika Abdülhamit dönemin politikasının aynısı idi. Meşrûtiyet hükûmetleri de Abdülhamit döneminde olduğu gibi uzlaşmacı bir politika ile birlikte İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'deki faaliyetlerine hukuki güçlükler çıkararak ve engel olmaya çalışmışlardı.⁷³⁶

3.13.3. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin Trablusgarp Politikası

İbrahim Hakkı Paşa'nın sadaret dönemi büyük sıkıntılar içinde geçmiş, özellikle Trablusgarp'ın elden çıkışı tam bir gaflet politikası neticesinde olmuştu. İtalyanların Trablusgarp üzerindeki politikası görülmemiş üstelik yapılan yanlışlıklar bu devletin Trablusgarp'ı işgaline sanki zemin hazırlanmıştı. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın sadarete gelmeden önce Roma Sefirliğinde bulunması düşünülürse kendisinin ve devletin Trablusgarp'ta gafil avlandığı gayet açıkça görülecektir. Çünkü İtalya'da Trablusgarp için yapılan hazırlıkları en iyi bilmesi lâzım gelen eski Roma sefiri olarak kendisi idi. Fakat o ise İtalya'dan hiç kuşku duymadı ve gafil avlandı. Trablusgarp ve Bingazi üzerinde İtalyan isteklerine karşı çıkamayan Osmanlı Hükûmetleri, meydana gelebilecek bir İtalyan işgaline karşı yeterli tedbirler almaları gerekirdi. İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti de önceki hükûmetler döneminde olduğu gibi yeterli tedbirler pek almadığı gibi mevcut tedbirlerde göz ardı edildi.⁷³⁷ Ahmet Reşit Bey'in dediği gibi İtalyanlar,

⁷³⁴ Giolitti, **a.g.e.**, s. 37.

⁷³⁵ Kurtcephe, **a.g.e.**, s.24.

⁷³⁶ Kurtcephe, **a.g.e.**, s.25.

⁷³⁷ İtalya Başbakanı Giolitti, İstanbul'da bulunan ateşemiliterin Bâbîâli tutumunu hakkında bilgi verdiğini, Bâbîâli'nin İtalya'nın Trablusgarp konusunda herhangi bir iş görebilecek güçte olmadığını, İtalyan askeri gücünün işgal edebilecek bir kuvvette bulunmadığını düşündüklerini bu sebeple gerekli tedbirleri almakta rahat davrandıklarını, hatta İtalya'nın böyle bir işgale kalkışınca kadar gerekli tedbirleri alabileceklerini Bâbîâli'nin bu yönde bir tutum sergilemektedir. Bkz. Giolitti, **a.g.e.**, s. 39-40.

İbrahim Hakkı Paşa'nın "*müsamaha ve teseyyübünden de istifade*" etmişler ve ayrıca onun hükûmeti zamanında Trablusgarp ve Bingazi hakkında alınan tedbirler İtalyan işgalini önlemek yerine kolaylaştırmıştır.⁷³⁸ İbrahim Hakkı Paşa, Roma elçiliğini bırakarak sadrazamlığa gelmişti. Roma elçilik görevinde bulunmasından dolayı İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki emellerini en iyi bilen kişi olması gerekirdi. 23 Kasım 1908-12 Ocak 1910 tarihleri İbrahim Hakkı Paşa'nın Roma'da elçilik yaptığı ve İtalyanların Trablusgarp üzerinde açıktan niyetlerini belli ettiği tarihlerdir.⁷³⁹ Fakat İbrahim Hakkı Paşa, hükûmeti zamanında Trablusgarp ile ilgili olarak İtalya'ya karşı ciddi tedbirler ortaya koyamadı. Sanki orada elçilik yapmamış, İtalyan kamuoyunu hiç takip etmemiş gibi hareket ediyordu. İtalyanlar, Trablusgarp ve Bingazi'yi sadece ekonomik ve siyasi olarak değil tarihi bir hedef; "*vaat edilmiş topraklar*"⁷⁴⁰ olarak da kendilerine mal ediliyorlardı. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı yapan Necmeddin Molla Bey, İbnülemin Mahmut Kemal Bey'le yaptığı görüşmede, İbrahim Hakkı Paşa'nın daha Roma'dan sadrazamlığa geldiği günden beri İtalyanların niyetini iyi bildiğini söylemiştir; "*İstitrad tariki ile tespit etmeği vecibe ad ederim ki Hakkı Paşa, Roma sefaretinden sadr-ı âzam olarak geldiği ilk günlerden itibaren İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'ye karşı istilâ fikr-ü emelini vükelâ meclisinde mükerreren mevzu-ı bahs etmekten hali kalmamıştı. Onun fikrince Trablus garp'te İtalya hükûmetine karşı bir husumet hissini telkin etmeyecek surette askerî kuvvetimizin orada lâzım olan vesait ile mevcudiyetinin muhafaza ve idamesi ve mümkün oldukça Trablus gerilerinde milli kuvvet ihzar ve te'mini suretile Trablus-ı garbin kolay kolay yutulur bir lokma olmadığı kanaatinin İtalyanlara ihsas ettirilmesi ve vilâyet idare-i dâhiliyesinde de İtalyanlara müdahaleye vesile olacak bir şikâyet mevzuu çıkarmamağa gayret edilmesi lâzım idi.*"⁷⁴¹

⁷³⁸Rey, a.g.e, s.34.

⁷³⁹Şıvgın, Hale; **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 8.

⁷⁴⁰**Tercüman-ı Hakikat**, 29 Ağustos 1327.

⁷⁴¹İnal, a.g.e., s. 1776.

3.13.3.1. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin Trablusgarp'ta Yaptığı Hatalar

İtalyanlar daha 1907'de Trablusgarp ve Bingazi'de Banco Di Roma'nın birer şubesini açmışlardı. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin ilk icraatlarından birisi bu İtalyan bankasının Trablusgarp ve Bingazi şubelerinin açılmasını resmen tanımak olmuştur. Bu olaydan sonra Trablusgarp ve Bingazi'deki İtalyan faaliyetleri giderek artmaya başlamış ve diğer pek çok şehirlerde de bu bankanın şubelerinin açılmasına zemin oluşturmuştur.⁷⁴² Diğer taraftan İtalyan tehlikesine karşı 1901'de yeniden düzenlenen Kuloğulları Teşkilatının Abdülhamit'in tahta indirilmesiyle kaldırılması, İtalyan saldırılarına karşı koyacak olan kırk elli bin kişilik bir kuvvetin yok sayılması demektir.⁷⁴³

İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin hataları bunlarla da kalmamıştır. Meşrûtiyet öncesi Trablusgarp'ta bulunan asker sayısı işgal tehlikesine karşılık 15-20 bin civarında bulunduruluyordu. Fakat bu askerlerinin büyük bir kısmını Yemen'de çıkan isyanlar nedeniyle buraya sevk edildi. Yerlerine yeni asker gönderilmedi. Ayrıca hiçbir sebep yokken iki süvari alayından bir tanesi lağvedildi. 40 bin olan asker sayısı 5 binden daha az bir sayıya indirilmiş oldu.⁷⁴⁴ Abdülhamit devrinde Trablusgarp'a savunma amaçlı az da olsa toplar yerleştirilmişti. Fakat İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti gibi önceki Meşrûtiyet devri hükûmetleri de bu yetersiz top sayılarını artırmak şöyle dursun mevcut istihkâmları tamire bile lüzum görülmediler.⁷⁴⁵ Osmanlı Devleti, idaresi altında olan bölgelere o bölge dilini bilen subaylar gönderilirdi. Özellikle Arapların çoğunlukta olduğu bölgelerde yerli halktan oluşan milis kuvvetleri idare edecek olan subayların Arapça bilmelerine dikkat edilirdi. Fakat bu uygulama İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'yi er ya da geç işgal edecekleri bilinirken ve böyle bir işgal karşısında harekete geçirilecek olan milis kuvvetlerini kumanda edecek olan subaylar, bölge halkının dilini bilenler arasında seçilip gönderilmesi lâzım gelirken, İtalyan işgalinden önce her

⁷⁴²Kurtcephe, a.g.e, s.15.

⁷⁴³Kurtcephe, a.g.e, s.25.

⁷⁴⁴M.M.Z.C.,10 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İct.Sen.: 4, İ.: 5, C.:I, s. 67.

⁷⁴⁵M.M.Z.C.,10 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İct.Sen.: 4, İ.: 5, C.:I, s. 68.

nedense bu uygulamaya dikkat edilmedi.⁷⁴⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, hükûmetin bu iki önemli vilâyeti galiba fazla bir yük olarak gördüklerini, bu sebeple gerekli tedbirleri almamakla *“elden çıkması için ne yapmak, ne türlü sakim ve akim tedbirler ittihaz etmek lâzım geliyorsa hepsini mevkii icraye koymaktan geri durmamıştır”* diyerek İbrahim Hakkı Paşa’yı ve kabinesini suçluyordu.⁷⁴⁷ Trablusgarp ve Bingazi’de İtalyan işgalinden önce ki yıllarda kıtlık baş göstermiş, bölge halkı açlıkla karşı karşıya kalmıştı. Bu durumu bölge mebusları ve valilik devletin acil yardım etmesi gerektiğini bildiren telgraflar çekmişlerdi. Konu Meclis-i Vükela’da görüşülmesine ve gerekli yardımın yapılmasına karar verilmesine rağmen, kararlaştırılan yardım bir türlü gönderilmedi.⁷⁴⁸

İbrahim Hakkı Paşa hükûmetinin bu ilgisizliği sürerken –İbrahim Hakkı Paşa hükûmetinin asıl en büyük hatası bir İtalyan işgalini görmemesi, ihtimal dahi vermemesidir.⁷⁴⁹ Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa, bölge mebusları,

⁷⁴⁶İbrahim Hakkı Paşa’nın sadareti sırasında bölgeye deneyimli olmayan ve mahalli dili bilmeyen memurlar atamakla suçlanıyordu; “Düşmanlarımızın işgaline hedef olan bu hassas bölgeye istihdam edilecek memurlar öncelikle mahalli lisanı bilmesi ve bölgenin vaziyetine vakıf bununla birlikte güzel bir idare gösterecek yapıda olmaları gerekirken hatta bazı müstesna yerlerde mahalli eşrafın nüfuzlarından yararlanılması her nasılsa İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi bunu tamamen ihmal ederek bir takım iltimaslı kişiler tayin edildi. Bu suretle fevkaale bir zamanda bölge halkının hoşnutsuzluğuna sebep olarak devlet hizmetinden mahrum bırakıldılar. Bkz: **M.M.Z.C.**, 10 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İçt.Sen.: 4, İ.: 5, C.:I, s. 68.

⁷⁴⁷Mısır ve Tunus, ecnebi işgali askerisi altında bulunduğu için bir devlet tarafından taarruz vukuunda asker ve mühimmat sevki kabil olamayacağı düşünülerek Sultan Abdülhamit devrinde Recep Paşa gibi müktedir bir müşirin kumandası altında bir fırkai askeriye bulundurulmakta idi. Hin-i hacette yerlilerden ve urbandan kuvvei muavine teşkil olunmak üzere esliha ve mühimmat gönderilmişti. Meşrûtiyetin ilânından sonra Mahmut Şevket Paşa, fırkai askeriyeyle mühimmatla beraber Yemene sevk etmeğe karar verdi. Trablusgarp kumandanı müşir İbrahim Paşa, İtalyanların Trablusgarp hakkındaki menviyat ve teşebbüsâtından bahs ile askerin nakli, memleketin İtalya’ya tesliminden başka bir şey olmadığını harbiyye nezâretine yazdı. Kulak verilmedi. Trablus’da jandarma vazifesini ifa için pek az asker bırakıldı. Depolardaki esliha İstanbul’a getirildi. Vali ve kumandan da celb edildi. O kıymetli vilâyetler, her türlü eshabı müdafeadan mahrum edilerek âdeta İtalyanlara bilihtiyar teslim olundu. Bkz: İnal, **a.g.e.**, s.1774.

⁷⁴⁸ Bölgede baş gösteren kıtlıktan dolayı 200 bin kişi Tunus ve Mısır’a göç etmek zordunda kalmıştı. Fakat göç edemeyen yaşlı, hasta ve çocuklardan 4 bin kişinin ölmemek için valiliğe sığındıklarını belirtiliyordu. Sadece 1911 yılı Mart ve Haziran ayları içerisinde 514 kişi açlık sebebiyle vefat ettikleri bildiriliyordu. Açlık ve kıtlıkla mücadele edebilmek için Hükûmetten yardım istenildiği, bu çağrı karşılık yapılması kararlaştırılan 10 bin liranın 8 bin lirasının halen gönderilmediği, ayrıca halkın acil ihtiyacı olan tohumluk ve yemeklik tahıl ihtiyacının karşılanmadığı için halk hem müdafaa edecek güçten mahrum bırakılmış olduğu hem de aç ve sefil kaldıkları için hükûmet suçlanıyordu. Bkz: **M.M.Z.C.**, 10 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İçt.Sen.: 4, İ.: 5, C.:I, s. 67-69.

⁷⁴⁹ İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi kıtalarına karşı bir hayli seneden beri besledikleri amal-i istilacûyanelerini saklamayarak ilân ve beyan ettikleri umumun malumudur. İtalyanların şu amaline sinin-i ahirede daha ziyade faaliyet vererek hemen vakti müsaide kemal-i teyakkuzla intizar

Roma Elçisi Kazım Bey ve Roma Askeri Ataşesi Binbaşı Ali Fuat İtalyan hazırlıkları hakkında defalarca gönderdikleri raporlarla hükûmeti uyarıyorlardı. Roma Elçisi Kazım Bey 7 Şubat 1911 günü Hariciye Nezareti'ne çektiği telgrafta İtalyan hazırlıklarını haberdar ediyordu. Bu hazırlıkların işgale dönük olduğunu, gerekli tedbirlerin zamanında alınmaması halinde bu toprakların elden çıkacağını belirtiyordu.⁷⁵⁰

İtalyanlar, İbrahim Paşa gibi dirayetli bir valiyi Trablusgarp'tan uzaklaştırmak istiyorlardı. İbrahim Paşa'dan önce Trablusgarp Valiliği yapan Recep Paşa da İtalyanların işgal emellerini görmüş ve elinden geldiğince buna engel olmaya çalışmıştı. Nasıl Recep Paşa İtalyanlar tarafından istenmeyen adam ilân edildiyse şimdi de İbrahim Paşa istenmeyen adam ilân ediliyordu.⁷⁵¹ İbrahim Paşa'nın istenmeyen adam ilân edilmesinin sebebi ise Banco Di Roma'nın çalışmalarını engellemeye çalışmasıdır. Ayrıca Tunus'ta ortaya konan yönetimin aynısını da Trablusgarp'ta da isteyen, Trablusgarp Belediye Başkanı Hassune Paşa'nın bu bankadan kredi almasını öğrenmiş ve bunu yasaklamasıdır.⁷⁵² Bununla birlikte İbrahim Paşa gibi dirayetli bir kişi hükûmetin burada yapacağı yanlışları da mani oluyordu. Zaten bu yanlışlardan biri de Trablusgarp ve Bingazi'de bulunan askeri birliklerin Yemen'e tahliyesine Paşa'nın engel olması düşünülerek valilikten alınarak İstanbul'a çağırılmıştı.⁷⁵³

İtalyan Hükûmeti İbrahim Paşa'yı Trablusgarp'tan uzaklaştırmak için Bâbîâlî'ye baskılar yapmaya başladı. Bâbîâlî bu baskılara daha fazla

edegeldiklerini Hakkı Paşa Hazretlerinin Roma Sefaretinde bulunduğu hengâmda yakından tetkik eylemeleri vazife-i lâzımiden idi. Bu cihetle herkesten ziyade kendisi bu hali tahdir etmesi lâzım gelirken, ne kendisinin müşahede ve ittilaatına ve ne de Meclis-i Meb'ûsân'da kendisine vukubulan ihtara Roma Sefir-i lahıkının ve makam-ı vilâyetin müteaddit iş'arına ehemmiyet vermediği gibi İtalyanların müterakkıp oldukları fırsatın, tam Fas meselesi olduğuna kanaat ederek, Trablusgarp hakkındaki amalini tervihte devletlerle müzakerata girdiği bir sırada ve hatta istila için Donanma ve Ordusunu ihzara başladığı bir zamanda kendisi burada seyirci kalması, daha garibi şurasıdır ki bu mesele had bir şekle girdiği bir zamanda bile Avrupa'daki süferamızın yerinde bulunmayarak öteye beriye dağılmalarına müsaade etmesidir. Bkz: **M.M.Z.C.**, 10 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İçt.Sen.: 4, İ.: 5, C.:I, s. 69.

⁷⁵⁰ Kurtcephe, **a.g.e.**, s.27.

⁷⁵¹ Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 27.

⁷⁵² Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 27.

⁷⁵³ Mehmet Selâhattin, **Bildiklerim Muhalif Hatıralar**, İstanbul, Vadi Yayınları, 2006, s. 28.

dayanamayarak Ağustos 1911'de İbrahim Paşa'yı valilikten aldı.⁷⁵⁴ İbrahim Paşa'nın Trablusgarp'ta İtalyanların faaliyetlerini engel olmaya başlaması İtalyanların şikâyetlerine sebep olmuştu. Bu şikâyetlerin artması üzerine Hariciye Nazırı Rıf'at Paşa bir kabine toplantısında İbrahim Paşa'nın ikaz edilmesini Dâhiliye Nazırı Halil Bey'e ve arkasından Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya defaatle söylemiş, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da Rıf'at Paşa'ya katılarak; *"devletimizin kesp edeceği kuvvet ve satvetin husulüne beyneddüvel muvazenede alacağımız vaziyete göre işlerin hüsn-i idaresini ve bir şikâyet mevzuunun meydana çıkarılmamasına itina edilmesini söyleyerek"* İbrahim Paşa'nın görevden alınmasını onaylıyordu.⁷⁵⁵ Bâbîâli, İbrahim Paşa'nın görevden alınmasını, devamlı sorun çıkaran İtalyan konsolsusununkız kardeşinin hastalığı ve ölümü sebebiyle İtalya'ya gitmesi ve tekrar geri dönmesini engellemek gibi inandırıcı olmayan bir gerekçeyi ileri sürüyordu.⁷⁵⁶ Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi "Siyasi Hatıralar" adlı kitabında, İbrahim Hakkı Paşa'nın Roma'da elçilik yapmasına rağmen İtalya'nın Trablusgarp ile maksadının ne olduğunu kavrayamamış olmasını eleştirmekte hatta daha vahimi İtalya'nın kötü bir niyet beslemediğini kabine arkadaşlarına teminat verdiğini belirterek; *"Hakkı Paşa Kabinesi'nin, hayret edilecek derecede olan akılsızca hareketi ve gaflet içinde olup ileriye görememesi"* Trablusgarp'ı elden çıkmasına sebep oldu.⁷⁵⁷

İbrahim Paşa'nın büyük bir hata sonucu görevden alınması, İtalyan Hükûmetini memnun etmişti. Hatta İtalyan dışişleri bakanı bu yüzden 12 Ağustos 1911 tarihinde Osmanlı elçisine memnuniyetini bildiriyordu.⁷⁵⁸ Trablusgarp valisini ve kumandanını görevden almak, İbrahim Hakkı Paşa Hükûmetinin basiretsizliğin bir göstergesiydi. İbrahim Hakkı Paşa bir siyaset

⁷⁵⁴ Meclis-i Meb'ûsân'da Trablusgarp Mebusları İbrahim Hakkı Paşa için; "Ehemmiyet ve nezaketi tariften azade olan işbu vilâyet hiçbir zaman, bir gün olsun Valisiz ve Kumandansız bırakılmadığı halde, ahiren, İtalyan'ların vakı olan müracaatları üzerine azledilen İbrahim Paşa'nın yerine Vali ve Kumandaşığa tayin olunan zevat oraya muvasalat etmediği için suçlamada bulunuyorlardı. Bkz: **M.M.Z.C.**, 10 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İct.Sen.: 4, İ.: 5, C.:I, s. 69.

⁷⁵⁵ İnal, **a.g.e.**, s.1777.

⁷⁵⁶ Bayur, **a.g.e.**, II. Cilt, I. kısım, s. 79.

⁷⁵⁷ Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, **Siyasi Hatıralar**, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 65-67.

⁷⁵⁸ Şıvgın, **a.g.e.**, s. 10.

adamından çok hukukçu idi. Mülkiye’de okuttuğu devletler hukuku ilkelerine bel bağlamıştı. İtalyanlara saldırmak için bir bahane verilmediği takdirde, Trablusgarp’ı devletlerarası hukuk ilkelerinin koruyacağına inanıyordu.⁷⁵⁹ Bu inancından dolayı olsa gerek Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa’yı şikâyetler üzerine görevden almaya tereddüt göstermemişti. İbrahim Paşa’yı görevden alma hatasıyla da kalmamış yerine hemen bir vali atamamıştı. Hata daha ileri giderek İtalyanları kızdırmamak için bölgede mevcut bulunan bir kuvveti Yemen’e naklettirerek İtalyanlara güven telkin edip bu suretle saldırılarını önleyecekti.⁷⁶⁰ Trablusgarp’ta bulunan dört tabur kuvvetin böyle bir zamanda Yemen’e sevk edilmesini “*su-i tesadüf*” olarak değerlendiren dönemin Adliye Nazırı Necmeddin Molla Bey’in aksine İbnülemin Mahmut Kemal, “*su-i idare*” olarak değerlendirerek; “*cinayet addine lâyıktır*” diyordu.⁷⁶¹ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın Trablusgarp’tan bu dört tabur kuvvetin Yemen’e gönderilmesinin büyük hata olacağı söylenmesine rağmen bu kararı veren Harbiye Nazırına söz geçirememesi kabine üzerinde dirayetsiz kalmakla suçlanıyordu.⁷⁶² Trablusgarp’da bulunan kuvvetlerin cephaneleriyle birlikte Yemen’e sevk edilmesi için Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Trablusgarp valisi ve kumandanı İbrahim Paşa’ya gerekenin yapılması için emir vermesi üzerine, İbrahim Paşa buna karşı çıkmış ve bu askeri birliklerin naklinin büyük zararlar vereceğini ve İtalyanların Trablusgarp’ı işgâlini kolaylaştıracağını hatta Trablusgarp’ın İtalyanlara tesliminden başka bir şey olamayacağını bildirmiş fakat kimseye dinletemedi.⁷⁶³ İbrahim Paşa’nın İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi üzerindeki niyetlerini görmesi ve çalışmalarına karşı duruşu kendisine baskıları artıracak ve Bâbîâlî bu baskılara daha fazla duramayarak onu İstanbul’a çağıracaktı.

⁷⁵⁹ Karal, **a.g.e.**, s. 267.

⁷⁶⁰ Karal, **a.g.e.**, s. 268.

⁷⁶¹ İnal, **a.g.e.**, s.1778.

⁷⁶² “Meşrûtiyet hükûmetinin riyasetinde bulunan bir sadr-ı âzâmın “nasayih ve irşadatının tamamen aksine” hareketle onu tanımayan ve hükûmet içinde hükûmet kurar gibi davranan bir nazırın icraatına mümaneat, hattâ küçük bir itabe cür’et edilememesi, meşrutiyyetden ziyade istibdat hükûmetinin mahsusatından olmaz mı?” Sadr-ı âzam, kabinesine intihab ve idhal ettiği bir harbiyye nazırına söz geçiremezse, memleketin menfaatine tamamilen muhalif olarak asker ve cebhane nakl etmesine mani’ olamazsa meşrûtiyeti idare nerede kalır?”Bkz: İnal, **a.g.e.**, s.1779.

⁷⁶³ Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 66.

İbrahim Paşa'nın valilikten alınmasıyla yerine daha önce Trablusgarp'ta "Mektupçuluk" görevinde bulunan Bekir Sami Bey tayin edildi. Vali olarak atandığı sırada Tokat'ta bulunan Bekir Sami Bey yeni görevine gitmekte isteksiz davranıyordu. 23 Eylül 1911'de Trablusgarp ve Bingazi ile ilgili olarak İtalyan hükûmeti tarafından Bâbıâli'ye nota verildiğinden Bekir Sami Bey daha İstanbul'da buluyordu.⁷⁶⁴ Bekir Sami Bey, Trablusgarp'a gitmekte isteksiz davranıyordu. Tokat'tan yeni döndüğünü, uzun bir yol yorgunluğundan dolayı bir süre dinlenmek hem de bazı özel işlerini halletmek için birkaç gün izin aldığını belirtiyor ve gidişinin daha fazla ertelenmeyeceğini söylüyordu.⁷⁶⁵ 24 Eylül 1911 tarihli Tanin Gazetesi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Trablusgarp meselesinde gelenin durumdan dolayı yapmak istediği Avrupa seyahatini ertelediğini bildiriyordu. Yine Tanin, aynı gün Monitur Orientale Gazetesinin haberini yayınlıyordu; *"Trablus meselesi günden güne vahamet kesb etmektedir. Haber aldığımızı göre Bâbıâli Roma kabinesinden bu babda sarih, vazih ve kat'i izahat taleb edecek ve her ne kadar Hükûmet-i Osmaniyye İtalya'nın niyet-i dostanesinden emin ise de İtalya matbuatı tarafından neşr edilmekte olan mukalat tahrikkârane efkâr-ı umumiyye- osmaniyyeyi pek ziyade galayane getirmekte olduğunu ilâve eylecektir."*⁷⁶⁶

Fakat Bekir Sami Bey'in Trablusgarp'a gidişi ancak savaştan sonraya kalacak ve bu sebeple savaş başlayıncaya kadar Trablusgarp, vali ve komutansız olarak idare edildi.⁷⁶⁷

3.13.3.2. İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne Nota Vermesi ve Savaşın Başlaması

23 Eylül'de İtalyan Hükûmeti Osmanlı Devleti'ne bir nota verdi.⁷⁶⁸ İtalyan notasında Trablusgarp'ta bulunan İtalyan vatandaşlarının can

⁷⁶⁴ Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 28.

⁷⁶⁵ "Trablusgarp-İtalya, Bekir Sami Bey'in Beyanâtı", **Tanin**, 2 Eylül 1327.

⁷⁶⁶ **Tanin**, 11 Eylül 1327. (24 Eylül 1911)

⁷⁶⁷ Şıvgın, **a.g.e.**, s. 10.

⁷⁶⁸ İtalyan Sefaretinden 23 Eylül 1911 tarihiyle varid olan takririn tercümesidir: Osmanlı zabitanı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti adamlarının mutaasib ve cahil ahaliyi İtalya ve İtalyanlar aleyhinde tahrik

güvenliğinin tehlikede oldukları ileri sürülüyordu. Buna karşılık Bâbîâli'nin de bu notaya cevap vererek,⁷⁶⁹ Trablusgarp'ta hiçbir İtalyanın tehlike altında olmadığı, Bâbîâli'nin İtalyanların güvenliğini sağlamakta olduğunu ve her zaman sağlayacağından emin olması isteniliyordu.⁷⁷⁰ İtalyan notasında Trablusgarp'a Derne gemisiyle yapılan cephane sevkiyatından bahsedilmekte ve derhal bu gibi sevkiyatların durdurulması isteniyordu. Buna rağmen Bâbîâli'nin verdiği cevapta Derne gemisinden hiç bahsedilmeyerek sevkiyatın Trablusgarp'a varması için zaman kazanılmaya çalışılıyordu.⁷⁷¹ Derne gemisi Trablusgarp'a ulaştığın halk tarafından büyük bir coşku ile karşılanmıştı. İtalyanlar Trablusgarp halkına karşı yaptıkları, Osmanlı Devleti'nin bu toprakları gözden çıkardığına dair propaganda Derne gemisinden limana çıkarılan cephaneliklerle son buluyordu. Fakat 26 Eylül günü Trablus açıklarında İtalyan savaş gemileri görülünce halkı bir telaş kapladı.⁷⁷² Hükûmet İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'ye asker çıkarmasına karşılık geç de olsa harekete geçti. Harbiye Nezareti olası bir saldırıya karşılık Derne gemisiyle gönderilen cephaneliğin dağıtılması yanında gönüllü olarak yazılan subayları Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a gönderilecekti. Harbiye Nezareti Trablusgarp'ta İtalyan çıkarmasına karşılık sahile dikenli tel çekilmesi için 27 Eylül'de bir telgraf

ettiğini ve bu hallin ise Trablusgarb ile Bingazi havalisinde bulunan İtalyanları, emniyetlerini münselib edecek, vahim bir tehlikeye ma'ruz bıraktığını hükûmet-i matbuam suret-i muharrematada istihbar eylemiştir. Bir takım İtalyan aileleri kendilerini tehlikeye ma'ruz gördüklerinden yarın havale-i mezkureyi terk edeceklerdir. Ahval-i hazırada asker, erzak ve mühimmat-ı harbiyyeye hamil Osmanlı vapurlarının Trablusgarb ile Bingazi'ye muvazaletini hükûmet-i kraliye –çünkü mezkûr vapurların vurûdu galyan-ı taassubu mu'ceb olacağı ve hükûmet-i Osmaniyye iş bu galyanı teskine havehişger olsa bile muvaffik olmayacağı cihetle- teb'ası için bâdii-i tehlike görmektedir.”Bkz: **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911)

⁷⁶⁹ İtalyan Sefaretinin 23 Eylül 1911 tarihli tahririne cevaben Bâbîâli'den gönderilen tahririnin tercümesidir: Trablusgarb ile Bingazi havalisinde bulunan İtalyanların tehlikeye ma'ruz kaldıklarına dâir hükûmet-i matbuanızca vaki olan istihbarat-ı mütezammın 23 Eylül 911 tarihli tahririnizi aldım. Vilâyet-i mezkûrenin ahvâl-i hakikiyesine tamamen vâkıf olduğum halde havâli-i mezkûrede mütemekkin İtalyanların emniyetlerini selb edecek hiç bir tehlikeye ma'ruz kaldıklarını zât-ı asilânelerine te'yid ederim. İtalyanların hicretleri hiç bir sebebe müstenid olmadığı gibi birden bire bir galeyân-ı taassubi vukui hakkında dermeyân edilen endişeleri hiç bir şey muhik göstermemektedir. Vilâyât-ı saire misüllü vilâyet-i mezkûrede emniyet ve asayişin te'mini hususunda uhdesine terettüb eden vazife-yi ifâdan emin bulunan hükûmet-i seniyye Trablusgarb'da bu vazifesinin temami-i ifâsına kadar bulunmakda ve bulunacaktır. Meşruhat-ı anfevi hükûmet-i matbuanıza tebliğ etmenizi ricâ ederim.” Bkz: **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911)

⁷⁷⁰**Tanîn**, 14 Eylül 1327. (27 Eylül 1911)

⁷⁷¹ Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 53.

⁷⁷²Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 55.

çekildi. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, 26 Eylül'de Trablusgarp'a gönderdiği telgrafla yapılması gerekleri bildiriyordu. Trablusgarp önünde İtalyan gemileri görünürse her zaman ki gibi sancakla selamlanacaktı. İtalyan komutan karaya asker çıkarmak isterse bunu İstanbul'a bildirmeleri gerektiğini söylenecekti. Israr edilirse silah kullanmadan engel olunacak eğer silah kullanarak çıkmak isterlerse silahla karşılık verilecekti.⁷⁷³

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti İtalyan işgaline karşı Derne gemisiyle cephane gönderirken bir taraftan da İtalya'yı işgal fikrinden vazgeçirmeye çalışıyordu. Bâbîâli İtalya üzerinde etkili olacaklarını düşündüğü İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve Rusya ile diplomatik yollarla devreye sokup işgali engel olmak istiyordu. Özellikle Almanya'nın İtalya üzerindeki nüfuzuna güvenerek Almanya'yı devreye girmesini çalışıyordu.⁷⁷⁴ Oysa 26 Eylül'de İtalya Trablusgarp konusunda destek olurlarsa üçlü ittifaka ile olan bağlantısını sağlamlaştıracağını Almanya ve Avusturya'ya bildirmişti. Bu görüşmeler gizli olarak yapılmıştı. İttifak devletleri İtalya ile yaptıkları bu görüşmelerin Bâbîâli tarafından öğrenilmesini istemiyordu. Çünkü Bâbîâli'nin İngiltere ve Fransa tarafına geçmesinden endişe ediyorlardı.⁷⁷⁵ İtalya, 26 Eylül'de İttifak devletlerine Trablusgarp meselesi kendi istekleri doğrultusunda desteklenince –İtalya'nın Trablusgarp işgaline sadece İttifak devletleri değil, diğer taraftan İngiltere'nin de sessiz kalacağı Daily Telegraph Gazetesi'nde çıkan haberle anlaşılıyordu- 28 Eylül'de Osmanlı Devleti'ne bir nota daha gönderdi.⁷⁷⁶

28 Eylül günü İtalya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Martino öğle saatlerinde Bâbîâli'ye gelerek Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile bir görüşme yapmış ve görüşmede Trablusgarp ve Bingazi ile ilgili olarak İtalya'nın ultimatoomunu bildiriyordu.⁷⁷⁷ İtalya'nın bu ultimatoomu karşısında Heyet-i Vükelâ, Âyan ve Meclis-i Meb'usan reisleri saraya toplantıya çağrıldı. Saray'da yapılan uzun görüşmeler sonuncunda, devletler hukuku ve

⁷⁷³ Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 56.

⁷⁷⁴ Kurtcephe, **a.g.e.**, s. 57.

⁷⁷⁵ Bayur, **a.g.e.**, II. Cilt, I. kısım, s. 91.

⁷⁷⁶ Şıvgın, **a.g.e.**, s. 34.

⁷⁷⁷ **Tanîn**, 16 Eylül 1327. (29 Eylül 1911)

milletlerarası anlaşmalarla bağdaşacak bazı imtiyazların İtalya'ya verilmesinde tereddüt edilmeyeceği, İtalyanların amacı ekonomik ise Osmanlı Devleti'nin müzakereye oturacağı bildiren bir cevap gönderildi.⁷⁷⁸

İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği ültimatom şöyledir:

“Bir hayli senelerden beri İtalya Hükûmeti Trablusgarp ve Bingazi kıt’alarının bulundukları hal-i keşmekeş ve metrukiyet nihayet bularak haval-i mezkûrenin de Şimâl-i Afrika’nın aksam-ı sairesince iktisab edilen aynı terakkiyattan müstefid olabilmeleri lüzum-ı kat’iyyesini Bâb-ı âli’ye itiyatdan hali kalmamıştır. Medeniyetin ihtiyacat-ı umumiiyesi mukteziyatından bulunan haval-i mezkûre ile İtalya sevâhili arasındaki mesafe-i kalileye mebni İtalya için birinci derece bir menfaat-ı hayatiye teşkil eylemektedir. Son zamanlardaki mesâil-i muhtelif-i siyasiyyede Hükûmet-i Osmaniyye’ye hâlisane muzâheret göstermiş olan İtalya Hükûmeti’nin tavır ve hareketine, bu âna kadar ibrâz eylediği i’tidâl ve sabıra rağmen Trablusgarb hakkındaki efkâr ve nazariyatı tasvib edilmedikden başka fazla olarak İtalyanların haval-i anfe’lbeyanda her gûnâ teşebbüsâtı da mütevaliyen gayet musirrâne bir mümânaate giriftâr olmuştur.

Trablusgarb ve Bingazi havalisinde İtalyanların her gûnâ faaliyet-i meşrûasına karşı el’ân bu vechile bir husûmet dâimi izhâr etmiş olan Hükûmet-i Seniyye âhiren bir teşebbüs icrâ edüb uhud-ı mer’iyye ile Devlet-i Aliyye’nin vaki’ ve haysiyeti ve menâfi’-i aliyyesi ile kâbil-i te’lif hergüne imtiyâzat-ı iktisadiye bahş etmeğe âmade bulunduğu beyanıyla Hükûmet-i Kraliyye ile bir i’tilâf peydasını teklif etmiştir. Ancak Hükûmet-i Kraliyye faidesizliği tecarib-i mâziye ile sabit olmuş olan ve âti için bir zamân vücûda getirmek şöyle dursun dâimi bir sebep-i ihtilâf ve nizâ teşkil edecek olan müzâkeret-i mümâsileye girişilecek bir halde değildir. Trablusgarb ve Bingazi’deki İtalyan konsolos me’murları orada hükümferma olan ve zabitan ile sair me’mûrîn hükûmet tarafından gayet âşikâr olarak İtalya teb’ası aleyhine icrâ kılınan tahrikât sebebiyle hâl ve mevkii son derece mühlik olmak üzere gösteriyorlar. Tahrikât-ı mezkûre yalnız İtalya teb’ası için değil

⁷⁷⁸ Simavi, a.g.e., s. 160.

bilcümle teb'a-i ecnebiyye için yakın bir tehlike teşkil etmekde ve teb'a-i mezkûre kendi emniyetlerinden bi-hakkın endişatan olarak Trablusgarb'dan bilâ-müddet infikak ederek vapurlara binmeğe başlamışlardır. Nakliyat-ı askeriyye sefaininin i'zamından netaic-i ciddiye hâdis olacağı akdemce Hükûmet-i Kraliyye tarafından Hükûmet-i Seniyye'ye ityân edilmiş iken sefâin-i mezkûrenin Trablusgarb'a vürudu hâl ve mevkii vahim kılınmaktan başka bir netice hâsıl etmeyecek olub Hükûmet-i Kraliyye'ye bundan tevellüd edebilecek muhatırate karşı ittihâz tedâbir etmek vucûb-ı mubrem ve kat'iyyesini tahmil etmektedir.

Binaenaleyh Hükûmet-i Kraliyye ba'd-ezin kendi haysiyyet ve münakazın sıyanetine mecbur bulunduğu cihetle Trablusgarb ve Bingazi'yi kuvve-i askeriyye ile işgâle karar vermiştir. İtalya'nın tevakkuf edebileceği suret-i tesviye-i yegâne bundan ibaretdir. Binâbirîn Hükûmet-i Kraliyye işgâl-i mezkûrun me'mûrin-i hazır-i osmaniyyece bir gûnâ muhâlefete uğramaması ve bu işgâlin neticesi olarak ittihâz edilecek tedâbirin bilâ-müşkilât icrası zımında Hükûmet-i Seniyyece o emr-i lâzıma i'tâ edileceğine intizâr ider. Bundan husûle gelecek hâl ve mevki'-i kat'iyi tanzim için ileride hükûmetin arasında akd-ı i'tilâfkane ihtiyac mess idecektir.

Dersaadet İtalya sefareti bu vesikânın Bâb-ı âli'ye tebliği tarihinden i'tibâren yermi dört saat zarfında bu babda bir cevâb-ı kat'i i'tâsını talebe me'mûr edilmiş olub aksi hâlde Hükûmet-i Kraliyye işgâli te'mine ma'tuf tedârikin hemân tatbikine mubâşeret mecbûriyetinde bulunacaktır.”⁷⁷⁹

İtalya, Osmanlı Devletine verdiği notaya yirmi dört saat içinde cevap verilmesini, aksi takdirde Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal edeceklerini bildiriyordu. İtalyan Sefareti'nin verdiği ültimatomu değerlendirmek üzere Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, derhal kabineyi toplayıp İtalya'ya verecekleri cevabı hazırladılar. Bâbîâli'nin İtalya ültimatomuna verdiği cevap şöyledir:

“Sefaret-i Kraliyye Trablusgarb ile Bingazi'ninarzu olduğu derece hissa-mend istifade olmalarına mâ'ni olan müşkilât-ı adideye vakıfdır. Filhakika ahvâl-i bî-arafane bir suretde tedkik edilecek olursa idâre-i

⁷⁷⁹ “İtalyan Sefareti'nin 28 Eylül 1911 Tarihli Notası”, **Tanîn**, 17 Eylül 1327.(30 Eylül 1911)

sâbıkanın eseri olan bir hâlden dolayı Hükûmet-i Meşrûtiyet-i Osmaniyye'nin muâteb olamayacağı tezahür ider. Burasının beyanıyla beraber Bâb-ı âli son üç senenin vukuâtını sencide-i mizân tedkik ettiği sırada Trablusgarb ve Bingazi'de İtalya teşebbüsâtına ne gibi ahvâlde izhar-ı husûmet etmiş olacağını görememektedir. İtalya'nın sermâye ve faaliyet-i sınıâyesiyle memâlik-i osmaniyyenin bu kıt'asının teâli-i iktisadiyesine iştirâki nazar-ı hükûmet-i seniyyede umûr-ı tabiiyeden bulunmuştur. Hükûmet-i Seniyye bu babda kendisine takdim kılınan tekliflere hüsn-i kabûl göstermiş olduğuna vicdânen mutmain olduğu gibi sefaret-i kraliyye tarafından dermeyan edilen tekliflerin ta'kib kılınan umûru da kemâl-i samimiyetle ta'kip eylemiş ve bu mesleği İtalya hükûmetiyle kemâl-i emniyet ve muhâleset dâiresinde idâme-i münasebet emrinde izharetden hiç bir zaman hâli kalmadığı azm ve emelin bir netice-i tabiisi bulunmuştur. Ahiren vilâyet-i müşarûnileyhada İtalya'nın faaliyet-i iktisadiyesinde bir saha-i vesia açacak suretde imtiyazat-ı nafia ittâsı hakkında sefaret-i kraliyyeye vuku' bulan teklifi de bu hissin cümle-i tezahüratından olmuş idi. Hükûmet düvel-i saireye karşı teahhüdatı şâmil olub mahiyyet-i beyneddüveliyeleri yalnız bir tarafın re'yile ibtâl edilemeyeceği bidîhisatdan bulunan muâhedât ve mukâvelâtı nazar-ı dikkatdan dûr tutmakda olan Hükûmet-i Seniyye bu imtiyâzâtı menâfi'-i âliyye-i devlet ve muâhedât ahkâmı haricinde hiç bir kayıdla takkayyüd etmesiyle mütehassis olduğu hissiyât itilâfperverânenin derecâtını isbât eylemekde idi.

Trablusgarb ve Bingazi'de âsâyiş ve inzibât maddesine gelince ahvâli temamiyle takdir edilebilecek mevki'de bulunmakda olan Hükûmet-i Osmaniyye evvelce dahi beyaniyle kesb-i mefharet ettiği üzere oralarda mütemekkin İtalya teba'siyle sâir ecnebilere hakkında endişeye mahall olacak hiç bir hâl mevcûd olmadığı beyân eylemek mecbûriyetindedir. Havâli-i mezkûrede elyevm heyecân ve tahrikâtdan eser olmadığından kat'-i nazar zabtı ile diğer me'mûrîn-i osmaniyye muhâfaza-i âsâyiş emrindeki vazifelerini kemâl-i itmi'nanla ifâ eylemekdedirler.

Netâic-i vahimeyi müceb olacağı beyaniyle Trablusgarb'a sifâin nakliye vurûdu maddesine gelince 23 Eylûl tarihli notasının tebligatından evvel yola

çıkarılmış olan bir nakliye vapûrundan başka sefine gönderilmemiş ve zaten askerî hâmil olmayan mezkûr vapûrun muvâsaleti oraca sukûnu mûceb olacağı derkâr bulunmuşdur.

İhtilâf hâzır mevâd-ı esâsiyesine hasr edildiği hâlde İtalya Hükûmeti'nin Trablusgarb ve Bingazi'de menâfi'-i iktisâdiyesinin inkişâfını kâfil-i te'minâtın fakdanından ibâret bulunmaktadır.

Hükûmet-i Kraliyye işgâl-i askeri gibi bir tedbîr vahime teşebbüs etmediği hâlde taraf-ı Bâb-ı âli'den hal-i ihtilâf emrinde azm-i kuvviye tesâdüf edecektir. Binâen-aleyh tamâmî-i mülkisini muhal olmamaları şartıyla kabulünde tereddüt etmeyeceği te'minât-ı mebhûsanın Hükûmet-i Kraliyye tarafından tasrîhi iltimâs olunur. Bâb-ı âli müzâkerât esnâsında Trablusgarb'da ve Bingazi'de hâl ve mevki' hiç bir suretle, bitahsîs askerî nokta-i nazarından tebdîl etmeyeceğini taahhüd ve Hükûmet-i Kraliyye'nin Bâb-ı âli'nin âmâl-ı muhâlesetkârânesini takdîr ederek bu teklife muvâfakat edeceğini ümid eder.”⁷⁸⁰

İtalya'nın 28 Eylül tarihli ültimatoma ertesi gün cevap verildi. Fakat Bâb-ı âli'nin 29 Eylül'de cevap vermesine rağmen İtalya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Bâb-ı âli'de kabine toplantısında olan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile görüşmek istemiş ve bu görüşmede İtalya'nın savaş kararını Sadrazam'a bildirdi.⁷⁸¹

İtalya'nın 28 Eylül'de verdiği ültimatomda Bâb-ı âli'ye 24 saat süre verilmişti. Bâb-ı âli'nin cevabı daha İtalya'ya ulaşmadan, daha doğrusu verilen 24 saat dolmadan İtalya'nın savaşı başlatması savaş kararının çok önceden alındığını göstermektedir. Ayrıca İtalya daha 25 Eylül'de genel seferberlik ilânı vermiş ve 1890 doğumlular ile birlikte 1888 doğumluların 23 Eylül itibâriyle silâh altına alındıklarını açıklamıştı. Bu seferberlik kararının başlangıcı olarak da 28 Eylül tarihi kabul edilmişti. Bütün bunlar İtalya'nın Bâb-ı âli'nin verdiği cevabî nota ile ilgili olmadığı aksine savaş kararının çok önceden belirlendiğini göstermekteydi.⁷⁸² Osmanlı Hükûmeti verdiği notada

⁷⁸⁰ **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911)

⁷⁸¹ “Vükelâ Mâ-beyn'de”, **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911)

⁷⁸² Şıvgın, **a.g.e.**, s. 37

İtalya'nın ileri sürdüğü ültimatom gerekçelerini tek tek cevaplamış ve İtalya'nın bir işgâle girişmeyeceğini ümit ediyordu. Fakat İtalya'nın her ne olursa olsun işgâli düşündüğünü ve bu 29 Eylül Tarihinde fiiliyata geçirerek göstermiş oldu. 29 Eylül'de İtalya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya savaş ilânını bildiren notayı verdiği sırada, Yanya'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, İtalyan savaş gemilerinin iki Osmanlı torpidosuna ilk saldırıyı yaptıklarını ve bu torpidolardan birinin içinde şehitler verilerek karaya oturduğunu bildiriyordu. İtalyan Maslahatgüzarı Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya savaş kararını bildirirken aslında İtalya savaşı başlatmıştı bile.⁷⁸³

3.14. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SADRAZAMLIKTAN İSTİFASINI VERMESİ

Osmanlı Devleti'nin İtalya'nın verdiği 24 saatlik süre dolmadan savaşı başlatması büyük bir şaşkınlık yaratmış, İtalya'nın böyle bir savaşı başlatacağını düşünmeyen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın istifa etmesine sebep olmuştur.⁷⁸⁴ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, 29 Eylül'de Trablusgarp

⁷⁸³ "İlk Top-İlk Dökülen Kan, Torpidolara Tecâvüz", **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911)

⁷⁸⁴ Trablusgap işgâli karşısında durum değerlendirmesi yapmak için saraya gelerek padişahla yapacağı görüşmeye girmeden önce İbrahim Hakkı Paşa'nın içinde bulunduğu durumu Halit Ziya Uşaklıgil şöyle tarif etmektedir: "...Hakkı Paşa bana geldi. Bütün hayat-ı resmîyesini dolduran müşkiller arasından her vakit nikbin çıkan, her zorluğa tesadüf ettikçe "nasıl olsa bunun da içinden çıkılır" emniyetile neş'esinden, nefesine itimaddan ayrılmayan bu adamı hiç bu halde görmemişim. Sanki simsiyah kesilmişti. Gözlüklerinin altında hiçbir sabit noktada durmayarak etraftan meded umarcasına dönen nazarı derin bir endişe ile silinmiş gibiydi. Ta karşıma kadar geldi. İtalya'dan yirmi dört saatlik bir ültimatom geldi. Bizden Trablusgarp'ı istiyor. Verilmezse harp" dedi. Her türlü zorlukları izale edecek mevkide bulunanlar âciz kamışlar ve perişan hallerile saraya iltica etmişlerdi. Bulunamayan tedbiri saraydan mı bekliyorlardı. Karşımda muzmehil hal ile duran ve yüzüme bakamayarak duvarlardan meded uman Sadrazam, nihayet söz söylemeğe kuvvet bularak "Hünkâra münasip bir şekilde arz ediniz, telâşe düşürmeden. Sonra taraf-ı şahaneden Sa'id Paşayı saraya dâvet ettiriniz. Busiyaset pirinin de fikrini alalım" dedi. Huzura çıktım. Hünkâr: - Ne varmış? Diye sordu. Pek hülâsa ederek, İtalya'nın Trablusgarbı istilâ teşebbüsünden kısaca bahs ettim. Ne yapacaklar? Diye sordu. Bir kerre küçük Said Paşa'nın mütelaasını almak istiyorlar, müsaade buyulursa kendisini taraf-ı şahânenizden dâvet edelim, dedim. Hemen bir araba, saraydan bir yaver göndererek Said Paşa'yı dâvet ettim. Bu müddet zarfında Hakkı Paşa, odamda, enine boyuna gezinerek bekliyordu. Neticeyi söyleyince bir nefes aldı. Sanki Said Paşa konağından bir önemli iksir getirecekti. Nihayet, pek uzun görünen bir bekleme devresinden sonra Said Paşa bastonuna dayana dayana salona girdi; divanhaneyi geçti, biz, Hakkı Paşa ve arkadaşları onu karşıladık. Cebinin gizli bir yerinde

meselesinin aldığı vahim durum karşısında sadaretinin kaybettiği güven neticesinde, hükûmetin daha etkili yerine getirilmesi için istifa ettiğini bildiriyordu.⁷⁸⁵ İbrahim Hakkı Paşa'nın verdiği istifanamesi şöyledir:

*“İtalya matbuatının meşriyât-ı müheyyicesiyle başlayarak altı gün mükaddem Trablusgarb’a nakliyat-ı askeriyeye icrasından sarf-ı nazar olunması talebini havi İtalya maslahatgüzarlığından alınan nota ile mahiyeti anlaşılamayan mesele hakkında hükûmet-i mezkûrenin dün gönderdiği ültimatın Trablusgarb’ın yirmi dört saatte tahliyesini havi olması ve verilen cevabta bir şekl-i muvâfık ile müzâkere-i siyâsiyye icrâsı teklif olunmuş ise de İtalya hükûmetince bu cevab makâm-ı redde telakkî olunarak Hükûmet-i Seniyye’ye i’lân-ı harb edilmiş ve Preveze’de bir torpidonun topa tutulması suretiyle de fiilen i’lân-ı muhâsamât kılınmıştır. Şu ahvâl-i mühimme karşısında he’yet-i vükelânın mevki’ pek ziyâde ehemmiyyet kesbetmiş ve bu sebeble hakkında emniyet-i umumiyyenin insilâb-ı cereyanı husûle geleceği tabii bulunmuş olmasına mebni bu pek mühim ve nâzik bir zamanda devâm-ı me’mûriyetimin muvâfık-ı maslahat olamayacağı görüldüğünden bu güne kadar cereyân iden ahvâl ve muamelâtın mes’ûliyeti tamamen şahsıma aid olmak üzere kabine riyâsetinden affımı istihâm eylerim.”*⁷⁸⁶

Tanîn Gazetesi, İbrahim Hakkı Paşa'nın Trablusgarb meselesinin geldiği vahim durumdan dolayı yaptığı çeşitli görüşmeler neticesinde istifaya karar verdiğini şöyle bildiriyordu: *“Sadrazam Hakkı Paşa mese’lenin kesb ettiği renk ve ba’zı müzâkerât ve teşebbüsât-ı cedide icrâsına lüzûm gösterdiğinden ve ahvâl ve vakayi’ ahiren bu müzâkerâtı hüsn-i neticeye isâl edecek i’timad ve emniyet-i umûmiyyenin kendisinden insilabını icâb ettiğinden bahisle mesned-i sadâretin daha salâhiyyet ve nüfûz ile ifâ-yi vazife edebilecek bir zâta havâlesi münâsib olacağını bil-beyân hâk-i pâ-yi şâhâneye isti’fasını arz etmiş ve isti’fası kabûl buyrulmuştur.”* 29 Eylül’de

umulmayan bir çâre getirecek bu ihtiyar veziri âdetâ bir alay halinde çerçeve içine aldık..” Bkz: Uşaklıgil, a.g.e., s. 276-279.

⁷⁸⁵ “Hakkı Paşa’nın İstifası”, **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911)

⁷⁸⁶ “Hakkı Paşa’nın İstifnamesi”, **Tanîn**, 18 Eylül 1327. (1 Ekim 1911), İnal, a.g.e., s. 1776.

İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası padişah tarafından kabul edildi ve hükûmeti kurmak için aynı gün Said Paşa sadarete atandı.⁷⁸⁷

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti'nin işgal karşısında tedbirsiz kalması Trablusgarp ve Bingazi'nin işgalini kolaylaştırmıştı. Acaba bir başka kişinin başında olduğu hükûmet iktidarda olsa bu işgâl yine olur muydu? Sorusu akla geliyor. Fakat bir başka hükûmet de olsa İtalya işgâlden vazgeçmezdi. Çünkü Trablusgarp daha 1878 Berlin Antlaşmasından beri İtalyanların göz diktiği bir yerdi.⁷⁸⁸ Fakat İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti kadar tedbirsiz

⁷⁸⁷ O sırada Mabeyn Başkâtibi olarak görev yapan Halit Ziya Uşaklıgil İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasını, Said Paşa ile yaptığı görüşmeden sonra yazdığını şöyle anlatmaktadır: “İki sadrazam karşı karşıya geldiler. Mesele son derece ehemmiyeti hazidir. Yalnız kalmak isterler diyerek yerimi terk etmek istedim. Said Paşa, makamımda kalmamın daha uygun olacağını demesi üzerine Hakkı Paşa'ya sorar gibi baktım, o da bakışlarıyla, evet kalınız, dedi.. Hakkı Paşa, meseleyi Said paşa'ya anlattı. İtalya'dan alınan yirmi dört saatlik ihtarı söyledikten sonra ilâve etti: - Zat-ı fehimanenizin aydınlatmasına muhtacız. Ya harbi kabul etmek ya istenilen koca bir vilâyeti terk etmek şıklarından birini ihtiyar etmeli. Bu zor vaziyette ne yapmak imkânı olduğuna dair bizleri aydınlatmanızı istirham ediyoruz. İhtiyar vezir, karşısında, âciz kalmış bir çırak perişanlığı ile, medet uman yeni idarenin genç sadrazamına dikti; Bendeniz, diye başladı; mesul mevkiinde bulunanlardan değilim, elbette o mevkide bulunanlar durumun icabına göre alınacak tedbiri düşünürler. Bendeniz nasıl bir mütalâa ileri sürebilirim?.. Şu sadrazamların en eskisi ile en yenisi arasında, birinde sanki bildiklerini söylemekten kaçınan bir muallim, ötekinde müşkil bir imtihanda sorguya çekilmiş genç bir talebe vaziyetiyle, bu konuşma uzun bir zaman devam etti. Hakkı Paşa'nın âdetâ yalvaran bir edası, bir sesi vardı; denize düşmüş, çırpınan bir adamın sahilde duran adamın elini yakalamak isteyen bir istimdat halî... Sahilde duran adamın uzatılabilecek bir eli var mıydı? Bunu zannetmiyorum. Eğer elinde bir kuvvet olsaydı elbette onu uzatırdı. Bir aralık Hakkı Paşa: - Zat-ı fahimaneniz mesul mevkiinde değilsiniz elbette ve bu istirham size o sıfatla arz olunmuyor. Bizler hep sizin zekâ mektebinizde yetişmeğe çalışan çıraklarıyız; ırfanınızın, tecrübenizin, dehânızın daima faydalanan ve daima muhtacı olan mânevi evlâdınızız. İşte bu sıfatladır ki, bugün zat-ı fahimanenizden, hiçbir mesuliyet dâi olmaksızın, “acaba mesul mevkiinde olsaydınız, ne yapmak düşündünüz?” diye ders almak istiyoruz, dedi. Said Paşa: -Bendeniz, dedi, nasıl bir mütalâa serdedebilirim. Ahvale ancak uzaktan vâkıf bulunuyorum. Onları yakından bilenler sizlersiniz. Hakkı Paşa son bir gayretle: -Ya harb, ya teslim?... İkisinden biri... diyebildi. O, gene bir müddet düşündükten sonra: -Harb edilebilir mi? Edilemezse teslim olunabilir mi? Teslim de olunamazsa ikisinin ortasında bir çare var mıdır? Acaba?... Cevap verilecek yerde cevabı gerektiren bu suallere karşı Hakkı Paşa birden, büyük bezginlikle ve kendisince yapılabilecek işe nihayet karar veren bir tavırla ayağa kalktı, biraz kırgın biraz küskün: -Arkadaşlarla görüşeyim.. diye izin aldı ve göziyle bana işaret ederek yanına çağırdı. Yavaş bir sesle: -Hünkâr elbette onu görmek isteyecektir, belki kendisine bir fikir verir, dedi. Padişahın yanına çıktım durumu anlattım. Said Paşa'yı görmek istedi. Said Paşa huzurdan çıkarken Hakkı Paşa vekiller heyeti namına istifa ediyordu. Padişahın yanına uğradım bana: -Hakkı Paşa ve arkadaşları ne yapıyorlar? Diye sordu. -Zannederim ki istifa edecekler, dedim. -O halde ben bekleyeyim, dedi. Bkz: Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 280-282; “Hakkı Paşa'nın İstifası”, **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911); İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali ile İbrahim Hakkı Paşa'yı suçlayan Hüseyin Kâzım Kadri, Trablusgarp'ın işgalini İbrahim Hakkı Paşa'nın kayıtsızlığının büyük tesiri olduğunu ve İbrahim Hakkı Paşa'nın düştüğü durumu yine Paşa'nın kendi söylediği sözle ortaya koyuyordu; “... *Efkâr-ı umûmiye önünde, kendi ifadesiyle, süpürge sopası ile kovulacak bir konumdaydı.*” Kadri, **a.g.e.**, s. 29.

⁷⁸⁸ Fransa'nın Tunus'u işgal etmesinden sonra İtalya da Trablusgarp'a göz dikti. İtalya, önce Trablusgarp'ı barışçı yollarla ele geçirmeyi düşündü ve bu yolda çalışmalarını sürdürdü. Fakat barışçı yolla “hulûl-i müsâleme” ile başaramayacağını anlayınca Trablusgarp üzerindeki esas niyetini ortaya çıkarmıştır. Bkz: Simavi, **a.g.e.**, s. 161.

kalmayıp daha kuvvetli tedbirler ile işgâlin zamanını geciktirebilirdi.⁷⁸⁹ Ahmet Reşit Bey, hükûmetin Trablusgarp ve Bingazi'yi gafilâne bir karar ile askersiz ve silahsız bıraktığını buna rağmen neredeyse silahsız olarak yerli halkınbu direniş karşısında İtalya'nın aylarca başarısız kalmasını delil göstererek şöyle diyordu: *"Yerli ahalinin mukavemeti karşısında aylarca teşebbüsünü başaramaması da isbat ediyor ki Sultan Hamit tarafından ittihaz edilen tedbir muhafaza edilmiş olsaydı İtalya'nın bu kıt'alara istilâsı, tarafımızdan Harbi Umûmî'ye iştirâk edilmedikçe, kabili icra olamayacaktı."*⁷⁹⁰

Dönemin Adalet Nazırı Necmeddin Molla Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın, Trablusgarp'ı işgâle başladığını bildiren notasını aldığı zaman, düştüğü ruh halinin Paşa'da büyük bir ye's düşürdüğünü, bu halde iken kendisiyle iş görüşmesi imkânı dahi kalmadığını söylüyordu. Necmeddin Molla Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın bu ruh haliyle; *"Eski zamanlarda benim vaz'iyetime düşen sadr-ı âzamların kafasını padişahlar binek taşında kesdirirlerdi. Ben o haldeyim"* dediğini belirtiyordu.⁷⁹¹ Sanki Paşa, Trablusgarp işgâli karşısında suçluluğunu itiraf ediyordu. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'e göre, İbrahim Hakkı Paşa'nın işgâl karşısında söylediği bu söz Paşa'nın yine de birçok sadrazamda görülemeyecek olan bir davranışla suçunu itiraf etmesi, her şeye rağmen takdir edilecek bir davranış olarak kabul edilmelidir; *"Umûr-ı devletdeki hatalarından dolayı "kafası binek taşında kestirilen" sadr-ı âzamlarla kendisini hem hal ad etmeğe, her kabahatli sadr-ı âzam yanaşmaz. Bilâkis teberie-i zimmet ve başkalarına isnad-ı kabahat sadadında lâflar savururdu."*⁷⁹²

İtalya'nın verdiği ültimatom İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili bir şaiyanın da çıkmasına sebep oldu. Halk arasında İtalyan Maslahatgüzarının İbrahim

⁷⁸⁹ Şıvgın, a.g.e., s. 45.

⁷⁹⁰ Rey, a.g.e., s.33.

⁷⁹¹ İnal, a.g.e., s. 1788.

⁷⁹²Fakat İbnülemin Mahmut Kemal, İbrahim Hakkı Paşa'nın işgâl karşısında gösterdiği bu tavrın uzun sürmediğini belirterek Paşa'ya yaptığı ağır eleştirilerine devam etmekten çekmeyecektir. İbrahim Hakkı Paşa, sadrazamlıktan istifası kabul edilmesi ve Said Paşa'nın yeni hükûmeti kurmak için tâyin edildiğini öğrenmesi üzerine gösterdiği tavidir; *"Molla merhumun söylediği bir söz, itirafı kusura aid takdir-i tağvir edecek mahiyettedir. O söz, şudur: "Hakkı Paşa, sadaret yükünün kendi omuzlarından kaldırıldığını görerek sükûn ve huzur hasıl etmeğe başladı."* Kendini *"kafası binek taşında"* kesdirilecek mertebede mücrim ad eden bir âdem, biraz sonra *"sadaret yükünün omuzlarından kaldırıldığını görerek"* nasıl *"sükûn ve huzur hasıl"* ediyor?. Bkz: İnal, a.g.e., s. 1789.

Hakkı Paşa'ya  ltimatomu İtalyalı Kont Rubilano Paşa'nın evinde bric oynarken verildiğine dair söylentileri çıkmıştı. Ahmet Re id Bey kitabında bu olayla ilgili i ittiklerini ihtiyatla yazdığını belirtermektedir; *“Hakkı Pa anın sadareti zamanı ‘‘Ala ala hey’’ le geçmiş ve son perdede İtalyanların Trablusgarba uzattıkları dest-i teaddi bu vodvile facia ile nihayet vermiştir. İtalyan  ltimatomuna dair Roma sefaretinden gelen telgraf kendisine, jandarma tensikı için Türkiye hizmetine alınmış olan, İtalya generalinin evinde briç oynamakla meşgul iken getirilmiş; oyuna devam etmek için zarfı açıp okunmamı . Nihayet, galiba i ten haberdar olan, generalin refikasının ısrarile zarfı açarak hakikat-ı hâli   renmi . İ itti im bu vakıayı, teseyyüp ve ihmalin pek ileri bir derecesini gösterdiği için, fakat kayd-ı ihtiyat ile zikrediyorum.”*⁷⁹³ Ahmet Re id Bey'in bu yazdıklarını İbnülemin Mahmut Kemal değerlendirirken İbrahim Hakkı Paşa gibi zeki ve muktedir bir zata bunları söylemeye razı olmadığını eğer doğru ise Paşa'nın gaflet ve ihanet içinde olduğunu belirtir; *“Hakkı Paşa gibi zeki ve muktedir bir zate isnad etmeğe gönlümüzün razı olmadığı bu vak'a ‘‘hakikate m vafık ise fecaatini ‘‘teseyy b ve ihmali’’ kelimeleri tarif edemez. Bu, her şeyden evvel bir kaç suretle vazifeye ihanet ve devlet ve millete karşı -fart-ı gafletle karışık- hiyanet ad olunmak zaruridir.”*⁷⁹⁴

Mabeyn M   viri olan ve aynı zamanda İbrahim Hakkı Paşa'yı yakından tanıyan Lütfi Simavi, “Son Osmanlı Sarayında Gördüklerimiz” adlı eserinde bu konunun aslı esası olmayan bir yalan olduğunu belirterek, bu açıklamasını vicdani bir görev olarak ifade ederek şöyle yazmaktadır; *“Mevzu ile al kalı bir hususu da şurada belirtmeyi bir vicdan vazifesi saymaktayım, İtalya'nın  ltimatomunun halk arasında yayılmasından sonra ortalı a şöyle bir  aiya atılmıştı: G ya o gece Hakkı Paşa ki İtalyan dostu sayılırdı, sadrazamlı a Roma sefirli inden gelmişti, İtalyalı Kont Rubilano Paşa'nın evinde bu adamla kumar oynamakta imiş. Ültimatom kendisine, işte bu*

⁷⁹³ Rey, a.g.e., s. 123.

⁷⁹⁴ İnal, a.g.e., s. 1773

kumar masasında iken ve bir İtalyanla kumar oynarken verilmiş imiş. Bu söylentinin hiçbir askı esası yoktur, kattiyetle yalandır."⁷⁹⁵

İbrahim Hakkı Paşa'nın İtalyan Kont Rubilano Paşa'nın evinde briç oynarken İtalya'nın ultimatomenı aldığına dair söyletiyi 29 Eylül tarihli Tanîn Gazetesinde çıkan haber de yalanlıyordu. Tanîn Gazetesi: *"Dün Sadrazam Hakkı Paşa öğle üzeri Bâb-ı âli'ye gelmesine müteâkib Bâb-ı âli'ye gelen İtalya maslahatgüzarı Martino ile mülakat etmiştir. Esna-yı mülakatda maslahatgüzar İtalya Hükûmetinin Hükûmet-i Osmaniyye'ye irsal ettiğî ultimatomenı tebliğ etmiştir. Martino'nun avdetini müteakib Avusturya Maslahatgüzarı da Sadrazamı ziyaret etmiştir. Sadrazam Paşa bunu müteakib derhâl Mabeyn-i Hümâyûna azimetle vükelâyı telefonla davet ederek tebliğ edilen nota hakkında müzâkerede bulunmuşlardır. Müzâkere gayet uzun ve hararetili devam ettiğî cihetle Sadrazam ve Dâhiliye Nâzırı Bâb-ı âli'ye gelememişlerdir.*"⁷⁹⁶

3.15. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN DİVÂN-I HARBE VERİLMESİ

İtalya'nın ultimatomenı karşısında istifa etmek zorunda kalan İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine sadrazamlık için önce eski sadrazamlardan Kâmil Paşa'ya padişah tarafından teklif edildi. Kâmil Paşa sadrazamlığı kabul etmesini İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidardan uzaklaştırılması ile kabul edeceğini söyledi.⁷⁹⁷ Kâmil Paşa'nın sadrazamlık için ileri sürdüğü bu şartın gerçekleşmesi zor olduğu için sadrazamlık için Sait Paşa'ya teklif götürüldü. İbrahim Hakkı Paşa'nın istifa ederken Mabeyn Başkâtibi olan Halit Ziya Uşaklıgil vasıtasıyla padişaha yerine Sait Paşa'yı önermişti.⁷⁹⁸ İbrahim Hakkı

⁷⁹⁵ Simavi, **a.g.e.**, s. 161.

⁷⁹⁶ "Bâb-ı âli'de", **Tanîn**, 16 Eylül 1327. (29 Eylül 1911)

⁷⁹⁷ Ahmad, **a.g.e.**, s. 121; Sina Akşin, Faroz Ahmad'ın İngiliz ve Fransız belgelerinden hareketle Kâmil Paşa'ya sadrazamlık teklif edildiğini, Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı ancak İttihat ve Terakki'nin iktidardan uzaklaştırılması ile kabul edeceğini söylemesini, Paşa'nın Avrupalı diplomatlar nezninde "piyasasını yükseltmek için" yaptığı asılsız bir iddia olduğunu belirtir. Bkz: Akşin, **a.g.e.**, s. 189.

⁷⁹⁸ Zaten İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasını verdiği gün padişah Said Paşa ile bir görüşme yapmış fakat herhangi bir açıklama yapılmadan Said Paşa saraydan ayrılmıştı. Padişah İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasını kabul ettikten sonra sadrazamlık için Said Paşa'nın ikna edilmesini istemişti: "Hünkâr, Hakkı

Paşa'nın sadrazamlık için Sait Paşa'yı önermesi bir yerde İttihat ve Terakki'nin önerisi olarak da kabul edilebilir.⁷⁹⁹ Sait Paşa'nın sadareti kabul etmesi ile Kâmil Paşa seçeneği de kaybolmuş oluyordu. Sait Paşa 30 Eylül 1911'de sadrazamlığa atandı ve 7 Ekim 1911'de hükûmetini kurdu.⁸⁰⁰

Trablusgarp Savaşı çıktığı sırada meclis tatilde idi. Savaşın çıkması üzerine Meclis-i Meb'usan normal zamanından önce 14 Ekim tarihinde açıldı. Meclisin açılmasıyla gündemdeki en önemli konu ve yapılan konuşmaların neredeyse tamamı Trablusgarp Savaşı oluşturuyordu.⁸⁰¹ Sait Paşa Meclis-i Meb'usan'da 18 Ekim 1911'de hükûmet programını okudu ve ertesi gün yapılan oylamada bulunan 185 mebustan 60 ret oya karşılık 121 oyla güvenoyu aldı.⁸⁰²

Meclis açılmasına rağmen kamuoyunda ve meclis Trablusgarp meselesi büyük bir üzüntü meydana gelmişti. Trablusgarp ve Bingazi'nin işgâl edilmesi ülke içinde ve dışında şiddetli tepkiler gösterildiği gibi mitingler düzenlendi.⁸⁰³

Aynı zamanda Meclis-i Meb'ûsânda da sert tartışmalar yapılıyordu. Trablusgarp meselesinde yeterli tedbir almadığı için İbrahim Hakkı Paşa ve kabinesi için ağır suçlamalar yapıldı. Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalya tarafından işgâl edilmesi karşısında suçlanan İbrahim Hakkı Paşa ve kabinesini Divan-ı Harp'e sevk edilmelerini isteyen Trablusgarp Meb'ûsu Mahmut Naci Bey ve Sadık Beyler bir önerge vermek istediler. 16 Ekim

Paşa'nın istifanameyi dinledikten sonra mutad olan selâmlarını, teessüflerini tekrar ettikten sonra hareme çekilmek üzere ayağa kalktı ve bana; -Yarın sabahlyein Said Paşa'nın konağına gidersiniz. Sadareti ona kabul ettirmek için çalışırsınız. Elbette özür dileyecedir amma sonunda muvafakatini elde edersiniz. Bu da olamazsa, ben kendisini tekrar görürüm; dedi." Bkz: Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.283.

⁷⁹⁹ Bayur, **a.g.e.**, II. cilt, I. kısım, s. 109; İbrahim Hakkı Paşa, yıllar sonra Ahmed Reşid Bey yazdığı bir mektupta Trablusgarp'ta Almanya'ya temayül edilen yanlış bir siyaset uygulandığını belirterek şöyle der; "*Bizim tuttuğumuz meslek-i siyaset fena netice gösterdi (Almanya'ya temayül siyaset). Mevkimizi başka bir meslek ta'kip edenlere (Kâmil Paşa) bırakmalıyız, diye çekildi. Mevkii-i sadarete Said Paşa geldi. Kâmil Paşa gelse idi ne olacaktı? Bu nevi mevsûk(emin) bir şekilde mesmu'(duyulmuş) olduğuna göre Trablusgarba İtalya hududlarının te'cil eden keyfiyet Roma ile Londra'nın itilafı olmuştur.*" Bkz: Ahmet Reşid, "Hakkı Paşa, Bazı Hatırlar ve Mülâhazalar", **Yeni Mecmua**, Sayı: 58, 22 Ağustos 1918, s. 103-106

⁸⁰⁰ Mehmetefendioğlu, **a.g.t.**, s. 135

⁸⁰¹ Şıvgın, **a.g.e.**, s. 51.

⁸⁰² **M.M.Z.C.**, 6 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İçt.Sen.: 4, İ.: 4, C.: I, s. 46.

⁸⁰³ "Berlin'de Bir Miting", "Trablus Uğrunda Bursa'da Miting", **Tanîn**, 17 Eylül 1327. (30 Eylül 1911)

1911'de Meclis-i Meb'ûsân'ın oturumunda Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey Meclisin yeni açıldığını ve henüz kâtiplerin seçilmediğini belirterek önergenin bu seçimlerin yapılmasından sonra gündeme alabileceğini söyledi.⁸⁰⁴ Mahmut Naci Bey söz alarak; *"Felâketimize sebibiyyet veren Hakkı Paşa Hazretlerinin mesuliyetine dair, arkadaşım Sadık Bey'le müştereken tanzim ettiğimiz şu ithamnameyi Makam-ı Riyasete takdim ediyoruz. Bunun şimdiden kıraatıyla her işe tercihen Kanun-ı Esasi'nin otuzbirinci maddesi mucibince üç gün zarfında şube-i mahsusasına gönderilmesi için Makam-ı Riyasetten huzurunuzda istirham ediyoruz."*⁸⁰⁵ Diyerek önergeyi vermek istedi. Kanun-ı Esasi'nin 31. Maddesine göre İbrahim Hakkı Paşa ve kabinesinin Trablusgarp meselesi ile ilgili olarak Divan-ı Harb'e sevk edilmeleri isteniyordu.⁸⁰⁶

23 Ekim 1911 tarihli Meclis oturumunda önerge kabul edildi. İstanbul Meb'ûsu Zöhrap Efendi'nin teklifi ile önergeyi soruşturmak üzere bir komisyon kurulmasına ve önergenin kabul edilip edilmeyeceği bu komisyon tarafından karar verilmesi belirtildi. Bu komisyon her şubeden üçer üye ile 15 kişiden oluşacaktı.⁸⁰⁷ Önergenin soruşturulması için oluşturulacak olan komisyonun meclis iç tüzüğüne aykırı olduğunu söyleyen Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey, iç tüzüğe uygun olarak yapılmasını istemiştir. Mahmut Naci Bey ise komisyon kararını beklemenin işi ertelemek olduğunu söyleyerek karşı çıkmıştır. Komisyonun nasıl çalışacağına dair tartışmalar çıktı. Komisyon üyelerinden Selânik Meb'ûsu Artas Efendi tartışmalar sürerken bu

⁸⁰⁴ Gazel, Ahmet Ali; **Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)**, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 340.

⁸⁰⁵ **M.M.Z.C.**, 3 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İkt.Sen.: 4, İ.: 4, C.: I, s. 13.

⁸⁰⁶ Kanûn-i Esasi'nin otuz birinci maddesi: Meb'ûsan âzasından biri veya birkaçı Heyet-i Meb'ûsanın dâhil daireyi vazifesi olan ahvalden dolayı Vükelâ-yı Devletten bir zât hakkında mes'uliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde, evvelâ Heyet-i Meb'ûsanın Nizâm-ı Dahilisi mucibince bu misillu mevaddın Heyet'e havalesi lâzım gelip gelmeyeceğini müzakereye me'mûr olan Şube'de tetkik olunmak üzere şikâyeti müşir Heyet-i Meb'ûsan Reisine verilecek takrir Reis tarafından nihayet üç gün zarfında o Şube'ye gönderilir ve bu Şube tarafından tahkikat-ı lâzime icra ve istika olunan zat tarafından izahatı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şâyan-ı müzâkere olduğuna dair ekseriyyetle tertib olunacak kararname Heyet-i Meb'ûsanda kıraat olunarak ve ledel iktiza şikâyet olunan zat davet ile bizzat veya bil-vasita vereceği izahat istima kılınarak âza-yı mevcudenin sülûsan-ı ekseriyyeti mutlakası ile kabul olunur ise muhakeme talebini müşir mazbatası makam-ı sadarete takdim ile ledel arz müteallik olacak irade-i seniyye üzerine keyfiyet Divan-ı Âliyye havale olunur. **M.M.Z.C.**, 3 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İkt.Sen.: 4, İ.: 4, C.: I, s. 14.

⁸⁰⁷ Gazel, **a.g.e.**, s. 341.

görevinden istifasını verdi. İstifa gerekçesi olarak, komisyonun Kanûn-ı Esâsi'nin 31. Maddesine uygun olmadığını, Kanûn-ı Esâsi'nin 31. Maddesine göre Divân-ı Âli ile ilgili önergelerin önce Mecliste okunması, sonra mevcut beş şubeden birisine sevk edilmesi gerekiyordu. Meclis Başka'nın yeterli sayının olup olmadığını belirlemek üzere yaptığı oylamadan sonra önergenin Mecliste okunmasına karar verilmiştir.

Trablusgarp Mebusları Mahmut Naci ve Sadık Beyler'in önergeleri önce mecliste gündeme alınarak okundu. Meclis'te okunan önergede İbrahim Hakkı Paşa ve kabinesi dokuz maddeden suçlanıyordu. Önerge özetle şöyledir:

Trablusgarp ve Bingazi'de daimi surette hazır bulundurulmuş mevcutları 15 bin ilâ 20 bin civarında olan kara kuvveti bulunmaktaydı. Bunlara yardım olarak da Kuloğullarından gerektiği zaman kullanılmak üzere 40-50 bin kişilik silahşorlar vardı. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi bu kuvvetleri dikkate almadığı gibi bölgede bulunan askeri birliklerin büyük kısmını bütün uyarılara rağmen Yemen'e sevk etti. Yerlerine gerekli kuvvet gönderilmediği gibi 1910 bütçesinde 37. Ve 38. Alayları olarak iki süvari alayı bulundurulması kararlaştırılmış iken 1 alaya indirildi. Ayrıca 40 bin olan askeri mevcut 5 bine indirildi.

Meşrûtiyetin ilânından sonra Mebus olarak seçilmemizle birlikte asker bölgemizin asker alma şubesine yeterli personelin alınması için defalarca müracaat ettikten sonra Trablus ve Bingazi Askeri Şubesine bir kaymakam bir alay kâtibi dört yüzbaşı, onüç mülazım-ı evvel, yirmi bir çavuş tahsisatı 1910 bütçesinde kabul edilmiş olmasına rağmen ancak Trablusgarp için bundan 4 ay önce alınmaya başlandı. Bu da bölgenin ihtiyacı göz önünde bulundurulmadan yapıldı. 16.000 askerden sadece 3400'ü alındı. Ayrıca gönüllü olarak başvuranlar kabul edilmedi. Bu, halkın asker olma hevesini kırmıştır.

Kuloğulları kuvvetlerinin kullanılması için 40 bin Martin ve Şınayder tüfekleri yenileriyle değiştirilmek üzere alınmış fakat yerlerine yenileri getirilmemiştir. Devr-i sabıkta buraya az da olsa top gibi bazı harp

malzemeleri getirilmekteydi. Fakat Meşrûtiyet döneminde hiç gönderilmedi. Bununla birlikte mevcut top istihkâmları iyileştirilmedi.

Buranın İtalyanlarca işgâl edileceği çocuklarca bile bilinmekte olduğu halde, yerli halktan oluşan kuvvetlerin başına, bölgeyi tanıyan, bölge halkının dilini bilen, harp okulunu bitirmiş subaylar buradaki görevlerinden alınmışlar ve yerlerine bölgeyi bilmeyen, halkın dilini konuşamayan ve harp okulu mezunu olmayan komutanlar gönderilmiştir.

Düşman saldırısına karşı vatani savunacak olan biçare halk, aç ve susuz bir halde perişan bırakıldı. Halkın perişan hali Hakkı Paşa ve kabinesince bilinmesine rağmen herhangi bir şey yapılmadı. Mart ayından Hazirana kadar geçen dört ay süresinde burada 514 kişi açlıktan vefat etmiştir. 200 bin kişi de geçimlerini temin edebilmek için Tunus ve diğer yerlere göç etmek zorunda kaldı. Meclis-i Meb'ûsânca halkın ihtiyaçlarını karşılamak için tahsis edilen 10 bin liradan geriye kalan 8 bin liranın gönderilmesi için 1 Temmuz 1911'de bir telgraf gönderilmesine rağmen istenen para gönderilmedi. Bölge halkına tohumluk ve yemeklik dağıtılması tarafımızdan takip edildiği halde yine gönderilmedi. Böylece halk düşman saldırısı karşısında aç ve sefil bırakıldı.

Bölgede görev yapan mülki memurlar bölgeyi ve halkın dilini bilmeyen kişiler arasından gönderildi. Hakkı Paşa kabinesi buna hiç önem vermedi.

Trablusgarp'ın bulunduğu konumun öneminden ve nazikliğinden dolayı hiç bir zaman valisiz ve kumandansız bırakılmamıştı. İtalyanların istediği üzerine görevinden alınan İbrahim Paşa'nın yerine vali ve kumandan olarak atanan kişi 1,5 ay geçmesine rağmen görevinin başına gitmedi. Yeni vali görevine başlayıncaya kadar bu makam bir defterdar bir miralayın vekâletine bırakıldı. Bu durum halkı ümitsizliğe sevk etti ve düşmanlarımızın halkımız üzerinde yaydıkları "Devlet, memleketinizi satıyor" propagandasını kuvvetlendirerek, halkın maneviyatının sarılmasına yol açtı. Bütün bunlar yetmemiş gibi İtalya donanmasının saldırısına savunma yapacak olan Harbiye mezunu İstihkâm Kumandanı Binbaşı Vahit Bey İstanbul'a çağırılmış ve yerine bir kumandan gönderilmemesiyle şehir tamamen savunmasız bırakılmıştır.

İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'ye karşı uzun senelerden beri besledikleri işgal niyetleri herkesçe biliniyordu. İtalyanların işgal niyetlerini Hakkı Paşa'nın Roma sefirliği yaptığı sırada yakın bilip görmesi gerekirdi. Roma'da sefirlik yaptığı için İtalyanların işgal hazırlıklarını takip ederek ilgili yerlere gerekli uyarıları yapması lâzımdı. Fakat Hakkı Paşa'nın böyle bir uyarıyı yapması şöyle dursun aksine Meclis-i Meb'ûsânda kendisine Roma sefiri ve Trablusgarp valisinin uyarılarını dikkatte almadı. Fas meselesi çıkanca herkesçe sıranın Trablusgarp'a geldiğini bilmesine rağmen kendisi bu duruma seyirci kaldı. Hatta Avrupa'daki sefirlerin yerlerinde kalmaları sağlanması gerekirken bu sefirlerin sağa sola dağılmasına müsaade etti.

İtalya'nın savaşı ilân ettiği sırada dahi bölgede bulunan az sayıdaki askeri birliklere ve mahalli kuvvetlere karşı durmaları için gerekli talimatlar verilmedi. Burası her türlü savunmadan aciz, askersiz, silâhsız, kumandansız, valisiz ve erzaksız aç ve perişan bir halde bırakıldı.

İslam Tarihinde bu derece basiretsizlik, bu kadar lâkayt ve acizlik, vatanın dört bir tarafında bu derece mahrumiyet görülmemiştir.

Biz Trablusgarp Mebusları, milletimizin vicdanlarının seslerinin tercümanı olarak bu felaketten dolayı Hakkı Paşa ve kabinesini millet huzurunda itham ediyoruz.

Hakkı Paşa Kabinesinin haricî, dâhilî, malî ve askerî basiretsizliği, Kanun-ı Esasî'nin 1. Maddesini ihlâl etmiştir. Biz Meclis-i Meb'ûsanı bu sebeple vazifeye davet ediyoruz.

Trablusgarp Mebusları, Kanun-ı Esasî'nin 31. Maddesine uygun olarak vatanın geleceğini tehdit eden helâk edici bir kayıtsızlıktan Osmanlılığı kurtarma ile üzerimize düşen bir görev kabul ederek vatana belki bir hizmet etmiş olmak gayesiyle teselli olacaklardır.⁸⁰⁸

Trablusgarp mebusları İbrahim Hakkı Paşa ve kabinesini yukarıdaki suçlamalar ile Divan-ı Âli'ye sevkini istediler. Meclis Başkanı, önerenin hangi şubeye gönderileceğini sordu. Önerge sahiplerinden Mahmut Naci Bey 2. Şubeye gönderilmesini istemiş fakat Karesi Meb'ûsu İbrahim Vasfi Efendi

⁸⁰⁸M.M.Z.C., 3 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İçt.Sen.: 4, İ.: 4, C.: I, s. 67-70.

1. Şube'den başlanarak diğer şubelerin oylanmasını istemiştir. Yapılan oylama sonucunda önerge 2. Şubeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁰⁹

2. Şube 27 Ekim 1911 tarihinde Trablusgarp eski valisi İbrahim Paşa'yı çağırmış ve İbrahim Paşa dört saat ifade vermiştir. Paşa, verdiği bilgilerin Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerinde bulunan evrâklarda da mevcut bulunduğunu belirtmesi üzerine 2. Şube bu evrâkların gönderilmesi için Bâbîâli'den gönderilmesini istemiştir. Fakat Bâbîâli Dâhiliye ve Harbiye Nezaretindeki bu evrâkların ancak Divân-ı Âli'ye gönderilebileceğini belirtmiştir. Şubenin isteği ret edince bu sefer Meclis Başkanlığı vasıtasıyla ikinci defa istenmesine karar verildi.⁸¹⁰ Bâbîâli'nin Şubeye gönderdiği yazıda yarica verilecek bir gensoru önergesinin yeterli bir cevap alınmadığı takdirde soruşturma açılabilirliğini belirtiyordu. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde bulunan nazırların bir kısmının Sait Paşa Kabinesinde de görevlerine devam ettiğinden konu hakkında herhangi bir görüş belirtilmesinin uygun olmayacağı ifade edilmişti.⁸¹¹

İbrahim Hakkı Paşa'nın Trablusgarp sebebiyle istifa etmesi ve ardından Divân-ı Âli'ye sevk edilmesi için verilen önerge dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin de aynı şekilde suçlanması demektir. Bu yüzden Meclis-i Meb'ûsândaki İttihat ve Terakki'ye muhalif olan mebuslar, İbrahim Hakkı Paşa için verilen önergeye destek vererek eski Sadrazam'ın Divân-ı Âli'ye gönderilmesini istemekle beraber yeni sadrazam Said Paşa'ya da şiddetle muhalefet ettiler.⁸¹²

Trablusgarp Savaşı ülke siyasetine de büyük etki etti. En önemli etkisi de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulması olmuştur. Bu Fırka'nın en önemli özelliği İttihat ve Terakki düşmanlığıdır. Trablusgarp Savaşı'nın etkisiyle ülkenin düştüğü bunalımı muhalefet kullanmak istemiştir. Hürriyet ve itilâf Fırkası bu ortamda gücünü artırmış ve İbrahim Hakkı Paşa için mecliste

⁸⁰⁹ M.M.Z.C., 3 Teşrin-i Evvel 1327, Dev.: I, İçt.Sen.: 4, İ.: 4, C.: I, s. 67-70.

⁸¹⁰ "Divân-ı Âli'ye Doğru", **Tanîn**, 15 Teşrin-i evvel 1327. (27 Teşrin-i evvel 1911).

⁸¹¹ Gazel, **a.g.e.**, s. 342.

⁸¹² Tunaya, **a.g.e.**, c. I, s. 273.

verilen önergeyi fırsat bilerek İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmayı hedeflemiştir.⁸¹³

Trablusgarp mebuslarının İbrahim Hakkı Paşa için verdikleri önerge İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ağır bir darbe olmuştu. Ayrıca Cemiyet'ten daha önce ayrılan mebuslar muhalefetle birleşerek yeni bir fırka, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı kurmuşlardı. Bu durum İttihat ve Terakki'nin meclisteki gücünün azalmasına yol açtı. İttihat ve Terakki bu durumdan kurtulmak için meclisin feshini istemişti. Meclisin feshini istemekle hem muhalefeti durdurmuş olacak hem de Divân-ı Âli'ye gönderilmek için hakkında önerge verilen İbrahim Hakkı Paşa kurtarılmış olacaktı.⁸¹⁴ İttihat ve Terakki'nin Meclisi Kanun-ı Esasi'nin 35. Maddesinin değiştirilmesi gerekiyordu. Daha önce bu madde ile padişah meclisi feshedebiliyordu. 1909'da yapılan bir değişiklikle meclisin feshi padişah'tan alınmış ve meclise verilmişti.⁸¹⁵ 1909'da İttihat ve Terakki kendi menfaatleri doğrultusunda nasıl bu maddeyi değiştirmiş ise bu sefer de yine kendi menfaatleri gereğince tekrar değiştirmek istedi.⁸¹⁶

İbrahim Hakkı Paşa'nın soruşturması devam ederken 18 Ocak 1912'de Meclis-i Meb'usan feshedildi. Meclisin feshedilmesiyle bu soruşturmada neticelenmemiştir. Soruşturmanın neticelenmemesi üzerine İbrahim Hakkı Paşa, 18 Mayıs 1912'de ikinci yasama dönemi açılınca bu sefer kendisi Meclise müracaat ederek soruşturmanın tekrar ele alınarak görüşülmesini ve bir sonuca bağlanmasını istemiştir.⁸¹⁷

İbrahim Hakkı Paşa Meclise verdiği dilekçenin özeti şöyledir:

Trablusgarp Mebusları Mahmut Naci ve Sadık Beyler tarafından sadrazamlığım sırasında istifa etmeme sebep olan Trablusgarp ve Bingazi'nin işgâlinde bana ve istifa eden Hey'et-i Vükelâ'ya bazı suçlamaları ihtiva eden bir önerge vermişlerdi. Bu önerge Meclis-i Meb'ûsân'da II. Şubede görüşülürken Meclis feshedilmişti.

⁸¹³ Şıvgın, **a.g.e.**, s. 54.

⁸¹⁴ Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 70.

⁸¹⁵ Şıvgın, **a.g.e.**, s. 55.

⁸¹⁶ Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, **a.g.e.**, s. 71.

⁸¹⁷ Gazel, **a.g.e.**, s. 343.

II. Şube uzun uzadıya incelemelerde bulunmuş hatta kabinde bulunan Dâhiliye Nâzırı Halil Bey ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'ya sorular sormuştu. Fakat soru sırası bana geldiği zaman Meclisin feshi vukubulmuştu.

Savaşta İtalyanların düştükleri zorluklar ve içine girdikleri sıkıntı ilk telaşın ne derecede abartıldığını göstermiştir. İtalya'nın medeniyet ve insaniyete karşı ayıp olan bu hareketi herkes tarafından görülmüş ve II. Şubenin Heyet-i Vükelâ'yı ithama sebep olacak maddeleri özenle incelemiştir. Bu inceleme kanunen değil bir kuruntuyla dahi itham olacak bir şey bulamadığı anlaşılmıştır. Önerge üzerine başlanan incelemenin tamamlanması gereklidir.

Gerek şahsımın gerekse o zaman ki nazırların alınları açıktır. Devlet ve millete hizmetten başka bir maksat takip etmedik. İdare ve hareketimi hakkında inceleme ve araştırmadan Allahın yardımıyla bir korkumuz yoktur.

Meclisin feshiyle yapılan incelemeler düşmüş olup, yeni bir şikâyet de olmadığından bu konuda sessiz kalınmadan, şahsım ve Heyet-i Vükelâ'nın Osmanlı vatandaşları nazarında hakikatin aydınlanması gerekir.

Bu konunun sessiz kalmayarak müzakere edilmesini ve mebuslarca hâsıl olacak kanaat her ne ise ona göre bir karar ve neticeye varılmasını Meclis-i Ali-i Meb'ûsân'dan gerek şahsım adına gerek arkadaşlarım adına istirham ediyorum.⁸¹⁸

İbrahim Hakkı Paşa'nın dilekçesini verdiği gün Kırkkilise Meb'ûsu Ömer Naci Bey ve 6 arkadaşı tarafından soruşturmanın devamını isteyen bir önerge verilmişti. İbrahim Hakkı Paşa'nın dilekçesi Meclis'te okuduğu zaman Ömer Naci Bey, bu dilekçeden haberi olmadığını fakat İbrahim Hakkı Paşa'nın dilekçesinde belirttiği üzere kendisi ve arkadaşlarının da konunun aydınlatılmasını suçlular varsa ortaya çıkarılmasını şayet herhangi bir suç yoksa da ortaya konulmasını istediklerini, konunun sürüncemede kalmamasını ifade etmiştir. Neticede soruşturmanın devam etmesi karara bağlanmış fakat bu sefer soruşturmanın hangi şube tarafından yürütüleceği

⁸¹⁸M.M.Z.C., 16 Mayıs 1328, Dev.: 2, İct.Sen.: 1, İ.: 8, C.: I, s. 134.

sorun olmuştur. Yapılan müzakereler sonunda mebuslar şube seçiminin kur'a ile belirlenmesini istemişler ve yapılan kur'a sonucunda III. Şube'ye çıkmıştır.⁸¹⁹

Fakat bütün bu gelişmelere rağmen İbrahim Hakkı Paşa'nın soruşturmasına devam edildiğine dair açıklama yapılmasına rağmen hiçbir zaman Meclis gündemine gelmemiştir.⁸²⁰

3.16. İBRAHİM HAKKI PAŞA'NIN SADRAZAMLIKTAN SONRA OSMANLI DEVLETİ ADINA İNGİLTERE İLE GÖRÜŞMELERDE BULUNMASI

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları sırasında düştüğü zor durum karşısında İngiltere, Basra Körfezi ve Irak ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nden bazı isteklerde bulunmaya başladı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bulunduğu kötü durumdan istifade etmek üzere Basra Körfezi ve Irakla ilgili isteklerini kabul ettirmek üzere baskılar yapmaya başladı ve bu İngiltere'nin bu baskıları karşısında 1913 senesi Şubat ayından itibaren Osmanlı-İngiliz görüşmeleri başladı.⁸²¹

Bu görüşmeler her iki devletin karşılıklı çıkarları doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, siyasi, askeri ve ekonomik alanda düştüğü kötü durumdan dolayı İngiltere'yi yanına çekerek bir ittifak yapmak istiyordu. İngiltere ise Basra Körfezi ve Irak'ta Almanya'nın etkililiğini kırmak için Basra Körfezi ve Irak'ta bazı çıkarlar alarak Hindistan'a giden yol üzerinde güvenli bir konumda olmak istiyordu.⁸²²

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarıyla düştüğü kötü durumdan İngiltere'nin desteğini alarak kurtulabileceği düşüncesi hükûmet çevrelerinde yer almıştı. 23 Ocak 1913 tarihinde hükûmeti tekrar ele geçiren İttihat ve Terakki bu politikayı uygun bulmuştu. İttihat ve Terakki'ye bu siyaseti uygun olduğunu ileri süren İbrahim Hakkı Paşa'dır. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre

⁸¹⁹ M.M.Z.C., 16 Mayıs 1328, Dev.: 2, İct.Sen.: 1, İ.: 8, C.: I, s. 135.

⁸²⁰ Gazel, a.g.e., s. 343.

⁸²¹ Uçarol, a.g.e., s. 451.

⁸²² Malhut, a.g.e., s. 177; Uçarol, a.g.e., s. 451.

İngiltere'nin yardımı alınmalı ve ayrıca İngiltere ile Almanya'nın ortaklaşa hareketleri sayesinde Osmanlı Devleti'ni koruyup kalkındıracağını söylüyordu.⁸²³

Osmanlı Devleti eğer İngiltere ile anlaşmayı başarabilirse ayrıca şu ekonomik yönleri de kazanmayı amaçlıyordu: Gümrüklerin artırılması, Gümrüklerde tarife usulünün kabul edilmesi, petrol, ispirto ve şeker satışının tekelleştirilmesi, yabancı postalarının kaldırılması, oktruvanın konabilmesi, kapitülasyonların hafifletilmesi ve İngiltere'nin ekonomik yardımının sağlanması.⁸²⁴

Osmanlı Hükûmeti bu ekonomik ve pürüzlü konuları çözümlmek üzere İbrahim Hakkı Paşa'yı İngiltere ile görüşmelerde bulunması için Londra'ya gönderdi. İbrahim Hakkı Paşa, 17 Şubat 1913 tarihinden itibaren Londra'da Sir Arthur Nicholson ve İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'le görüşmelerde bulundu.⁸²⁵ İbrahim Hakkı Paşa'nın İngilizlerle yaptığı görüşmeler Osmanlı kamuoyundan gizlendiği gibi kendiside görüşmelerde tamamen bağımsız hareket ederek İngiliz yetkililerle müzakerelerde buluyordu.⁸²⁶

İbrahim Hakkı Paşa iki ay kadar süren görüşmelerden sonra 6 Mayıs'ta Arthur Hirtzel ile aşağıdaki çeşitli konuları içeren bir taslak anlaşmayı parafe ettiler. Parafe edilen taslak anlaşmada şu konular yer almaktaydı: Osmanlı-İran Güney sınırı, Bağdat demiryolu, Kuveyt, El-Katar, Bahreyn adaları, Basra Körfezi kıyıları ve Şattü'l Arab. Görüldüğü gibi ele alınan konular İngiltere'nin menfaatlerini içeren ve Almanya'nın bölgedeki isteklerini, menfaatlerini engellemeye yöneliktir.⁸²⁷

İki taraf arasında ortaya konulan taslak anlaşmadan sonra görüşmeler bir süre daha devam etti. Bu sırada İbrahim Hakkı Paşa İngilizlere Osmanlı Hükûmetinin isteklerini ileri sürdü. İbrahim Hakkı Paşa, Basra Körfezi'nin İngiltere'ye bırakılmasını kabul etmekle birlikte, bu yerlerin sınırlarını

⁸²³ Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)", *DİA*, XXII. cilt, s. 312.

⁸²⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II.cilt III. Kısım, Ankara, TTK, 1991, s. 333.

⁸²⁵ Bayur, *a.g.e.*, II.cilt III. Kısım, s. 334.

⁸²⁶ Kurşun, *a.g.m.*, XXI. cilt, s. 312.

⁸²⁷ Bayur, *a.g.e.*, II.cilt III. Kısım, s. 335.

daraltmaya ve aynı zamanda İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne diğer devletlere karşılık destek vermesini istiyordu. Ayrıca gümrük vergilerinin % 11'den %15'e çıkarılmasını istedi.⁸²⁸

İbrahim Hakkı Paşa'nın İngilizlere, Osmanlı isteklerini bildiren 1ve 24 Mayıs 1913 tarihlerinde iki muhtıra vermiştir. Verilen muhtıralarda özetle şu isteklerde bulunuyordu. Gümrük vergilerinin % 15'e çıkarılması, İngiliz vatandaşlarından temettü vergisi alınması, Osmanlı topraklarında yer alan yabancı postahanelerle kapitülasyonların kaldırılması isteniyordu. İbrahim Hakkı Paşa'nın ileri sürdüğü bu isteklerden gümrük vergisinin artırılmasının İngilizlerin Mısır borçlanmasının yasaklanmasını padişah tarafından kaldırılması şartına bağlandı.⁸²⁹

İbrahim Hakkı Paşa'nın istekleri bazı değişiklikler ile 13 Haziran 1913 tarihinde İbrahim Hakkı Paşa ile İngiltere Dışişleri Müsteşarı Sir Louis Mallet tarafından parefe edilmiştir. Bu değişiklikler özetle şöyledir:

Temettüye ait maddenin yeri boş bırakılır. Postaneler konusu ise şöyle kabul edilmiştir: Postahanelerin kaldırılması gerçekleşinceye kadar İngiltere Osmanlı pullarının itiraz etmeyecektir. Ancak diğer devletlerde bunu kabul etmeleri gerekir. Kapitülasyonlara konusu ise şöyle yazılmıştır: Osmanlı adliyesinde yapılacak ıslahâtı bekleyerek kapitülasyonların kaldırılması zamanının gelmediği ancak diğer devletler oybirliği ile kabul ederlerse İngiltere'de mevcut kapitülasyon uygulamasını iyileştirmek için temsilci göndermeye hazırdır.⁸³⁰

Osmanlı Hükûmeti 08 Haziran 1913 tarihinde İbrahim Hakkı Paşa'ya İngiltere ile antlaşma imzalama izni veriyordu.⁸³¹ Yapılan müzakereler sonunda İbrahim Hakkı Paşa, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile 29 Temmuz 1913'te beş antlaşmaya imza attı.⁸³² İmzalanan bu beş antlaşmada, Basra Körfezi ve çevresinde Osmanlı-İngiliz nüfuz alanlarının belirlenmesi, Şattü'l Arap'ta gemi işletmesi düzenlenmesi, Dicle ve Fırat Nehirlerinde

⁸²⁸ Uçarol, **a.g.e.**, s. 452.

⁸²⁹ Kurşun, **a.g.m.**, XXII. cilt, s. 312.

⁸³⁰ Bayur, **a.g.e.**, II.cilt III. Kısım, s. 338.

⁸³¹ **HR.SYS.**, Dosya: 113, Gömlek no: 6.

⁸³² Kurşun, **a.g.m.**, XXII. cilt, s. 312.

İngiltere'ye gemi işletme imtiyazının verilmesi, Osmanlı-İran Güney sınırlarının belirlenmesi, Osmanlı gümrük gelirlerinin arttırılması, yabancı postahaneler ve kapitülasyonlara ait konular yer almaktaydı.⁸³³

Ancak İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya gönderdiği notada, Bağdat Demiryolu ve Irak Petrol imtiyazıyla ilgili problemlerin çözülmesi gerektiğini ve bu sebeple antlaşmaların gizli kalması gerektiğini iletti. Buna karşılık Tevfik Paşa da İbrahim Hakkı Paşa'nın –ileri sürülen şartlar sürdüğü müddetçe antlaşmaların yürürlüğe girmeyeceği, ne zaman ileri sürülen bu şartlar İngiltere tarafından geri çekilirse o zaman antlaşmaların uygulanma safhasına girecektir.- şeklindeki yanıtını Edward Grey'e bildirdi.⁸³⁴

29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanan bu antlaşma ile İngiltere, Osmanlı Hükûmeti'nin isteklerini olumlu yaklaşmış görünse de diğer devletlerin kabulü şartına bağlı olduğu için, Bâbîâli fiili bir şey elde etmiş olmuyordu.⁸³⁵

İbrahim Hakkı Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa'ya telkin ettiği İngiltere-Almanya arasındaki yakınlaşma politikası Osmanlı Devleti'ne aleyhine dönmüştü. Bağdat demiryolu projesinin ortaya çıkardı problemleri çözmek için İngiltere ve Almanya Bâbîâli'ye ekonomik, siyasi ve manevi baskı yapmalarına yol açmıştı. İngiltere ve Almanya'nın bı şekilde yakınlaşması İbrahim Hakkı Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin yararı olacağına dâir düşüncelerini boşa çıkarmış oluyordu. İngiltere ile Almanya'nın bu yakınlaşmasını Osmanlı Devleti görmezlikten gelmişti.⁸³⁶

Osmanlı Devleti aleyhinde olan bu gelişmeler I. Dünya Savaşının çıkması ile uygulanma fırsatı elde edemedi ve Bâbîâli bu ağır şartları uygulanmaktan kurtulmuş oluyordu. Hükûmet İbrahim Hakkı Paşa'yı geri çağırarak taraflar arasında imzalanan antlaşmalar onaylanmadı ve böylece İbrahim Hakkı Paşa'nın Osmanlı Devleti için faydalı olacağı düşüncesiyle

⁸³³ Uçarol, **a.g.e.**, s. 452; Kurşun, **a.g.m.**, XXII. cilt, s. 312.

⁸³⁴ Elmacı, **a.g.e.**, s. 46.

⁸³⁵ Akşin, **a.g.e.**, s. 232.

⁸³⁶ Bayur, **a.g.e.**, II. cilt, III. kısım, s. 477; Kadri, **a.g.e.**, s. 171.

imzaladığı fakat esasında Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olan bu antlaşmalar yürürlüğe girmemiş oldu.⁸³⁷

⁸³⁷ Kurşun, **a.g.m.**, s. 313.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

4.1. İBRAHİM HAKKI PAŞA’NIN İLMÎ KİŞİLİĞİ

İbrahim Hakkı Paşa son dönem Osmanlı Devleti’nde ilmi yönden en donanımlı devlet adamlarından biri olarak göze çarpmaktadır. Dönemin üniversite hocalığından sadrazamlığa kadar yükselmiş, kısacası devletin bütün kademelerinde görev almış bir kişidir. İsmail Hami Danişmend’in dediği gibi “*Mekteb-i Mülkiye’den mezun olmuş yegân sadrazam, İbrahim Hakkı Paşa’dır.*”⁸³⁸

İbrahim Hakkı Paşa, Mekteb-i Mülkiye’den mezun olduktan sonra devlet memuriyetine atandığı halde hukuk ve tarih ilmi sahasında bilgisini artırmak için çalışmalarına devam etmiştir. Özellikle yabancı dil bilgisi geliştirmek üzere çalışmalarını devam ettirmiştir. Süleyman El Bestani, “*kendilerinde tahsil-i ilm ve maarifete olan heves ve inhimâk diploma almakla son bulmadığını*” belirterek ilmi çalışmalarına devam etmiş⁸³⁹ ve aynı zamanda yabancı dile olan merakından dolayı Fransızcasını ilerletmekle yetinmeyip İngilizce de öğrenmiştir.⁸⁴⁰ İbrahim Hakkı Paşa, Fransızca ile birlikte “*Arapça, Farsça, dillerini mükemmelen bildiği gibi İngilizceyi okuyup yazıyor, İtalyanca söyleyebiliyor ve Almancaya da vakıf*” idi.⁸⁴¹

İbrahim Hakkı Paşa’yı yakından tanıyan Ahmet Reşit Bey, Paşa’nın Fransızca bilgisinin yüksekliğini şöyle anlatmaktadır; “*Millettaşlarımız içinde Hakkı Paşa kadar fasâhat ve zarâfetle Fransızca söyleyenlere tesâdüf etmedim. Fakat Fransızca muharrerat-ı siyasiyede mubahatat-ı ilmiyede kalemini onun kadar ehliyet ve dirâyetle kullanan, en müşkül bahis ve cidâlde*

⁸³⁸ Danişmend, **a.g.e.**, c., V, s.99.

⁸³⁹ “Hakkı Beyefendi Hazretleri”, **Chicago Sergisi**, Chicago, 1 Haziran 1893, s.14.

⁸⁴⁰ Gövsa, İbrahim Alaettin; **Meşhur Adamlar Hayatları ve Eserleri**, İstanbul, 1933–1935, s. 648.

⁸⁴¹ “Tercüme-i Hal”, **Sabah**, 21 Kanûn-ı evvel 1325; İbrahim Hakkı Paşa’nın birkaç yabancı dil bilmesi, Saray mütercimliğine getirilmesine vesile olmuştur. Saraya mütercim olarak atandıktan sonra çevirdiği kitaplar arasında Abdülhamit’in çok sevdiği romanlar, özellikle polis romanları da vardır. Bkz. Tunaya, **a.g.e.**, III. c., s. 97.

husûsî iskât ve ilzâma muvaffık olanı ne gördüm ne de işittim. Hakkı Paşa bilhassa nîm resmî(yarı resmi) muharrerât ki kalemin daha serbest acelesine müsâîd bir zemindedir, onda kemâliyle muvaffık olurdu.”⁸⁴²

Halit Ziya, İbrahim Hakkı Paşa’nın çalışma azmini ilme olan yatkınlığını ve çalışmasını büyük bir zevk ile yaptığını hayranlıkla anlatmaktadır; *“Onun bütün ömrü okumakla, çalışmakla, durmadan, dinlenmeden kafasının servetini artırmakla geçirdi. Evindeki kitap odası yığın yığın dolu idi. Onun sönmek bilmeyen bir ateşi vardı; çalışmak. Onu sadareti esnasında kaç kere yazı odasında, bir kaç kere de Meclis-i Meb’ûsân kürsüsünde çalışırken gördüm ve dinledim. Kalabalık evrâk arasında bir dolaşışı, içinde sermaye alınacak olanları öyle bir ayırış, kısa bir göz gezdirmekle derhal yazıların lübbünü öyle bir emişi vardı ki bu ancak pek çabuk işleyen bir intikal hassasıyla ve muhakkak Babîâli hukuk Müşâvirliğinde edinilmiş alışkanlık ile mümkün olabilirdi.”⁸⁴³* Ahmet Reşit Bey, Paşa’nın yazılarında birçok yazım hataları görüldüğünü, bu hataların dilbilgisi eksikliğinden değil seri yazmasından meydana geldiğini ve yazıları daha sonra tekrar gözden geçirmemesine bağlar; *“Paşa’nın Türkçe yazılarına kavâid-i lisaniyye nokta-i nazarından bakılınca tenkide layık şeyler görülmez değildir. Bu da paşa’nın kavâid-i lisâniyyece noksan vukûfundan değil, fakat pek seri yazmakla ve yazdığını lisân-ı nokta-i nazarından ıslâh ve tezyin için tekrar okumağa lüzûm görmemesinden ileri gelirdi.”⁸⁴⁴*

İbrahim Hakkı Paşa, 1886’da Mekteb-i Hukûk’ta Hukûk-ı İdâre ve Tarih dersleri, 1888’de Hamidiye Ticaret Mektebi’nde Hukûk-ı Ticaret derslerini verdi. Mekteb-i Hukûk ve Hamidiye Ticaret Mektebi’nde ders vermeye başlamasıyla birlikte hukuk ve tarih konuları başta olmak üzere çeşitli kitaplar yayımlamaya başladı. Bu eserler daha çok ders kitapları mahiyetindeydi. Ders kitabı olarak yayınlanmasına rağmen hukuk alanında neredeyse hiçbir Osmanlıca eserin olmadığı bir zamanda büyük bir önem taşımaktaydı. Bu

⁸⁴² Ahmet Reşid, **a.g.m.**, s. 103-106.

⁸⁴³ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 170.

⁸⁴⁴ Ahmet Reşid, **a.g.m.**, s. 103-106.

sebeple bu eser yalnız öğrencilerinin değil genel Osmanlı okurlarının da takdirini topladı.⁸⁴⁵

İbrahim Hakkı Paşa'nın derslerini takip eden öğrencileri ve onun hocalığını yakında bilenler, İbrahim Hakkı Paşa'nın öğrencileri sıkmadan gayet akıcı bir şekilde derslerini verirdi. Ahmet Reşit Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın ders işleyişi şöyle anlatmaktadır;

*“Hakkı Bey yalnız mebhas başlarını bir kâğıda bir kaç kelime ile kayıt eder ve dersini gerçekten müstesna bir talâkatla takrir ederdi. Takrirlerini aynen zabta çalışanlar muvafık olamazlardı, fakat telhisen ve mealen zabt edenler başka başka kelime ve tabirlerle vaki olan tekrarlardan bil-istifade yazdıklarını tashih ve ikmâl ederlerdi. –Teessüf olunur ki bütün bu notlar neşredilip de faideleri ta'mim olunamadı.- İrad ettiği misâller hüsn-i intihab olundukları için hatırdan kalır ve mevzuun hatırdan kalmasına da yardım ıderdi.”*⁸⁴⁶

Mekteb-i Hukûk'ta çalıntı bilgiler ile kitap yazan hocaların bulunması, bu hocaların cahil cesareti ile derslere girmesi öğrencilerin dikkatinden kaçmazdı. Öğrenciler önceden hazırladıkları sorularla hocaları sıkıştırırlardı. İbrahim Hakkı Paşa ise öğrencilerin hiçbir sorusunu cevapsız bırakmazdı. Kötü hocaların derslerinden başarısız sınıfta kalan öğrenciler, İbrahim Hakkı Paşa'nın notlarından çalışarak sınavları veriyorlardı.⁸⁴⁷

Mekteb-i Hukûk'ta derslerde gelişigüzel konuşmak tehlikeli idi. Çünkü hesapsız söylenen bir söz, jurnalciler tarafından saraya hemen iletilirdi. İbrahim Hakkı Paşa'nın jurnallere maruz kalmamasını Ahmet Reşit Bey şöyle anlatır;

“Talebe arasında “jurnalciler” vardı. Hakkı Bey a'lâ bir jurnal zemini teşkil edebilecek sözleri çok defa ağızdan kaçırırdı. Fakat bu kabilden sözlerin vehâmetini derhal idrâk eder, te'vilde muvaffık olurdu. Mektep yazıcıların şerrinden Hakkı Bey işte bir taraftan zekâsı fevkalâde fetâneti

⁸⁴⁵ Findley, **a.g.e.**, s. 210.

⁸⁴⁶ Ahmet Reşid, **a.g.m.**, s. 103-106.

⁸⁴⁷ Ahmed Reşid, **a.g.m.**, s.103-106.

diğer cihetten Abdülhamid'in kendisini zararsız bilmiş olması sayesinde kurtulur, giderdi.”⁸⁴⁸

Tarih ve hukuk dersleri hocalığında bulunurken diğer taraftan da çeşitli konularda layihalar hazırlamıştır. 1890'da “1877 Tarihli Dersaadet Belediye Kanunu” ile ilgili olarak bir layiha hazırlamış ve Belediye Kanununda gördüğü eksiklikleri ve bunlarla ilgili çeşitli çözüm önerilerde bulunmuştur.⁸⁴⁹ İbrahim Hakkı Paşa'nın yayınladığı eserlerinin en iyileri hukuk kitaplarıdır. Hukuk kitaplarını kendi eğitiminden ve yararlandığı Fransız hukuk araştırmalarını düzenlemesi doğrultusunda kaleme almıştır. Bu eserler bireyleri ilgilendiren özel hukukun tersine, daha çok devleti ilgilendiren kamu hukuku alanına aittir.⁸⁵⁰

İbrahim Hakkı Paşa'nın tarih ve devletler hukuku bilgisinin yanısıra birkaç yabancı dil bilmesi sebebiyle 1893 tarihinde Amerika'nın Chicago şehrinde düzenlenen uluslararası Chicago Fuarına Osmanlı Devleti'ni temsilen görevlendirilmesini sağlamıştır.⁸⁵¹ İbrahim Hakkı Paşa Chicago'da bulunduğu sırada Chicago'nun bir fiziki haritasını çizmiştir. Ayrıca Chicago Uluslararası Hakem Heyeti tarafından kendisine Uluslararası Devletler Hukuku alanında yaptığı çalışmalardan dolayı bir takdirname verilmişti.

1898 tarihinde İtalyan Hükûmeti Roma'da “*Anarşistlere Karşı Cemi'yyet-i Beşeriyeyi Müdafaa İçün Beyne'd-düvel Konferansı*” adı altında bir konferans düzenlenmiştir.⁸⁵² Uluslar arası bu konferansa Osmanlı Devleti'ni temsilen yine devletler hukuku alanındaki bilgisinden dolayı Babıâli Hukuk Müşâvirlerisıfatıyla İbrahim Hakkı (Paşa) Bey ile birlikte Nuri Bey katılmışlardır.⁸⁵³

⁸⁴⁸ İbrahim Hakkı Paşa, Abdülhamid döneminde Hukûk Müşâviri olarak çalışırken kendisinin takip ettiği yolu şöyle açıklar: “Devr-i hamidiyede jurnalcilik edemezdim. Nitekim ihtilalcilikte istemezdim. Fakat Hukûk Müşâvirliğiyle Hey'et-i Vükelâyı mümkün olduğu kadar salim reylere sevk etmek ve Mekteb-i Hukûkta muallimlikle gençlere iyi fikirler neşr etmek hoşuma giderdi. Bu da bir nevi isyan idi. Fakat: “ ne zorba ol asıl, ne yavaş ol basıl” darb-ı meselimizin tecviz ettiği dereceyi geçmezdi. İşte niyet bu idi. Fiilen ne yapılabildi? Orasını bilmem.” Bkz: Ahmed Reşid, **a.g.m.**, s.103-106.

⁸⁴⁹ **BOA, YEE**, 07.15,7.

⁸⁵⁰ Findley, **a.g.e.**, s. 215.

⁸⁵¹ **BOA. DH. DAİD**, Dosya no:0183, Gömlek no: 0100.

⁸⁵² **BOA. YA. HUS**, Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

⁸⁵³ **BOA. BEO**, Dosya no: 1229 Gömlek no: 92126.

İbrahim Hakkı Paşa'nın idarî ve ilmî alanda etkin olduğu Osmanlı Devleti'nin son döneminde liberal ve hürriyetçi kişiliği ile Batı kültürünü kavramış bir şahsiyetti. İbrahim Hakkı Paşa'nın nazırlık ve sadrazamlık yaptığı II. Meşrûtiyet, fikir olarak Osmancılık, İslamcılık ve Türkçülük düşüncelerini temel almıştı. İslamcılık düşüncesi açısından Mısırlı Prens Said Halim Paşa itibar görürken, İbrahim Hakkı Paşa'nın liberal ve batıcı yönleri onun Müslümanlık düşüncesinin dikkate alınmamasına sebep olmuştu. Hatta İbrahim Hakkı Paşa Avrupa'da şapka giyiyor diye tenkit edenlere; "Şapka ile Müslümanlığın ne alâkası var?" diyerek, o dönem düşüncelerine cesaretle karşılık veriyordu.⁸⁵⁴

İbrahim Hakkı Paşa dindar bir insan değildi. Kitapları son derece laik bir bakış açısını ortaya koymaktadır. Fakat İslam hukukuna ve bu hukukun Kur'an ve hadislerdeki esaslarına ilişkin açıklamalar getirdiğinde hiçbir dindarın karşı çıkamayacağı kadar konuya hâkimdi.⁸⁵⁵

İbrahim Hakkı Paşa İslamiyet hakkındaki görüşlerini ölümünden kısa bir süre önce İstanbul'da İbnülemin Mahmut Kemal'e verdiği mülakat, yaşayışı ve liberal düşünceleri sebebiyle şiddetli eleştirilere maruz kalan Paşa'nın İslamiyet'e bakışı açısından önemlidir.

İbnülemin Mahmut Kemal, yeni çıkaracağı dergiye bir yazı veya görüş almak üzere İbrahim Hakkı Paşa'nın kaldığı Pera Palas'ta bir görüşme yapar.

İbnülemin Mahmut Kemal, çıkaracağı dergiyi İbrahim Hakkı Paşa'ya gösterir, İbrahim Hakkı Paşa, dergide yazıları olan Prens Said Halim Paşa ve Musa Kâzım Efendi'lerin yazılarını okur. Musa Kâzım Efendi'nin yazısını şöyle değerlendirir;

*"Lâkin bu cümle, hicret tavsiye ediyor. Ben olsam şöyle yazardım: "İslâmiyyet, insaniyyet için tebliğ olunmuş bir dindir. Dini İslâm'ınhâkim olması arzu olunan her yer, İslâm'ın vatanıdır."*⁸⁵⁶

Daha sonra İbrahim Hakkı Paşa İslâmiyet hakkında konuşmasına devam ederek, İslâm'ın evrensel bir din olduğunu belli bir topluma

⁸⁵⁴ Kutay, a.g.e., XVI. c., s. 9681.

⁸⁵⁵ Findley, a.g.e., s. 221.

⁸⁵⁶ İnal, a.g.e., s. 1797.

gelmediğini, bu sebeple İslâmiyetin toplumların adet ve geleneklerine karşı yumuşak davrandığını belirtir.

“Din-i İslâm, Museviyyet ve Nasraniyyet gibi bir kavme aid değildir. Bütün kâinata mahsus bir dini âlidir. Çünkü alâstikiyyeti havidir, her milletin ahlâk ve emzicesine tevafuk edebilir. Fakat buradaki Müslümanlar bilfarz Berlin’deki Müslümanı bir görmek arzusunda bulunmamalıdır, zira bu kabil olmaz. Ümit eder misiniz ki Avrupa’da kadınlar bundan sonra tesettür etsinler. İşte bu kabil şeyleri hoş görmek lâzımdır.”⁸⁵⁷

İbrahim Hakkı Paşa’ya göre, İslam’ın bütün dünyaya bütün insanlığa gelmesine rağmen bütün dünyaya yayılamamasının sebebi İslâm’ın kendisi değil, Müslümanların yaşayış ve uygulamalarındaki yanlışlıklara bağlamaktadır;

“Din-i İslâm’ın kâinata intişar edememesine yine Müslimler sebebedir. Çünkü neşr etmenin yolunu bilmiyoruz. Her şeyde müşkülât çıkarıyoruz. Ben, sofu bir âdem değilim. Kendimce pek çok günahım vardır. Beş vakit namaz kılamıyorum. Fakat günde yirmi defa Cenab-ı Hakka rabt kalb ediyorum. Kimsenin hakkını gasb etmiyorum. Üstümde kul hakkı yoktur. Allah, kendi hakkını af buyurur amma kulun hakkını afv etmez.”⁸⁵⁸

İbrahim Hakkı Paşa, Müslümanların şekle önem verdiklerini, İslâm’ı şekle indirdiklerini belirterek, kendisi ile ilgili bir örnek verir:

“Makam-ı sadarette bulunduğum esnada Meclisi Meb’ûsân’da bazı hocalar “sadrizam paşa, Avrupa’da şapka giymiş” demişler. O vakit Zöhrap, bana “siz bu hocalardan daha mütedeyyinsiniz” demişti. Berlin’de daima şapka giyiyorum. Şapka, mucib-i küfür müdür? Müslim Arapzürrai (çiftçi) hala hasırlı şapka giyiyorlar. Acaba kâfir mi oluyorlar, kıyafetin imana ne te’siri vardır? İman, kalbdedir. Müslümanlık kelime-i şahadetten ibarettir. Cenab-ı Hakkın vahdaniyetini ve Hazret-i Muhammed’in kâinata mebus bir nebi-i âzam olduğunu tasdik etmektir. Esas budur, ibadat ve taât bunun fûru’dur. Müslimim diyen, Müslim görünen bir âdemi, ameldeki kusurundan dolayı

⁸⁵⁷ İnal, a.g.e., s. 1797.

⁸⁵⁸ İnal, a.g.e., s. 1797.

teşni' etmemelidir. Fikrini tenvire himmet eylemelidir. Neuzü billâh şu memleketin halkı nasraniyyiz deseler ne yapacağız?”⁸⁵⁹

Daha sonra dini yaklaşımların önemini vurgular:

“Vaktiyle Ural Dağlarında Tatar cinsinden bir kavim vardı ki esasen Müslim idiler. Sonra Moskoflar, bunları irtidat ettirdiler. İsimleri Müslim olduğu halde kiliseye giderlerdi. Bilâhare hem cinsleri olan Tatarlar, bunlarla ihtilât ede ede zihinlerini tenvir ettiler. Günün birinde hepsi yeniden Müslim oldular. Ruslar, pek çok uğraştılar, bir şey yapamadılar. Biz de istavrilere bir şey yapamadık, pekiyi bilirsiniz.

Bir zaman Moskoflar, kabul-i İslâm edeceklerdi. Yalnız şarap ile domuz etinden vaz geçmeyeceklerini söylediler. Kırım müftileri, bu şartla İslâmlıklarını kabul etmek caiz olamayacağını beyan eylediler. Âdetin birden bire terkî pek müşkildir, belki muhaldir. Moskoflar da âdetlerini terk edemediklerinden kâfir olarak kaldılar. Hâlâ ehl-i islâmı mahv etmekle uğraşıyorlar. Bu, iyi mi oldu?”⁸⁶⁰

İbrahim Hakkı Paşa, Hazreti Peygamber zamanında Yemen valisinin halkın gelenek ve göreneklerine karşı tavizsiz tutumu üzerine halkın isyan etmesinden dolayı Yemen'e bir başka valiyi gönderirken, valiye söylediği zorlaştırmayınız, kolaylaştırınız” sözünü hatırlatır:

“Zaman-ı risalette Yemen'e bir vali izam buyruldu. Ahaliyi âdetlerini terke ve beş vakit namaza mecbur ederdi. Onlar da isyan ettiler. Peygamber Efendimiz, diğer bir zatı gönderdiler ve “tas'ib etmeyiniz, teshil ediniz” buyurdular.

İslâmiyyetin intişarı için teshil (kolaylık) lâzımdır. Müslimim diyen müslimdir. Biz zahire hükm ederiz. Batını Allah, bilir.”⁸⁶¹

İbrahim Hakkı Paşa 1886 tarihinde Mekteb-i Hukuk'ta başladığı hocalık görevi süresince ders notlarından oluşan kitaplar yazmıştır. Ayrıca çeşitli konular hakkında lâyhalar hazırlamıştır.

⁸⁵⁹ İnal, a.g.e., s. 1798.

⁸⁶⁰ İnal, a.g.e., s. 1798.

⁸⁶¹ İnal, a.g.e., s. 1798.

4.2. İBRAHİM HAKKI PAŞA TARAFINDAN KALEME ALINMIŞ ESERLER

İbrahim Hakkı Paşa'nın bu kitapları başta İslâm tarihi olmak üzere genel tarih, hukuk, devletler hukuku ve idare hukuk alanlarında oluşmaktadır.

İbrahim Hakkı Paşa, Babîâli Hukuk Müşâvirliği ve Mekteb-i Hukuk'ta hocalık yapmasından dolayı çalışmaları daha çok hukuk alanında olmuştur. Bu çalışmalar daha çok kamu hukukunun devletçe yönlendirilen alanlarıyla sınırlı kalmıştır. Sultan II. Abdülhamit döneminde tartışılmasına izin verilen kamu hukuku ile özel hukuk arasında yer alan ceza hukuku ile ilgilenmiş, Abdülhamit döneminin tehlikeli bir alan olan anayasa hukuku üzerinde pek durmamıştır.⁸⁶² İbrahim Hakkı Paşa'nın kaleme aldığı kitapları şunlardır:

Medhal-i Hukûk-ı Beyneddüvel, İstanbul 1303 (1887), Tarih-i Hukûk-ı Beyneddüvel, İstanbul 1303 (1887), Tarih-i Umûmi (3 Cilt), İstanbul 1305 (1889), Küçük Osmanlı Tarihi 1305 (1890), Hukûk-ı İdâre 2 Cilt, İstanbul 1308 (1892), Muhtasar İslâm Tarihi, İstanbul 1308 (1892), Mukaddime-i İlm-i Hukûk, İstanbul 1319 (1903).

4.2.1. Medhal-i Hukûk-ı Beyneddüvel

İbrahim Hakkı Paşa'nın bu kitabı, 1303 (1887) tarihinde Maârif Nezâreti'nin verdiği izinle İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaası tarafından basılmıştır.

Bu kitap, devletler hukûku üzerine yazacağı kitabının birincisidir. İbrahim Hakkı Paşa, devletler hukukunun siyaset biliminin en önemlisi olduğunu vurgulamaktadır. Siyaset bilimi içerisinde önemli bir yere sahip olan devletler hukûkunun ülkemizde yeterli yayın olmadığını hatta okullarda ders olarak da yakın zamanda verilmeye başlandığı ifade eder. Bu sebeple ülkemizde bu alanda çok az sayıda kitap olduğunu söyler. Kendi kitabının yayınladığı zamana kadar neşredilen kitapları zikreder. Bu kitaplar; *“Rıf’at Bey Efendi’nin Fodere’den tercüme eyledikleri hukûk kitabıyla, Baron Escbalhta Ottokar’ın El-vaib matbaası vasıtasıyla meydan-ı intişâra çıkarılan*

⁸⁶² Findley, a.g.e., s. 215.

Hukûk-ı Mîlî nam eserinden ve devletlû Hasan Fehmi Paşa hazretlerinin telhis-i hukûk-ı düvel ismindeki tasnif-i nefis âlileriyle, saadetlû Said Bey Efendi hazretlerinin neşr buyurdıkları Hukûk-ı Düvel kitab-ı mücmelinden ve bir iki küçücük risaleden ibaret kalır.”

İbrahim Hakkı Paşa'ya göre yayınlanmış olan bu eserlerin ya kısa bilgiler içerdiği ya da okullarda ders kitabı olarak okutulmak için kaleme alındığı belirtir. Bu sebeple bu kitapların devletler hukuku ile ilgilenenler için yeterli olmayacağı görüşündedir. Ülkemizde devletler hukuku alından yeterli eser görmediği için bu eserini ve daha sonra kaleme alacağı diğer eserini bu sebeple kaleme aldığını belirtir.⁸⁶³

Medhal-i Hukûk-ı Beyneddüvel 136 sayfadan oluşmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa kitabını dört bölüme ayırmış ve şu konu başlıklarına ayırmıştır:

Birinci bölümde hukuk bilimi hakkında bilgi verdikten sonra “İlm-i hukukun bölümlerini ele alır. İbrahim Hakkı Paşa, İnsanların sahip olduğu akıl, hikmet ve yaşayışında hür olmasından dolayı diğer canlılardan ayrıldığı söyler. İnsanın akıllını kullanarak hür olarak hareket etmesi onun diğer insanların hakkı ve hukukunu ihlal etmesi anlamına gelmeyeceğini bu sebeple insanlar arasında ilişkileri belirlemek üzere manevi kurallar (İlm-i Ahlâk) ve İlm-i Hukuk'un ortaya çıktığını belirtir.⁸⁶⁴

İbrahim Hakkı Paşa, hukukun iki kısma ayrıldığını birincisinin özel hukuk (Hukûk-ı Husûsiyye, Droit Prive) ve diğerinin devletin doğrudan doğruya alakadar olduğu genel hukuk (Hukûk-ı Umûmiyye, Droit Pudlic) olarak adlandırıldığı söyler. Genel hukukun devletle fert arasındaki ilişkisini belirleyen kısmına Hukûk-ı Umûmiyye-i Dahiliyye (Droit Pudlic Interne) ve devletlerarasında savaş ve barış zamanlarında meydana gelen siyasi ve ticari gibi ilişkilerden meydana gelen hukuka ise Hukûk-ı Umûmiyye-i Hariciyye (Droit Pudlic Externe)'dir.⁸⁶⁵

Daha sonra Hukûk-ı Umûmiyye-i Dâhiliyye üç alt bölümden oluştuğunu belirtir. Bunlardan birincisi Hukûk-ı Meşrûta veya Siyasiye (Droit

⁸⁶³ İbrahim Hakkı(Paşa), **Medahl-i Hukûk-ı Beyneddüvel**, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, s.3-4.

⁸⁶⁴ İbrahim Hakkı(Paşa), **a.g.e.**,s. 3-5.

⁸⁶⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**,s. 7

Consitutionel ou Politiguc), ikincisi Hukûk-ı İdâre (Droit Administratif) ve üçüncüsü Hukûk-ı Cezâiyye (Cezâ Hukûku, Droit Penal)'dir. Hukûk-ı Umûmiyye-i Hariciyye'nin ise Hukûk-ı Beyneddüvel(Droit International ou des gens)'dir.⁸⁶⁶

İbrahim Hakkı Paşa, hukukun kısımlarını bahsettikten sonra İlm-i Ahlâk ve Hukûk-ı Tabîiyye başlığı altında ahlak ile hukûk arasındaki ilişkiyi açıklar.⁸⁶⁷

Birinci bölümün diğer konuları ise Hukûk-ı Tabîiyye (doğal hukuk) ve Hukûk-ı Mevzûa (pozitif hukuk), Hukûk-ı Tabîiyye ve Hukûk-ı Beyneddüvel (Devletler Hukuku), Hukûk-ı Husûsiyye (Özel Hukuk), Hukûk-ı Umûmiyye (Genel Hukuk)'dir.

İbrahim Hakkı Paşa, ikinci bölümde devletler hukukunun ta'rifini ele alır. Ona göre Devletler hukuku'nun tarifini kısa ve basitçe şöyle ifade etmektedir: *“Düvel-i muhtelifi beyninde gerek harb ve gerek sulh zamanlarında riâyât ve icrâsı lâzım olan usûl-ı hukûkiyyeden bahistir.”*⁸⁶⁸

İbrahim Hakkı Paşa, Hukûk-ı Beyneddüvel'in Taksiminde ilim adamların farklı görüşlerde olduklarını söyler. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre nasıl insanlara akıl ve hikmet ile uymaları gereken hak ve görevleri varsa, aynı şekilde milletlerin de uymaları gereken hak ve görevlerin olduğunu belirtir. İşte milletlerin uymaları gereken kurallara Hukuk-ı Tabiyye-i Düvel denir. Bunun yanı sıra bir de Hukûk-ı Mevzûa-i Düvel vardır. Bu ise, devletlerarasında kurulan ilişkiler ve uygulamalardan meydana gelen sözleşmeleri içeren hukuktur. İbrahim Hakkı Paşa, Hukûk-ı Tabiyye-i Düvel'in zamana ve duruma göre değişebileceğini belirtir. Bu sebeple Hukûk-ı Tabiyye-i Düvel, Aristo'nun İlm-i Siyaset ve Eflatun'un Kavânin ve Cumhuriyet adlı eserlerinde belirttiği gibi hukuk ilmiyle birlikte felsefenin de birer mühim konusu haline getirildiğini söyler.⁸⁶⁹

İbrahim Hakkı Paşa bazı yazarların Hukûk-ı Tabiyye-i Düvel'i “Lâzıma”- “Zarurûriye” (Necessaire) ve diğerine “Keyfiyye” (Arbitraire) olarak

⁸⁶⁶ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**,s. 7

⁸⁶⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**,s. 13-20.

⁸⁶⁸ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**,s. 49.

⁸⁶⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**,s. 53.

adlandırdıklarını belirtir. Yazar Groçeus, Hukûk-ı Tabiiye-i Düvel'in milletlerin işlerinin hukuk kanunlarına uymalarından ziyade hakkaniyet ve adalete uymalarına yardım ettiğini ve buna Hukûk-ı Vicdaniye (İnterne), dâhiliye ve diğerine Hukûk-ı Zâhire (Externe), hariciye ismini vermiştir. İbrahim Hakkı Paşa, Groçeus'un ilkinde felsefi (Philosophique) yani Hukûk-ı Hikme ismiyle adlandırılmasının uygun olacağını söyler. Bunların bir sözleşme ile olmayıp çok eskiden beri ortaya çıkmış kurallardır. Buna bazı yazarların İbtidaiyye (Absolu ou Primitif) ve Hukûk-ı Mevzua ve Ameliye (Pratique et secondaire) kelimeleriyle açıklamıştır.⁸⁷⁰

Hukûk-ı Mevzua-i Düvel'e gelince, değiştirme ve bozma uygun görülürse devletler zimmen veyahut açıkça bunu yapabileceklerini söylemektedir. Eğer zimmen yani bir âdet ve teamülden oluşursa buna Örfiyye (Coutumier), bir sözleşmeye dayanarak yapılırsa buna geleneksel (Conventionnel) Hukûk-ı Ahdiye denileceğini belirtir.⁸⁷¹

İbrahim Hakkı Paşa, Hukûk-ı Beyneddüvel'in Esası hakkında çeşitli görüşler olduğunu söyler. Her ilim adamının kendi ilmi bakış açısına göre devletler hukukunun esasını ortaya koyduklarını belirtir. Grotius, Hukûk-ı Tabiiye olarak ele almaktadır. Grotius'a göre; *"Hukûk-ı Tabiiye bize akıl ve hikmetin gösterdiği bir kaide olup bir hareket -muvâffık akl-ı tabiat olup olmamasına göre- ahlakça ma'yub veya memduh olduğunu ve binaenaleyh fâil-i tabiat olan Cenab-ı Hak tarafından nehy ve emr eylediğini gösterir. Bu kaidenin aid olduğu işler ya mecburu'l icra veyahut menhî olup bu vechile Hak Teâle tarafından emr ve nehy olunmaları lâbdır."*⁸⁷²

İbrahim Hakkı Paşa, daha sonra devletler hukukun var olmasını açıklar. Bazı yazarların devlet hukukunun yeterli olmadığını güçlü devletlerin bu hukuku ihlal ettiğini ileri sürerek devletler hukukunun varlığını kabul etmediklerini belirtir. Fakat ona göre ne olursa olsun devletler hukukunun varlığını kabul edilmesi gerekmektedir.⁸⁷³

⁸⁷⁰ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 54.

⁸⁷¹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 54.

⁸⁷² İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 61.

⁸⁷³ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 66-69.

Daha sonra İbrahim Hakkı Paşa, devletler hukukunun kaynaklarını ele almaktadır. Devlet hukukunun kaynaklarını şöyle sıralamaktadır:

1. Antlaşmalar ve sözleşmeler. Bunlar devletlerin karşılıklı olarak imzaladıkları kanunları içeren ve herkes tarafından kabul edilen kaynaklardır.
2. Devletlerin âdetleri teamülleridir. Bunlar yazılı olmadıkları için antlaşma ve sözleşmeler kadar önemli görülmeseler de Hukûk-ı Örfiye-i Düvel içerisinde ele alınır.
3. Hukûk-ı Tabiiye kaideleri de devletler hukukunun kaynakları arasında dikkate değerdir.
4. İlim dünyasınca eserleri kabul görmüş yazarların çalışmaları da devletler hukukunun kaynaklarındandır.
5. Hükümetlerin itimat ettikleri hukuk Müşâvirlerinin tuttukları notlar ve hazırladıkları raporlar da bu alanda kabul gören kaynaklar arasındadır.
6. Devletlerin kayıt ettikleri evrâk ve yazışmalar,
7. Devletlerarasında yapılan, siyasi ve ticari görüşme yazan tarih kitapları,
8. Hükûmetlerin denizler üzerinde müsadere ettikleri ve mahkemeler tarafından ilan edilen kararlar da bu kaynaklar arasındadır,
9. Hükûmetlerin ve meclislerin aldıkları kararlar,
10. Hükûmetlerin dışişleri konularında aldıkları kararlar,
11. Hükûmetlerin savaş zamanında aldıkları askeri kararlar ve emirler de devletler hukukunun kaynakları arasındadır.⁸⁷⁴

İbrahim Hakkı Paşa bir başka konu olarak devletler hukukunun sınırını ele alır. Ona göre devletler hukukunun uygulanması umumi olmayıp tabii bir sınır çizilmiştir. Çünkü devletler hukukunun temeli devletlerin tam istiklâl üzerine olmasıdır. Bir devletin içişlerine müdahale edilmesine manidir. Devletin bağımsızlığını şart koştukla beraber devletler hukukunun uygulanmasında gözetilecek iki konu vardır. Bunlardan birincisi devletin

⁸⁷⁴ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 76-80.

bağımsızlığının ayaklar altına alınmaması ve ikincisi de insan haklarının ihlal edilmemesidir. Birincisinde aşırı gidilmesi hukukun varlığını devam ettirmeyle aynıdır. İkincisine önem vermemek ise bir devleti vilayet seviyesine indirmek demektir. Bu sebeple bunların birbirleriyle uygun olması lazımdır. Devletler hukukunda her devletin genel hukukunun sınırlarına dikkat edilmesi gerekir.⁸⁷⁵

İbrahim Hakkı Paşa, üçüncü bölümde ise savaş ve barış kavramları üzerinde durmaktadır. Bu bölümde “Harb ve Sulh” başlığı altında savaş ve barış kavramlarını açıklamaktadır. İbrahim Hakkı Paşa, savaş ve barış hukukundaki son gelişmeleri özetleyerek, bir diplomasi tarihçisinin bakış açısıyla Avrupa ve Osmanlı Devleti’nin uluslararası ilişkilerini gözden geçirme gibi sorunlara ağırlık verir.⁸⁷⁶ Fransa’da IV. Henri ile birlikte “Cumhuriyet-i İseviyye” tasavvurunu ele almaktadır. Abbade Saint Pierre’nin Avrupa için ortaya attığı cumhuriyet fikrinin ne olduğunu incelemektedir. Daha sonra İngiliz düşünürlerden Jeremy Bentham’ın barışın sürekliliğinin nasıl sağlanması gerektiğine dair görüşünü ele almaktadır. Son olarak da Alman düşünürlerinden Emanuel Kant’ın devletlerarası barışın sağlanması konusundaki görüşlerini incelemektedir.⁸⁷⁷ İbrahim Hakkı Paşa, eserini batılı düşünür ve yazarlardan yararlanarak kaleme almış olsa da öğrencilerine devletler hukuku alanında önemli birçok yazarın adını tanıtmıştır.⁸⁷⁸

Dördüncü Bölüm’de İbrahim Hakkı Paşa, devletler hukukunun bulunduğu zamandaki yerini ele almaktadır. İbrahim Hakkı Paşa, hâlihazırda devletler hukukunun gelişimini görebilmek için “hal-i sulh” ve “hal-i harb” olmak üzere iki başlık altında değerlendirmiştir.

İbrahim Hakkı Paşa’ya göre devletler hukukunun kazandırdığı gelişmeye en büyük delil olarak devletlerin içişlerine karışılmaması düşüncesinin yerleşmesidir. Ona göre her devlet içişlerini istediği gibi tanzim ve tertibe hakkı olduğu düşüncesi herkes tarafından kabul görmektedir. Devletler içişlerini düzenlerken kendi içinde bulunan yabancıların da

⁸⁷⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 81-85.

⁸⁷⁶ Findley, **a.g.e.**, s. 217.

⁸⁷⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 100-120.

⁸⁷⁸ Findley, **a.g.e.**, s. 217.

hukuklarını dikkate almaya başladıklarını söyler. Eğer bir devlet kendi içindeki yabancıların hukukunu gözetmediği halde bu devlete dış müdahale edilmemesi kaidesinin benimsendiğini belirtir. Fakat eskiden böyle bir durumun olmadığından devletlerin içişlerine karışılmaktaydı. Hatta bir devlet içişlerinde yaptığı bir düzenleme yabancı bir devletin aleyhinde ise müdahaleye bahane oluşturmakta idi.⁸⁷⁹ Özellikle XVIII. Yüzyıla kadar bu müdahalelere birçok örnek verilebileceğini ve bu örneklerden olarak, Fransa meydana gelen idare değişikliğine karşı Prusya ve Avusturya tarafından savaş ilan edilmesini göstermektedir. İbrahim Hakkı Paşa bu dış müdahalelerin artık pek sık olmadığını söylemekle birlikte büyük devletlerin mecburiyet halinde yine de müdahalelerde bulunduğunu belirtir.⁸⁸⁰

İbrahim Hakkı Paşa'ya göre, devletler hukukunun yerleşmesiyle birlikte bir kişinin vatanında ne kadar rahat ve güven içinde yaşıyorsa yabancı bir ülkede de o kadar rahat ve güven içinde yaşamaktadır. Yurtdışında istediği yerde kanunlar dâhilinde ticaret yapılmaktadır. Bir kişi nereye gidecek olursa olsun kendisiyle birlikte devletin himayesi de beraberdir. Devletlerce dışarıdaki vatandaşlarını korumak en önemli görevleri arasında kabul edilmektedir. Bu durum çeşitli suiistimallere yol açsa da genel olarak olumlu kabul görmektedir. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre böylece toplumlar karşılıklı olarak birbirlerinin ülkelerinde rahatça ticaret yapabilmektedirler.⁸⁸¹

İbrahim Hakkı Paşa, bir ülkede başka bir ülkenin elçiliği bulunmasının çok önemli olduğunu belirtir. Elçilerin birbirleriyle olan ilişkiler, devletlerarasındaki ilişkilerin seviyesini göstermektedir. Bu ilişkiler, devletler hukukunun gerçekleştirmeye çalıştığı güzel bağların oluştuğunu göstermektedir.⁸⁸²

İbrahim Hakkı Paşa, devletler hukukunun yerleşip ilerlemesine, ülkeler arasında gelişen haberleşmeyi örnek göstermektedir. Ülkeler arasında demir yollarının yapılması, posta ve telgraf idarelerinin kurulmasıyla, milletler arası

⁸⁷⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 122.

⁸⁸⁰ “Zamanımızda zaruret halinde büyük devletlerin müdahalelerde bulunduğunu belirtir. Örnek olarak da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan antlaşmaya büyük devletlerin müdahale ederek Berlin’de tekrar görüşülmesini sağladıklarını söyler. Bkz: İbrahim Hakkı, **a.g.e.**, s. 124.

⁸⁸¹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 125.

⁸⁸² İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 127.

etkileşimi hızlandırdığını ve bir araya getirdiğini belirtir. Ona göre bu iletişim vasıtaları sınırları kaldırmıştır. “*Milel-i muhtelifi arasındaki hudûd-ı müferrikayı âdetâ mahv ederek, kürre-i arzı bir vatan-ı umûmî haline getirmiş ve evzan ve ekyal ve meskûkât usûllerinin tevhidî için ba’zı devletler beyinde akd olunan mukâvelât ise münâsebât-ı mileli derece-i nihayede teshîl eylemekte bulunmuştur.*”⁸⁸³

İbrahim Hakkı Paşa devletler hukukunun yeterli olamadığı konu olarak devletlerarası ihtilaflardan dolayı savaşların çıkmasını göstermektedir. Her ne kadar savaşların belli bir yere kadar engellenmesi sağlanmışsa da bu yeterli değildir. Bu konuda Viyana ve Paris antlaşmalarından beri devletler bir ihtilaf ortaya çıktığında tarafsız devletlerin arabuluculuklarıyla veyahut karşılıklı kabul ettikleri bir hükmün uygulanmasıyla ihtilafın ortadan kaldırılmasına başlamışlardır. Amerika ve İngiltere neredeyse savaşa sebep olacak olan El-Abama soruna İsviçre araya girerek teminat vermesiyle son bulmuştur. İbrahim Hakkı Paşa’ya göre bu uygulama her sorun için geçerli olmasada faydalı bir yöntemdir.⁸⁸⁴

Son olarak İbrahim Hakkı Paşa, devletler hukuku hakkında eserini şöyle tamamlamaktadır; “Hukûk-ı Beyneddüvel’in zamanımızdaki terakkiyatı hayli ziyadedir. Bu cihetle münâsebât-ı düveliyenin bir had-ı mu’adelet dâhilinde cereyânından me’yûs olanların bedbinliği ma’kûl olamaz ve mevzu’ bahsimiz olan ilmin bir gün olubda âdetâ hukuk-ı umûmîye ve husûsîye gibi kesb-ı nufûz ve mecbûriyet eylemesi karâin-i haliyeye nazaran oldukça karîb bir zaman için ümid olunabilir.”⁸⁸⁵

4.2.2. Tarih-i Hukûk-ı Düvel

İbrahim Hakkı Paşa’nın 1303 (1887) tarihinde yazdığı bu eser, Medhal-i Hukûk-ı Beyneddüvel adlı eserinin devamı olarak, Maarif Nezâreti’nin izniyle, Karabet ve Kasbar Matbaası tarafından basılmıştır.

⁸⁸³ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 131.

⁸⁸⁴ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 131-132.

⁸⁸⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 136.

Eser toplam 240 sayfadan ibarettir. İbrahim Hakkı Paşa eserini dört bölümde kaleme almıştır.

İbrahim Hakkı Paşa eser hakkında kısa bilgi vererek nelere dikkat ettiğini belirtmektedir. Bu kitap, daha önce kaleme aldığı Medhâl-ı Hukûk-ı Beyneddüvel'in devamıdır. Eseri iki kısımda değerlendirilmesi gerekir. İlk eserinde devletler hukukunun nazari kısmına değinerek, devletler hukukuyla ilgili kavramlar açıklanmış, devletler hukuku ile ilgili görüşler değerlendirilmiş ve devletler hukukunun zaman içindeki gelişmesi ele almıştır.

İbrahim Hakkı Paşa, ikinci eserinde ise siyasi tarih konuları; savaşları ve antlaşmaları ele almıştır. Devletler Hukuku tarihini iki kısımda ele alınması ifade eder. Ona göre Devletler Hukuku ilk olarak nazariye açısından ve diğeri siyasi olayların meydana gelişleri olarak incelenmesi gerektiği belirtir. Bu sahanın nazariye olarak gelişmesini sağlayan meşhur kişilerin, siyasi tarihçilerin günümüze kadar yaptıkları çalışmalara dikkat edilmelidir. Siyasi olayların gelişmesi ise "Tarih-i Beşer" olarak adlandırmakta ve bu kısmı da Barış Antlaşmaları ve savaşların kapsadığını belirtir. İbrahim Hakkı Paşa bu açıklamalar doğrultusunda eserini şöyle düzenlemektedir; "Bu cilt şu iki kısım olarak terkip edilmiştir. Her türün vekâi-i siyasiyesi açıklandıktan sonra o devredeki hukûk-ı düvel âlimlerinin görüşleri bahsedilmiştir. Siyasi Tarih kısmı özetlenerek verildiği halde Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihi tafsilatlı olarak ele alındığını ve Berlin Antlaşması kısaca bahsedilerek burada bıraktığını söyler. Çünkü Berlin Antlaşmasından beri birçok önemli olayın meydana geldiğini fakat bu olaylar üzerinde fazla bir zaman geçmediği için neticelerinin daha ortaya çıkmadığı için detaylı olarak ele alınmadığını belirtir.⁸⁸⁶

İbrahim Hakkı Paşa, Birinci Bölüm'de ilkçağdan yeniçağ'a kadar geçen süre içerisinde devletlerarası hukukun hangi mahiyette olduğunu ele alır.

İlkçağ'daki kavimlerde, devletler hukukunun varlığından bahsedilmeyeceğini yalnız bu çağda, kavimler arası ilişkilerde bazı âdetlerin geçerli olduğunu belirtir. Örnek olarak, yolcuların güvenliğinin tehdit edilmesi

⁸⁸⁶ İbrahim Hakkı (Paşa), **Tarih-i Hukûk-ı Beyneddüvel**, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul, 1303, s.2-3.

bir savaş sebebi olduğunu, bu durumun da büyük, güçlü kavimlere mensup olan yolcular için geçerli olduğunu, sıradan yolcuların insan yerine bile konulmadığını, insanın doğuştan sahip olduğu hakların varlığı bilinmemektedir.⁸⁸⁷

İbrahim Hakkı Paşa bu bölümde, Ahd-i Atik'te⁸⁸⁸ hukûk-ı beyneddüvelin oluşmasına engel olan şeyin her milletin doğal olarak diğerlerine düşman olduğu inancı ve her kavmin kendisini doğuştan diğerinden farklı görmesidir. Bu sebeple İsrailoğulları'nın savaş ve barış zamanlarında zalimce bir tutum içinde bulunarak, kendileri haricindeki kavimleri insanca davranmadıklarını belirttikten sonra Finike ve Kartacalılar'ın deniz ticaretinde kurdukları üstlüklerini başka milletlere hak vermediklerini, İlkçağ'da sadece Hindularda devletler hukuku ile ilgili bazı kurallara rastlanıldığını söyler.⁸⁸⁹ İbrahim Hakkı Paşa, ilkçağ'da Yunanlarda da devletler hukukuna dair her hangi bir kural görülmediğini ifade eder. Truva Savaşı'nda Yunanların yaptıkları vahşetleri delil olarak göstermekte, Persler gibi Yunanların da savaşlarda ele geçirdikleri esirleri öldürmeleri bir hukuksuzluk olarak göstermektedir.⁸⁹⁰

İbrahim Hakkı Paşa, bazı yazarların Yunan kavimleri arasında mükemmel bir devletler hukuku bulunduğu iddia ettiklerini bu delil olarak da o zamanlar geçerli olan bazı kuralları ileri sürdüklerini söyler. Bu kurallar:

1. Savaşta vefat eden bir kişi defin edilmekten mahrum bırakılamaz,
2. Kazanılan bir zaferi sürekli gösterilemez,
3. Bir şehre saldırıldığında mabetlere sığınanlar öldürülemez,
4. Kutsal eşyaları çalanlar defin edilmekten mahrum bırakılabilir,
5. Savaşta Yunanlılar mabetlere rahatça gitmeleri ve tanrılarına kurban kesmelerinde serbesttirler.

⁸⁸⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.4.

⁸⁸⁸ Yahudi peygamberlerine gönderilen kitaplar; Tevrat, Zebur, Mezâmîr v.b. Bkz.: Devellioğlu, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1988.

⁸⁸⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.5.

⁸⁹⁰ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.7.

İbrahim Hakkı Paşa, bu kuralların Amphyction Meclisi tarafından kabul edilmişse de devletler hukuku içinde kabul edilemeyeceğini belirtir. Çünkü bu kurallar sadece kendileri için uygulandığını söyler.⁸⁹¹

İbrahim Hakkı Paşa, ilkçağ'da hukuk ilminin en fazla ilerlediği ülke olarak Roma'yı kabul etmektedir. Romalıların ilk defa ahlâk ile hukuk arasında bir farkın olduğunu ortaya çıkararak hukukun oluşmasına hizmet ettiklerini söyler. Fakat buna rağmen devletler hukukunu yeterli olarak meydana getirememişlerse de bazı uygulamaları ile bu hukukun oluşmasına kat sağlamışlardır.⁸⁹²

İbrahim Hakkı Paşa, daha sonra Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını ve Hristiyanlığın Avrupa'da kabul görmesiyle birlikte oluşan durumu ele almaktadır. Daha sonra Avrupa'da Germen kavimlerinin ortaya çıkışı ve bu kavimlerin etkilerini değerlendirir. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre, Germenlerin âdetleri ve ahlakları devletler hukukunun oluşmasına önemli katkı sağlamıştır.⁸⁹³

Daha sonra İslâmiyet'in ortaya koydu siyasi ve hukuki uygulamaları ele almaktadır. İslâm Devletlerinin daha ilk zamanlardan itibaren idarelerinde kanunlara ve hakkaniyete uygun davrandıklarını belirterek, Müslümanların fethettikleri yerlerde mağluplara güzel davrandıklarını, âdet ve inançlarına saygı gösterdiklerini, fethettikleri yerleri ma'mur hale getirdiklerini söyler.⁸⁹⁴

İbrahim Hakkı Paşa, Ortaçağ ile birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar olan dönemde içinde meydana gelen durumları ele alır. İbrahim Hakkı Paşa, Ortaçağ'ı üç döneme ayrılabilirliğini belirtir. Birinci dönem, Cermen kavimlerinin Roma Devletini yıkmalarıyla birlikte birleşip sabit birer devlet haline gelinceye kadar geçen zamandır. Bu süre içinde Avrupa karışıklıklar içinde olduğundan bir hukuk aranılmayacağını belirtir. İkinci dönem yani feodalite (derebeylik) zamanında Avrupa toplumunun durumu daha muntazam olmakla beraber Avrupa milletleri layıkıyla tesis etmemiş her biri derebeyin idaresinde bulunan halk yine aynı millete mensup

⁸⁹¹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.8-9.

⁸⁹² İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.10.

⁸⁹³ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.25.

⁸⁹⁴ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.28-37.

olarak yalnız diğer derebeye bağlı bulunanlara yabancı nazarıyla bakmadığından dolayı milletler arası münasebet düşüncesi henüz bilinmiyordu. Ortaçağ'ın son dönemi ise kralların asilzadelerin güçlerini kırmak için yaptıkları çalışmalar ve savaşlarla dolu geçmiş olan ve Fransa ile İngiltere arasında meydana gelen Yüzyıl Savaşlarının geçtiği dönemdir. İbrahim Hakkı Paşa, Ortaçağ'da devletler hukukunu ilgilendiren bazı kanunlar yapıldığını buna örnek olarak deniz ticaretine dair Rodos Adasında imzalanan ve bir müddet Avrupa deniz hukukunun temellerinden biri kabul edilen sözleşmedir.⁸⁹⁵

Eserin ikinci bölümüYeniçağ'ın başlangıcından Vestfalya Antlaşmasına kadar geçen süre içinde meydana gelen siyasi olayları ve bu dönemle ilgili yazarlar ve eserler ele alınmıştır.⁸⁹⁶

Bu dönem içindeki siyasi olaylar: Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle beraber Ortaçağ'ın sona ermesi ve Yeniçağ'ın başlangıcıdır. İbrahim Hakkı Paşa, Yeniçağ'ın başlangıcı olarak sadece İstanbul'un fethinin olmayıp, Avrupa'da ateşli silahlar ile kralların soylular ve derebeyler üzerinde hâkimiyetlerini kurmasının da sayılması gerektiğini belirtir.

Hindistan'ın ve Amerika'nın Avrupalılarca keşif edilmesi, Avrupa'da devletlerarası dengelerden bahsedilmiştir. Avrupa'da İngiltere, Almanya, Fransa ve İspanya büyük devletler olarak bahsedilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa'nın dikkat çektiği bir diğer olayda, XVII. Yüzyılda Almanya'da meydana gelen Katolik ve Protestan mezhepleri arasındaki yapıları savaşımlara Fransa ve Danimarka'nın katılmasıyla otuz yıl kadar sürmesi ve bu savaşların Vestfalya Antlaşmasıyla sona ermesidir.⁸⁹⁷

İbrahim Hakkı Paşa bu bölümde eserleri tanımaktadır:

Yeniçağ başlarında hukuk eserleri arasında en meşhuru olarak belirttiği ve yazarı bilinmeyen “ Deniz ve Gijon” adlı Fransızca neşredilen bir eseri ilk olarak belirtmiştir. Bu eser deniz hukuku ile ilgili konuları

⁸⁹⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.39-41.

⁸⁹⁶ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.51-82.

⁸⁹⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.64.

içermektedir.⁸⁹⁸ İspanya’da Darülfünun muallimlerinden Francesko Viktor’un “Proclectiones Theologicoes” adlı eseri. Bu eser teolojiye ait olsa da Hindistan ve Hukûk-ı Harbiye bölümünde devletler hukuk ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁸⁹⁹ Francesko Viktor’un halefi olan Dominik Soto’nun yazdığı “Hukuk ve Adalet” adlı eser.⁹⁰⁰İspanyol Cizvit papazlarından Francesko Suares’in “De legibus et Des legislatore” adlı eseridir. Bu eser ilk defa olarak hukuk-ı tabiiye ile hukuk-ı düveli ayırmış ve hukuk-ı düvelin yalnız kavaid-i tabiyeden değil Avrupa ve Amerika’da eskiden beri uygulanan teamüllerden bahsedilmektedir.⁹⁰¹ İspanya Felemenk ordusu komutanlarından Baltazar Ayala’nın “Hukûk-ı Harbiye” adlı eser.⁹⁰² XVI. Asır tanınmış hukukçularından biri olan İtalyan Allericus Gentillis’tir. Allericus Protestan olduğu için İngiltere’ye göç etmiş ve eserini burada yazmıştır.⁹⁰³ Alman hukukçularından Conrad Brunnus’da XVI. Yüzyılda “usûl-i sefâret” “De legationibus” adıyla bir kitap neşretmiştir. Brunnus bu kitabında elçilikler, savaşların ilanı ve antlaşmalarla ilgili bilgi vermektedir.⁹⁰⁴ Floransalı Machiavell, Groceus’dan gibi çok tanınmış bir yazardır. “Prens” adlı eserini Floransa Dük’nün oğlunun eğitim ve öğretimi için yazmıştır. Bir prensin nasıl hareket etmesi gerektiğini anlatmaktadır. Daha çok ahlak bilmeden hilekârlıktan ibaret yöntemleri anlattığından dolayı bu yöntemlere yazarından dolayı “Makyavelizm” olarak adlandırılmıştır.⁹⁰⁵

İbrahim Hakkı Paşa’ya göre bu yazarlar devletler hukukunun bir kısım taraflarını ele almışlarsa da hiçbirisi tam anlamıyla devletler hukukunu genel olarak özetleyememişlerdir. Devletler hukukunun müstakil bir ilim olarak oluşmasını Flemenkli Groceus sağlamıştır. Groceus’un eseri; “*Hukûk-ı Harb ve Sulhiyye*”, “*De Jure belli Acpacis*”dir.⁹⁰⁶

⁸⁹⁸İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.68.

⁸⁹⁹İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.70.

⁹⁰⁰İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.74.

⁹⁰¹İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.75.

⁹⁰²İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.75.

⁹⁰³İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.77.

⁹⁰⁴İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.79.

⁹⁰⁵İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.79.

⁹⁰⁶İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.81.

İbrahim Hakkı Paşa, eserinin üçüncü bölümünü Vestfalya Muahedesi'nden Fransız İnkılâbı'na kadar geçen süredeki olayları ele almaktadır. Bölümde, “*Utrecht Muâhedesine*”, “Paris ve Hubertusburg Muâhedeleri'ne Kadar” ve “*Fransa İnkılâbına Kadar*” başlıklar altında konuları ele almıştır.⁹⁰⁷

İbrahim Hakkı Paşa, eserinin son bölümünü “*Fransa İnkılâbından Zamanımıza Kadar*” geçen dönemi içermektedir.⁹⁰⁸ Bu bölüm; “*Fransa İnkılâbı'ndan Viyana Kongresi'ne*”, “*Viyana Kongresi'nden Paris Muâhedesine Kadar*”, “*Viyana Kongresi- Paris Muâhedesinden Sonrası*”, “*Paris Muâhedesinden Berlin Muâhedesine Kadar*”, “*Berlin Muâhedesi ve Ona Mütferri' Mukâvelât-ı Düveliye*” başlıklardan oluşmaktadır.

İbrahim Hakkı Paşa eserinin sonunda yazım yanlışlıklarını gösteren bir “*Hata cetveli*” vermiştir. Son olarak da “Fihrist” ile eserini tamamlamıştır.

4.2.3. Tarih-i Umûmî

İbrahim Hakkı Paşa'nın Tarih-i Umûmî adlı eserini 1889 tarihinde Mekteb-i Hukûk'ta okutulmak üzere kaleme almıştır. Eser üç cilt halinde Maarif Nezareti'nin izniyle Karabet ve Kasbar Matbaası tarafından basılmıştır.

İbrahim Hakkı Paşa eserinin ilk cildinde tarih ilmi hakkında metodolojik bilgi verir. İlk olarak tarihin tanımı ve taksimi hakkında bilgi verdikten sonra insanın yaratılışından ve tufan olayından bahseder.⁹⁰⁹ Daha sonra “Şark Akvâm-ı Kadimesi” başlığı altında Asya'daki toplumları ele alarak, Çin, Hindistan ve Türkler bahsedilmiştir.⁹¹⁰ Mısır ve Mısırlılar hakkında bilgi verildikten sonra Ken'ânîlerin istilasına kadar Mısır'ın durumu ve Ken'ânîlerin Mısır'ı istila etmeleri ele alınmıştır.⁹¹¹

⁹⁰⁷İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.83-137.

⁹⁰⁸İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**,s.138-237.

⁹⁰⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **Tarih-i Umûmî**, I. c., İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305. s. 5-9.

⁹¹⁰ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., I, s.15-24.

⁹¹¹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., I, 26-57.

Daha sonra Mısırlılar ile Asur devirleri, Mısır'ın futûhât döneminde Batı Asya'nın durumu, İsrailoğulları dönemi ve Kral Sargon döneminde Asur ülkesinin durumu incelenmiştir.⁹¹² Bu bölümde devamla Medye Devleti, Mısırdaki başa geçen hanedanlar, Babil Devleti, İranlıların fetihleri, Keyhüsrev ve Keykâvus, İranlıların güçlerini kaybetmesi konuları ele alınmıştır.⁹¹³

İbrahim Hakkı Paşa eserinin ikinci bölümünde Yunanistan ve Makedonya tarihini ele almaktadır. Önce Yunanlılar ve Yunanistan bahsedildikten sonra Isparta, Atina, Medye savaşları, Atina'nın yükselişi ve düşüşü anlatılmaktadır.⁹¹⁴

Daha sonra Makedonya tarihini ele almaktadır. Makedonya tarihi içinde Filip ve İskender bahsedildikten sonra İskender'in vefatından Roma'nın doğuyu istilâsına kadar geçen dönem doğunun durumu ele alınmaktadır.⁹¹⁵

Son olarak Roma tarihi yer almaktadır. Roma'nın kuruluşu, Roma Krallığı, İtalya'nın fethi, Cumhuriyet devri fetihleri, Birinci ve İkinci Pön Muharebeleri bahsedilmektedir.⁹¹⁶

Tarih-i Umûmî'nin İkinci Cildinde ise Roma Cumhuriyeti'nin devamı yer almaktadır. İkinci cilt Roma Cumhuriyeti döneminde yapılan fetihlerin anlatıldığı "Cumhuriyet Devr-i Fütûhâtı" bölümü yer alır.⁹¹⁷

Daha sonra "Roma'da Cumhuriyetin Zevâli" başlığı altında Roma'da yapılan iç savaşlar ve cumhuriyet döneminin sona ermesi anlatılır.⁹¹⁸

Cumhuriyet'ten sonra "Roma İmparatorluğu" ele alınmaktadır. Roma İmparatorluğunun iki ayrılmasıyla Roma'dan yapılan göçler ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun kurulması ve Doğu Roma İmparatorluğu dönemindeki olaylar yer alır.⁹¹⁹

⁹¹² İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., I, s.65-91.

⁹¹³ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., I, s.102-109.

⁹¹⁴ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., I, s.166-236.

⁹¹⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., I, s.243-258.

⁹¹⁶ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., I, s.287-347.

⁹¹⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **Tarih-i Umûmî**, II. cilt, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1305. s. 4-22.

⁹¹⁸ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., II, s. 28-76.

⁹¹⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., II, s. 89-189.

Doğu Roma İmparatorluğu'ndan sonra "Arapların Devr-i İstilas" başlığı yer almaktadır.⁹²⁰

İlk bölümde "Zuhûr ve İntişâr Din-i Mü'min-i Muhammedî" vardır. Bu bölümde İslamiyet önce Arapların durumu, İslamiyet'in doğuşu ve Hazret-i Peygamber dönem, daha sonra Dört Halife dönemi anlatılır.

İkinci bölüm "Hilâfet-i İslamiyye'de Tefrika"dır. Bu bölümde hilâfet konusu ve Emevî hanedanı ele alınır. Üçüncü bölüm ise "İslâmın Devr-i Sâniye-i İttihâd" başlığı ile Emeviler döneminde yapılan fetihler ve Abbasiler dönemi ele alınır.

Abbasiler devri anlatıldıktan sonra "Romalıların Halefleri" bölümünde Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Avrupa'daki devletlerin durumu yer almaktadır.⁹²¹

İlk bölümde "Frank İmparatorluğu", ikinci bölümde "Almanya ve İtalya", üçüncü bölümde "Fransa ve İngiltere" konuları yer almaktadır.

İbrahim Hakkı Paşa Tarih-i Umûmî'nin üçüncü cildinde ise "Tevâif-i Mülûk" yer almaktadır. Abbasiler dönemi anlatıldıktan sonra Kuzey ve Orta Afrika'nın durumu ele alınmaktadır. Daha sonra Ön Asya ve Selçuklular yer almaktadır.⁹²²

İkinci bölümde ise Haçlı Seferleri'nin ele alındığı "Ehl-i Salib Muharebâtı" başlığı altında Haçlılar ile yapılan savaşlar ve "Kudûs Krallığı ve Selâhaddin-i Eyyûbî" konusu ile Selahattin Eyyûbî'nin Haçlılar ile yaptığı mücadeleler anlatılmaktadır.⁹²³

Üçüncü bölümde ise "Tatar istilâsı" başlığı ile "Cengizîler", Evlâd-ı Cengiz", "Timur" konuları anlatılmaktadır.⁹²⁴

İbrahim Hakkı Paşa, Dördüncü bölümü "Endülüs Tarihi"ni ele alarak Endülüs'te kurulan Endülüs Emevi Devleti'ni ve Endülüs Emevi Devleti'nin parçalanması sonucu ortaya çıkan "Tavâif-i Mülûk ve Murabıteyn"

⁹²⁰ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., II, s. 201-296.

⁹²¹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, II. c., s. 312-375.

⁹²² İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 4-28.

⁹²³ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 42-68.

⁹²⁴ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 79-95.

döneminden sonra “Muvahhidler” ve Ben-i Ahmer” Devletleri konuları yer almaktadır.⁹²⁵

Beşinci bölümü “Medeniyet-i İslâmiyye” başlığı adı altında İslam Medeniyeti’nin Avrupa Medeniyetine etkisi ve Yunan-Roma Medeniyetlerinin İslam Medeniyeti vasıtasıyla Avrupa tarafından tanınması ve Avrupa’da ortaya çıkan yenilikler ele alınmıştır. Ayrıca İslam Medeniyeti ile Avrupa Medeniyeti kıyas edilmiştir. “Terakkiyat-ı Medeniyye” başlığı altında dört mezhep, İslam âlimleri ve yazdıkları eserler, İslam coğrafyasındaki mimari gelişmeler anlatılır. Ayrıca İslam ülkeleri ile Avrupa arasında yapılan ticarî faaliyetler incelenmektedir.⁹²⁶

İbrahim Hakkı Paşa daha sonra “Kurûn-ı Vustâ Nihayeti” başlığı altında Ortaçağ boyunca Avrupa’da gelişen olaylar ve Fransa ve İngiltere’nin durumu ele alınarak Yüzyıl Savaşları anlatılmıştır. Ayrıca Fransa ve İngiltere dışında diğer Avrupa devletleri ele alınır. Bu devletler Almanya, İskandinavya, İtalya, İspanya, Rusya ve Lehistan’dır.⁹²⁷ Daha sonra “Kurûn-ı Vustâ’da Avrupa Ahvâl-i Medeniyyesi” bölümünde ise Ortaçağ Avrupası’nda kilise, feodalite, Avrupa toplumunda görülen sınıf farklılıkları, ticaret ve ilim gibi konular incelenmektedir.⁹²⁸

Tarih-i Umûmî’nin son bölümünde ise Osmanlı Tarihi ele alınmaktadır. Osmanlıların bağlı oldu Kayı Boyunun Anadolu’ya gelişi ve yerleşmesi anlatıldıktan sonra Osmanlı Devleti’nin kuruluşu zamanında Anadolu ile Rumeli’nin durumu yer alır. Daha sonra Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan Ankara Savaşı’na kadar geçen dönem ele alınır. İstanbul’un fethine kadar geçen dönem incelendikten sonra İstanbul’un fethinden itibaren Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki gelişen olaylar ele alınarak eserin yazıldığı II. Abdülhamid dönemine kadar getirilmektedir.⁹²⁹

⁹²⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 108-142.

⁹²⁶ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 152-159.

⁹²⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 163-219.

⁹²⁸ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 163-219.

⁹²⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, III. c., s. 226-244.

4.2.4. Hukûk-ı İdâre

İbrahim Hakkı Paşa bu eserini Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne’de okutulmak üzere yazmıştır. Eser Maarif Nezareti’nin izniyle Karabet Matbaasında 1308 tarihinde iki cilt halinde basılmıştır.⁹³⁰

İbrahim Hakkı Paşa’nın İdare Hukuku eseri kamu maliyesine ilişkin çalışmasıyla birlikte kapsamlı bir bilimsel inceleme özelliğindedir. Eser, Fransız tarzındadır. Devlet kurumlarıyla özel kişiler arasındaki davalar idare hukukunun uyuşmazlıklarını oluşturur. Kanun ve nizamnamelerin daha sistematik bir şekilde yayınlanmadığı bir zamanda Türkçe bir kitabın olmadığı bir dönemde bu eser, İbrahim Hakkı Paşa’nın bulunduğu görevde ortaya koyabileceği olağanüstü önemde bir katkı olarak kabul edilmelidir.⁹³¹ İbrahim Hakkı Paşa’nın bu eseri ülkemizde İdare Hukuku alanında yazılmış ilk kitap olma özelliğini taşımaktadır. Avrupa’da İdare Hukuku dersleri İbrahim Hakkı Paşa’nın yazdığı tarihten yüz yıl kadar önce başlamış ve bu hesaba göre ülkemizde İdare Hukuku dersinin verilmesi yüz yıl, Avrupa’da ise iki yüz yıl kadar olmuştur.⁹³² İbrahim Hakkı Paşa, eserini hazırlarken Anselme Batbie’nin, idare hukukuna dair çalışmasını dikkat almış ve kitabının düzenlenmesinde XIX. Yüzyıl ortalarının bir başka Fransız yazarı Jules Mallein’i örnek almıştır.⁹³³

İbrahim Hakkı Paşa eseri hakkında bilgi verirken Hukuk-ı İdare kitabının birinci cildinde hukûk-ı esâsiyeye yani anayasa hukukuna dair bir giriş ile yönetim konusundan bahsedildiğini belirtir. İkinci cildinde ise yönetimin maddi ve manevi yönlerini ele alındığı, devletlerin askeri ve maliyesinden bahsedildiğini söyler. İbrahim Hakkı Paşa, maliye konusunun geniş bir saha olduğunu daha ayrıntılı ele alınması gerekirken verilen dersin süresi dikkate alınarak geniş tutulmadığını vurgular.

⁹³⁰ İbrahim Hakkı (Paşa), **Hukûk-ı İdâre**, İstanbul, Karabet Matbaası, 1308; Eser kısa sürede tükendiği için 1312’de ikinci baskısı yapılmıştır.

⁹³¹ Findley, **a.g.e.**, s. 217.

⁹³² Tekin Akıllıoğlu, “Hukuku İdare” Üzerine”, **TOAİD**, Haziran 1983, c., 16, S.: 2, s. 56-69.

⁹³³ Findley, **a.g.e.**, s. 218.

Hukûk-ı İdâre kitabı “Hukûk-ı Siyasiyye’nin Ta’rifi ve Aksamı” ile kamu hukukun tarifini ve bölümlerini ele alır. Kamu hukukunun devletlerarası ilişkileri düzenleyen dalına dış kamu hukuku veya devletler hukuku denir. Asıl kamu hukuku ise iç kamu hukukudur (hukuk-ı siyasiye-i dahiliyye)’dur.⁹³⁴ Daha sonra “Derslerin Suret-i Taksimi” konularını ele alır.

Daha sonra “Giriş” bölümünde Osmanlı Devleti’nde kamu hukukunun kaynakları ele alınır. Bu bölümde, inanç, basın, eğitim, üretim, dilekçe hakları ve konut dokunulmazlığı gibi hak ve özgürlükleri ele alır.⁹³⁵

İbrahim Hakkı Paşa daha sonra merkezi idaredeki kurumları inceler. “Hey’et-i İdâre-i Mülkiyye”, “İdâre-i Merkeziyye”, “Nezâretler”, “Şura-yı Devlet”, İdâre-i Kadime-i Merkeziyye”.⁹³⁶

Daha sonra vilâyet idaresini ele alarak vali ve vilayet idaresindeki diğer memurları durumu hakkında bilgi verdikten sonra “Meclis-i Umûmiyye-i Vilâyet”, “Meclis-i İdâre-i Vilâyet”, “Livâ İdâresi” gibi kurumların yapısından bahseder.⁹³⁷

Vilayet yönetiminden sonra belediyelerin durumunu ele alır. İstanbul belediye idaresi ve diğer illerdeki belediye seçimlerini ve bazı yabancı ülkelerdeki belediye idarelerini karşılaştırır.⁹³⁸

Devletin yürütme gücü memur ve müstahdem elinde olup bunlar kendi aralarında üç sınıfa ayrılır. Birinci kesimde asıl yürütme memurları bulunur. Bunlar nezdinde danışma meclisleri de bulunur. Bunlar vekiller, valiler ve daire ve şube reislerinden oluşur. İkinci grupta başkanların verecekleri karar ve bakacakları işleri hazırlayan ve yazan kalem memurları ve diğer kâtipler

⁹³⁴ Akıllıoğlu, a.g.m., s. 59.

⁹³⁵ “Müsâvât-ı Medeniyye”, “Hürriyet-i Şahsiyye”, “İkâmetgâhın Masûniyeti”, “Mülkiyet Masûniyeti”, “Mekâtibin Masûniyeti”, Serbestîye-i Matbûât”, Serbestîye-i Edyân”, Serbestîye-i Tedris”, Serbestîye-i İ’lâl ve Sanaii”, Serbestîye-i İştirâk”, “Arzuhal İ’tâsı Hakkı”, “Kuvva-yı Umûmiyye’nin İnkisâmı”. Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), a.g.e., I. c., s. 18-73;

⁹³⁶ “Nezaretler”, “Şura-yı Devlet”, “İdâre-i Kadime-i Merkeziyye”. Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), a.g.e., I. c., s. 82-101.

⁹³⁷ “Memâlik-i Osmaniyye’nin Taksimât-ı İdâresi”, “Vali”, Merkez Vilâyet Me’mûrini”, Meclis-i Umûmî-i Vilâyet”, Meclis-i İdâre-i Vilâyet”, “Livâ İdâresi”, “Kazâ İdâresi”, İdâre-i Nevâhi”, Kurâ İdâresi”. Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), a.g.e., I. c., s. 111-158.

⁹³⁸ “Vilâyet-i İdâre-i Belediye”, “Dersâdet İdâre-i Belediye”, İntihâb-ı Belediye”, “Ba’zı Memâlik-i Ecnebiyyede İdâre-i Nevâhi ve Beledi”. Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), a.g.e., I. cilt, s. 168-185.

bu sınıfa girer. Son grupta ise, hükûmet emirlerini uygulamadan başka yetkileri olmayan asker ve zabıta bulunmaktadır.⁹³⁹

İbrahim Hakkı Paşa, “Zâbıta-i İdâre” başlığı altında “Ma’lûmât-ı Umûmiyye”, İdâre-i Örfiyye”, “Tahrir-i Nüfûs”, Pasaport ve Murûr Tezkeresi”, Zâbıta-i Saydiye”, “Zâbıta-i Sıhhiyye”, “Zâbıta-i Belediye” kurumlarını ele alır.⁹⁴⁰

İbrahim Hakkı Paşa “Me’mûrin-i Mülkiyye Hakkında Ahkâm-ı Umûmiyye” adlı bölümde memurların seçimi ve istihdamı ile ilgili “İntihab-ı Me’mûrin Komisyonu”ndan bahsederek, memurların sicil durumları ve terfilerinin nasıl olacağından bahseder.⁹⁴¹

“Kuvve-i İdâreye Mevdu’ Olan Menâfi-i Ma’neviyye” konusu altında cemaatlerin durumunu ele alır. Rum, Ermenî, Musevî, Protestan, Bulgar ve diğer cemaatlerin yapılarından bahseder.⁹⁴² Daha sonra “Neşriyât” bölümünde ise yerli ve yabancı basın kurumlarının durumu ile eğitim kurumlarının durumu ele alınır.⁹⁴³

İbrahim Hakkı Paşa Hukuk-ı İdâre’nin ikinci cildinde ilk olarak “Hey’et-i İdâreye Mevdu’ Olan Menâfi-i Maddiyye” konusunu ele alarak yönetimin maddi konular karşısında uygulamaları yer alır.⁹⁴⁴

Madenler başlığı altında “Maâdin-i Asliyye”, “Maâdin-i Sathıyye”, “Taş Ocakları” konuları ele alınır.⁹⁴⁵

Umûr-ı Nâfia bölümünde ise “Umûr-ı Nâfianın Sûret-i İhâle ve İhrâcî” başlığı ile “Şimendiferler”, “Turuk ve Maâbir”, “Tanzimât-ı Belediye” konuları bahsedilmektedir.⁹⁴⁶

⁹³⁹ Akıllıoğlu, **a.g.m.**, s. 62.

⁹⁴⁰ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, I. c., s. 195-204.

⁹⁴¹ “Me’mûrinin Kabûl ve İstihdâmı”, “İntihab-ı Me’mûrin Komisyonu”, “Sicill-i Ahvâl-i Me’mûrin”, “Me’mûrin Kefâleti”, “Tahlif Usûlu”, “Me’mûriyyetin Terakkisi”, “Me’mûrinin İnfisâli”. Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, I. c., s. 223-238.

⁹⁴² İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, I. c., s. 288-313.

⁹⁴³ “Matbûât-ı Mevkute”, “Matbaalar”, “Kitab ve Risâil ve Neşriyât-ı sâire”, Matbûât-ı Ecnebiyye”, “Evrâk-ı Matbûânın Nakil ve Furûhat ve Tevzîi”, “İ’lânât”, Muhâkemât”, “Tiyatrolar”. “Maârif-i Umûmiyye”, “Maârif İdâresinin Sûret-i Teşkili”, Mekâtib-i Sıbyâniyye ve Rüşdiyye”, Mekâtib-i İ’dâdiyye ve Sultaniyye”, Mekâtib-i Âliyye”, Mekâtib-i Husûsiyye”, İmtihânlar ve Muallim”, Âsâr-ı Atika”, “Kütüphaneler”. Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, I. c., s. 316-363.

⁹⁴⁴ “Emlâk”, “Mülk-i Metruk ve Mülk-i Hâs”, “Ebniyye-i Miriyye”, “Ormanlar”. Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **“Hukûk-ı İdâre”**, II. c., Karabet Matbaası, İstanbul, 1308. s. 5-15.

⁹⁴⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, II. c., s. 32-55.

Daha sonra “Menâfi-i Umûmiyye İçin İstimlâk” konusu ele alınır ve “İstimlâk Kararnamesi” ile istimplâk uygulaması hakkında bilgi verilir. İstimlâk ile ilgili olarak yabancı ülkelerde nasıl uygulandığına dair örnekler verilir.⁹⁴⁷

Bir sonra ki bölümde yönetimin hem maddi hem manevi menfaatlere ilişkin yönleri ele alınmaktadır. Bu bölümde ticaret ve sanayi konuları bahsedilmekte, ticaret ve sanayi işletmecilerinden alınması gerek teminat ve nakidât nizamnamesi ele alınır. Daha sonra ticaret ve sanayi gelişmesi için teşvik uygulamasında dair kanunlar anlatılmaktadır.⁹⁴⁸

“Müessat-ı Hayriye” başlığı altında hayır kurumları ve işleyişleri hakkında bilgi verilmektedir. İdâre-i Umûr-ı Evkâf ve İdâre-i Emvâl-i Eytâm.⁹⁴⁹ İbrahim Hakkı Paşa, hayır kurumlarına ilişkin değerlendirmede, Avrupa ülkelerinden, Fransa, İngiltere ve İspanya’dakilerle ilgili karşılaştırmalarda bulunur.

Son olarak hükûmetin asker alma işlemleri ve askerlerin görevler yerlerine nakil işlemleri ele alınmaktadır.⁹⁵⁰

İbrahim Hakkı Paşa’nın iki cilt halinde yazdığı Hukûk-ı İdâre kitabı o dönemdeki Fransız yazarlarının ders kitapları temel alınarak yazılmış, iktibas niteliğindedir. Kitapta devlet-insan ilişkilerinin temel alındığı, din-mehzep özgürlüğü ve teşebbüs özgürlüğü gibi konuların bahsedilmesi o zamanın önemli konuları olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵¹

4.2.5. Küçük Osmanlı Tarihi

İbrahim Hakkı Paşa’nın bu eseri 79 sayfadan ibarettir. Küçük Osmanlı tarihi derslerde okutulmak üzere hazırlanan ve adından da anlaşılacağı üzerine bir risaledir. Eser İstanbul’da Karabet Matbaasında 1308 tarihinde basılmıştır.

⁹⁴⁶ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, II. c., s. 70-95.

⁹⁴⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, II. c., s. 105-114..

⁹⁴⁸ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, II. c., s. 152-172.

⁹⁴⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, II. c., s. 183-196.

⁹⁵⁰ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, c., II, s. 202-214.

⁹⁵¹ Akıllıoğlu, **a.g.m.**, s. 69.

Eserin giriş bölümü, “Din-i Mübin-i Muhammediyye’nin Zuhûruna ve Devlet-i Osmaniyye’den Evvel Gelen İslâm Devletlerine Dâir Ma’lûmât” başlığı yer almaktadır. Giriş Bölümünde Hazreti Peygamber dönemi olayları, Hülefa-i Raşid’in (Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Hasan) dönemi olayları, Emeviler, Abbasiler dönemi olayları, Endülüs Emevi Devleti ve Türklerin Abbasi Devleti içinde görev almaları bahsedilmektedir. Yine “Medhal” (giriş) bölümünde Türklerin kurdukları Gazneli Devleti ve Selçuklu Devleti bahsedilmektedir. Fakat İbrahim Hakkı Paşa Alp Arslan’ı Tuğrul Bey’in oğlu olarak yazması dikkat çekmektedir.⁹⁵²

Daha sonra Anadolu’nun fethi, Haçlı Seferlerinin başlaması, Cengiz Han ve Celaeddin Harzem Şah’ın mücadelesi yer almaktadır. Cengiz Han’dan sonra devletinin parçalanması, Hülagü’nün Abbasi Devleti’ni yıkması, Endülüs Devleti’nin tekrar yükselişe geçmesi ve daha sonra Hristiyanların İspanya’yı ele geçirmeleri ve nihayet Osmanlı Devleti’nin kurulmasına kadar geçen olaylar kısaca ele alınmaktadır.⁹⁵³

Birinci Bölüm, “*Devlet-i Osmaniyye’nin Teşkilinden Ankara Vak’asına Kadar*”.

Bu bölümde Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren Ankara Savaşına kadar geçen dönem içinde Ertuğrul Gazi’nin faaliyetleri ve dört padişah (Osman Gazi, Orhan Gazi, Murad Hüdâvendigar Gazi, Yıldırım Bayezit) döneminde meydana gelen olaylar bahsedilmektedir.⁹⁵⁴

İkinci Bölüm “Ankara Vak’asından Kostantiniyye Fethine Kadar”.

⁹⁵² İbrahim Hakkı (Paşa), **Küçük Osmanlı Tarihi**, İstanbul, Karabet Matbaası, 1308. s. 11.

⁹⁵³ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 14; Bu bölüm sonunda bahsedilen konularla ilgili öğrencilerin şu soruları araştırmaları istenmektedir: Hazreti Peygamberimiz nerede ne zaman doğmuştur? Ne zaman peygamberlik verildi? İlk Müslümanlar kimlerdir? Müslümanlar niçin Habeşe hicret ettiler? Ne zaman Medine’ye hicret ettiler? Hicretten sonra nereleri fethedildi? Hülefa-i Raşid’in kimlerdir? Hülefa-i Raşid’in döneminde nereleri fethedildi? Hazreti Muaviye kimdir? Hilafet Emevilere nasıl geçti? Abbasi Devleti nasıl kuruldu? Tavâif-i Mülûk kimlere denir? Selçukî Devleti nasıl kuruldu? Ehl-i Salib muharebeleri nedir? Selâhaddin-i Eyyübî ne yaptı? Tatar istilâsı nedir? Tatar ne zaman müslüman oldular? İspanya müslümanları ne oldular? Devletimiz nasıl, ne zaman kuruldu? Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.15.

⁹⁵⁴ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 16-27; Bu bölümle ilgili sorular şunlardır: Osmanlılar hangi kabiledendir? Süleyman Şah nerede vefat etti? Ertuğrul Gazi kimlere yardım etti ve neticesi ne oldu? Osmanlı Devleti’nin esası nedir? Ertuğrul Gazi ne yaptı? Osman Gazi nereleri aldı ve emâret kendisine neden dolayı verildi? Bursa ne zaman fethedildi? Orhan Gazi nereleri fethetti?Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 26.

Bu bölüm konuları şöyledir: Ankara Savaşından sonra ortaya çıkan “*Fasıla(İnkıta’)-i Saltanat Devri*” olayları bahsedildikten sonra Fetret Devrine son veren Mehmet Çelebi dönemi ve II. Murat Dönemi olayları anlatılarak İstanbul’un fethine kadar geçen dönem ele alınmıştır.⁹⁵⁵

Üçüncü Bölüm “*İstanbul’un Fethinden Sokullu’nun Vefâtına Kadar*”

Bu bölümde ise Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethettikten sonra yaptığı fetihler anlatılmış ve Fatih’ten sonra padişah olan II. Bayezit, Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat devirleri ele alınmıştır.⁹⁵⁶

Dördüncü Bölüm “*Sokullu’nun Vefâtından Köprülü Mehmed Paşa’nın Sadâretine Kadar*”

Bu bölümde yer alan konular ise Sultan III. Murat devrinden sonra meydana gelen olaylar ve devletin başına geçen padişahlardan Sultan III. Mehmet, Sultan Ahmet, Sultan Mustafa, Sultan II. Osman, Sultan Mustafa (ikinci defa), Sultan IV. Murat, Sultan İbrahim, Sultan IV. Mehmet.⁹⁵⁷

Beşinci Bölüm “*Köprülü Mehmed Paşa’nın Sadâretinden Sultan Selim-i Sâlis’in Cülûsuna Kadar*”

⁹⁵⁵ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 28-34; Bu bölümdeki konularla ilgili olarak verilen sorular şunlardır: Yâni Hunyad kimdir ve devletimize karşı ne yapmıştır? Sultan Mehmed’in ilk cülûsı nasıl oldu? Varna ve Kosova Muharebelerini kim kazandı? Sultan Murad-ı Sâni ne zaman vefat etti? Fatih Sultan Mehmed’in arzusu ne idi? Kostantiniyye nasıl feth olundu?Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 34.

⁹⁵⁶ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 35-46; Bu bölümle ilgili olarak araştırılması istenen sorular şunlardır: Sultan Fatih İstanbul’u fethettikten sonra daha ne kadar hükûmet etti? Nereleri fethetti? Nereleri almaya muvaffik olamadı? Ne vakit vefât etti? Sultan Bayezid ne kadar padişâhlık etti? Sultan Cem ne oldu? Sultan Bayezid zamanında nereler alındı? Sultan I. Selim’in ünvanı nedir? İran’dan nereleri almış ve hangi muharebeleri kazanmıştır? Adana ve Maraş taraflarını kimlerden almıştır? Mısır sultanlarıyla niçin muharebe etti ve nereleri fethetti? Hayreddin Reis kimdir ve ne yaptı? Hilâfet Sultan Selim’e nasıl geçti? Neden vefât etti? Sultan Süleyman’a ne denir ve ne kadar saltanat eylemiştir ve kaç seferi vardır? Avrupa’da kime yardım etti? Macaristan’da nereleri aldı? İran’dan nereleri aldı? Arabistan’da futûhâtı nerelerdir? Nerede vefât eyledi? Zamanında Osmanlı Donanması nelere muvaffik oldu? İkinci Sultan Selim zamanında nereler fethedildi? İnebahtı Muharebesinde ne oldu? Sokullu Mehmed paşa kimdir? Sultan III. Murat devri ibtida-yı vukûâtı nedir? Sokullu nasıl vefât etti?Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 44-45.

⁹⁵⁷ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 46-56; Bu bölümle ilgili sorular şunlardır: Sokullu Mehmed Paşa’nın vefâtından sonra ne oldu? Sultan III. Mehmed’in cülûsunda devlet ne halde idi? Bu padişâha niçin Eğri fatihi denildi? Sultan Ahmed kaçınıcı padişâhdır ve ne kadar saltanat etmiştir? Kuyucu Murad Paşa ne yaptı? Zitvatarok Muâhede’si nasıldı? Sultan Mustafa’nın cülûsunda saltanatın intikali ne surete girdi? Sultan Mustafa kaç kere cülûs etti ve Sultan Osman ne yaptı? Sultan IV. Murad’ın ilk zamanları nasıl geçti ve sonra nereleri fethetti ve şöhreti nedir? Kösem Valide kimdir? Girid fethi ne vakit başladı? Sultan İbrahim zamanı nasıl geçti? Sultan IV. Mehmed kaç yaşında cülûs eyledi? Köprülü Mehmed Paşa’nın sadaretine kadar ne oldu?Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 54.

Bu bölümde yer alan konular: Sultan Mehmet'ten sonraki dönemde gelişen olaylar ele alınmıştır. Sultan Mehmed'den sonra sırasıyla devletin başına geçen padişahlar ele alınmıştır. Bu bölümde yer alan padişahlar şunlardır: Sultan II. Süleyman, Sultan II. Ahmet, Sultan II. Mustafa, Sultan III. Ahmet, Sultan I. Mahmut, Sultan III. Osman, Sultan III. Mustafa, Sultan I. Abdülhamid.⁹⁵⁸

Altıncı Bölüm *“Sultan Selim-i Sâlis’in Cülûsundan Zamanımıza kadar”*

Bölümde yer alan konular: Sultan III. Selim, Sultan IV. Mustafa, Sultan II. Mahmut, Sultan I. Abdülmecit ve Sultan Abdülaziz.⁹⁵⁹

4.2.6. Mukaddime-i İlm-i Hukûk

İbrahim Hakkı Paşa'nın bir diğer eseri, Mekteb-i Hukûk'ta ders kitabı olarak okutulmak üzere kaleme alınmış eseridir. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu eseri İstanbul'da 1319 senesinde Karebet Matbaasında basılmıştır.

İbrahim Hakkı Paşa, önsözde eseri hakkında şöyle demektedir;

Bu sene Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne birinci sınıf öğrencilerine verilen Hukûk-ı Düvel ve Hukûk-ı İdâre derslerine giriş olmak üzere hukûkunun

⁹⁵⁸ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 57-67; Bu bölüm sonunda şu sorular verilmiştir: Köprülü Mehmed Paşa ne yapmıştır? Fazıl Ahmed Paşa ne yapmıştır? Merzifonlu Mustafa Paşa nerede mağlup oldu? Sultan IV. Mehmed niçin hükûmeti terk etti? Sultan II. Süleyman zamanı nasıl geçti? Sultan İkinci Ahmed zamanında ne oldu? Sultan II. Mustafa nasıl bir padişâh idi? Nemçelilere ve Lehlilere nerelerde galip geldi? Sonra nerede ve kime mağlup oldu? Köprülü Hüseyin Paşa ne yaptı? Karlofça Muâhedeşi nasıldı? Sultan III. Ahmed devri nasıldı? Rusya Muharebesinde ne kazanılmıştır? Venedik'ten nereleri alındı ve Nemçe'ye nereleri verildi? Nadir Şah kimdir ve ne yaptı? Sultan I. Mahmud'un ahlâkı nasıldı ve zamanında kimlere galebe eyledi? Sultan III. Osman zamanında ne oldu? Koca Ragıp Paşa kimdir ve neye çalışmıştır? İkinci Katerina kimdir ve Rusya Muharebesi nasıl oldu? Sultan Mustafa ne zaman vefât eyledi? Sultan I. Abdülhamid zamanında ne oldu? Kaynarca Muâhedeşi nasıldı? Rusya ve Nemçe ile muharebe neden başladı?Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.65.

⁹⁵⁹ İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s. 68-79; Bu bölümle ilgili sorular şunlardır: Sultan III. Selim'in niyeti ne idi? Rusya ve Nemçe ile muharebe nasıl bitti? Nizâm-ı Cedid ne idi? Fransızlar Mısır'a ne zaman girdiler ve Akka Muharebesi ne oldu? Vehhâbî ve Tepedelenli gâileleri ne idi? İngiltere ve Rusya ile muharebe neden başladı? Sultan III. Selim ne oldu? Sultan IV. Mustafa ne kadar hükûmet etti? Bayraktar Mustafa Paşa kimdir ve ne yaptı? Sultan II. Mahmud ne zaman culûs etti? Bayraktar'a ne oldu? Bükreş Muâhedeşi nasıldı? Sırp İsyanından ne netice çıktı? Vehhâbîler ve Tepedelenli gâilesi nasıl bitirildi? Yeniçeriler nasıl kaldırıldı? Mısır gâilesi ne oldu ve Sultan Mahmud ne zaman vefât eyledi? Mora isyanında ne netice çıktı ve Edirne Muâhedeşi ahkâmı ne oldu? Sultan Abdülmecid Han ne zaman culûs eyledi? Mısır gâilesi nasıl bitti? Tanzimât-ı Hayriyye nedir? Rusya ile muharebede ne oldu ve devletimizin müttefikleri kimlerdi? Paris Muâhedeşi nasıldı? Karadağ ve Suriye gâilesi ne oldu? Sultan Abdülaziz Han ne kadar saltanat etti?Bkz: İbrahim Hakkı (Paşa), **a.g.e.**, s.75-76.

kısımlara ayrılması, hukûkun ilimler arası yeri, tarifi ve bölümlerine dair dört derste verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu sebeple öğrencilere faydalı olacağına inandığım için bu eseri kaleme aldım. Bu eser ancak mevcut olan hukûk-ı idâre kitabına ve diğer ders kitapları basılırsa onlar için bir başlangıç oluşturur. 16 Şubat 1316.⁹⁶⁰

İbrahim Hakkı Paşa, eserinin “Bahs-i evvel” kısmında ilimlerin tasnifi ele almıştır. İlimin tarifini yaptıktan sonra ilmin konusu itibarıyla çeşitlerinden bahsetmiştir. İlimin çeşitleri şöyle sıralamıştır; 1. İlm-i hikmet(felsefe), 2. İlm-i mantık, 3. Ulûm-ı riyaziye(matematik), 4. Fünûn-ı nefise(güzel sanatlar), 5. Mükevvenât ve mevcûdâtтан bahis ilimler, 6. Fizik ve Kimya, 7. İlm-i hey’et(astronomi), 8. Arza dâir ulûm, 9. Tarih-i tabii, 10. Beşere dâir ulûm, 11. İlm’ül ebdân(anatomi), 12. İlm-i ensâb(jeneoloji), 13. Evsâf-ı mahsûsa-i beşere dâir ulûm, 14. Ulûm’ül lisan(Linguistik), 15. Ulûm-ı diniyye, 16. İlm-i cem’iyyet(sosyoloji), 17. İlm-i servet(iktisat), 18. İlm-i ahlâk, 19. İlm-i hukûk, 20. Muhaddes hak olan ahvâl, 21. İlm-i celil-i fıkıh.⁹⁶¹

İbrahim Hakkı Paşa eserinin “Bahs-i Sâni” kısmında “İlm-i Hukûka Dâir Mukaddemât” başlığı altında hukûk ilminin kaynaklarını “ahkâm-ı diniyye”, “akıl ve hikmet”, “kanunlar” ve “teâmül” olarak dört kısma ayırmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa, dinlerin emir ve yasakları hukukun oluşmasına büyük katkı sağladığını belirterek, büyük peygamberlere gönderilen kitaplar, inananlar tarafından bir hukuk olarak kabul edilmesi hukuk ilmini meydana getirdiğini belirtir.⁹⁶² İkinci olarak “akıl ve hikmet”in hukûkun kaynaklarından olduğunu belirtir. İnsanların doğru ve yanlış ayırt etmesini sağlayan akıl ve hikmettir.⁹⁶³ İlm-i Hukûkun bir önemli kaynağı da “örf ve âdetler”dir. Örf ve âdetlerin hukûkun oluşmasında veya kanunların olmadığı zaman ve yerlerde insanlar arası ilişkileri etkiledikleri herkesçe kabul gördüğünü belirtir.⁹⁶⁴ İlm-i Hukûkun bir başka önemli kaynağı “kanunlar”dır. İbrahim Hakkı Paşa, kanunların “mana-yı umûmisinde alınırsa maddi ve manevi bir zarûriret-i

⁹⁶⁰ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, İstanbul, Karabet Matbaası, 1319, s. 3-4.

⁹⁶¹ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.6-25.

⁹⁶² İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.26.

⁹⁶³ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.27

⁹⁶⁴ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.27-28.

umûmiye” veya *“tabiiyyet-i eşyadan mütevellid münasebet-i zarûriye*” veyahut *“bir kaide-i esasiyenin ahvâl-i mutarride de bir sûret-i mümâsile ve mütemâdiye de icrâ-yı te’sir eylemesi*” şeklinde tarif etmektedir. İbrahim Hakkı Paşa, dünyada her şeyin bir kanuna bağlı olduğunu ve hiç bir şeyin kanunun etkisinden uzak olamayacağını söyler.⁹⁶⁵

İbrahim Hakkı Paşa, kanunların çeşitlerini belirtirken, kanun kavramını tek olarak yalnızca hukûk ilmince denildiğini, diğer ilimlerce söylenirse kanun kavramına bir sıfat ilave edildiğini örnek olarak, *“kavânin-i riyaziyye, kavanin-i mantıka*” gibi ifade edilmektedir.⁹⁶⁶

İbrahim Hakkı Paşa hukûkun kaynaklarını genel olarak Hukûk-ı Tabiiyye ve Hukûk-ı Mevzua olarak iki kısma ayırmaktadır. Hukûk-ı Tabiiyye kısmına dair *“akıl ve hikmet*”in kaynak olduğunu buna *“Hikmet-i Hukûk*” hukûk felsefesi de denildiğini belirtir. Bunun insanlar arasındaki uygulamalarda geçerliliği olmadığından uygulamada bir önemi yoktur. Ancak insanlar arasındaki ilişkilerde akıl ve hikmetle hareket edildiği için bu açıdan Hukûk-ı Mevzua’nın teşkiline büyük faydası vardır.⁹⁶⁷

İbrahim Hakkı Paşa daha sonra kanun özellikleri, kanunun antlaşmalardan ayrılması, kanun kavramı ile *“Nizâm*” kavramını ve *“Talimât*” kavramını ele almaktadır. Daha sonra bu bölümde maddeler halinde şu konuları ele almaktadır: *“Hukûkun kaynakları itibarıyla taksimi*”, *“Hukûk-ı mektûbe ve gayr-i mektûbe*”, *“Hukûkun mevzu’ itibarıyla taksimi*” ve *“Bir kavim ve devlete ve dine ve he’yet-i ruhaniyeye nisbetle aksâm-ı hukûk*”.⁹⁶⁸

Mukaddime-i İlm-i Hukûk’un “Bahs-i Salis” kısmında ise İbrahim Hakkı Paşa, Hukûk-ı Husûsiyenin aksamı, başlığı altında Özel hukuku ele almaktadır. Özel Hukûku; *“Bir devletin efrâd-ı teb’ası arasında muhaddes edebilecek muâmelâtın cümlesi Hukûk-ı Husûsiye dâiresine dâhildir. Bunları idâre edebilecek ahkâm o devletin kavânin-i medeniyesini teşkîl eder.*”⁹⁶⁹ Bu açıdan özel hukûka, Medenî Hukûk adı verilir. Medenî Hukûk içerisinde yer

⁹⁶⁵ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.30-31.

⁹⁶⁶ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.31.

⁹⁶⁷ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.35-36.

⁹⁶⁸ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.36-38.

⁹⁶⁹ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.38.

alan alış-veriş, icrâ, hibe ve borç, satın alma ve haciz, şirket, havale ve kefâlet, emânet gibi ticari konulara “*muâmelât*” adı verilir. Aile ile ilgili olan nikâh, boşanma gibi konuları içeren kısmına da “*münâkehât*” denir. Muâmelât ve Münâkehât’ın toplamı Medenî Hukûk’u oluşturur.⁹⁷⁰

Medenî Hukuka dâir muamelat, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla bir arada toplanarak mahkemelerin buna göre işlem görmesi istenmiştir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye’nin oluşturulmasıyla Osmanlı Medenî Kanûnu meydana getirildiği gibi ayrıca Mekteb-i Hukûk’ta da ders olarak okutulmaktaydı.⁹⁷¹

İbrahim Hakkı Paşa, varislik ve miras konusun Mecelle dışından olup, şer’i mahkemelerin ilgilendiğini belirterek, “*Kitab’ül Vesâyâ*”nın Mecelle-i Ahk’am-ı Adliyye dışında kaldığını fakat bu konu da Mekteb-i Hukûk programında ayrı bir ders olarak yer aldığını belirtmektedir.⁹⁷²

Evlenme, boşanma ve nafaka konularına da şer’i mahkemelerin baktığını ve bu konuların yer aldığı “*Kitab’ül Nikâh*” ve “*İlm-i Ferâiz*” de Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye dışında yer aldığını ve bu konuların da Mekteb-i Hukûk’ta ayrı ayrı ders olarak okutulduğunu belirtir.⁹⁷³ Ayrıca İbrahim Hakkı Paşa, Mecelle’deki aile hukukunun yeterli olmadığını bir medeni kanuna ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.⁹⁷⁴

Eşhâsın ehliyet-i kanûniyyesi ise kişilerin kanun karşısında yetki ve yükümlülüklerinin akıl bâliğ ve reşit olmaları şartını içermektedir.

Tâbiyyet ise bir memlekette ikâmet eden kişinin yürürlükteki kanunlar karşısında sorumlu olduğu gibi devletler hukuku açısından bulunduğu devletin sorumluluğu altında olmasına denir. İbrahim Hakkı Paşa, “Tâbiyyet”in bir devletçe nasıl verileceği ve nasıl kullanılacağı medeni kanunun en önemli konuları arasında yer aldığını söyler. Osmanlı Devleti’nde ise “Tâbiyyet

⁹⁷⁰ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.36-38.

⁹⁷¹ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.38.

⁹⁷² İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.39.

⁹⁷³ İbrahim Hakkı(Paşa), **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, s.40.

⁹⁷⁴ Ömer Turan, “1926 Hukuk İnkılâbının Fikri Temelleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 32, c., XI, Temmuz 1995.

konusu Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye dışında bir düzenleme ile kısmen Hariciyye Nezâretine ve kısmen de Dâhiliyye Nezâretine bırakılmıştır.⁹⁷⁵

Daha sonra “Usûl-ı Muhâkemât”, “İcrâ Kanûnu”, “Hukûk-ı Husûsiyye-i İstisnâiyye”, “Ticaret Kanûnu”, “Ticaret-i Bahriyye Kanûnu”, “Ahkâm-ı Evkâf ve Arâzi Kanûnu” ve “Tapu Nizâmnâmesi” başlıkları altındaki kanunlar ele alınmıştır.⁹⁷⁶

“Bahs-i Râbi” kısmında ise “*Hukûk-ı Siyasiye’nin Aksâmı*” başlığı altında “*Hukûk-ı Siyasiye-i Dâhiliyye’nin Aksâmı*”, ele alınmıştır. Hukûk-ı Siyasiyye, Hukûk-ı İdâre(İdâre Hukûku), Hukûk-ı Cezâiyye(Cezâ Hukûku), Hukûk-ı Cezâiyye-i İstisnâiyye, Hukûk-ı Düvel(Devletler Hukûku), Hukûk-ı Husûsiyye-i Düvel, Siyâset ve Diplomasi olarak bölümler incelenmiştir.⁹⁷⁷

4.2.7. Muhtasar İslâm Tarihi

İbrahim Hakkı Paşa’nın, Dar’ül-Muallimîn-ı Rüşdiyye ve Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne ve İ’dâdisi Tarih-i Umûmî muallimlerinde Mehmed Azmî ile birlikte hazırladıkları Muhtasar İslâm Tarihi adlı eser, 1308 tarihinde İstanbul’da Karabet Matbaası tarafından 4. Baskısı olarak neşredilmiştir.

Yazarlar eserin önceki baskılarına gösterilen yoğun ilgiden dolayı bu 4. Baskısını çıkarmışlardır. Muhtasar İslâm Tarihi, Mekteb-i Rüşdiyye-i Mülkiyye’de okutulduğu gibi Meclis-i Maarif-i Askeriyye kararıyla Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriyye’de okutulduğu gibi fetva makamından da onay alınarak 4. Baskısı yayınlanmıştır.

Yazarlar eserin 4. Baskısında diğer baskılardan farklı olarak bazı ilâveler yaptıklarını vurgulamaktadırlar. Bu baskıda yapılan ilâvelerden biri İslâm Tarihine başlamadan önce büyük peygamberlerinin hayatları diğeri ise İslâmiyyetin doğuşundan önceki bazı kavimlerin tarihlerine dâir iki kısımdan oluşan bir giriş bölümü ilâve edilmiştir. Ayrıca okullarda okutulan müfredata uygun olarak eser üç bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünde Abbasîlere kadar olan konular birinci bölümde, Abbasîlerden Osmanlı Devleti’nin kuruluşuna

⁹⁷⁵İbrahim Hakkı(Paşa), *Mukaddime-i İlm-i Hukûk*, s.41.

⁹⁷⁶İbrahim Hakkı(Paşa), *Mukaddime-i İlm-i Hukûk*, s.38-46.

⁹⁷⁷İbrahim Hakkı(Paşa), *Mukaddime-i İlm-i Hukûk*, s.46-52.

kadar olan konular ise ikinci bölümde ve Osmanlı Tarihi ise üçüncü bölümde yer almıştır.⁹⁷⁸

4.2.8. İbrahim Hakkı Paşa'nın 1877 Dersaâdet Belediye Kanûnuna Dâir Lâyihası

İbrahim Hakkı Paşa Mabeyin Mütercimliği ve hocalık görevi sırasında 16 Ağustos 1306 (28 Ağustos 1890) tarihinde 1877 Dersaadet Belediye Kanunu'nu inceleyen ve bu kanunla ilgili görüşlerini açıklayan bir lâyiha hazırlamıştır.⁹⁷⁹ İbrahim Hakkı Bey, hazırladığı layihasında İstanbul Belediye İdare yapısının nasıl olması gerektiğini vurgulamaktadır. Belediyelerin geniş sahalarda etkili olmasının olumsuz etkilerinin görüldüğü Fransız İhtilal'ından örnek vermektedir. Fransız İhtilal'ı sırasında Paris nahiyelerinin etkilerinin güçlü olmasından dolayı isyanda büyük rol oynadığını bu yetkiden dolayı belediye yetkililerinde halk ile birlikte yağma ve talanda yer aldığını ifade etmektedir. Ona göre İngiltere'deki belediye yapısının dikkate alınması gerekmektedir. Londra Belediyesi'ndeki gibi sadece şehir merkezinden sorumlu olacak şekilde bir yapının İstanbul Belediyesine uygulanması, yani daha küçük yetki alanlarından oluşan bir yapının uygun olacağı vurgulanmaktadır.⁹⁸⁰

İbrahim Hakkı Bey hazırladığı layihasında, Belediye Kanunu'nda değiştirilip düzeltilmesi gereken maddeleri belirtmiştir. Kanunun birinci maddesinin İstanbul Belediyesinin yetkili olduğu sınırlarını çizdiğini ve bu maddenin daha önce değiştirilerek Adalar, Makri Köy ve Kartal bizi kazaların kanuna göre belediyeye bağlandığını ve emanet idaresinden çıkarıldığını belirtir. İbrahim Hakkı Bey vilayet işleri ile şehremanetinin birbirinden ayrılması gerektiğini söyleyerek adı geçen kazaların maliye işlerinin Maliye Nezaretine devredildiğini ve çok doğru bir karar olduğunu belirtir. Hatta vilayet işlerinin dahi ilgili nezaretlere yani Maliye, Dâhiliye ve Zaptiye

⁹⁷⁸ İbrahim Hakkı(Paşa), Mehmed Azmî, **Muhtasar İslâm Tarihi**, İstanbul, Karabet Matbaası, 1308.

⁹⁷⁹ BOA. YEE, O7.15. Layiha metni için bakınız Ek.1.

⁹⁸⁰ Nurgül Bozkurt, "İbrahim Hakkı (Paşa)'nın 1877 Tarihli Dersa'âdet Belediye Kanûnu'na Dâir Lâyihası", **Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 18, Ağustos 2007, s. 21-41.

nezaretlerine devredilmesini vurgular. Ayrıca büsbütün farklı bir yapı olan belediye işlerinin vilâyetten ayrılması gerektiğini ifade eder. Belediye Kanunu'nun ikinci maddesinde İstanbul belediye işlerinin yirmi daireye ayrıldığını bunun düzeltilmesi gerektiğini zaten kanunda daire sayısının yirmi olarak yazılmış olmasına rağmen uygulamada on'a düşürüldüğünü söyler.⁹⁸¹ Kanunun çıktığı 1877'de Osmanlı-Rus savaşından dolayı uygulanamamış ve bir süre sonra belediye daire sayısı on olarak taksim edilmiştir.⁹⁸² İbrahim Hakkı Bey kanunun düzeltilmesinde ısrar etmek ve on daireden oluşan bu taksimin üçü Beyazıt, Fatih ve Samatya olduğunu söylemektedir. Bu taksimin hiçbir makul yanı olmadığını buralarda beyhude yere memur çokluğuna ve fazla masraf sarf edilmesine sebep olduğunu belirtir. Bu üç dairenin doğrudan doğruya Şehremanetine bağlanması ile birlikte gereksiz memur sayısının azaltılması ve fazla harcamalardan kurtulabileceğini ve böylece tasarruf edileceğini vurgular.⁹⁸³

İbrahim Hakkı Bey'in layihasına bakılarak İstanbul Belediye idaresi ile ilgili görüşlerinden yola çıkarak bir piramide benzetebiliriz.⁹⁸⁴ Bu piramidin en başında İstanbul Belediyesi, buna bağlı olarak Beyazıt, Fatih ve Samatya yer alır ve buraları belediye reisine bağlı olarak ser komiserlikle idare edilir. Bir alt kısmında Galata ve Beyoğlu'nu içine alan Altıncı Daire-i Belediye vardır. Piramidin bir alt kısmında ise Beşiktaş ve Üsküdar'ın birer bölge olarak yer alması ve buraların başında birer müdür ile idare edilmesi vardır. Piramidin en alt kısmında ise beşinci, yedinci, sekizinci ve onuncu belediye daireleri bulunmaktadır. Bu son bahsedilen yerlerin idaresine ise halktan, emlak sahibi ve maaş almadan bu görevi alacak kişilerden oluşmaktadır.⁹⁸⁵ İbrahim Hakkı Bey, Boğaziçi köyleri ile Kadıköy gibi küçük yerlerde fazla iş olmayacağından buraları idare etmesi için müdür ataması yapmanın gerekmediğini, buraları halk içinden varlıklı ve güvenilen kişilerden maaş bağlamadan müdür atamakla işlerin daha iyi idare edilebileceği gibi masrafta yapılmamış

⁹⁸¹BOA. YEE, 07.15.

⁹⁸² Bozkurt, **a.g.m.**,s.21-41.

⁹⁸³BOA. YEE, 07.15.

⁹⁸⁴ Bozkurt, **a.g.m.**,s.21-41.

⁹⁸⁵ Bozkurt, **a.g.m.**,s.21-41.

olacağını belirtir. İbrahim Hakkı Bey'in bu son görüşü yerel yönetimlerin kurulmasına bir adım gibi görünse de bunların denetiminin yine merkez belediyece yapılmasını söylemesi, merkezi denetimin önemine vurgu yapmaktadır.⁹⁸⁶ İstanbul merkezini serkomiserliklere ayırıp tanzifat resmi, evzan ve ekyalin muayene ve teftişlerin için mükelleflerin merkeze kadar gelmesine gerek olmayacağını böylece vatandaşlara gelip gitme sıkıntısının kalkacağından bir kolaylık sağlanacağını belirtiyor. Teşkil edilecek bu idari birimler sayesinde vergilerin toplanması da kolay olacaktır.⁹⁸⁷ *“Dördüncü maddede şehremâneti meclisinin ‘add ve a’zâsı hakkındaki hadd-i kâfi olmağla bunun dahâ ziyâde tezyîd edilmemesi lâzımdır”*⁹⁸⁸ diyerek, şehremaneti meclisinin üye sayısının yeterli olduğunu, artırılmasına gerek olmadığı görüşündedir. Hakkı Bey, Belediye Kanunu'nda her daire meclisleri için halktan seçilmişlerin olacağı yazılmışsa da uygulanmadığını bu yüzden kaldırılması gerektiğini belirtir. Kanunun, şehremaneti meclis ve belediye daire başkanları ile ilgili beşinci maddesinin düzeltilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu Osmanlı-Rus Harbi yüzünden belirlenen taksimat uygulanamamıştı. Sekizinci maddeden itibaren onaltıncı maddeye kadar olan kısımda yeni taksimatla meclis üyelerinin ve daire başkanlarının görevlerini yeniden belirlenmesini şayet düzeltilmeye lüzum olmayan yerleri varsa değiştirilmeden devam edilmesinin uygun olacağı vurgulanır.⁹⁸⁹ İbrahim Hakkı Bey, Kanunun “on yedinci maddeden yirmi altıncı maddeye kadar olan mevâd meclis-i belediye vezâ'ifine dâ'ir olub”⁹⁹⁰ dairelerin görevleri ile ilgili olduğunu belirtir. Bu dairelerin sayısının on olduğunu, meclislerinin bulunmadığını bu yüzden kanundaki ilgili kısımların hükümsüz olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹¹ Hakkı Bey, İstanbul'da halk tarafından seçilmiş belediye meclisinin bulunmasını uygun bulmaz. “Erbâb-ı

⁹⁸⁶ Bozkurt, **a.g.m.**, s.21-41.

⁹⁸⁷ **BOA. YEE**, 07.15.5.

⁹⁸⁸ **BOA. YEE**, 07.15.6.

⁹⁸⁹ Bozkurt, **a.g.m.**, s.21-41.

⁹⁹⁰ **BOA. YEE**, 07.15.7.

⁹⁹¹ Bozkurt, **a.g.m.**, s.21-41.

dirayetten olarak ta'yîn edilir emânet idâresi gayûr ve müstakim"⁹⁹² kimselerden oluşması durumunda seçimlerin yapılmasına gerek olmadığına altını çizer. İbrahim Hakkı Bey, kanunun yirmi altıncı maddeden otuz üçüncü maddeye kadar ki kısmında "mevcûd mevâd belediye dâ'ireleri me'mûrlarının vezâ'ifine dâ'ir olub bunlarda istikâmet ve sadâkat ile icrâ idilmek şartıyla"⁹⁹³ memurların bulundukları yerlerde işlerine sadakatle sarılmaları halinde başarılı olacaklarını ifade eder.

Der-sa'âdet belediye kânûnnâmesinin altmışüçüncü maddesinden aşağısı "vâridât-ı belediyeye dâ'irdir. Belediyenin el-yevm mevcûd vâridâtı hüsn-i idâre idilürse şehremânetince hayli islâhâtı ve şehirce birçok tanzimât ve tezyînât icrâsı kâbildir." Hakkı Bey, belediye işleri için vergilerin toplanması ve iyi harcanabilmesi gerektiğini, vergilerin toplanması ve "hüsn-i idare" ile kullanılması için kısa bir nizamname çıkarılması istemektedir.⁹⁹⁴ Ayrıca vergileri toplamakla görevli memurların yolsuzluktan uzak durmaları sağlanmalı ve gerekli tedbirlerin alınmasını belirterek, belediye işlerinde kullanılmak üzere zaruri tüketim maddelerinin girişlerinde Fransızca oktruva olan duhuliye vergisinin konulmasını tavsiye etmektedir.⁹⁹⁵

4.2.9. Kapitülasyonlar yahut Uhûd-ı Kadîme

İbrahim Hakkı Paşa, 1326 (1910) senesinde sadrazamlığı sırasında Kapitülasyonlar ile ilgili olarak İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânin Mecmûası'da birbirini takip eden dokuz makale yazmıştır.⁹⁹⁶ Bu mecmûa ayda bir yayınlanmaktadır. İbrahim Hakkı Paşa'nın ilk makalesi Haziran 1326 çıkmış ve kapitülasyonları tarihçesinde başlayarak bulunduğu döneme kadar konuyu ele almıştır.

Dergi sorumlusu Mehmed Arif Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın kaleme aldığı makalesi hakkında şöyle açıklama yapmaktadır: Kapitülasyonlar ile

⁹⁹² BOA. YEE, 07.15.7.

⁹⁹³ BOA. YEE, 07.15.7.8.

⁹⁹⁴ BOA. YEE, 07.15.7.9.

⁹⁹⁵ Bozkurt, a.g.m., s.21-41.

⁹⁹⁶ İbrahim Hakkı Paşa, "Kapitülasyonlar yahut Uhûd-ı Kadime", *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânin Mecmûası*, No. 13, Mayıs, İstanbul 1326.

ilgili olarak ÷lkemizde yabancıların elde ettikleri imtiyazların herkes tarafından bilinmektedir. Fakat bu imtiyazların nelerden ibaret olduğuna dâir Şimdiye kadar bir eser yazılmadığından dolayı kapit÷lasyonların içeri hakkında vatandaşlarımızın yeterli bir bilgiye sahip değildir. Vatandaşlarımız her g÷n bir Şekilde yabancıların sahip oldukları imtiyazlardan Şikâyet etmekte fakat bu Şikâyetler, sadece g÷nlük uygulamalar karşısında ortaya çıkan zorluklardan dolayı g÷r÷len Őikâyetlerdir. Kapit÷lasyonların esas, mahiyetinin bilinmesinden dolayı yapılan Şikâyetler değildir.

Mehmet Arif Bey devamla; Kapit÷lasyonlar konusunda yeterli sayıda eser verilmediğinden yakınır. Mevcut olana eserler ise Hasan Fehmi Paşa ile AliŐahbaz Efendi ve birkaç huk÷k-ı d÷vel muallimlerinin derslerinde vermiş oldukları ders notlarından ibaret eserlerdir. Mehmet Arif Bey'e g÷re bu eserler ne hukukçulara ne de kapit÷lasyonların uygulanmasında g÷revli olan memurların faydalanabileceği bilgilere sahip olmayan eserlerdir.

Mehmed Arif Bey açıklamasının devamında İbrahim Hakkı Paşa'nın konu ile ilgili olarak onemini Şöyle yazmaktadır; *“İmtiyâzât-ı ecnebiyyenin ahvâl-i umûmiyyesi hakkında yegâne tetkikât ve tettebbuât-ı ciddiyyede bulunan sadr-ı lâhik, isnâd-ı muhterem, Hakkı Paşa Hazretleridir. MûŐarünileyh hazretleri devr-i sâbıkada icrâ edilmekte olan takayyüdât(bağlanma, çalışma, uėraŐma, ÷st÷ne d÷Őme) ve teyakkuẗât(uyanma) mû-Őikâf-âneye(kılı kırk yararcasına, inceden inceye) rağmen uhûd-ı atika hakkında hâiz oldukları ma'lumât-ı vesâayı rahle-i tedrisiyyesinde perveriş-yâb(terbiye olan, yetişen) arifân olan Mekteb-i Hukûk Őâkirdlerine pek açık, kendilerine has bir ifâde-i beliğa ile tederîs buyurmuŐlardır ki iş bu tederîsât-ı vâkıfâne ve âlimânededen gâyet müfid bir mecelle-i imtiyâzât husûle pezîr olmuş ise de bundan istifâde yalnız talebeye bir iki sınıf talebesine munhasır kalmıştır. Eser-i mezkûrdan herkesin istifâdesini te'mîn etmek in mecmûaya tefrika edilmesine mûŐarunileyh hazretleri l÷tfen müsaade buyurdıkları cihetle tefrikaya bed'i ediyoruz. İŞbu*

lûtf-ı fehimânelerinden dolayı müşarûnileyh hazretlerine takdîm-i teşekkürât eyleriz.”⁹⁹⁷

İbrahim Hakkı Paşa “*Kapitülasyonlar yahut Uhûd-ı Kadime*” adlı makalesinde kapitülasyonların tarihi süreç içerisinde ortaya çıkışını “Tarihçe” adı ile ele almıştır. İbrahim Hakkı Paşa, uygulanan kapitülasyonların temelini çok eski zamanlara dayandığını, Osmanlı Devleti ile ortaya çıkmadığını aksine Osmanlı Devleti kapitülasyonları hazır bulmuştur. Daha doğrusu Osmanlı Devleti’nin bu kapitülasyonlar, hoşuna gitmemiştir. Kapitülasyonları kolaylıkla kabul etmemiş birçok yerlerini tadil etmiş, sınırlarını daraltmış fakat zamanın kapitülasyonlara olan bakışından da kendisini kurtaramamıştır. İbrahim Hakkı Paşa, eskiçağdan itibaren Akdeniz çevresinin dünyanın en önemli bölgesini oluşturduğu ve Roma İmparatorluğu’nun hâkimiyetinde olduğunu, Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla birlikte Avrupa’da birçok devletlerin ortaya çıktığını belirtir. İslâmiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte Hristiyanlık ve İslâmiyet iki kutup olarak karşı karşıya geldiklerini ve Akdeniz üzerinde doğu ve batı olarak mücadele ettiklerini belirtir.⁹⁹⁸

İbrahim Hakkı Paşa, doğu ve batı toplumları birbirlerinin ülkelerine gitmediklerini ancak yıl içerisinde bir iki gemi karşılıklı gidip geldiğinden iki taraf arasındaki ilişkiler çok az olduğunu söyler. Fakat bu kopukluk ancak Haçlı Seferleri ile son bulacaktır. Hristiyanların Kudüs’ü ele geçirmek ve Müslümanların elinde bulunan toprakları almak üzere başlattıkları bu seferler sırasında birçok kan dökülmesine rağmen bu seferler sayesinde doğu ile batı birbirlerini tanımışlardır.

İbrahim Hakkı Paşa Haçlı Seferlerin önemini şöyle açıklamaktadır; “*Bir kere Kurûn-ı Vusta meydan-ı medeniyetini zabt iden bu iki âlem yekdiğerine yaklaşmış idi. Yekdiğerini tanımayan iki adam arasında münâsebet tasavvur olunabilir mi? Velez ki bu adamlar kavga etmek suretiyle tanışmış olsun. Artık aralarında bir münâsebet hâsıl olmuş demektir. Çünkü kavganın sonu*

⁹⁹⁷ Mehmed Arif, “İfâde-i Mahsûsa”, *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânin Mecmûası*, No. 13, s. 3-4.

⁹⁹⁸ İbrahim Hakkı Paşa, *a.g.m.*, No. 13, s.5.

sulhtur. İşte Müslümanlık, Hıristiyanlık âlemleri arasındaki münâsebetin te'sisine bu ehl-i salip seferleri sebep olmuştur."⁹⁹⁹

İbrahim Hakkı Paşa, Avrupa'nın bu Haçlı Seferleri ve doğuya yaptıkları seyahatler sayesinde gözlerinin açıldığını belirtir. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre Avrupalılar Haçlı seferleriyle doğuya gelerek, buralardaki güzel binaları ve eserleri gördüklerini, Müslümanlardan birçok şey öğrenmişlerdir. Avrupalılar Haçlı Seferlerinden sonra deniz ticaretine önem vererek doğu ile batı arasındaki ilişkilerin artmasına sebep olmuştur. İki asır devam eden Haçlı saldırılarıyla doğuya gelen Avrupalılardan bazıları memleketlerine dönmeyerek bazı limanlara yerleşmişlerdir. İşte buralara yerleşenler Avrupa ile İslam ülkeleri arasındaki ilişkilerin oluşmasını sağlamışlardır. Buralara yerleşmeleri sebebiyle oluşan bu ilişkiler zamanla tarafların birbirlerine bazı ayrıcalıklar vermelerine yol açtı.¹⁰⁰⁰

İbrahim Hakkı Paşa, yabancıların kaldıkları yerlerde ortaya çıkan davaların kendi kanunları ile görülmesini hatta zamanla oluşan konsoloslukların kendi vatandaşlarının davalarına bakmasının kabul gördüğünü belirtir. Devletler o dönemde bu ayrıcalıkları tanımakta mahzur görmediklerini belirtir.

İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların verildiği ilk dönemlerde zararlı olmamasını şöyle açıklamaktadır; *"Ecnebler eskiden yalnız limanlarda bulunurdu, mahalleleri ayrı idi. Ahali ile karışmazlardı. Hatta mahalle ve sokakların kapıları akşam olunca kapanır ve kimse birbirleriyle karışmazdı. Bugün Memâlik-i Osmaniyye'de dahi ecnebler böyle otursalar ahali ile karışmasalar, akşam olunca mahallelerine kapanarak evlerine çekilseler, bu imtiyazları tanımakta hiç bir mahzûr yoktur.*"¹⁰⁰¹

İbrahim Hakkı Paşa, imtiyazların verilmesinin sadece İslâm devletlerine mahsus olmadığını, daha önce Bizans İmparatorluğunun Avrupalılara imtiyaz verdiğini belirtir. Dördüncü Haçlı Seferleri sırasında İstanbul'u ele geçiren Haçlılar burada Latin İmparatorluğu kurmuşlardı. Bu

⁹⁹⁹ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.7.

¹⁰⁰⁰ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.8.

¹⁰⁰¹ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.9.

şekilde Bizans İmparatorluğu'nun Avrupa'dan gelenler ile ilişkileri artmaya başlamıştı. Yine Karadeniz'e geçmek için İstanbul Boğazının kullanılması ve İstanbul sahillerinde bu tüccarların yer edinmeleri zamanla Bizans'tan imtiyaz edinmelerini sağladı. Ayrıca Bizans İmparatorlarının iktidarlar mücadelesi içinde olmaları ve bu mücadelelerde güçlü olmak için Avrupalı tüccarların destekleri almak için onlara imtiyazlar vaat etmeleri de özellikle Cenevizlilerle ittifak kurmaları bu imtiyazların ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁰⁰²

Dördüncü Haçlı Seferiyle İstanbul'u ele geçiren Latinler burada bir Latin İmparatorluğu kurmuşlar ve yaklaşık yarım asır kadar burada kalmışlardır. Bizanslılar bunlardan kurtulduktan sonra bu sefer İstanbul'u ele geçirmek isteyen Sicilyalıları karşı ittifak aramışlar önce Venediklilere başvurmuş ise de sonuç alamamışlardır. Bizans İmparatoru Michael bu sefer Cenevizlilerden yardım istemiştir. Bu sıralarda Cenevizliler Karadeniz sahillerinde bulunuyorlardı. İmparator Michael ile Cenevizliler ile bir mukavele yaparak yardımlarını almıştır. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre, İmparator Michael'in Cenevizlilerle yaptığı bu mukavele belkide ilk yapılmış "Kapitülasyon" olarak kabul edilebilir.¹⁰⁰³

Bu mukaveleye göre, Cenevizliler Galata'da oturacaklar ve "konsolos" adı verilen kendi içlerinden seçilen kişiler tarafından yönetileceklerdi. Ayrıca Cenevizliler arasında ortaya çıkacak bir anlaşmazlığa yine bu konsolosun bakacağı gibi bir Cenevizli ile bir Bizanslı arasında ortaya çıkacak olan anlaşmazlığı da bu konsolos bakıp karar verecekti. Yine bu mukaveleye göre, Bizans Galata'daki Cenevizlilerden vergi alamayacaktı. Bir Cenevizlinin Bizans'ta bir davası olursa, buna Bizans mahkemesi bakacak fakat konsolos mahkemeye bir memur göndermedikçe dava başlamayacaktı. İbrahim Hakkı Paşa, bu uygulamanın günümüzdeki mahkemelerdeki tercümanların temelini oluşturduğunu belirtir.¹⁰⁰⁴

Cenevizliler bununla da kalmayıp Venedikliler ile olan rekabetten dolayı herhangi bir Venedik saldırısına karşı Galata çevresini sur ile çevrime

¹⁰⁰² İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.10.

¹⁰⁰³ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.12.

¹⁰⁰⁴ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.13.

izni aldılar. Böyle Galata Bizans içinde ayrı bir devlet haline geldi. Cenevizliler 1304 tarihinde İmparator İkinci Andronikos ile bir mukavele yaparak başka imtiyazlar almayı başardılar. Bu mukaveleye göre Cenevizliler gümrük vergisi vermemeye başladıkları gibi kendileri gümrük vergisi almaya başladılar. Böylece Galata büsbütün başka bir ülke haline gelmiş oldu. Bu durum doğuda mahalli hükûmetlerin hep zararına olan bir uygulama haline gelecek olan “kapitülasyon”ların temeli olacaktır. Bundan sonra bir yerde yabancılarla bir mukavele yapılacak olsa bu uygulama örnek olarak ele alınmaya başlandı.¹⁰⁰⁵

İbrahim Hakkı Paşa bu duruma örnek olarak son Haçlı Seferine çıkan Fransa Kralı Dokuzuncu Lui, Kudüs’ü almak istemiş fakat başaramayınca geri çekilirken 1252 tarihinde Mısır hükümdarı ile bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre yabancıların İskenderiye ve Trablusşam’da ikâmet edebilmeleri için bazı imtiyazlar verildi. Diğer taraftan 1270 tarihinde Trablusgarp hâkimi dahi Fransa Kralı Üçüncü Filip ile böyle bir antlaşma imzalamıştı. İmzalanan bu antlaşmalar Müslümanların verdikleri ilk kapitülasyonlar idi. Bu imtiyazlar ile yabancılar bu üç şehirde üş konsolos bulundurmaya başladılar. Böylece kapitülasyonlar bir teamül haline gelmeye başlamış hükümdarlar değişse bile önceki imtiyazlar verilmeye devam edilmiş hatta Sultan Selim zamanında da bu imtiyazların devamı sağlanmıştı.¹⁰⁰⁶ İslam olsun, İslam olmasın doğu ülkelerinde bu imtiyazlar bir kaide haline gelmişti. İbrahim Hakkı Paşa bu imtiyazların daha sonraki dönemlerde İslam ülkelerinde emsal teşkil ederek uygulana geldiğini belirtir. Osmanlı Devleti dahi imtiyazlar verirken bu uygulamaları örnek aldığını hatta bu imtiyazların doğu dünyasında bir teamül haline geldiğini vurgular.¹⁰⁰⁷

Yabancılarla bir antlaşma veya bir mukavele yapılsa bile delege bulundurulmaz, devlet yabancılarla olan bu gibi taahhüdatı, ferman şeklinde yapardı. Osmanlı Devleti ilk önce Venediklilere böyle bir ferman verdi. Bu

¹⁰⁰⁵ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.14.

¹⁰⁰⁶ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.15.

¹⁰⁰⁷ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.15.

ferman gereğince Mehmet Çelebi Venedik gemilerinin boğazlardan geçmesine müsaade ediyordu.

İkinci Mehmet İstanbul'u fethettiği zaman Galata'daki Cenevizlilere Bizansla işbirliği yapmadıkları için eskisi gibi olmasa da bazı imtiyazlar verdi. Fatih Sultan Mehmet'in fermanla Cenevizlilerin kendi hallerinde oturmalarını karışılmamalarını istemiş ve rahatça ticaret yapmalarına izin vermişti. Fakat femandaki kendi hallerinde oturmaları, onlara karışılmamalarının istenmesini İbrahim Hakkı Paşa, günümüzde yanlış yorumlandığı belirtir; *"Halbu ki zamanımızda bu sözlerden yabancıların güya hiç bir kanuna tabi olmayacağı manası çıkarmışlar. Hâlbuki bu sözlerden anlaşılan mana, ticaret için, para kazanmak için gelen bir kaç ecnebinin ne ehemmiyeti var, ne biz onlara karışalım ne olanlar bize! Varsınlar kendi ayınlınca rahatlarına baksınlar, ticaret etsinler başka bir şey değildir."*

Bu imtiyazlar Sultan Süleyman zamanına kadar aynı şekilde devam etmiştir. İbrahim Hakkı Paşa bu imtiyazların o zaman sorun olacak bir yapıda olmadığını yabancıların sayı olarak fazla olmadıkları için herhangi bir sorun yaşanmadığını söyler.¹⁰⁰⁸

İbrahim Hakkı Paşa, mecmûanın diğer sayısında 1740 tarihinde Fransa'ya verilen imtiyazlar ile birlikte *"Kapitülasyon"* kavramının ortaya çıktığını ve bu tarihten itibaren böyle anılmaya başlandığını belirtir. İbrahim Hakkı Paşa bu sayıda 1740 Fransa'ya verilen kapitülasyonları ele almaktadır.¹⁰⁰⁹ 1740 Kapitülasyonları 85 maddeden meydana geldiğini fakat doğru dürüst yazılmış olsa 20-30 maddeye kadar inebileceğini söyler. Çünkü içinde gereksiz yere tekrar tekrar yazılan maddelerin olduğunu belirtir. İbrahim Hakkı Paşa'ya göre zamanla bu kapitülasyonlar yabancılar tarafından yanlış tefsir edilmiş ve biz de buna uymuşuz. Bugün bazı maddelerin uygulanması kabul edilmese bile kapitülasyonların yazıldığı şekliyle uygulanmasında bir sakınca olmadığını vurgular.¹⁰¹⁰ İbrahim Hakkı

¹⁰⁰⁸ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 13, s.16.

¹⁰⁰⁹ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 14, s.1.

¹⁰¹⁰ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 14, s.3.

Paşa 1740 tarihine kadar Fransa ile 8 defa kapitülasyonların imza edildiğini ve bu kapitülasyonlar hakkında kısa bilgi vermektedir.¹⁰¹¹

Daha sonra İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan sonra diğer devletlere (Avusturya, İngiltere, Prusya ve Rusya) verdiği imtiyazları kısaca ele alarak birbirleri ile karşılaştırmalarını yapar.¹⁰¹²

İbrahim Hakkı Paşa diğer sayıda ise Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlar imzaladığı devletler hakkında bilgi vermeye devam eder. İbrahim Hakkı Paşa Osmanlı Devleti'nin büyük devletler yaptığı imtiyaz anlaşmalarının aynısı küçük devletlerle de imzaladığı belirtir. Bu devletler; Danimarka, Flemenk, İsveç ve Norveç'tir.¹⁰¹³ Hatta Osmanlı Devleti Belçika, Meksika ve Brezilya gibi devletlere de imtiyazlar vermiştir.¹⁰¹⁴

İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların sadece büyük devletlere verilmediğini küçük devletlere de verildiğini ve küçük devletler de büyük devletler derecesinde tutulduklarını belirtir. İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların bu şekilde büyük küçük demeden birçok devlete verilmesini hata olarak değerlendirir. İbrahim Hakkı Paşa devletin bir kere bu imtiyazı verdikten sonra artık bu izinler yabancılar için doğal bir hak halini aldığını belirtir. Güya bir yabancı ancak bu suretle yaşayabilecek, bir konsolosun vatandaşı üzerinde hak sahibi olacak, bir Osmanlı ile davası olduğu zaman mahkemeye tercümanıyla gidecek. Bu esas üzerine her isteyen devlete imtiyaz verilmekte tereddüt edilmemiş, kapitülasyonlar genel bir durum haline gelmiştir. Hâlbuki ilk zamanlar bu imtiyazları bahş etmekte hayli tereddüt edilmiş, belli bir süre için verilmişti. Ya da imtiyaz verilen devletlerin Osmanlı Devletine sağlayacakları fayda düşünülerek verilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa, Onsekizinci Yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı devleti bu imtiyazları bir şey veriyorum diye verdiğini belirtir. Fakat bundan sonra Osmanlı ülkesinde yabancılar sanki bu imtiyazlarla ancak yaşayabilecekmiş gibi imtiyazlar herkese verilmeye başlanmıştır.¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 14, s.4-7.

¹⁰¹² İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 14, s.8-12.

¹⁰¹³ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 15, s.164-165.

¹⁰¹⁴ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 15, s.168.

¹⁰¹⁵ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 15, s.162.

İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların kaldırılmasını da büyük devletlerin onayına bağlamaktadır; *“Ma’mafih devletlere verilen bu imtiyazın geri alınması mâhiyeten devletin mevkiini güçleştirmez. Bir kere düvel-i muazzamın re’yi alınır. Onlar rıza ederlerse lağvı ilân edilir. Devlet küçüklerinde re’yini almaya onların da hatırlarını gözetmeye mecbûr değildir. İmtiyâzâtın kaldırılması büyüklerce muvaffık görüldüğü surette küçüklerin ehemmiyeti kalmaz. Bunlar işi tas’ib edemez. Fakat her hâlde devlet bu imtiyâzâtı fevkâlade birşey halinde muhâfaza etmeli, istisnai bir halde bulundurmalı idi. Küçük hükûmetlere vermekte tereddüt gösterse idi bu gün Yunanlılara da bazı imtiyâzât vermemiş olurdu. Bir kere ecnebler için bu kapitülasyonları bir şekl-i umûmî ve tabîî telakkî edince artık umûmuna da bu imtiyâzâtın hisse talebinde bulunmak zarûri oldu. Bu hal ta Berlin Muâhdesine kadar devam etti. Vakta ki o muâhede de Sırpılar, Karadağlılar bu imtiyâzâtın istisna edildiler o vakit yeni bir devir açılmış oldu. Anlaşıldı ki bunlar ecnebler için hal-i tabîî ad edilmiş ama öyle herkese verilecek şeylerden değildir.”*¹⁰¹⁶

İbrahim Hakkı Paşa bazı devletlerin günümüzde mevcut olmadıkları halde bunlarla verilen imtiyazların yerlerini alan devletler tarafından kullanılmaya devam edildiğini belirtir. Bu devletlere örnek olarak Venedik, Toskana Dükalığı, Sicilya Krallığı’dır. Varlıkları sona eren bu devletlerle yapılan imtiyaz sözleşmeleri de sona ermiş oluyordu. Fakat bu devletlerin yerinde kurulan İtalya ile 1861 yılında imzalanan antlaşmada, İtalya’yı oluşturan eski devletlerin Osmanlı Devleti ile imzaladıkları antlaşmalar da geçerli olacağı kabul edilmiştir.¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁶ İbrahim Hakkı Paşa, a.g.m., s.163-164; İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların kaldırılması konusunda büyük devletlerin rızasının alması gerektiğini düşüncesine sahip olmasıyla birlikte kapitülasyonlar kaldırılması için ilmi ve siyasi çalışmalarda bulunmuştur. İbrahim Hakkı Paşa bu amaçla daha Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukûk ve Hamidiye Ticaret Mektebi’nde verdiği derslerde kapitülasyonların zararları ve kaldırılmasını anlatmıştır. Diğer taraftan sadrazamlığı sırasında Meclis-i Âyan tarafından imtiyazların geçmesi hakkında bir Kanûn tasarısı hazırlanır. Kanûn tasarısının mecliste görüşüldüğü sırada İbrahim Hakkı Paşa yeni bir Kanûn tasarısı çıkartarak buna engel olmuştur. Çünkü önceden imtiyaz verme hakkının doğrudan hükûmete ve padişaha aitti. İbrahim Hakkı Paşa’nın verdiği Kanûn tasarısına göre devletçe mali bir yüklenmeyi gerektiren imtiyazlar meclis tarafından verilecek ve böylece önlem alınmaya çalışılmıştır. Bkz: Mehmet Emin Elmacı, a.g.e., s. 49-50.

¹⁰¹⁷ İbrahim Hakkı Paşa, a.g.m., No. 15, s. 165.

İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların tarihçesini “Paris Muâhedesi ve Kapitülasyonlarca Te’sîrâtı”, “Ticaret Muâhedeleri”¹⁰¹⁸ “Berlin Muâhedesi ve Hükûmet-i Cedide” ve “Kapitülasyonların Dâire-i şümûl ve Mer’iyyeti” konuları ile tamamlar.¹⁰¹⁹

İbrahim Hakkı Paşa kapitülasyonların tarihçesini verdikten sonra, diğer sayılarda kapitülasyonların idarî, hukûkî ve çeşitli açılardan ele aldığı konuları değinmektedir. Bu konular sırasıyla şöyledir:

“Devletlerin Konsolos Tâbîyyetindeki Selâhiyyet-i Ahdiyyeleri” ve “Konsolosların Sıfât-ı tâbîyyeti”¹⁰²⁰ “Konsolosların Kabul ve Tasdik-i Me’mûriyyeti”¹⁰²¹ “Konsolosların Muhâkemesi”, “Konsolosların Vergilerden Muâfiyyeti”¹⁰²² “Konsolosların Teşrîfâtı”, “Konsolosların Umûr-ı İdâre ve Adliyyedeki Vazâifi”¹⁰²³ “Hasârât-ı Bahriyye”, “Müsâdeme Da’vâları”, “Konsolosların Teb’aları Üzerindeki Hakk-ı Zâbitaları”, “Konsolosların Kendi Teb’alarının Tereke ve Vâsiyetleri Hakkındaki Selâhiyyetleri”¹⁰²⁴ “İstitrâd”, “Konsolosların Vazâife-i Adliyyeleri”, İflâs Da’vâları”, “Konsolosların Kendi Teb’aları Arasındaki Hakk-ı Kazâlarının Suret-i Cereyânı”, “İstimlâk-ı Ecânib Nizâmnamesi”, “Memâlik-i Şâhâne Mütemekkin Ecânibin İstimlâk-ı Emlâk Edebilmeleri Hakkındaki Nizâmnameye Merbût Protokol”, “Konsolosların Muhtelif Tabiatla Olan Ecânib Arasındaki Zuhûr İden Da’vâlarda Hâiz Oldukları Hakk-ı Kazânın Suret-i Cereyânı”¹⁰²⁵

İbrahim Hakkı Paşa, kapitülasyonlar konusunda çok hassas idi. 1917 senesinde İbrahim Hakkı Paşa’nın Osmanlı Devleti adına Almanya ile bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmanın içinde kapitülasyonlar kaldırılması da yer alıyordu. Ahmed Reşid Bey, Paşa’nın kapitülasyonların kaldırılmasıyla ilgili olarak kendisine yazdığı bir mektupta şöyle der;

¹⁰¹⁸ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 16, s. 243-247.

¹⁰¹⁹ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 17, s. 324-328.

¹⁰²⁰ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 18, s. 401-412.

¹⁰²¹ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 19, s. 488.

¹⁰²² İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 20, s. 562-572.

¹⁰²³ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 21, s. 649-657.

¹⁰²⁴ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 22, s. 775-794.

¹⁰²⁵ İbrahim Hakkı Paşa, **a.g.m.**, No. 23, s. 801-825.

“...millet-i osmaniyyeye karşı bir de zulm-ı haricî vardı ki o da kapitülasyonlardı. Konya’da doğmuş, büyümüş ve bir aralık hacca gider gibi Atina’ya gidip iki drahmiye bir Yunan pasaportu satın alarak ve... Efendiye beş lira rüşvet vererek teb’a-i yunaniden olmuş kokmuş bir bakkalın bana nisbetle mümtaz bir ferd-i beşer olmasına bir türlü zihnim yatmadı. Buna karşı Bâbîâli’de yapacak şey azdı. Fakat Mekteb-i Hukûk güzel bir intikam sahası idi. Hırsımı hıncımı orada alıyordum. Kapitülasyonlara karşı olan galeyan ki mevcûd galeyanlar arasında en beğendiğim, kendimi bunun müessirlerinden ad ediyorum. Bu cihetle onların ilk defa ilgasını tefennün eden ukuda vaz’-ı imza etmeliğimi de şu uzun iştiyâkımın mükâfât-ı matviyesi ad ederim.”¹⁰²⁶

¹⁰²⁶ Ahmed Reşid, **a.g.m.**, s.103-106; **Yakın Tarihimiz**, “İkinci Meşrûtiyetin Bahtsız Sadrazamı, İbrahim Hakkı Paşa’nın Bir Mektubu”, c., II, 21 Haziran 1962, Sayı: 17, s. 115-116.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişen ilmi birikimi ve renkli şahsiyeti ile dikkat çeken İbrahim Hakkı Paşa, nevi şahsına münhasır bir kişidir. Bu özelliklerini görev aldığı memuriyetlerinde, hocalığında ve sadrazamlığında da göstermiştir.

İbrahim Hakkı Paşa, daha öğrenciliğinden itibaren ilim öğrenme merakı ve çalışma azmiyle, atandığı görevlerde başarılı çalışmalarıyla dikkat çekmiştir.

İbrahim Hakkı Paşa, öğrenciliğinden itibaren tarih, hukuk ve uluslararası ilişkiler alanlarında kendisini yetiştirmiştir. Ayrıca yabancı dil merakı ile birden fazla dil öğrendiği için, memuriyete başladığı günden itibaren devletin içinde bulunduğu birçok ihtilaflı konunun görüşülmesi ve çözümü için oluşturulan komisyonlarda görev almıştır. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ilk ziyaretinde maiyetine verilmiş, İmparator'a eşlik ederken engin bilgisi sayesinde onun dikkatini çekmiş, İmparator, seyahati esnasında kendisine eşlik eden İbrahim Hakkı (Paşa)'nın kültür ve bilgisine hayran kalıp Padişah II. Abdülhamit'e *"Her şeyi bilen bir genç"* diyerek, takdirlerini ifade etmiştir.

1893 tarihinde, Amerika'nın Kristof Kolomb tarafından keşfinin 400. Yılı münasebetiyle Chicago'da düzenlenen uluslararası fuarda, Osmanlı Devleti'ni temsilen gönderilen heyette Serkomiser olarak görev almış ve burada Osmanlı Devleti'ni başarıyla temsil etmiştir. Fuar sonunda, idare hukuku ve devletler hukuku alanında yaptığı çalışmalardan dolayı kendisine fuar tertip heyeti tarafından takdirname verilmiştir.

Yabancı dil ve dış ilişkiler konusundaki donanım sebebiyle Osmanlı Hariciyesi'nde daha çok Ermeni ve Rumlardan yararlanıldığı bir göreve ilk defa bir Türk olarak İbrahim Hakkı Paşa getirilmiştir. Şüphesiz O, yabancı dillere vukûfiyeti ve devletlerarası ilişkilerdeki engin bilgisiyle dikkat çektiği için bu göreve getirilmiştir. Ayrıca İbrahim Hakkı Paşa, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmuş ilk sadrazamdır.

İbrahim Hakkı Paşa'nın ilmi ve çalışma azmiyle gösterdiği başarıları devletin değişik kademelerinde görev almasını sağlamıştır. Bâbîâli Hukûk Müşâvirliği sırasında Mekteb-i Hukûk ve Mekteb-i Mülkiyye gibi dönemin en önemli okullarında hocalık yapmış, burada devlet hizmetinde görev alacak birçok öğrenci yetiştirmiş ve bu öğrencilerin hayranlığını kazanan bir ilim adamı olmuştur.

İbrahim Hakkı Paşa, Bâbîâli Hukûk Müşâviri olarak görev yaptığı dönemde Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetindeki çoğu ihtilaflı konuların çözümünde görev alması, onun kendi ülkesini daha iyi tanımasını sağlamıştır. Bununla beraber bu görevler, Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik alanda münasebeti olduğu diğer ülkeleri tanıma fırsatını da kazandırmıştır.

Herkesin susmaya mahkûm edildiği bir dönemde, hassas konuları medeni bir cesaretle anlatan bir hoca olarak tanınan İbrahim Hakkı Paşa, zamanın üniversite gençliğinde "ideal hoca" olarak görülmüştür. Sadrazamlık görevi için İstanbul'a çağrıldığında Sirkeci Garı'nda büyük bir kalabalıkla karşılanmıştır. Çünkü halk, Osmanlı Devleti'nin bunalımdan bunalıma girdiği böyle bir dönemde onu bu durumdan çekip çıkaracak kişi olarak İbrahim Hakkı Paşa'yı görmektedir.

Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'de okuttuğu Tarih, İdare Hukuku, Devletler Hukuku gibi dersler için yazmış olduğu kitaplar her ne kadar ders kitabı olarak görülmüş ise de dönemin özellikleri dikkate alındığında, onların büyük bir boşluğu doldurduğu görülmektedir. Özellikle 1892'de iki cilt olarak yazmış olduğu "Hukûk-ı İdâre" kitabının Türkiye'de idare hukuku alanında yazılmış ilk kitap olduğu değerlendirilmektedir.

İbrahim Hakkı Paşa, devletlerarası ilişkilerde zamanla hukukî düzenlemeler yapılarak barış ortamının sağlanacağına inanıyordu. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren devletlerarası hukukun gelişerek dış müdahalelerin azaldığını, ülkelerin iç idari düzenlemelerini bağımsız bir şekilde yapmaya başladıklarını vurgular. Ona göre her devletin işlerini istediği gibi tanzim ve tertibe hakkı olduğu düşüncesi herkes tarafından kabul görmektedir. Devletlerin işlerini düzenlerken, bünyesinde bulundurduğu yabancıların

hukuklarını da dikkate almaya başladıklarını söyler. Bir devletin kendi içindeki yabancıların hukukunu gözettiği halde bu devlete dış müdahale edilmemesi kaidesinin benimsendiğini belirtir.

İbrahim Hakkı Paşa'nın teorik olarak devletlerarası ilişkilere önem vermesi ve inanması, onun pratikte yaşananların yeterince farkına varamamasına yol açmıştır. Özellikle İtalya'nın Trablusgarp'ı işgale hazırlandığı bir dönemde Roma'da elçi olarak görev yapmasına rağmen İtalya'nın bu niyet ve hedefini fark edememiştir. Hatta İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki işgali aleni olarak görülmeye başlandığı zaman dahi İtalyanlara saldırmak için bir bahane verilmediği takdirde, Trablusgarp'ı devletlerarası hukuk ilkelerinin koruyacağına inanıyordu. Çünkü O, bir siyaset adamından çok hukukçu idi. Mülkiye'de okuttuğu devletler hukuku ilkelerine bel bağlamıştı.

İbrahim Hakkı Paşa sadrazamlığa atanmasıyla hükûmet programını “adl ü ihsan” parolasıyla açıkladığında, Osmanlı kamuoyu tarafından büyük bir heyecan ve ümitte karşılanmıştı. Sadrazamlığa getirilmeden önceki duruşu ve bilgisine olan hayranlık onun tarafsız, bütün kesimleri kucaklayan bir yönetim sergileyeceğine dair zihinlerde bir kanaat uyandırmıştı. Fakat böyle bir yönetim sergilemesine ne o zamanki Osmanlı siyasi yapısı müsaitti ne de İbrahim Hakkı Paşa'nın siyasi liderlik yeteneği. Zaten bir süre sonra İttihat ve Terakki'nin hükûmeti olduğunu ilan edince kendisine karşı şiddetli muhalefet oluşacak ve kamuoyu desteğini kaybedecektir.

İbrahim Hakkı Paşa siyasi görevleri sırasında yaptığı veya engel olamadığı idari hatalarının yanında yine de önemli sayılabilecek çalışmalara imza atmıştır. Buna Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınması bir örnektir. Brest-Litovsk Barış Antlaşması görüşmelerinde Sovyet Rusya'ya verilen ultimatom içerisinde Kars, Ardahan ve Batum yer almıyordu. Türk heyetinin bu üç ili antlaşma metnine ilave etmesine Sovyetler karşı çıktı. İbrahim Hakkı Paşa görüşmede Elviye-i Selase'nin Türkiye'nin doğal bir parçası olduğunu; tarihî, coğrafi ve siyasî olarak ispat ederek geri alınmasını sağlamıştır.

Ayrıca kapitülasyonların kaldırılması konusundaki çalışmaları, kapitülasyonların kaldırılması fikrinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

İbrahim Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Avrupalı devlet adamlarının dinlenmek üzere yurt dışına yaptıkları tatil gezilerine benzer geziler yapması da şiddetli tenkitlere uğramasına sebep olmuştur. O, bu eleştirilere karşılık; bu seyahatlerin sadece dinlenme amaçlı değil aynı zamanda çeşitli görüşmelerin yapıldığı gayet faydalı geziler olduğu belirtiyor, dünyada artık siyasi, ekonomik işlerin bu şekilde yapılan görüşmeler ile daha sağlıklı yürütüldüğünü söylüyordu.

İbrahim Hakkı Paşa renkli bir insandır. Zevkine düşkün, neşeli ve rahat bir kişiliğe sahipti. Yaşantısı, dönemin ideal devlet adamı anlayışına aykırı bir tarzda idi. Sadrazamlığı sırasında mesai sonrası Beyoğlu'nun eğlence yerlerine giderek vakit geçirirdi. Bir sadrazamın Beyoğlu gibi eğlence yerlerinde tek başına yürüyerek dolaşması, Beyoğlu'nun meşhur mekânlarında vakit geçirmesi birçok tepkilere yol açmış, yakınları tarafından uyarılmış ise de O, tepkilere ve uyarılara kulak vermeden "alışsınlar" diye karşılık veriyordu.

Birçok eser yazmasına rağmen İbrahim Hakkı Paşa bir hatırat bırakmamıştır. Bizim için bir talihsizliktir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrâkı (A.MTZ (04)

Dosya no: 41. Gömlek no 48.

Dosya: 42, Gömlek no: 48.

Dosya no: 153, Gömlek no: 6.

Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO)

Dosya no: 610. Gömlek no 45682.

Dosya no: 810, Gömlek no: 60679.

Dosya: 454, Gömlek no: 33977.

Dosya: 172, Gömlek no: 12849.

Dosya no: 1229 Gömlek no: 92126.

Dosya: 1191, Gömlek no: 89307.

Dosya: 1445, Gömlek no: 108371.

Dosya: 2714, Gömlek no: 203482.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi (DH. SAİD)

Dosya no: 0183, Gömlek no: 0100

Hariciye Nezareti Hukuk Müşâvirliği İstişare Odası Evrâkı (HR. HMŞ.

İŞO) Dosya no: 181. Gömlek no 70

İradeler Dosya Usulü (İ.DUİT)

Dosya: 7, Gömlek no: 51.

İrade Hariciye (İ.HR)

Dosya no: 345.

İrade Taltifât (İ.TAL)

Dosya no: 465.

Dosya no: 476.

Dosya no: 241

Dosya no: 339

Maarif Nezareti MF. MKT.

Dosya no: 1036. Gömlek no: 69.

Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrâkı (YA. HUS)

Dosya: 369, Gömlek no: 21,

Dosya no: 393, Gömlek no: 5.

Dosya no: 275, Gömlek no: 3.

Yıldız Esas Evrâkı (Y.E.E)

Dosya no: O7. Gömlek no: 15.

SÜRELİ YAYINLAR**DÜSTÛR**

MVZC

MMZC

GAZETE VE DERGİLER

Cem

Chicago Sergisi

İkdâm

İlm-i Hukûk ve Mukayeseli Kavânin Mecmuası

Kalem

Sabah

Servet-i Fünûn

Takvim-i Vekâyi

Tanîn

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat

Yeni Gazete

Yeni Mecmua

KİTAP VE MAKALELER

Abdurrahman Şeref; “Hakkı Paşa”, **Servet-i Fünûn**, Sayı: 1405, 1334, s. 2-3.
Adivar, Adnan; “İbrahim Hakkı Paşa” Mad.**İslam Ansiklopedisi**, VI. Cilt, İstanbul, 1987, s. 892-894.

Ahmad, Feroz; **İttihat ve Terakki 1908–1914**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 7. Baskı, 2007.

Ahmet Reşid; “Hakkı Paşa, Bazı Hatırlar ve Mülâhazalar”, **Yeni Mecmua**, Sayı: 58, 22 Ağustos 1918, s. 103-106.

Akıllıoğlu, Tekin; “Hukuku İdare Üzerine”, **TOAİD**, 16. cilt, Sayı 2, Haziran 1983.

Akın, Rıdvan; “İkinci Meşrûtiyette Parlamento ve Hükûmet”, **100. Yılında II. Meşrûtiyet Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, Yay. Haz. Zekeriya Kurşun v.d, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 22–24 Ekim 2008.

Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Evrim Matbaacılık, 1987.

Alkan, Ahmet Turan; **Ubeydullah Efendi’nin Amerika Hâtıraları**, İstanbul İletişim Yayınları, 2. baskı, 1997.

Arabacı, Caner; “İttihat ve Terakki Basını”, **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, Edit. Hakan Aydın, İstanbul, Palet Yay. 2010.

Armağan, Mustafa; **Abdülhamit’in Kurtlarla Dansı**, İstanbul, Ufuk Kitap, 1. Baskı, 2006.

Babacan, Hasan; **Mehmed Talât Paşa (1874-1921)**, Ankara, TTK, 2005.

Babanzade İsmail Hakkı Bey, “Buhran-ı Vükelâmız”, **Yeni Tanin**, 17 Kanun-ı evvel 1325.

Bayur, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara, TTK, 1991.

Bello, Hasan; **Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk’ta 1911 Malisörler İsyanı**, Mimar Sinan Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009
Bozkurt, Gülnihal; “*II Meşrûtiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları*”, **OTAM**, Sayı: IV, 1993, s. 99-119.

Bozkurt, Nurgül;“İbrahim Hakkı (Paşa)’nın 1877 Tarihli Dersa’âdet Belediye Kanunu’na Dâir Lâyihası”,**Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 18, Ağustos 2007, s. 21-41.

“Cavit Bey’in Meşrûtiyet Devrine Âit Hatıraları”, **Tanin**, 27 Eylül 1943.

Çankaya, Ali; **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, II. cilt, Ankara, 1954.

Çavdar, Tevfik; **Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara, I. Baskı, Kültür Bakanlığı, 1995.

Çelik, Bilgin; **İttihatçılar ve Arnavutlar, II Meşrûtiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu**, İstanbul, Buke Kitapları, 2004.

Danışmend, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, IV. cilt, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.

Danışmend, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, V. cilt, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971.

Devellioğlu, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1988.

Dördüncü, Muharrem;**1326 Senesi Devlet Salnamesine Göre Osmanlı Devlet Teşkilatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995.

Duran, Tülay; “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları”, **BTDD**, sayı, XII/67–68 Nisan-Mayıs 1973.

Elmacı, Mehmet Emin; **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, İstanbul, Homer Kitabevi, 2005.

Ergin, Osman Nuri; **İstanbul Şehreminleri**, Haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul, İBB, Yay. 2007.

Ergün, Mustafa; **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908–1914)**, Ankara, Ocak Yayınları, 1996.

Findley, Carter V.; **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay. 1996.

Gazel, Ahmet Ali;“İkinci Meşrûtiyet Dönemi’nde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa’nın İstifası”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:18, Erzurum, 2001, s. 259–266.

Gazel, Ahmet Ali; **Lütfi Fikri’nin Tanzimât’ı**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007.

Gazel, Ahmet Ali; **Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânî'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)**, İstanbul, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007.

Gencer, Ali İhsan; "Tanzimât Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", **DGBİT**, XI. cilt, Ed. Kenen Seyithanoğlu v.d, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s. 391-449.

Gencer, Ali İhsan; "Berlin Antlaşması", **TDVİA**, V. cilt, İstanbul, 1992, s. 515-519.

Giolitti, Giovanni; **Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?** Haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yay. 2012.

Gövsâ, İbrahim Alaettin; **Meşhur Adamlar Hayatları ve Eserleri**, İstanbul, 1933-1935.

Güneş, İhsan; "İkinci Meşrûtiyet Döneminde Hükûmet Programları", **OTAM**, Sayı: 1, Ankara, 1990, s. 224-227.

Güneş, İhsan; **Türk Parlamento Tarihi**, II. cilt, Ankara, TBMM Basımevi, 1997.

Hocaoğlu, Baran; **II. Meşrûtiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri (1908-1913)**, İstanbul, Kitap Yayınevi Yay, 2010.

Hüseyin Cahit, "Düncü Celse", **Yeni Tanîn**, 12 Kanun-ı Sani 1325.

Hüseyin Cahit, "Kâbinenin Programı", **Yeni Tanîn**, 13 Kanun-ı Sani 1325.

İbrahim Hakkı (Paşa); **Tarih-i Hukûk-ı Beyneddüvel**, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul, 1303.

İbrahim Hakkı (Paşa); **Medahl-i Hukûk-ı Beyneddüvel**, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1303.

İbrahim Hakkı (Paşa); **Tarih-i Umûmî**, Karabet ve Kasbar Matbaası, C.: I, İstanbul, 1305.

İbrahim Hakkı (Paşa); **Hukûk-ı İdâre**, Karabet Matbaası, İstanbul, 1308.

İbrahim Hakkı (Paşa); **Küçük Osmanlı Tarihi**, Karabet Matbaası, İstanbul, 1308.

İbrahim Hakkı (Paşa), Mehmed Azmî; **Muhtasar İslâm Tarihi**, Karabet Matbaası, İstanbul 1308.

İbrahim Hakkı (Paşa); **Mukaddime-i İlm-i Hukûk**, Karabet Matbaası, İstanbul, 1319.

İbrahim Hakkı Paşa;“*Kapitülasyonlar yahut Uhûd-ı Kadime*”, **İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânin Mecmûası**, No. 13, Mayıs, İstanbul 1326.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal; **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul, 1940.

Kadri, Hüseyin Kâzım; **İmparatorluğun Tasfiyesi**, İstanbul, 3. Baskı, Pınar Yay. 2011.

Kansu, Aykut; **1908 Devrimi**, İstanbul, 5. Baskı, İletişim Yayınları, 2009.

Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, IX. cilt, Ankara, TTK, 1996.

Kaya Gökhan, **Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)**, İstanbul, İletişim Yay. 2011.

Kerimoğlu, Hasan Taner;“Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrûtiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”,**ÇTTAD**, VI/14, Bahar 2007, s.3-25.

Kılıç, Selami; **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998.

Kılıç, Selami;“Brest Litovsk Barış Müzakerelerinde İbrahim Hakkı Paşa’nın Yaptığı Tarihi Konuşma”,**Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı: 67, Temmuz 1999, s.43-45.

Kocabaş, Süleyman; **Türkiye’de Gizli Tarih I Masonluk ve Masonlar**, İstanbul, 3. Baskı, Vatan Yay. 2006.

Kodaman, Bayram;“1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi”,**DGBİT**, XII. cilt, Edit. Kenen Seyithanoğlu v.d, Çağ Yayınları, İstanbul, 1990, s. 19-197.

Kurat, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990

Kurşun, Zekeriya;“İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)”,**TDVİA**, XXI. cilt, s. 311-314.

Kutay, Cemal; **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, 2. baskı, c. XVI, Alioğlu yayınevi, İstanbul,(t.y)

Kurtcephe, İsrail; **Türk-İtalyan İlişkileri (1911–1916)**, Ankara, TTK, 1995.

Malhut, Mustafa; **Meclis-i Meb’ûsân’da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları 1908-1914**, Antalya, İlkim Ozan Yayınları, 2011.

Mahmud Sadık; “Teessür ve Hatırat”, **Servet-i Fünûn**, Sayı: 1404, 1334, s. 408-411.

Mehmet Selâhattin; **Bildiklerim Muhalif Hatıralar**, İstanbul, Vadi Yayınları, 2006.

Mehmetefendioğlu, Ahmet; **II. Meşrûtiyet Dönemi Osmanlı Hükûmetleri ve İttihat ve Terakki**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1996.

Meşrûtiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları, **Tanin**, 7 Eylül 1943.

Menteşe, Halil; **Osmanlı Meb'ûsân Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları**, Haz. Orhan Birgit v.d., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay. 1986.

Mîzâncı Murad Bey, **II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları, Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd**, Haz. Celile Eren (Ökten) Argıt, İstanbul, Marifet Yay. 1977.

Nasuhoglu, Ahmet Muhtar; **Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi, Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları**, Haz. Ömer Hakan Özalp v.d, İstanbul, Dergâh Yay. 2007.

Neyyal, Ressay Naciye; **Mutlakiyet Meşrûtiyet ve Cumhuriyet Hatıraları**, Haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul, 2. Baskı, Pınar Yay. 2004.

Nur, Rıza; **Cemiyet-i Hafiye**, Haz: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1995.

Öke, Mim Kemal; "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", **DGBİT**, cilt XII, Ed. Kenen Seyithanoğlu v.d, İstanbul, Çağ Yayınları, 1990, s. 241-278.

Özbozdağlı, Özer; **İttihat ve Terakki'nin Balkan Siyaseti (1908-1914)**, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Öztuna, Yılmaz, **Devlet ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)** II. cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. 1969.

Pakalın, Mehmet Zeki; **Sicil-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi**, Haz. Emine Güldüoğlu, c. VII, Ankara, TTK, 2008.

Rey, Ahmet Reşit; **Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**, İstanbul, 1945.

Sander, Oral; **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003.

Sevinç, Gülsen; "Turkish Participation To 1893 Chicago Exposition", The Turkish Yearbook of International Relations, Ankara University, Vol: XXXI, 2000.

- Shaw, Stanford J.,Ezel Kural Shaw;**Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II. cilt, İstanbul, E Yayınları, 1983.
- Simavi, Lütfi; **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004.
- Soysal, İlhami; **Dünyada ve Türkiye’de Masonluk ve Masonlar**, İstanbul, Der Yay. 1988.
- Sönmez, Banu İşlet; **II. Meşrûtiyette Arnavutluk Muhalefeti**, İstanbul, YK Yay. 2007.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali; **Hariciye Hizmetinde Otuz Sene**, İstanbul, 1950.
- Süreyya, Mehmed; **Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye**, Haz. Mustafa Keskin v.d, c. II, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1996.
- Şeyhülislam Cemaleddin Efendi; **Siyasi Hatıralar (1908-1913)**, sad. Ziyaeddin Engin, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- Şıvgın, Hale; **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Şıvgın, Hale; “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması”, **Osmanlılar Ansiklopedisi** II. cilt, Edit. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.482.
- Tokgöz, Ahmet İhsan; **Matbuat Hatıralarım (1888-1914)**, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Tukin, Cemal; **Boğazlar Meselesi**, İstanbul, Pan Yayıncılık, 1999.
- Tunaya, Tarık Zafer; **Türkiye’de Siyasi Partiler**, I. cilt, İstanbul, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yay, 1984.
- Tuncer, Hüner; **Osmanlı’nın Rumeli’yi Kaybı (1878-1914)**, İstanbul, Kaynak Yay, 2010.
- Tural Erkan; **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi**, Ankara, TODAİE Yay. 2009.
- Türkgeldi, Ali Fuad; **Görüp İştittiklerim**, Ankara, TTK, 4. baskı, 1987.
- Türkgeldi, Emin Ali; “Brest Litovsk Konferansı Hatıraları” **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 13, Mart 1986.

Türkmen, Zekeriya; **Osmanlı Meşrûtiyeti'nde Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul, 1993.

Uçarol, Rifat; **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya; **Saray ve Ötesi Son Hatıralar**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, 1965.

Uçman, Abdullah; “Mizancı Murat (1854-1917)”, İstanbul, **TDVİA**, XXX. Cilt, 2005.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, c. I, 1999, s. 627.

Yakın Tarihimiz, “İkinci Meşrûtiyetin Bahtsız Sadrazamı, İbrahim Hakkı Paşa'nın Bir Mektubu”, II. cilt, 21 Haziran 1962, Sayı: 17, s. 115-116.

Yalçın, Hüseyin Cahit; **Siyasal Anılar**, Haz. Rauf Mutluay, İstanbul, I. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

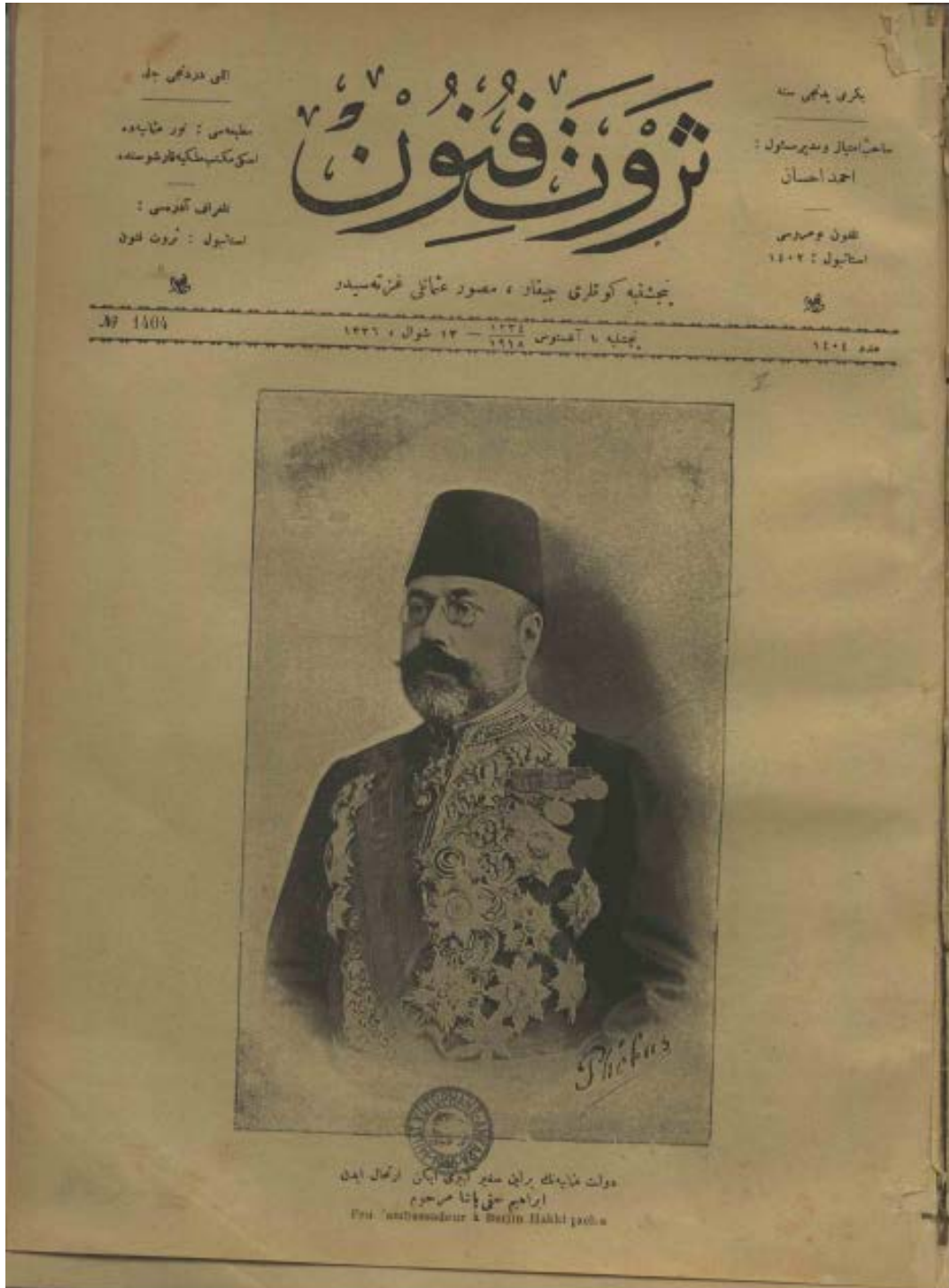
Yalçın, Hüseyin Cahit; “Meşrûtiyet Hatıraları 1908–1918”, **Fikir Hareketleri**, Sayı: 138, 13 Haziran 1936, s. 117.1935–1938.

Yalçın, Hüseyin Cahit; “Meşrûtiyet Hatıraları 1908–1918”, **Fikir Hareketleri**, Sayı: 144, s.215, 1935–1938.

EKLER

İbrahim Hakkı Paşa

Devlet-i Osmaniyye'nin Berlin Sefir-i Kebir iken irtihal iden İbrahim Hakkı Paşa merhum

Hakkı Paşa merhumun gençlik zamanı

(Şikago Meşhur-ı Umûmiyyesine Birinci Osmanlı Komiseri ta'yin olduğu zaman) 1893.

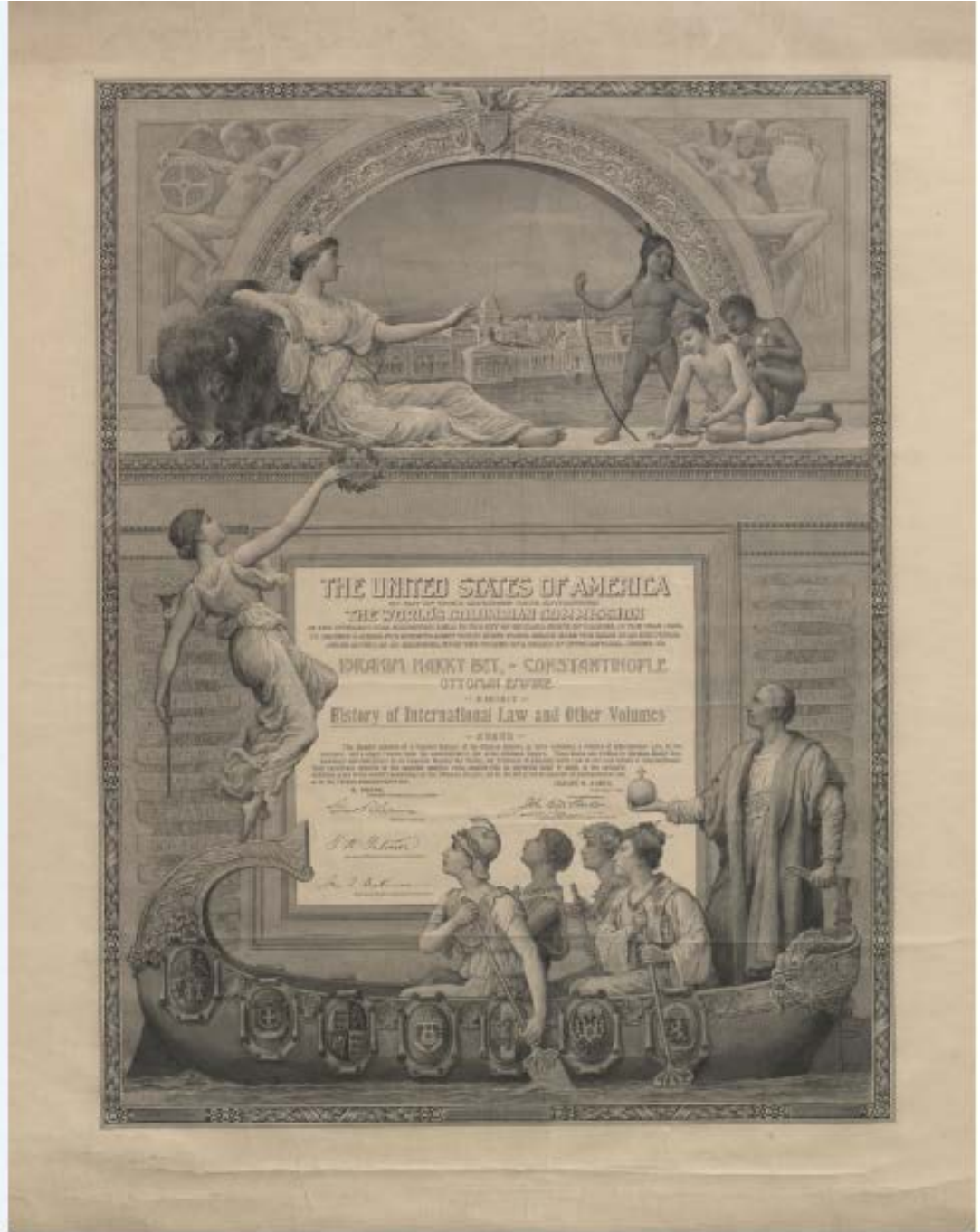
Hakkı Paşa merhum (Rumeli Vilâyâtı'nda teftişata me'mûr edildiği zaman)

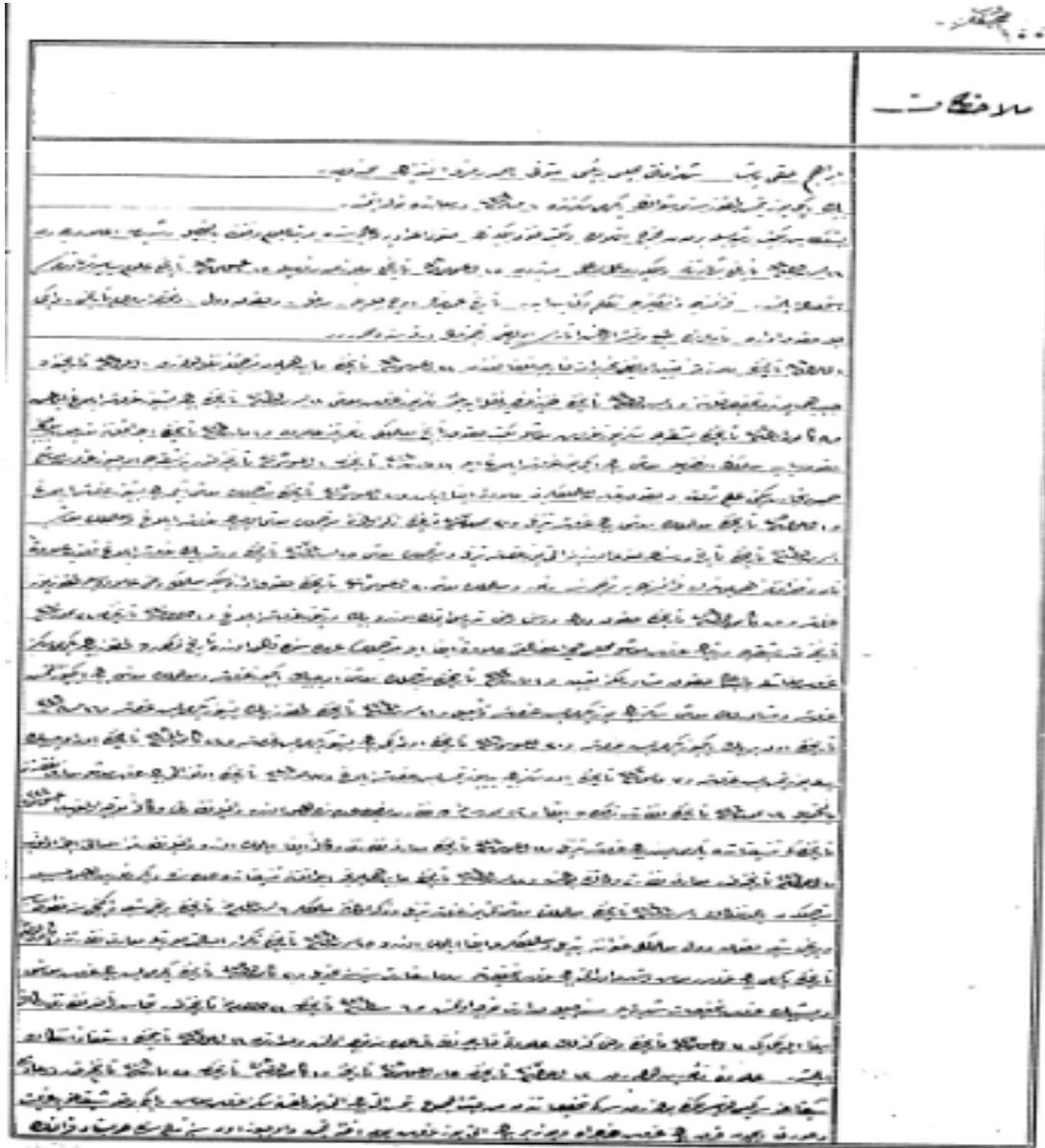
Hakkı Paşa merhum (Bâbîâli Hukûk Müşâviri ta'yin olduğu zaman)

İbrahim Hakkı Paşa'nın Sadrazamlığa tayini ile ilgili Hatt-ı Hümayun sureti ve İbrahim Hakkı Paşa kabinesi. **Takvim-i Vekayi** 31 Kanun-ı evvel 1325.

1893'de Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen Uluslararası Chicago Sergisi'nde İbrahim Hakkı Paşa'ya verilen madalyonun berati.

İbrahim Hakkı Paşa'nın tercüme-i halı. **BOA. DH. SAID.** 00183-0100

İbrâhim Hakkı Paşa Şehr Emîni Meclis Reîsi Müteveffâ Ahmed Remzi Efendi'nin mahdûmudur. Bin iki yüz yetmiş dokuz senesi Şevvâlinin yigirmi sekizinde 6 Ramazân Nisan sene [1]279 Der-Sa`adet'de tevellüd etmiştir. Beşiktaş Mekteb-i Rüşdiyesiyle bir müddet Mahrec-i aklâmda ve Mekteb-i Fünûn-i Mülkiyye'nin sunûf-i i`dâdiye ve â`liyesinde muretteb-i ulûm ve fünûn bi't-tahsîl rüşdîden a'lâ dereceden 16 Teşrîn-i evvel sene [12]92 târîhli şehâdetnâme ve mülkiye alûyu'l-a'lâ mertebeden 15 ağustos sene [12]98 târîhli mülâzemet ru`usiyle 18 Ağustos sene [12]98 târîhli ulûm-i siyâsiye-i zemaniyesiİstihşâl eylemiştir. Fransızca ve İngilizce tekellüm ve kitâbet ider. Târîh-i umûm'un üç cildiyle "Ma`afile" ve "Hukûk-ı düvel", "Muhtasar İslâm târîhi" ve iki cild "Hukûk-i İdâre" nâmlarında tab' ve neşr olunmuş asârı olduğu tercüme-i hâl varâkasında muharrerdir.

1 Eylül sene [12]91 târîhinde mülâzemeten ta'yîn olduğu tahrîrât-i harîciyye kalfâlığından 21 Ağustos sene [12]99 târîhinde Mabeyn-i Hümâyûn Tercümânlığı'na nakl olunarak 1 Eylül târîhinde Ceyb-i

Hümâyûnden tahsîs kılınan ve 1 Teşrîn-i evvel sene [12]99 târîhinde Hazîne-i Harîciye'ye nakl edilen sekiz yüz gurus maaşı 11 Teşrîn-i evvel sene [1]301 târîhinde bin beş yüz gurus iblâğ edilmiş ve 9 Kânûn-i evvel sene [1]302 târîhinde başkaca sekiz yüz gurus maaşla Mekteb-i Hukûk târîh mu'âllimliğin me'mûriyetine ilâve ve 1 Mart sene [1]304 târîhinde icrâ kılınan ta'dilât mücebince Hukûk-i Siyâsiyye ilhakıyla mu'âlimlik maaşı bin iki yüz gurus iblâğ ile 21 Mart sene [1]304 târîhinde 1 Ağustos [1]305 târîhine kadar yine başkaca üç yüz gurus maaşla Hamîdiye Ticâret Mekteb'i ilm-i servet ve hukûk-ı ticâret mu'âlimliklerini ilâveten îfâ edilmiş ve 20 Ağustos sene [1]305 târîhinde mütercimlik maaşı ile bin beş yüz gurus iblâğ ve 1 Eylül sene 205 târîhinde mu'âlimlik maaşı bin gurus tenzîl ve 30 Temmuz sene [1]307 târîhinde zıkr olunan tercümanlık maaşı üç bin gurus iblâğ ve mu'âlimlik maaşı 1 Teşrîn-i evvel sene [1]307 târîhinde târîh dersinin lağvı üzerine altı yüz gurus tenzîl ve mütercimlik maaşı 25 Teşrîni sani sene 207 târîhinde dört bin gurus iblâğ kılınub ilâveten nâme ve telgrafnâme-ı hümâyûn'den Fransızca'ya tercümesine me'mûr ve mu'âlimlik maaşı 20 Ağustos sene [1]308 târîhinde Hukûk-i idâre-i Mülkiyye mu'âllimliği dahi ilâvesiyle dokuz yüz gurus ve 28 Kânûn-i evvel sene [1]306 târîhinde Hukûk-i Düvel dersi dahi tadrîs etmek üzere bin dört yüz gurus iblâğ ve 1 Haziran sene [1]310 târîhinden 21 Temmuz sene [1]310Târîhine kadar başkaca dört bin gurus maaşla meclis-i sıhhiyye a'zâlığını ilâveten îfâ ile mütercimlik uhdesinde kalmak üzere târîh-i mezkûrde dokuz bin yigirmi sekiz gurus maaşla Bâb-i Âlî Hukûk Müşâvirliğine ta'yîn ve 1 Mart sene [1]312 târîhinde mütercimlik maaşı üç bin iki yüz gurus ve mu'âlimlik maaşı bin iki yüz altmış gurus ve müşâvirlik maaşı sekiz bin yüz yigirmi beş gurus te'cîl ve 14 Teşrîn-i sâni sene [1]314 târîhinde dokuz bin beş yüz yigirmi beş gurus ve 16 Nisan sene [1]316Târîhinde on bir bin iki yüz yigirmi beş gurus ve 20 Ağustos sene [1]316 târîhinde on iki bin beş yüz yigirmi beş gurus ve 24 Kânûni sâni sene [1]318 târîhinde on üç bin yedi yüz yetmiş gurus ve 7 Mayıs sene [1]322 târîhinde on sekiz bin yedi yüz yetmiş beş gurus iblâğ ve 17 Temmuz sene [1]324 târîhinde otuz altı bin gurus maaşla Ma'arif Nezâretine bi't-ta'vil 19 Temmuz sene [1]324 târîhinde nezâret-i mezkûreden îfâ ve 24 temmuzden nezâret-i mezbûre guresinde olmak üzere Dâhiliye Nezâreti vekâleti tevcih olunub 1 Ağustos sene [1]324Târîhindeki tensikâtda yigirmi beş bin gurus tenzîl ve 11 Ağustos târîhinde Ma'arif Nezâreti'ni vekâleten îfâ eylemek üzere Dâhiliye Nezâretine asâleten icrâ olunub 10 Eylül sene [1]324 târîhine kadar Ma'arif Nezâreti vekâletinde bulunmuş ve 22 Ağustos sene [1]324 târîhinde Mabeyin-i Hümâyûnca icrâ kılınan tensikâtda gurre-i senede ve diğer me'mûriyet olması hasebiyle mütercimlikten (...) 1 Teşrîn-i sâni sene [1]314 târîhinde mu'âlimlik maaşı altı yüz gurus tenzîl ve zıkr olunan İstikbâl ve teşyîğ-i me'mûriyetinde ve Bosnalılar mesâlihi için müteşekkîl komisyon riyâsetinde ve on bir sene-i mâliyesinde Rumeli Şimendüfer tahvilâtına müte'allik bazı Mevâdın tedkiki ve ... için müteşekkîl komisyon ve dokuz bin yigirmi sekiz gurus maaş-ı munzam ve yedi bin altı yüz elli gurus harcirâh ile de Rumeli VilâyatıTeffîş Heyeti âzalıklarında bulunduğu gibi 3 Temmuz sene [1]312 târîhli tezkire-i seniye mücebince dokuz bin yigirmi sekiz gurus maaş munzam ve yigirmi bir bin iki yüz kırk gurus harcirâh ile Cebel-i Durüz'e me'mûr heyet-i tahkikiye refakâtına me'mûr ve dolaşacağı mahaller için de maaş-ı aslı ve mütâzamini nisbetinde harcirâh i'tâsı Suriye Vilâyetine tebliğ kılınmış ve yine sene-i mezkûre zarfında Bulgaristan'a me'mûriyet-i mihmâne ile azîmet ve hafta zarfında avdet itmiş ve 11 Kânûn-i sâni sene [1]313 târîhinde Yunan Hükûmetiyle akd olunan ta'kib-i eşkiyâ ve i'ade-i mücrimîn ve tabi'iyet ve konsolosluk mukâvelenâmelerini müzâkereye ve 5 Temmuz sene [1]314 târîhinde Yunan tazminât-i şahsiyesini tevzi'e me'mûren teşekkül iden komisyonlara'zâlığında ve 8 Teşrîn-i sâni sene [1]314 târîhinde Roma'da teşekkül-i anarşistler hakkında tedâbîr-i düvele-yi mezkûreye me'mûr müzâkereye me'mûr konferans mürâhasıllığında ve üç yüz on beş sene mâliyesinde zıkr olunan konferans miktârını tedkike me'mûr komisyon a'zâlığıyla Bulgaristan'la muhtelif mesâli tedkik için müteşekkîl komisyon riyâsetinde ve Kosova vâlisi hakkındaki şikâyetin tedkikine me'mûr-i heyet ve 4 Mart sene [1]316 târîhde kânûn-i cezâya anarşistliğe dâir fâsıl ilâvesini müzâkereye ve 16 Temmuz sene [1]316 târîhinde İzmirAlaşehir hattı hâsılâtı hakkındaki ihtilâfın hallini tedkike ve 12 Ağustos sene [1]316 târîhinde Sirbistan ve 24 ağustos minhu de Romanya ticâret mu'âhedelerini müzâkereye ve üç

yüz on yedi senesi mâliyesinde ... Matlûbatı meselesini ve şark demir yolları kumpanyasıyla muhtelif mevâdın tedkikini müzâkereye ve üç yüz dokuz sene-i hicriyesinde mezkûr kumpanya evrâk mahkemesini ihzâre ve 7 Kânûn-i sâni sene [1]319 târîhinde bâ senet-i resmi tedkikatına ve 20 Mart sen [1]320 târîhinde Bulgaristanlı mün'akid ... mûnderiç mevâdın ta'kîbine ve 12 Nisan sene [1]310 târîhinde Rusya teba'asına verilecek tazmînâtın fâizi hakkında tedkîkât icrâsına dâir teşekkül komisyonlar a'zâlığında bulunmuş ve 18 Nisan sene [1]320 târîhinde Yunan Konsoloshânesine âid bir meselenin tahkîkı için İzmir'e azîmet ve avdetle yüz lira harcîrâh almış ve 2 Temmuz sene [1]320 târîhinde tecdîd-i mu'âhedât -i tüccâriye komisyonu ve 24 Ağustos sene [1]320 târîhinde Rusya tebe'asının müdde'îyâtını tedkîk için müteşekkîl komisyonu a'zâlığına ve 4 teşrîn-i evvel sene [1]320 târîhinde melhûz ta'rîfen sıhhiyye komisyonu riyâsetinde ve 19 teşrîn-i evvel sene [1]320 târîhinde rıhtım şikâyetiyle muhtelif mesâilin tedkîkı ve 25 kânûn-i sâni sene [1]320 târîhinde gümrüklerde mu'âyene-i sıhhiyye-i nafi'asının ta'dîli ve üç yüz yigirmi bir sene-i mâliyesinde resmi damga kânûnına mütet'allik mesâil ile İran ticâret mu'âhede-i müzâkere için teşekkül iden komisyonla a'zâlıkla resmi damga kânûnunun tedkîkı hakkında müteşekkîl komisyon riyâsetinde ve yine sene-i mezkûrede Yunanistan ve Bulgaristan ticâret mukâveleleri ile ve Ma'arif Nizâmnamesi ve 27 Kânûni sâni sene [1]322 târîhinde Bulgaristandaki münâfilerle hukûk ve hafiye'nin temînini ve iade-i mücrimîn ve sâire-i mezkûre için müteşekkîl komisyonlar a'zâlığında bulunub üç yüz yigirmi üç sene-i mâliyesinde şark demir yolları işletici komisyonlar muhtelif mevâdın istişâresi için iki yüz elli lira maktû' harcîrâh ile Paris'e a'zâm kılınmış ve 6 Şubat sene [1]323 târîhinde ecanibin hak istimlâkine müte'allik mesâilin ve 29 Mart sene [1]324 târîhinde Beyrut Rıhtım şirketiyle olan ihtilâfın tedkîkı ve üç yüz yigirmi dört sene-i mâliyesinde mu'ahede-i ticâriyyenin tecdîdi için müteşekkîl komisyonlar a'zâlığında ve Roma Sefâretinde iken Lahey ta'yîn-i hakem a'zâlığıyla beyne'l-milel zirâ'at mü'essesesi Devlet-i âliye birinci ruhsatında ve üç yüz on sene-i mâliyesinden i'tibâren Dâhiliye Nezâretine ta'yîni târîhine kadar bazı me'mûriyet-i adliyenin imtihanları için Mekteb-i Hukûk'da teşekkül iden heyet-i tecziye riyâsetinde ve üç yüz yigirmi beş ve yigirmi altı sene-i mâliyelerinde Edirne ve Selanik ve Kosova ve Manastır vilâyetlerinde vukû' bulan seyâhat-ı şâhâmede ma'iyet-i hümayûn Cenâb-ı mülûkâne'de bulunmuş ve 10 Teşrîn-i sâni sene [1]326 târîhinden i'tibâren Dârul-hukûk-i Osmânî hukûk şubesi fahri mu'âllimliği ünvanını ihrâz eylemişdir. 25 Rebî'u'l-âhir sene [1]300 târîhinde gur-re-i sene-i sâlise rütbesi tevcih buyurularak tecdîcen ka't-i merâtib ile 28 Kânûn-i sâni sene [1]325 târîhinde rütbe-i sâmiye-i vüzerâtı ihrâz eylemiş olduğu gibi Mercî-i Osmânî ve Mecîdî nişân-i âlîleriyle altun ve gümüş imtiyâz ve altun liyâkât ve hamiyet-i vataniye ve Yunan muhârebese madalyaları hâiz olmuştur. Almanya Devleti tarafından birinci rütbeden ağıl ruj ve Fransa Devleti tarafından dördüncü rütbeden Lejyon donör ve Sisam hükûmetinden üçüncü rütbeden beyaz fil ve Cohur hükûmetinden ikinci rütbeden Cohur taç ve Sırbistan hükûmetinden birinci rütbeden Egl Blan ve Kara Jorj ve Bulgaristan hükûmetinden birinci rütbeden merit şövalye nişânlarıyla Sen Aleksandr Nişânının Gran Kordunun murassa'ı mevsî'i ve İran Devleti'nden birinci rütbeden Şîr-Hurşid ve İtalya Hükûmetinden birinci rütbeden Korun ve Sen Moris ve Lazar ve Romanya hükûmetinden birinci rütbeden Kuron ve Etuval ve Papalık makamına birinci rütbeden Dokuzuncu Pi ve İspanya Devletinden birinci rütbeden üçüncü Şarl ve Rusya Devletinden birinci rütbeden Sen istansilas ve Belçika Devletinden ikinci rütbeden Leopold Polo ve Felemenk Devletinden birinci rütbeden Sen Uranj Basav nişânları i'tâ idilmiştir. Hidemât-ı muharrerrede müddet-i me'mûriyet ve mikdâr-ı maaşât ve harcîrâhlarıyla Yevmiyesi ve ilâve-i me'mûriyet hasebiyle Me'mûr edildiği komisyonlar riyâset ve a'zâlıkları Hidemâtı ve Mekteb-i Hukûk târîh mu'âllimliği maaşından Temmuz sene [1]301 târîhinden itibaren Tekâ'ud âidâtı katı' edilmediği ve hâiz ve hâsil olduğu rütbe ve nişân ve madalyalar tevârihi beş kıt'a istid'â nâm zâhirine Hazîne-i Hassa ve Ma'arif ve Hâriciyye ve Ticâret ve Nâfi'a Nezâretleri muhâsibeleriyle sıhhiyye idâresi Başkitâbetden muharer derkenârlarla ve devâir-i müte'allikasıyla muhâbereyi şâmil vesâik-i resmiye-i sâire mûndericâtından anlaşılup evrâk-ı mezkûre idâre-i umûmiyyece hıfz ve Roma Sefâret-i seniyesine asâlet ve vekâlet sûretleriyle sâlifü'z-zikr nezâretlere icrâ-i me'mûriyeti dâireye tali'

olunarak oradan seniye-i kuyûdiye tatbîk ve mekteb-i şehâdetnâmeleriyle nufûs-i tezkire-i Osmâniyyesi Aynen görölerek îade edilmiştir. Müşârun ileyhın tercüme-i hâl varakasında üç yüz on iki târîhide yigirmi günkadar Girid vâli vekâletinde bulunduğı muharrer ise de bu bâbda ve başka ibrâz idilmediğı gibi muhâsebece dahi bu yolda bir kayıt bulunmamıştır.

Fî 24 Kânun-i evvel Sene [1]327

Müşârun ileyh 17 Eylül sene [1]327 târîhinden itibaren beş bin guruş ma'zûliyet maaşı tahsis kılındığı mâliye nezâretinin 9 Kânûn-i sâni sene minhu târîhli tezkiresiyle bildirilmiştir. mu'âllimlik 6 Teşrîn-i sâni minhu târîhinde birinci şube ve ikinci sene hukûk-i esâsiye ve birinci şube Hukûk-ı Düvel mu'âllimlik ünvânına tebdîl ve mu'âllimlikleri îfâ eylemek üzre 15 Teşrîn-i sâni sene [1]324 târîhinde tekrar asâlet ma'rîfetiyle Ma'arif Nezâretine 4 Kânûn-i sâni sene minhu târîhinde yigirmi bir guruş maaş ve şehri on altı bin guruş tahkikatla Roma Sefâret-i seniyesine tahvîl ve 1 Kânûn-ı evvel sene [1]315 târîhinde yigirmi beş bin guruş maaş ve beş bin guruş tahsisât-i şehriye ile mesned-i celil sadâret tevcîh olunmuş ve 6 Şubat sene [1]326 târîhinde 21 Haziran minhu târîhine kadar Ticâret-i Nâfi'a Nezâretini vekâletenîfâ eylediğı gibi 11 Ağustos sene [1]327 târîhinde dahi kezalik ilâveten Harîciyye Nezâreti uhdesine tevcîh olunmuş ve sadâretten 16 Ağustos sene [1]327 târîhinde istifâ-i infikâk eylemiştir. İlâveten me'mûriyet olarak 13 Eylül sene [1]307 târîhinde gâye-i ağustos sene [1]308 târîhine ve 1 Kânûn-i evvel sene [1]308 târîhinden 25 Mart sene [1]309 târîhine kadar Der-sa'adet'deŞikago sergisi komiserliğinde bulunarak sergi tahsisâtından min hasebu'l-mecmû' yetmiş altı bin altı yüz doksan sekiz guruş maaş ve iki defa Şikago'ya azîmet ve avdeti için kırk bin guruş harcirâh ve yüz bir bin altı yüz guruş yevmiye azh itmiş ve üç yüz on sene mâliyesinde Sırbistan Kralı'nın

târîhli tezkire-i seniye mücebince dokuz bin yigirmi sekiz gurus maaş munzam ve yigirmi bir bin iki yüz kırk gurus harcirâh ile Cebel-i Durüz'e me'mûr heyet-i tahkîkiye refakâtına me'mûr ve dolaşacağı mahaller için de maaş-ı aslı ve mütâzamini nisbetinde harcirâh i'tâsı Suriye Vilâyetine tebliğ kılınmış Ve yine sene-i mezkûre zarfında Bulgaristan'a me'mûriyet-i mihmâne ile azîmet ve hafta zarfında avdet itmiş ve 11 Kânûn-i sâni sene [1]313 târîhinde Yunan Hükûmetiyle akd olunan ta'kîb-i eşkiyâ

Ve i'ade-i mücrimîn ve tabi'iyet ve konsolosluk mukâvelenâmelerini müzâkereye ve 5 Temmuz sene [1]314 târîhinde Yunan tazminât-i şahsiyesini tevzi'e me'mûren teşekkül iden komisyonlara'zâlığında ve 8 Teşrîn-i sâni sene [1]314 târîhinde Roma'da teşekkül-i anarşistler hakkında tedâbîr-i düvele-yi mezkûreye me'mûr müzâkereye me'mûr konferans mürahaslığında ve üç yüz on beş sene mâliyesinde zikr olunan konferans miktârını tedkîke me'mûr komisyon a'zâlığıyla Bulgaristan'la muhtelif mesâili tedkîk için müteşekkil komisyon riyâsetinde ve Kosova vâlisi hakkındaki şikâyetin tedkîkine me'mûr-i heyet ve 4 Mart sene [1]316 târîhinde kânûn-i cezâyâ anarşistliğe dâir fâsıl ilâvesini müzâkereye ve 16 Temmuz sene [1]316 târîhinde İzmirAlaşehir hattı hâsılâtı hakkındaki ihtilâfın hallini tedkîke ve 12 Ağustos sene [1]316 târîhinde Sırbistan ve 24 ağustos minhu de Romanya ticâret mu'âhedelerini müzâkereye ve üç yüz on yedi senesi mâliyesinde... Matlûbatı meselesini ve şark demir yolları kumpanyasıyla muhtelif mevâdın tedkîkini müzâkereye ve üç yüz dokuz sene-i hicriyesinde mezkûr kumpanya evrâk mahkemesini ihzâre ve 7 Kânûn-i sâni sene [1]319 târîhinde bâ senet-i resmi tedkîkatına ve 20 Mart sen [1]320 târîhinde Bulgaristanlı mün'akıd... munderiç mevâdın ta'kîbine ve 12 Nisan sene [1]310 târîhinde Rusya teba'asına verilecek tazminâtın fâizi hakkında tedkîkât icrâsına dâir teşekkül komisyonlar a'zâlığında bulunmuş ve 18 Nisan sene [1]320 târîhinde Yunan Konsoloshânesine âid bir meselenin tahkîkı için İzmir'e azîmet ve avdetle yüz lira harcirâh almış ve 2 Temmuz sene [1]320 târîhinde tecdîd-i mu'âhedât -i tüccâriye komisyonu ve 24 Ağustos sene [1]320 târîhinde Rusya tebe'asının müdde'îyâtını tedkîk için müteşekkil komisyonu a'zâlığına ve 4 teşrîn-i evvel sene [1]320 târîhinde melhûz ta'rifin sıhhiyye komisyonu riyâsetinde ve 19 teşrîn-i evvel sene [1]320 târîhinde rıhtım şikâyetiyle muhtelif mesâilin tedkîki ve 25 kânûn-i sâni sene [1]320 târîhinde gümrüklerde mu'âyene-i sıhhiyye-i nafi'asının ta'dili ve üç yüz yigirmi bir sene-i mâliyesinde resmi damga kânûnına mütet'allik mesâil ile İran ticâret mu'âhede-i müzâkere için teşekkül iden komisyonla a'zâlıkla resmi damga kânûnunun tedkîki hakkında müteşekkil komisyon riyâsetinde ve yine sene-i mezkûrede Yunanistan ve Bulgaristan ticâret mukâveleleri ile ve Ma'arif Nizâmnâmesi ve 27 Kânûni sâni sene [1]322 târîhinde Bulgaristandaki münafilerle hukûk ve hafiyenin temînini ve iade-i mücrimîn ve sâire-i mezkûre için müteşekkil komisyonlar a'zâlığında bulunub üç yüz yigirmi üç sene-i mâliyesinde şark demir yolları işletici komisyonlar muhtelif mevâdın istişâresi için iki yüz elli lira maktû' harcirâh ile Paris'e a'zâm kılınmış ve 6 Şubat sene [1]323 târîhinde ecanibin hak istimlâkine müte'allik mesâilin ve 29 Mart sene [1]324 târîhinde Beyrut Rıhtım şirketiyle olan ihtilâfın tedkîki ve üç yüz yigirmi dört sene-i mâliyesinde mu'ahede-i ticâriyyenin tecdîdi için müteşekkil komisyonlar a'zâlığında ve Roma Sefâretinde iken Lahey ta'yîn-i hakem a'zâlığıyla beyne'l-milel zirâ'at mü'essesesi Devlet-i âliye birinci ruhsatında ve üç yüz on sene-i mâliyesinden i'tibâren Dâhiliye Nezâretine ta'yîni târîhine kadar bazı me'mûriyet-i adliyenin imtihânları için Mekteb-i Hukûk'da teşekkül iden heyet-i tecziye riyâsetinde ve üç yüz yigirmi beş ve yigirmi altı sene-i mâliyelerinde Edirne ve Selanik ve Kosova ve Manastır vilâyetlerinde vukû' bulan Seyâhat-ı şâhânede ma'iyet-i hümâyûn Cenâb-ı mülûkâne'de bulunmuş ve 10 Teşrîn-i sâni sene [1]326 târîhinden i'tibâren Dâru'l-hukûk-i Osmânî hukûk şubesi fahri mu'allimliği ünvanını ihrâz eylemişdur. 25 Rebî'u'l-âhir sene [1]300 târîhinde gurre-i sene-i sâlise rütbesi tevcih buyurularak tedricen ka't-i merâtib ile 28 Kânûn-i sâni sene [1]325 târîhinde rütbe-i sâmiye-i vüzerâtı ihrâz eylemiş olduğu gibiMercî-i Osmânî ve Mecîdi nişân-ı âlileriyle altun ve gümüş imtiyâz ve altun liyâkât ve hamiyet-i vataniye ve Yunan muhârebesi madalyaları hâiz olmuşdur. Almanya Devleti tarafından birinci rütbeden ağıl ruj ve Fransa Devleti tarafından dördüncü rütbeden Lejyon donör ve Sisam hükûmetinden üçüncü rütbeden beyaz fil ve Cohur hükûmetinden ikinci rütbeden Cohur taç ve Sırbistan hükûmetinden birinci rütbeden Egl Blan ve Kara Jorj ve Bulgaristan hükûmetinden birinci

rütbeden merit şövalye nişânlarıyla Sen Aleksandr Nişânının Gran Kordunun murassa'ı mevsî'i ve İran Devleti'nden birinci rütbeden Şîr-Hurşid ve İtalya Hükûmetinden birinci rütbeden Korun ve Sen Moris ve Lazar ve Romanya hükûmetinden birinci rütbeden Kuron ve Etuval ve Papalık makamına birinci rütbeden Dokuzuncu Pi ve İspanya Devletinden birinci rütbeden üçüncü Şarl ve Rusya Devletinden birinci rütbeden Sen istansilas ve Belçika Devletinden ikinci rütbeden Leopold Polo ve Felemenk Devletinden birinci rütbeden Sen Uranj Basav nişânları i'tâ idilmiştir. Hidemât-ı muharrerede müddet-i me'mûmriyet Ve mikdâr-ı maaşât ve harcırahlarıyla Yevmiyesi ve ilâve-i me'mûriyet hasebiyle Me'mûr edildiği komisyonlar riyâset ve a'zâlıkları Hidemâtı ve Mekteb-i Hukûk târîh mu'âllimliği maaşından Temmuz sene [1]301 târîhinden itibaren Tekâ'ud âidâtı katı' edilmediği ve hâiz ve hâsil olduğu rütbe ve nişân ve madalyalar tevârihi beş kıt'a istid'â nâm zâhirine Hazîne-i Hassa ve Ma'arif ve Hâriciyye ve Ticâret ve Nâfi'a Nezâretleri muhâsebeleriyle sıhhiyye idâresi Başkitâbetden muharer derkenârlarla ve devâir-i müte'allikasıyla muhâbereyi şâmil vesâik-ı resmiye-i sâire mündericâtından anlaşılup evrâk-ı mezkûre idâre-i umûmiyyece hıfz Ve Roma Sefâret-i seniyesine asâlet ve vekâlet sûretleriyle sâlifü'z-zıkr nezâretlere icrâ-i me'mûriyeti dâireye tali' olunarak oradan seniye-i kuyûdiye tatbîk ve mekteb-i şehâdetnâmeleriyle nüfus-i tezkire-i Osmâniyyesi Aynen görölerek iâde edilmiştir. Müşârun ileyhî tercüme-i hâl varakasında üç yüz on iki târîhide yigirmi günkadar Girid vâli vekâletinde bulunduğu muharrer ise de bu bâbda ve başka ibrâz idilmediği gibi muhâsebece dahi bu yolda bir kayıt bulunmamıştır. Fî 24 Kânun-i evvel Sene [1]327

Müşârun ileyhî 17 Eylül sene [1]327 târîhinden itibaren beş bin gurus ma'zûliyet maaşı tahsîs kılındığı mâliye nezâretinin 9 Kânûn-i sâni sene minhu târîhli tezkiresiyle bildirilmiştir.

Mabeyin-i Hümayun Mütercimi ve Mekteb-i Hukuk Muallimi İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nezâreti'ne verdiği tercüme-i hal. **BOA. MF. MKT.** Dosya no: 1036. Gömlek no: 69. 1

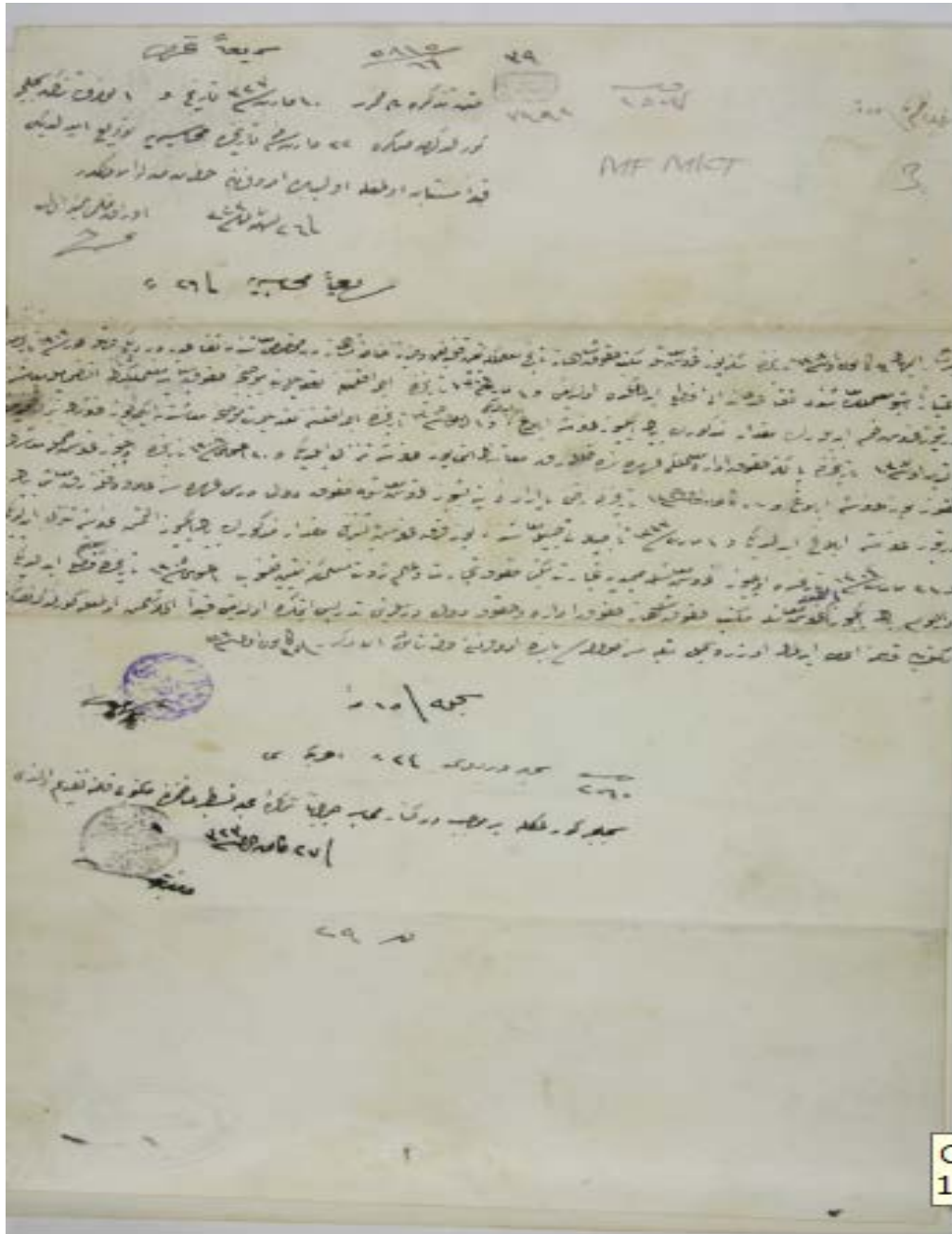
12/K 5815/66 Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti mektûbî telgraf-ı müveddânına mahsûs varaktır. Vurûd-i tesvidi: 20 kânûn-i evvel sene 323 Evrâk numarası: 29 Mümeyyiz ve müdür imzaları târîh-i tebyîzi: 12 Kânûn-i sâni 2338

Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nezâret-i celîlesine fi 24 teşrîn-i sâni sene 323 târîhli ve otuz dokuz numaralı tezkire-i aliyye-i kudret-penâhîlerine muhâsebe ifâdesiyle cevâbdır. Mâbeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülûkâne mütercimlerinden atûfetlu Hakkı Bey Efendi Hazretlerinin fi 9 kânûn-i evveli sene 302 târîhinde sekiz yüz gurus maaşla Mekteb-i Hukûk-i Şâhâne târîh mu'allimliğine tayîn kılındığı ve nezâret-i celîle idârelerinde mahsûs maâşdan tekâ'udiye verildiği cihetle Ağustos 303 târihinden i'tibâren işbu mu'allimlik maâşından tekâ'ud âidâtı kat'edilmekte olduğu ve fi 1 Mart sene 304 târîhinde icrâ kılınan ta'dilât mücebince Hukûk-i Siyâsiyye mu'allimliğinin inzîmâmıyla maâşına dört yüz gurus zam edilerek miktâdr-ı mezkûr bin iki yüz gurus iblâğ olunduğu ve fi 1 Ağustos sene 305 târîhindeki ta'dilât mücebince dahi maâşından iki yüz gurus tenzîl kılındığı ve fi 1 Teşrîn-i evvel sene 3/7 târîhinde yalnız Hukûk-ı İdâre mu'allimliği uhdesinde kalarak maâşının

Mabeyin-i Hümayun Mütercimi ve Mekteb-i Hukuk Muallimi İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nezareti'ne verdiği tercüme-i hal. **BOA. MF. MKT.** Dosya no: 1036. Gömlek no: 69. 2

Altı yüz guruşa tenzîl edildiği ve fi 20 Ağustos 308 târîhinde üç yüz guruş zamlı maâş-ı dokuz yüz guruşa iblâğ ve fi 28 Kânûn-i evvel sene 309 târîhinde dahi bâ irâde-i seniyye hazreti pâdişâhi beş yüz guruşu maâşla Hukûk-ı Düvel dersi uhdesine ilâve olunarak maâş-ı bin dört yüz guruşa iblâğ edildiği ev fi 1 Mart sene 313 târîhinde vukû' bulan te'cîlât hasebiyle yüz kırk guruş bâ tenzil maâş-ı mezkûrun bin iki yüz altmış guruş raddesinde kaldığı ve fi 21 Mart sene 304 târîhinde üç yüz guruş maâşla Hamîdiye Ticâret Mektebi Hukûk-i ticâret ve İlm-i servet mu'âllimliğine raddesinde kaldığı ve fi 21 Mart sene 304 târîhinde üç yüz guruş maâşla Hamîdiye Ticâret Mektebi Hukûk-i ticâret ve İlm-i servet mu'âllimliğine ta'în kılınup fi 1 ağustos sene 305 târîhinde maâş-ı kat' olduğu ve el-yevm bin iki yüz altmış guruş maâşla Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne Hukûk-ı duvel ve Hukûk-ı İdâre derslerini tedris itmekde olduğu kayden müstebân olmağla ol bâbda

Sür'atle Nâzım Bey'e /127 1507 39 mühür 7493 5815/66

Seri'an arz

Metn-i tezkirede muharrer 10 Mart sene 323 târihli ve 1 numaralı tezkire sicilince görüldükten sonra 22 Mart sene minhu târihde muhâsebeye tevdi' edildiği kayden müstebân olmakla ol bâbda emr ve fermân hazret-i min lehu'l- emrindir. Fi 26 Teşrîn-i Sâni sene 323 Evrâk kalemi kayd olunması

Seri'an muhâsebeye fi 26

Mîr-i müşârün ileyhin 9 Kânûn-i evvel sene 1303 târihinde sekiz yüz gurus maaşla Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne târih mu'allimliğine ta'yîn kılındığı ve Hazîne-i Hâssa-i Şâhânededen mahsus ma'âşındn tekâ'udiye verildiği cihetle temmuz sene 303 târihinden i'tibâren işbu mu'allimlik maaşından tekâ'ud âidâtı kat' edilmekte olduğu ve 1 Mart sene 1304 târihinde icrâ kılınan ta'dilât mücebince Hukûk-ı Siyâsiyye mu'allimliğinin inzimâmıyla maaş dört yüz gurus zam edilerek mikdâr-i mezkûre bin iki

yüz guruşe iblâğ edildiği ve eylül sene 1305 târîhinde icrâ kılınan ta'dilât mûcebince maaşından iki yüz guruşun tenzîl kılındığı ve teşrîn-i evvel sene 1307 târîhinde yalnız Hukûk-ı İdâre mu'allimliği uhdesinde kalarak ma'aşının altı yüz guruşa tenzîl eylediği ve 20 ağustos sene 1308 târîhinde üç yüz guruş zamlı maaşının dokuz yüz guruşa iblâğ ve 28 kânûn-i evvel sene 1309 târîhinde dahi bâ irâde-i seniye beş yüz guruş maaşla Hukûk-ı Düvel dersi uhdesinde ilâve kılınarak maaşı bin dört yüz guruşa iblâğ edildiği ve 1 Mart sene 1313 tâcîlâtı hasebiyle maaşından yüz kırk guruş bâ tenzîl mikdâr-ı mezkûrun bin iki yüz altmış guruşa tenzîl edildiği ve 22 mart sene 1304 târîhinde üç yüz guruş maaşla Hamidiye Ticâret Mektebi Hukûk Ticâreti ve İlm-i servet mu'allimliğine tayîn kılınub Ağustos sene 1305 târîhinde maaşı kat' eylediği ve el-yevm bin iki yüz guruş maaşla Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne Hukûk-i idâre ve Hukûk-ı Düvel derslerini tedris itmekde olduğu kayden anlaşılmış olmağla görüldükten sonra mektûbî kalemine i'tâ edilmek üzere sicil şubesine hülâsasî bâbında emr ve fermân hazreti min lehu'l-emrindir. Fi 25 kânûn-i evvel sene 323

Sicile/15 minhu

Numara 2060 sicile vurûdî 24 Ahmet Bey'e sicilce görülmekle ber mûceb derkenâr-ı muhâsebe cevâben tezkire-i âliye tastîri zimmetinde mektûbî kalemine takdîm olundu.

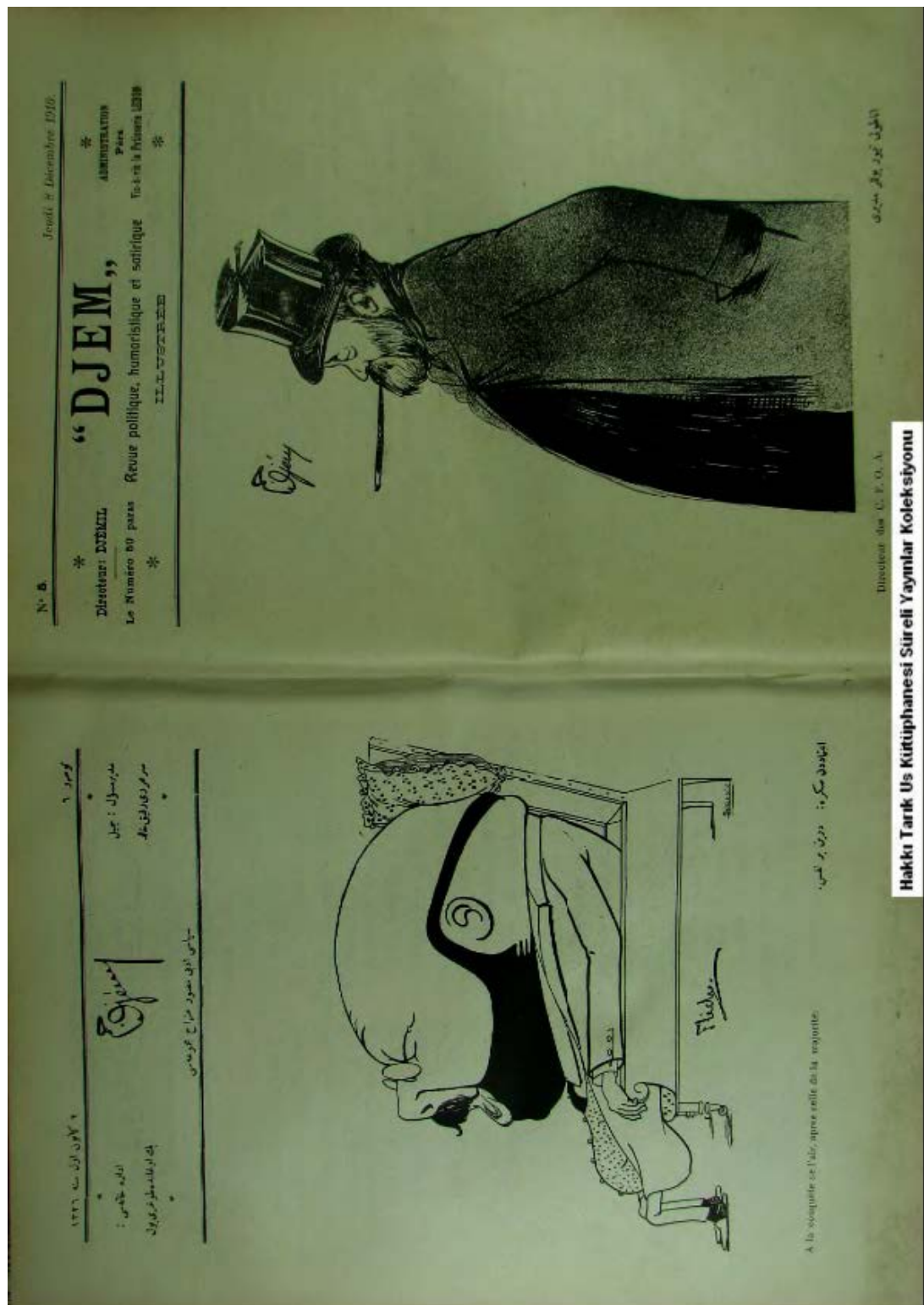
Fi 27 Kânûn-i evvel sene 323

Mühür imza

İbrahim Hakkı Paşa ile ilgili mizah dergilerinde çizilen bazı karikatürler:

Uğrunda efnâ-yı hayat edeceklerin selâmını kabul et! (Cem, 25 Teşrin-i sâni 1326)

İ'timatdan sonra: Derin bir nefes. (**Cem**, 2 Kânûn-ı evvel 1326)

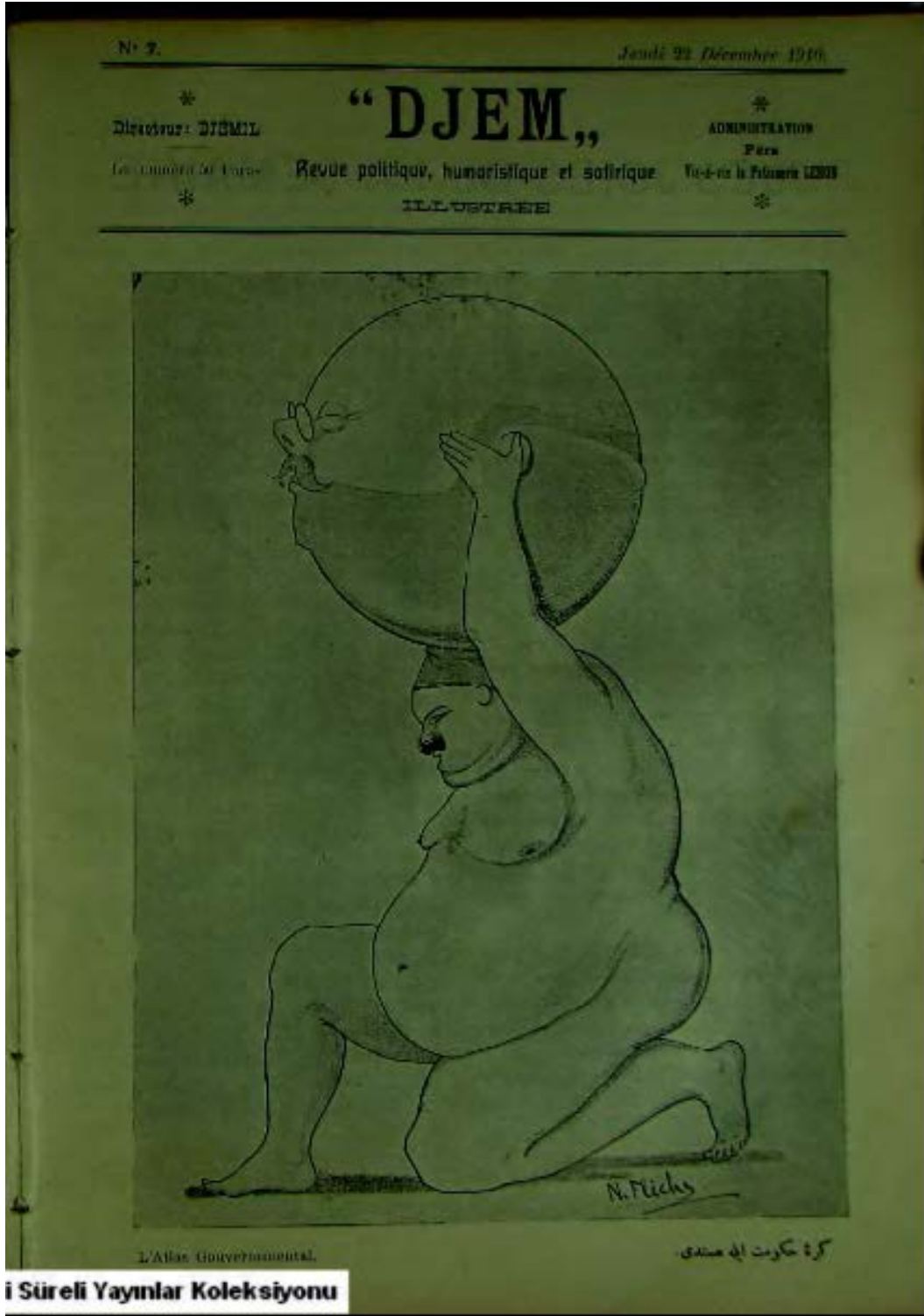

Adl ü İhsan terazisi:

- Hangi eli kırılması bunu bu hale getirdi? (Cem, 2 Kânûn-ı evvel 1236)

Tarih-i meşrûtiyetde vaka-yı İsmail:
Emr-i ifayı yerine getirirken...(Cem, 2 Kânûn-ı evvel 1326)

Kürre-i hükûmet ile mesnedi. (Cem, 16 Kânûn-ı evvel 1326)

Ah yavrum hürriyet o ne ya! Öpsene paşa babalarının eteklerini! Sonra sana yaramaz derler, haşarı derlerde kimse seni sevmez. (**Cem**, 22 Kânûn sâin 1326)

Vükelâ-yı Kirâm hazerâtı dün Sadr-ı a'zam Paşa Hazretlerinin konaklarına azimetle gece geç vakte kadar mehamm-ı umûr-ı devletle işğal etmişlerdir.
(Cem, 5 Şubat 1326)

1 — Voulez-vous avoir l'amabilité de nous partager ceci ?

— جاويد بك افندي شونى لىلى تەقسىم ايدىمىسىز ؟
— حق جەمى ؟ قول جەمى ؟

2 — La plus belle fille du monde ne peut donner que ce qu'elle a . . .
(à suivre)

— نەسۋە باقىز، آز ورنەن جاندىن چوق ورنەن
مالدىن .
(مابەدى كەلەجەك نەسۋە)

Hakki Tarık Us Kütüphanes

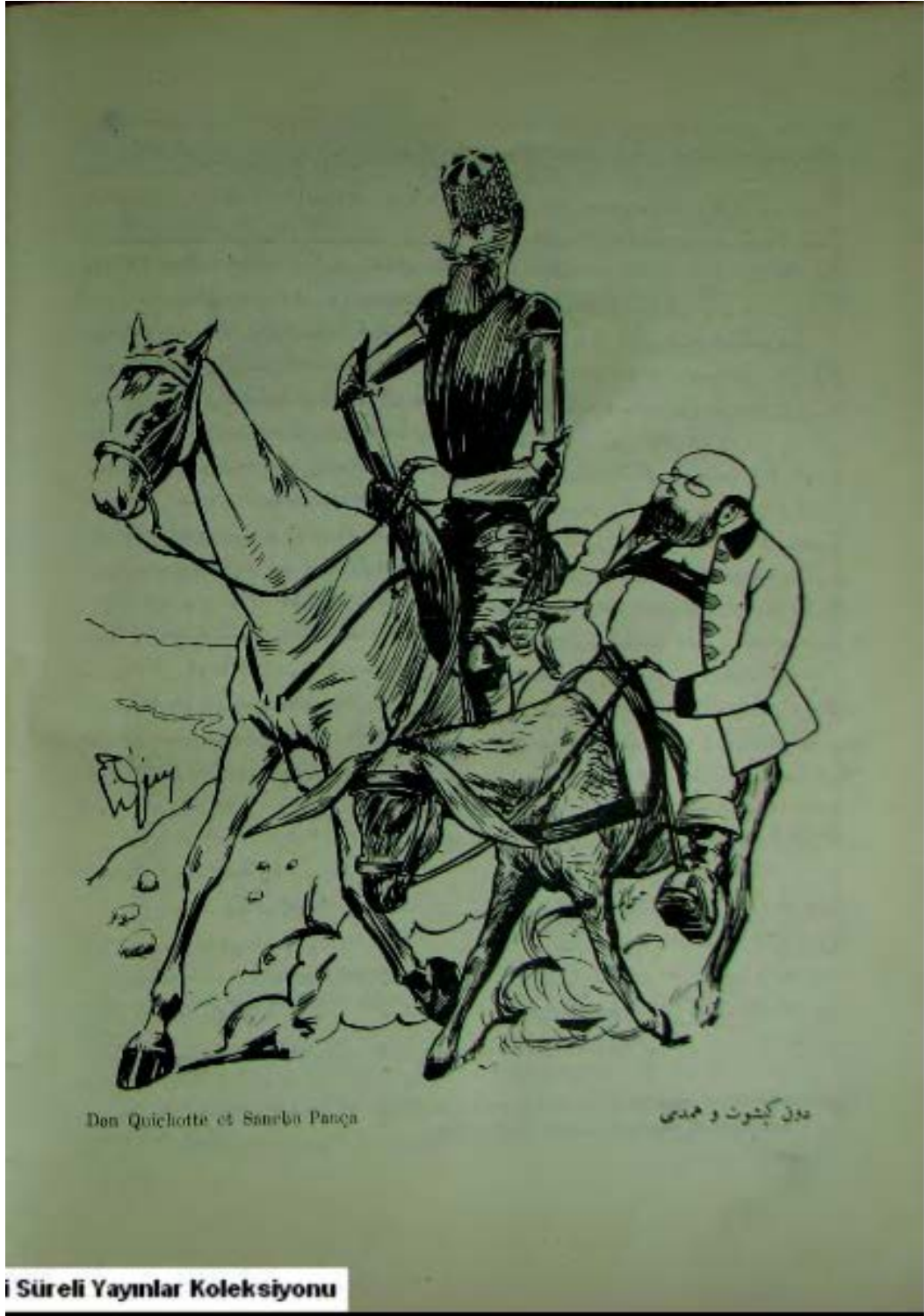
Cavid Bey Efendi şunu lütfen taksim eder misiniz.

- Hakca mı? Kulca mı?
- Kusura bakmayınız. Az veren candan çok veren maldan.

(Cem, 26 Şubat 1326)

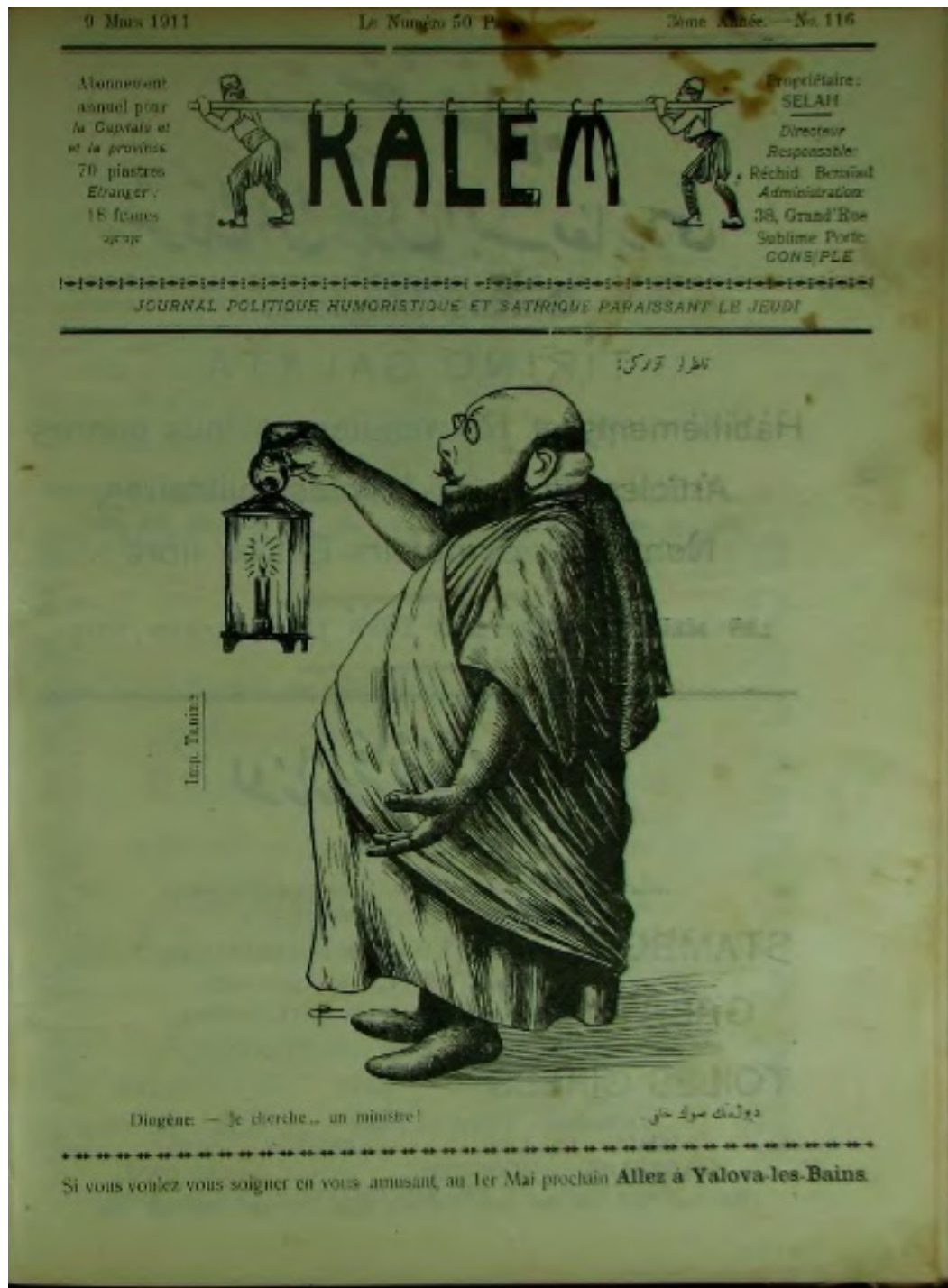
Gel gidelim, bunların meşgul olmak için çocuk olmalı! (Cem, 12 Mart 1327)

Don Kişot ve mahdumu. (Cem, 19 Mart 1327)

Mutlaka bu çizmeye bir yabancı eli gitmiş. (**Kalem**, 10 Şubat 1326)

Diyoje'nin son halefi. (**Kalem**, 24 Şubat 1326)

İbrahim Hakkı Bey'in 1893'te çizdiği Chicago haritası.

Prof. Dr. Halet Çambel, İbrahim Hakkı Paşa'nın torunu. 27 Ağustos 1916'da Berlin'de doğdu. Annesi Remziye Çambel, babası Osmanlı Devleti'nin Berlin'deki Askeri Ateşesi Hasan Cemil Bey'dir. Eşi Ünlü Türk mimar ve şair Nail Çakırhan'dır. Prof. Dr. Halet Çambel, dünya çapında tanınmış bir arkeologtur. İlk Türk kadın sporcu olarak 1936 Berlin Olimpiyatı'na eskrimci olarak katılmıştır. Erişim: www.akkaya.org

Aile fotoğraflarında Hazret Çambel (solda) yanında hukukçu ve gazeteci Leyla Çambel, sağda ünlü bir kanser araştırmacısı olan büyük ablası Perihan Çambel ile. Ailenin en küçük üyesi Bülent Çambel ise bugün mühendis olarak ABD'de yaşıyor. Çambel'in, ailesiyle 1924'e kadar Avrupa'da geçirdikleri süre içinde, kardeşleri ve komşu çocuklarıyla bir temsile dönüştürdükleri Kurtuluş Savaşı oyununu, o yıllardan hatırladıkları arasında.

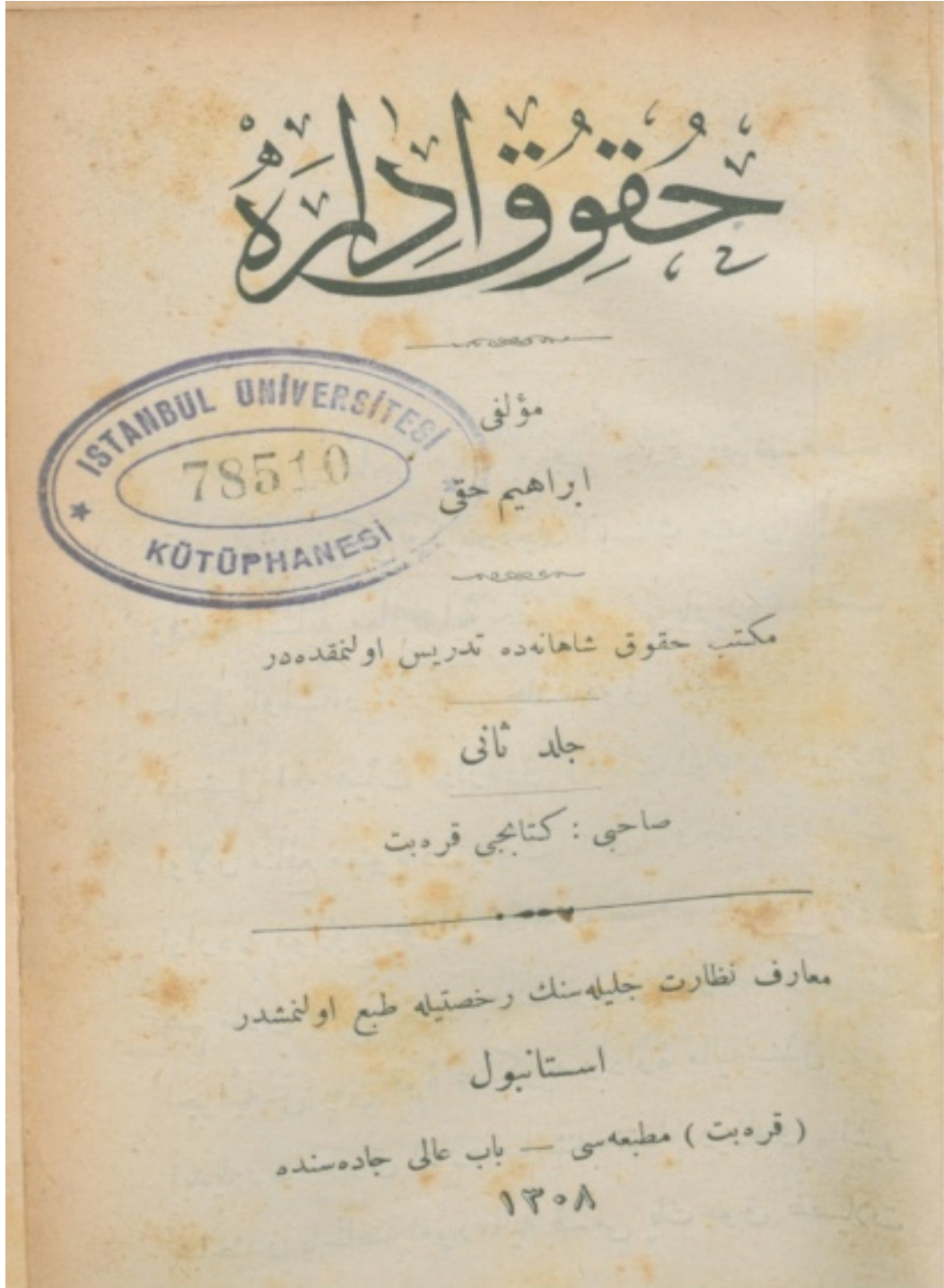

Hakkı Paşa'dan kalan eşyalar arasında yukarıdaki resimdeki biblonun kaidesinde Almanca olarak şöyle yazmaktadır:

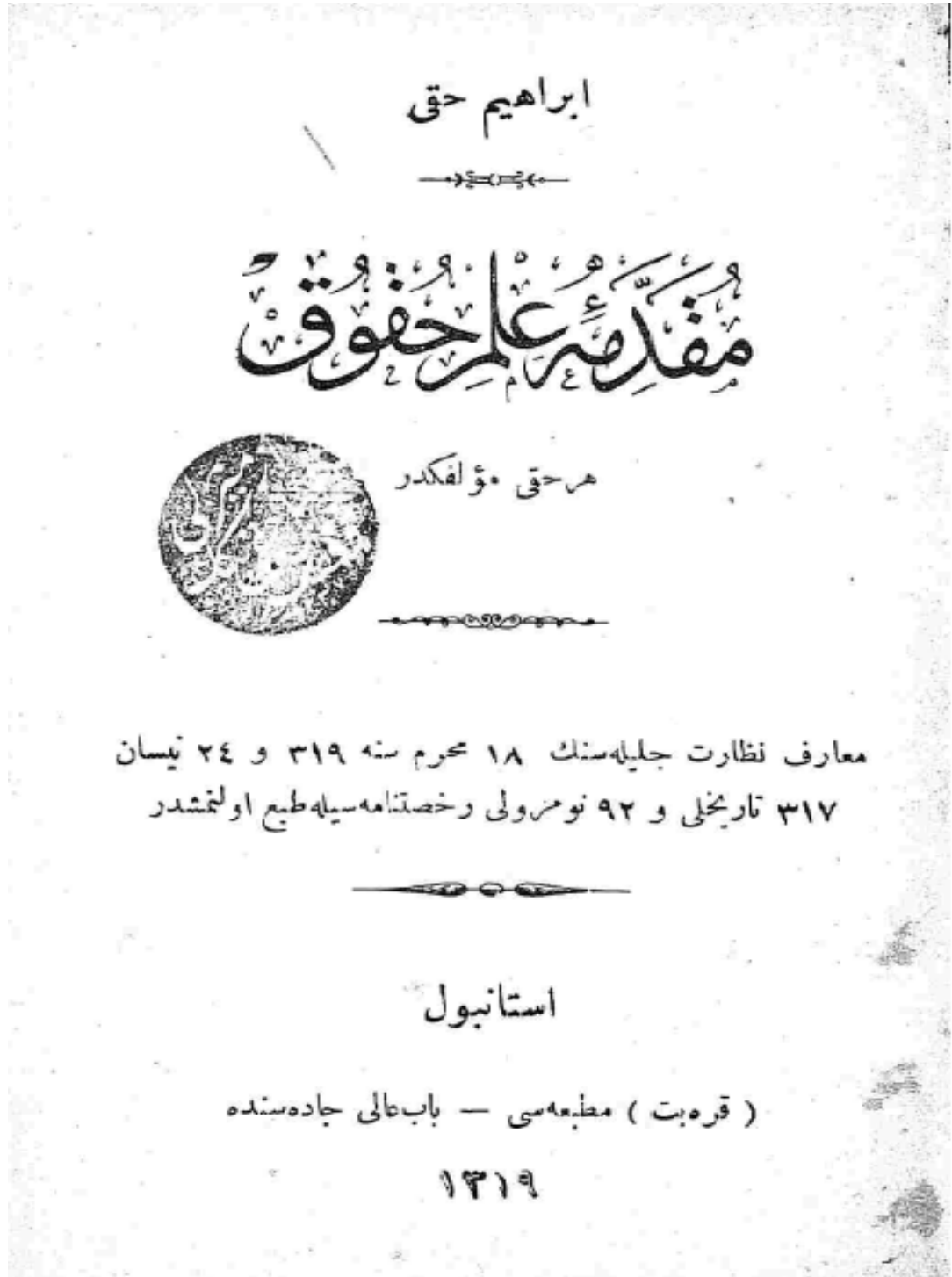
“Sr. Hoheit Hakkı Pascha dem erfolgreichen Friedens Delegaten zur Erinnerung an Brest-Litovsk.”

Ekslansları Hakkı Paşa, başarılı barış delegesi, Brest-Litovks hatırası.

İbrahim Hakkı Bey'in 1308(1892)'de kaleme aldığı "Hukûk-ı İdâre" kitabı.

İbrahim Hakki Bey'in 1319(1903)'de yazdığı "Mukaddime-i İlmi Hukûk" kitabı.